

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ

**ΖΑΓΟΡΙΣΙΟΙ, ΒΛΑΧΟΙ, ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΟΙ, ΓΥΦΤΟΙ:
ΕΘΝΟΤΟΠΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΣΤΟ ΖΑΓΟΡΙ
ΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΧΑΤΖΗΤΑΚΗ - ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ

**ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ - ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2001

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ

ΖΑΓΟΡΙΣΙΟΙ, ΒΛΑΧΟΙ, ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΟΙ, ΓΥΦΤΟΙ:

ΕΘΝΟΤΟΠΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΣΤΟ ΖΑΓΟΡΙ

ΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΧΑΤΖΗΤΑΚΗ - ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ - ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2001

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	σ. I
Πίνακας βραχυγραφιών	σ. IV
Εισαγωγή : Θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις	
1) Προϋποθέσεις και στόχοι της έρευνας	σ. 1
2) Η μεθοδολογία της έρευνας	σ. 8
α) Ένταξη της ερευνητικής προσπάθειας στο πλαίσιο της «συνεχούς ή επαναλαμβανόμενης μακροχρόνιας έρευνας»	σ. 10
β) Επιλογή της «συμμετοχικής παρατήρησης» (participant observation) για τη συλλογή του υλικού	σ. 11
γ) Η μερική υιοθέτηση της βιογραφικής μεθόδου	σ. 12
δ) Η συγκρότηση ερωτηματολογίου για ημικατευθυνόμενη έρευνα	σ. 15
ε) Η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος	σ. 16

Κεφάλαιο Α: Το γενικό ιστορικό πλαίσιο

1) Το Ζαγόρι ως ιστορικός χώρος	σ. 18
2) Το Ζαγόρι κατά την οθωμανική περίοδο	σ. 21
3) Το Ζαγόρι κατά την περίοδο των εθνικών διεκδικήσεων	σ. 29
4) Το Ζαγόρι μετά την ενσωμάτωσή του στο ελληνικό κράτος (1913-1970)..	σ. 32
5) Δημογραφικά δεδομένα	σ. 35

Κεφάλαιο Β: Οι οικονομικές και κοινωνικές όψεις της εθνοτικής διαφοροποίησης

1) Ο χώρος και τα επαγγέλματα	σ. 37
α) Οι Ζαγορίσιοι	σ. 38
β) Οι Βλάχοι	σ. 44
γ) Οι Γύφτοι	σ. 46
δ) Οι Σαρακατσάνοι	σ. 51
2) Εγκατάσταση και μετακίνηση	σ. 63
3) Ο ρόλος του κράτους και των κοινοτήτων	σ. 74
4) Η συμμετοχή στην εκπαιδευτική δραστηριότητα.....	σ. 94

5) Η ενδογαμική συμπεριφορά.....	σ. 104
6) Η γλωσσική ιδιαιτερότητα.....	σ. 117

Κεφάλαιο Γ: Η πολιτισμική διαφοροποίηση ως παράγοντας εθνοτικής αυτοσυνείδησης

1) Κατοικία, διατροφή και ενδυμασία	σ. 128
α) Κατοικία	σ. 128
β) Διατροφή	σ. 135
γ) Ενδυμασία	σ. 142
2) Πανηγύρι, χορός και μουσική	σ. 150
3) Αντιλήψεις περί αισθητικής.....	σ. 161
4) Γάμος, ήθη και έθιμα.....	σ. 170
5) Ονοματοδοσία	σ. 178
6) Τα εθνοτικά πρότυπα	σ. 181
7) Καταγωγή των εθνοτικών ομάδων και φιλολογία περί καταγωγής	σ. 194

Κεφάλαιο Δ: Ιστορικές συγκυρίες και στάση των εθνοτικών ομάδων

1) Η περίοδος της ληστείας	σ. 206
2) Η πολιτική πλευρά των εθνοτικών σχέσεων	
α) Η ρουμανική προπαγάνδα	σ. 221
β) Εμφύλιος πόλεμος και πολιτική πόλωση	σ. 225
3) Οι μεταπολεμικές δημογραφικές μεταβολές	σ. 246

Κεφάλαιο Ε: Εθνοτοπική ταυτότητα. Ανάμεσα στο πραγματικό και το φαντασιακό

1) Η εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι.....	σ. 256
2) Η εθνοτοπική ταυτότητα ως προϊόν αφομοίωσης	
α) Τύποι αφομοίωσης	σ. 270
i.Επιπολιτισμός	σ. 270
ii.Ένταξη	σ. 274
iii.Συνείδηση ταυτότητας	σ. 276

iv. Ανάμειξη	σ. 277
β) Οι άξονες της σύγκλισης και της απόκλισης ανάμεσα στις ομάδες.....	σ. 279
3) Ο χαρακτήρας της εθνοτοπικής ταυτότητας	
α) Τα όρια των αντικειμενικών προσεγγίσεων.....	σ. 286
β) Ο φαντασιακός χαρακτήρας της εθνοτοπικής ταυτότητας.....	σ. 288

Κεφάλαιο ΣΤ: Συμπεράσματα: εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού

1) Ταξική διαστρωμάτωση και εθνοτικές ομάδες στο Ζαγόρι.....	σ. 292
2) Ο ρατσισμός ως εκδήλωση του εθνοτικού ανταγωνισμού.....	σ. 299
α) Οι ρατσιστικές πρακτικές.....	σ. 300
i. Μερικός αποκλεισμός από τη λατρευτική διαδικασία	σ. 300
ii. Αποκλεισμός από το πανηγύρι της κοινότητας	σ. 302
iii. Η διάκριση στους άτυπους θεσμούς	σ. 304
iv. Άλλες ρατσιστικές πρακτικές	σ. 305
v. Πρακτικές αντίστροφου ρατσισμού	σ. 307
β) Ο ρατσιστικός λόγος	σ. 310
3) Η εθνοτοπική ταυτότητα ως μηχανισμός συλλογικής κοινωνικής άμυνας	σ. 316

Πηγές – Βιβλιογραφία

A. Πηγές	σ. 322
1) Ανέκδοτες γραπτές πηγές.....	σ. 322
2) Δημοσιευμένες γραπτές πηγές	σ. 324
3) Προφορικές πηγές	σ. 324
B. Βιβλιογραφία	
1) Ελληνόγλωσση.....	σ. 325
2) Ξενόγλωσση.....	σ. 332

Επίμετρο

A. Το ερωτηματολόγιο της έρευνας	σ. 340
--	--------

Β. Αρχειακό υλικό – Έγγραφα	σ. 356
Γ. Χάρτες	σ. 361
Δ. Φωτογραφίες	σ. 365

Πίνακας βραχυγραφιών

Α.Κ.Λ.	Αρχείο Ιδρύματος «Κώστας Λαζαρίδης» (Κουκούλι)
Α.Κ.Μ.	Αρχείο Κοινότητας Μονοδενδρίου (Μονοδένδρι)
Α.Π.Ζ.	Αρχείο περιοδικού «Το Ζαγόρι μας» (Ιωάννινα)
Α.Ρ.Ε.Σ.	Αρχείο Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής (Αθήνα)
Φακ.	Φάκελος
κατ.	κατάστιχο, τόμος πρακτικών
χ.α.σ.	χωρίς αρίθμηση σελίδων
Η.Χ.	Ηπειρωτικά Χρονικά
Η.Ε.	Ηπειρωτική Εστία
Κ.Ε.Ζ.	Κέντρο Ερευνών Ζαγορίου
π.η.	παλιό ημερολόγιο / ιουλιανό (αφορά όλες τις χρονολογικές αναφορές μέχρι 14-2-1922)
ν.η.	νέο ημερολόγιο / γρηγοριανό (αφορά όλες τις χρονολογικές αναφορές από 1-3-1923 και εξής)
Γ.Δ.Η.	Γενική Διοίκηση Ηπείρου
αρ. πρ.	αριθμός πρωτοκόλλου
κλ.	κλάση (στρατευσίμων)
Α.Σ.Μ.	Αριθμός Στρατολογικού Μητρώου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις

1) Προϋποθέσεις και στόχοι της έρευνας .

Όταν επιχειρεί κανείς να μελετήσει ζητήματα συλλογικής ταυτότητας - και μάλιστα τις σχέσεις που προκύπτουν από την επαφή συλλογικών υποκειμένων όπως, στην περίπτωση της παρούσας διατριβής, οι εθνοτοπικές ομάδες - αποκομίζει την εντύπωση μιας ιδιαίτερης ρευστότητας γύρω από τα ζητήματα αυτά. Δεν είναι τόσο ο αναπόφευκτα υποκειμενικός αυτοπροσδιορισμός των ομάδων που έχει να αντιμετωπίσει ο ερευνητής, όσο η δυσκολία να καταφύγει σε μια βέβαιη «πεπατημένη» αναφορικά με τη θεωρητική υποδομή και τα νοητικά εργαλεία που καλείται να χρησιμοποιήσει στην απόπειρά του: από τη διφορούμενη χρήση του όρου «φυλή»¹ ως τις έννοιες της «εθνότητας»² και της «εθνικής ομάδας»³ ή την πιο πρόσφατη της «εθνοτικής ομάδας»⁴ η σύγχυση μάλλον επιτείνεται παρά υποχωρεί, στο βαθμό που το εννοιολογικό τους φορτίο αντικαθίσταται ή διευρύνεται διαρκώς κάτω από το φως νέων εμπειρικών δεδομένων, θεωρητικών προσεγγίσεων ή μεθοδολογικών πρακτικών. Παράλληλα η αξιοποίηση αυτού του εννοιολογικού οπλοστασίου από επιστήμες με σαφώς διαφοροποιημένο αντικείμενο στο χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών (όπως η Ιστορία, η Ανθρωπολογία και η Λαογραφία π.χ.), ενώ θεωρητικά συμβάλλει στην προσέγγιση των επιστημών αυτών, στην πράξη προϋποθέτει μια ιδιαίτερα προσεκτική και σχολαστική αποσαφήνιση των

¹ Για τον όρο «φυλή» βλ. M. S. Edmonson, 1972 σ.1047-1048 και J. J. Honnigman, 1972 σ. 1050-1053 . Σχετικά με την αδυναμία του όρου να περιγράψει αποτελεσματικά τις ομάδες για τις οποίες χρησιμοποιείται , βλ. T.H. Eriksen, 1993 σ. 4-5 και Edmonson, 1972 σ. 1046 . Για τη διφορούμενη χρήση του όρου βλ. Ετ. Μπαλιμπάρ – Ιμ. Βαλλερστάιν, 1991 ειδικά σ. 327 – 341 και M. Godelier, 1988 σ. 190-233 .

² Έτσι αποδίδεται στα ελληνικά ο όρος Ethnicity . Σχετικά με τον όρο και τις κυριότερες θεωρητικές προσεγγίσεις βλ. S. Sokolovskii – V. Tishkov, 1996 σ. 190-192 .

³ Πρόκειται για παλαιότερη ελληνική μετάφραση της περίφρασης Ethnic Group, ενός όρου που στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία χρησιμοποιείται εναλλακτικά προς τον όρο Ethnicity . Κατά τη χρήση του στα ελληνικά ο όρος συνδέθηκε με ομάδες που παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά της μειονότητας . Βλ. σχετικά Edmonson ,1972 σ. 1049-1050, P. Valien, 1972 σ. 540-541 και Μπαλιμπάρ – Βαλλερστάιν, 1991 σ. 117 . Συνοπτικά για τον όρο Ethnic Group βλ. στο οικείο λήμμα στα H. Morris, 1989 σ. 267-269 και D.H.Sills (ed) , 1972 σ. 167-172 .

⁴ Η περίφραση αυτή αποτελεί την σχετικά πιο πρόσφατη μεταφραστική απόδοση του όρου Ethnic Group , μέσω της οποίας επιχειρείται να αποσυνδεθεί η ταύτιση μιας διαφοροποιημένης πολιτισμικά ομάδας με «μειονότητα» (βλ. σχετικά την άποψη της Δ. Γκέφου – Μαδιανού στο J. Cowan, 1998 σ. 585-586 σε σημείωση . Επίσης Μπαλιμπάρ – Βαλλερστάιν, 1991 σ. 118 και Δ. Λαφαζάνη (1997), J. Cowan (1997) και Γ. Αγγελόπουλου (1997) Ωστόσο παρατηρείται και το φαινόμενο της χρήσης του όρου με το μειονοτικό του περιεχόμενο, ως εναλλακτικού του όρου «εθνική ομάδα» . Βλ. σχετικά Βεργέτη, 1994 σ. 57 .

όρων και των συμβάσεων, κάτω από τις οποίες είτε ο ιστορικός είτε ο ανθρωπολόγος χρησιμοποιούν τις έννοιες αυτές.

Σ' ένα τέτοιο τοπίο ο ερευνητής που φιλοδοξεί να περιγράψει και να κατανοήσει τις σχέσεις ανάμεσα σε εθνοτοπικές ομάδες, οφείλει να θέσει ορισμένες αφετηριακές προϋποθέσεις: α) Να ορίσει τις ομάδες των οποίων τις σχέσεις επιδιώκει να ερευνήσει· στην προκειμένη περίπτωση θα πρέπει πρωτίστως να καθοριστεί το ακριβές περιεχόμενο του όρου «εθνοτοπικός». β) Να επιλέξει το χώρο στον οποίο οι σχέσεις των ομάδων αυτών εκδηλώνονται και το χρόνο κατά τον οποίο η επαφή μεταξύ τους παρουσιάζει ενδιαφέρον από επιστημονική άποψη. Να καθορίσει, με άλλα λόγια, τις ιστορικές συντεταγμένες της έρευνάς του. γ) Να οριοθετήσει το επιστημονικό πεδίο στο οποίο θα εντάξει την έρευνά του και να προσδιορίσει τα θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία της απόπειράς του.

Ο όρος «εθνοτοπική ομάδα» συνιστά νεολογισμό που χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από τον Β. Νιτσιάκο (1991: 60) στην προσπάθειά του να προσδιορίσει τις ομάδες εκείνες που σχηματίζονται στα νεοσύστατα χωριά κυρίως της Θεσσαλίας, από τις μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών από τα ορεινά μετά την απελευθέρωσή της το 1881. Οι κοινότητες αυτές παρουσιάζουν «μικτό πληθυσμιακό χαρακτήρα, καθώς αποτελούνται από “ντόπιους”, Βλάχους, Σαρακατσάνους κ.λπ. σε διάφορους συνδυασμούς, και διατηρούν εσωτερικούς διαχωρισμούς στη βάση της καταγωγής και της αίσθησης της διαφοράς». Ο Νιτσιάκος ωστόσο, παρά το γεγονός ότι χαρακτηρίζει ως «εθνολογικές»⁵ τις διαφορές αυτές, δεν καταφεύγει σε περισσότερο αναλυτικές εξηγήσεις αναφορικά με τη χρήση του όρου και τη δυνατότητα γενικότερης εφαρμογής. Είναι σαφές πάντως ότι πρόκειται για μια μεταφραστική απόπειρα του όρου *ethnic group*, με έκδηλη την πρόθεση να αποφορτιστεί ο όρος από το «μειονοτικό» του περιεχόμενο.

Μια δεύτερη αξιοσημείωτη χρήση του όρου «εθνοτοπικός» είναι αυτή που επιχειρείται από τη Μ. Βεργέτη (1994: 57) στη διδακτορική της διατριβή για τον προσδιορισμό των Ποντίων. Εδώ ο όρος χρησιμοποιείται ως «νέα αναλυτική κατηγορία» για να περιγραφεί «η ταυτότητα της ομάδας, μέλους ευρύτερου έθνους, που μεταναστεύει μαζικά από τον τόπο καταγωγής της, χωρίς τη δυνατότητα μαζικής επιστροφής σ' αυτόν. Η ταυτότητα δεν είναι εθνική ή εθνοτική γιατί η ομάδα αποτελεί τμήμα ευρύτερου έθνους και δεν είναι απλά τοπική γιατί έχει χαθεί ο

γεωγραφικός χώρος αναφοράς», όπως επισημαίνει. Η τοποθέτηση αυτή βασίζεται στο συνδυασμό δύο διαφορετικών ταυτοτήτων που αποτελούν παρελθόν για τους Ποντίους : την εθνική ή εθνοτική ταυτότητα, όταν δηλαδή αποτελούσαν ethnic group στο πλαίσιο του οθωμανικού και αργότερα του τουρκικού κράτους, και την τοπική, που παραπέμπει σ' ένα χαμένο χώρο καταγωγής και αφετηριακής αναφοράς. Αναγκαία συνέπεια μιας τέτοιας θέσης είναι να συσχετίζεται ο όρος ethnic group με την παρουσία ενός ευρύτερου έθνους (nation) του οποίου δεν αποτελεί τμήμα, και επομένως να χρησιμοποιείται ως εννοιολογικό ισότοπο του όρου «μειονότητα» (minority).

Στη δική μου, ωστόσο, ερευνητική απόπειρα τόσο η μία όσο και η άλλη εκδοχή του όρου δεν είναι αξιοποιήσιμες . Για να γίνει σαφέστερο το περιεχόμενο που αποδίδεται στον όρο «εθνοτοπικός» από την παρούσα διατριβή, θα πρέπει εδώ, εμβόλιμα, να αποσαφηνισθούν οι άλλες δύο αφετηριακές προϋποθέσεις, ώστε να τεκμηριωθεί επαρκέστερα η ανάγκη για μια νέα νοηματοδότηση του όρου. Ο χώρος στον οποίο επιχειρήθηκε να μελετηθούν οι σχέσεις των ομάδων που χαρακτηρίζονται «εθνοτοπικές» είναι το Ζαγόρι της Ηπείρου. Στην περιοχή αυτή παρουσιάζεται το φαινόμενο της συνύπαρξης Βλάχων, Γύφτων και Σαρακατσάνων με το ντόπιο πληθυσμιακό στοιχείο που αυτοπροσδιορίζεται ως «Ζαγορίσιου». Οι απαρχές αυτής της συνύπαρξης, αν και ιστορικά είναι ανιχνεύσιμες, όπως θα φανεί στη συνέχεια, δεν ταυτίζονται ωστόσο με το χρονικό ορίζοντα της έρευνας, αφού αυτός περιορίζεται στα όρια από το 1900 ως το 1970. Ο περιορισμός αυτός σχετίζεται άμεσα με τις επιστημονικές προθέσεις της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας : αυτό που αποτελεί ζητούμενο της έρευνας δεν είναι τόσο η ιστορική διάσταση των σχέσεων ανάμεσα στις ομάδες αυτές - αν και είναι πάντοτε παρούσα στον τοπικό και το χρονικό προσδιορισμό των ορίων της έρευνας - όσο η σπουδή, από ανθρωπολογική και λαογραφική σκοπιά, της μετεξέλιξης της συλλογικής ταυτότητας των ομάδων αυτών .

Για να κατανοηθεί πληρέστερα το κεντρικό αυτό ζητούμενο της έρευνας, είναι απαραίτητο να αποσαφηνισθούν τα νοητικά εργαλεία με τα οποία επιχειρείται τόσο η περιγραφή όσο και η ερμηνεία των σχέσεων ανάμεσα στις ομάδες αυτές. Πρόκειται βεβαίως για ομάδες με ευδιάκριτη πολιτισμική διαφοροποίηση, ικανές να χαρακτηρισθούν ως «εθνοτικές», χωρίς ωστόσο να παρουσιάζουν πολιτική

⁵ Ο Νιτσιάκος χρησιμοποιεί τον όρο βάζοντάς τον σε εισαγωγικά. (Βλ. Νιτσιάκος, 1991 σ. 60)

δραστηριότητα με την έννοια της επιδίωξης αυτονομίας στο πλαίσιο του έθνους – κράτους, ώστε να μπορούν να χαρακτηρισθούν «μειονότητες».

Στην άποψη ότι η πολιτισμική ιδιαιτερότητα μιας ομάδας είναι ικανό στοιχείο για το χαρακτηρισμό της ως εθνοτικής (ethnic group ή ethnicity) συγκλίνουν τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότεροι ανθρωπολόγοι. Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία το ζήτημα ανακίνησε ο Fr. Barth το 1969 μεταθέτοντας την εστίαση του ενδιαφέροντος από το πολιτισμικό φορτίο μιας εθνοτικής ομάδας στο «όριο» που τη διαχωρίζει από τις υπόλοιπες. Η πολιτισμική διαφορά μιας ομάδας από τις υπόλοιπες συνίσταται στη διαφορετική «εμπειρία» της, η οποία με τη σειρά της προκύπτει από τη διαφορετική προσαρμογή στις πηγές πλούτου που παρέχει μια δεδομένη περιοχή. Στο βαθμό λοιπόν που αυτή η διαφορετική «εμπειρία» μιας ομάδας απαιτεί και διαφορετική κοινωνική οργάνωση, ώστε η διαχείριση της «εμπειρίας» να είναι αποτελεσματική, βρισκόμαστε μπροστά στο φαινόμενο του σχηματισμού εθνοτικών ορίων ανάμεσα στην ομάδα αυτή και τις υπόλοιπες, καταλήγει ο Barth (1994: 12-18).

Αλλά και για τον E. Roosens (1994: 84-85) η κοινή πολιτιστική παράδοση μιας ομάδας είναι ικανή να τη διαφοροποιήσει εθνοτικά. Ωστόσο ο Roosens εντάσσει στο πλαίσιο της παράδοσης αυτής και την κοινή καταγωγή, υποστηρίζοντας ότι πρόκειται για καθοριστικό παράγοντα στο σχηματισμό του «αισθήματος του ανήκειν», το οποίο διακρίνει αναγκαία όλα τα μέλη μιας εθνοτικής ομάδας. Με την επισήμανση όμως ότι η «κοινή καταγωγή» είναι συνήθως κατασκευασμένη, ο Roosens τοποθετεί την εθνοτική ομάδα στις φαντασιακές κοινότητες, τονίζοντας την ψυχολογική πλευρά του σχηματισμού των εθνοτικών ορίων.

Στην ίδια περιοχή κινείται, άλλωστε, και ο G. De Vos (1982: 15-17), επισημαίνοντας πως η εθνοτική ταυτότητα συνίσταται στην υποκειμενική, συμβολική ή εμβληματική χρήση κάθε όψης του πολιτισμού μιας ομάδας, με απώτερο σκοπό τη διαφοροποίηση της ομάδας αυτής από τις υπόλοιπες. Έτσι η πολιτισμική διαφοροποίηση γίνεται η αναγκαία βάση για την αναγνώριση μιας εθνοτικής ταυτότητας, η οποία όμως συγκροτείται σε τελική ανάλυση με την ψυχολογική επεξεργασία της διαφοροποίησης αυτής. Ο De Vos γίνεται έτσι ο εισηγητής ενός «ψυχοπολιτισμικού μοντέλου» για τη μελέτη της εθνοτικής ταυτότητας.

Η τάση να χαρακτηρίζεται μια πολιτισμικά διαφορετική ομάδα ως «εθνοτική» άργησε σχετικά να γίνει αποδεκτή από τους Έλληνες ανθρωπολόγους. Οι λόγοι θα πρέπει να αναζητηθούν στην ισχυρή παράδοση της ελληνικής και γενικότερα

βαλκανικής ιστοριογραφίας να αναλύονται τα «εθνοτικά» ζητήματα από τη σκοπιά της «εθνικής αφύπνισης» (J. Cowan, 1998: 587), με αποτέλεσμα η «εθνοτική ομάδα» (ethnic group) να ταυτίζεται με τη «μειονότητα»⁶. Ωστόσο, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ο Σ. Δαμιανάκος (1987: 169-181) θα κάνει λόγο για την «εθνοτική ταυτότητα» των ρεμπέτηδων στην Ελλάδα και των ασίκηδων στην Τουρκία, για να τον ακολουθήσει ο Νιτσιάκος (1995: 166), ο οποίος χαρακτηρίζει ως «εθνοπολιτισμικές» τις ομάδες των Βλάχων, των Σαρακατσάνων, των Γύφτων, των Ζαγορίσιων κ.λπ., οι οποίες συγκροτούν το πληθυσμιακό σώμα των κοινοτήτων της Βόρειας Πίνδου. Στην ίδια ανθρωπολογική τάση θα πρέπει να εντάξουμε και τον Ε. Αυδίκο (1993: 76-77) ο οποίος αποδίδει το χαρακτηρισμό της «εθνοτικής ομάδας» στους Ζαγορίσιους, τους Σαρακατσάνους⁷ και τους Γύφτους που απαντούν στο Ζαγόρι.

Στο πλαίσιο λοιπόν αυτής της ανθρωπολογικής τάσης για την προσέγγιση των πολιτισμικών εκδηλώσεων⁸ μιας ομάδας ανθρώπων θα πρέπει να χρεωθεί και η παρούσα ερευνητική απόπειρα. Στο ίδιο πλαίσιο, εξάλλου, θα πρέπει να αναζητηθεί και ένα επαρκές νοηματικό περιεχόμενο για τον όρο «εθνοτοπικός», ώστε να αποκτήσει περιγραφική και αναλυτική αξία για τις ομαδώσεις που παρατηρούνται στο Ζαγόρι της Ηπείρου.

Έτσι ως εθνοτοπική ομάδα θα μπορούσε να οριστεί μια υποομάδα που ανήκει σε μια αναγνωρίσιμη εθνοπολιτισμική κατηγορία⁹, αλλά ταυτόχρονα διαμορφώνει

⁶ Βλ. ενδεικτικά τα άρθρα των Γ. Αγγελόπουλου (1993: 111-127) και R. Hirshon – Φιλιππάκη (1993: 327-356), όπου οι συγγραφείς, αν και πραγματεύονται σχέσεις μεταξύ πολιτισμικά διαφορετικών-ελληνόφωνων όμως- πληθυσμιακών ομάδων, αποφεύγουν να χαρακτηρίσουν τις ομάδες αυτές ως «εθνοτικές». Ανάλογη επιφύλαξη διατυπώνει και ο Ε. Αυδίκος (1991: 369-370 σημ. 84 και 85), προκρίνοντας τη χρησιμοποίηση του όρου «κοινότητα» και όχι «εθνοτική ομάδα» για να περιγράψει συλλογικά υποκείμενα που, κατά την άποψή του, πληρούν τις προϋποθέσεις, ώστε να χαρακτηρισθούν «ethnic groups».

⁷ Ως ethnic group χαρακτηρίζονται οι Σαρακατσάνοι και από την Claudia Chang (1993: 687), αφού αναφέρει χαρακτηριστικά: «Στα Βαλκάνια η νομαδική κτηνοτροφία που ασκήθηκε από τους Κουτσόβλαχους, τους Σαρακατσάνους και άλλες εθνοτικές ομάδες, έχει συγκεντρώσει το ενδιαφέρον ανθρωπολόγων και λαογράφων στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα (Campbell 1964, Shein 1974, Wace – Tompson 1914)». Ωστόσο ο Campbell (1964: 2) αποφεύγει να αποδώσει το χαρακτηρισμό ethnic group στους Σαρακατσάνους, περιοριζόμενος να χαρακτηρίσει ως «ethnic minority groups» τους Κουτσόβλαχους και τους Αρβανιτόβλαχους.

⁸ Σχετικά με το τι συνιστά «πολιτισμική εκδήλωση» και κατ' επέκταση «πολιτισμό», οι απόψεις ποικίλουν. Ωστόσο ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο προβληματισμός σχετικά με το αν ο πολιτισμός είναι «κάτι για το οποίο ομιλούμε» ή «μια θέση από την οποία ομιλούμε», όπως τονίζει η K. Hastrup, 1998 σ. 352-353, δηλαδή αν συνιστά ουσία ή οπτική. Το ζήτημα θα μας απασχολήσει στο κυρίως μέρος της διατριβής.

⁹ Προτιμάται ο όρος «κατηγορία», γιατί σύμφωνα με τον αυστηρά κοινωνιολογικό ορισμό του group, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε σ' αυτό καθαρές / σαφείς αρχές που οδηγούν τα μέλη του σε στενή

μια ιδιαίτερη ταυτότητα στο πλαίσιο της επαφής της μ' ένα δεδομένο χώρο λόγω της προσαρμογής της στους περιορισμούς που θέτει ο χώρος αυτός, με αποτέλεσμα να αλλοιωθούν ορισμένα εθνοπολιτισμικά της χαρακτηριστικά. Η αλλοίωση αυτή, που συμβαίνει μέσω της αλληλεπίδρασης της ομάδας με άλλες εθνοπολιτισμικές κατηγορίες που δραστηριοποιούνται στον ίδιο χώρο, εκδηλώνεται πρωτίστως στο επίπεδο της εκατέρωθεν αφομοίωσης πολιτισμικών χαρακτηριστικών, αλλά είναι δυνατόν, κατά την επαφή των ομάδων, να σημειωθεί και έντονος ανταγωνισμός. Στο πλαίσιο αυτό η εθνοτοπική ταυτότητα ως αναλυτική κατηγορία μπορεί να συμβάλει στη σπουδή της μετεξέλιξης της εθνοτικής ταυτότητας, στο βαθμό που η μετεξέλιξη αυτή νοείται ως μεταβολή του πολιτισμικού φορτίου που συγκροτεί την εθνοτική ταυτότητα. Αναγκαία συνθήκη ωστόσο για μια τέτοια προσέγγιση είναι ο καθορισμός αυστηρών τοπικών και χρονικών συντεταγμένων, ώστε να διασφαλίζεται η ιστορικότητα κατά τη διερεύνηση αυτής της μεταβολής.

Η γενική αυτή θεωρητική τοποθέτηση τροφοδοτεί και διαμορφώνει στην παρούσα διατριβή την κεντρική υπόθεση εργασίας της έρευνας : κατά πόσον είναι δυνατόν να διαπιστωθούν τέτοιες μεταβολές στη συλλογική ταυτότητα των Βλάχων, των Σαρακατσάνων, των Γύφτων και των Ζαγορίσιων που συνυπάρχουν στο Ζαγόρι, στο χρονικό πλαίσιο από το 1900 ως το 1970, περίοδο δηλαδή γενικότερων ανακατατάξεων ¹⁰ στην περιοχή; Το κεντρικό αυτό ζητούμενο επιμερίζεται στην παρούσα διατριβή σε τρεις επιμέρους στόχους.

Κατά πρώτο λόγο επιχειρείται μια προσέγγιση των εθνοπολιτισμικών διαφορών ανάμεσα στις ομάδες αυτές, με περιγραφική και ερμηνευτική οπτική, ώστε να καθοριστεί όσο γίνεται σαφέστερα το περιεχόμενο της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας της καθεμιάς από τις ομάδες αυτές. Η έρευνα εδώ κατ' αρχήν επικεντρώνεται στα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους, ενώ στη συνέχεια επεκτείνεται στα πολιτισμικά εκείνα δεδομένα που συνιστούν περισσότερο ιδεολογικές όψεις της συνείδησης (π.χ. τα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς, οι αντιλήψεις για την αισθητική κ.λπ.) και κατά κανόνα χρησιμοποιούνται με τρόπο εμβληματικό. Στην ίδια ενότητα εντάσσεται και η διερεύνηση της στάσης των

αλληλεξάρτηση μέσω τυποποιημένων κανόνων και χαρακτηριστικών άτυπων συμπεριφορών. Επίσης στην έννοια του group χρεώνεται και μια διάθεση αυτονόμησης, κάτι ωστόσο που δε χαρακτηρίζει τον όρο "category" (κατηγορία). Με την έννοια αυτή δεν πρόκειται για «ομάδες», αλλά για «κατηγορίες». Βλ. σχετικά Morris, 1989 σ. 167-172 και Eriksen, 1993 σ. 41-44.

¹⁰ Για τις ανακατατάξεις αυτές βλ. αναλυτικά στο κεφ. «Ιστορικό πλαίσιο».

εθνοτικών ομάδων απέναντι στις ιστορικές συγκυρίες της περιόδου αυτής, στο βαθμό που διαπιστώνεται ουσιαστική διαφοροποίηση μεταξύ των ομάδων. Ωστόσο ο βαθύτερος σκοπός αυτής της πραγμάτευσης δεν είναι η στατική «καταλογογράφηση» των εθνοπολιτισμικών διαφορών, αλλά ο εντοπισμός και η σφαιρική περιγραφή της δυναμικής εκείνης που αναδεικνύεται μέσα από τη σύνθεση των επιμέρους αυτών χαρακτηριστικών, και οδηγεί στη μετεξέλιξη της εθνοτικής ταυτότητας .

Ο δεύτερος στόχος συνίσταται πρωτίστως στην κωδικοποίηση όλων εκείνων των χαρακτηριστικών που συγκροτούν τη διαφοροποιημένη εθνοτική ταυτότητα και την καθιστούν εθνοτοπική : η εθνοτοπικά συγκροτημένη ταυτότητα επιχειρείται να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα του επιπολιτισμού (acculturation)¹¹ που επιτυγχάνεται από την αλληλεπίδραση μεταξύ των εθνοτικών ομάδων. Παράλληλα όμως καταδεικνύονται και τα όρια της διαδικασίας αυτής με τη διαπίστωση ότι τα χαρακτηριστικά της εθνοτοπικής ταυτότητας δεν οργανώνονται πάντοτε στον άξονα της σύγκλισης, αλλά ταυτόχρονα και στον άξονα της απόκλισης · η διαπίστωση αυτή είναι ουσιώδης, γιατί στη βάση της απόκλισης συγκροτείται η διαφοροποιημένη νέα συλλογική ταυτότητα της κάθε ομάδας, η οποία της επιτρέπει να προσδιορίζεται ως εθνοτοπική που διακρίνεται από τις υπόλοιπες.

Στο πλαίσιο αυτό, εξάλλου, με αφετηρία τις διαπιστώσεις που προκύπτουν από το καταγεγραμμένο υλικό και την επεξεργασία του, ο στόχος της ερμηνείας του φαινομένου της εθνοτοπικής ομάδας διευρύνεται : η πραγμάτευση αποσκοπεί στη διερεύνηση του χαρακτήρα της εθνοτοπικής ταυτότητας με την ανάδειξη των στοιχείων εκείνων που συγκροτούν μια στέρεα αντικειμενική βάση για τη διαφοροποίηση μεταξύ των ομάδων, και εκείνων που λειτουργούν εμβληματικά ως πεδία έκφρασης του συλλογικού φαντασιακού της κάθε ομάδας, καθιστώντας την «φαντασιακή κοινότητα». Η πραγμάτευση ενσωματώνει εδώ διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις αναφορικά με τη φύση της εθνοτικής ταυτότητας και, σε διαλεκτική σχέση με το καταγεγραμμένο υλικό, αποσκοπεί σε μια κριτική ανασύνθεση, ικανή να ανταποκριθεί στις συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξάγεται η παρούσα έρευνα.

Τέλος, ο στόχος της ερμηνείας της εθνοτοπικής ταυτότητας ολοκληρώνεται με την εξέταση της λειτουργικότητας που αποκτά στο πεδίο του κοινωνικού

¹¹ Για το περιεχόμενο του όρου βλ. M. Yinger, 1994 σ. 69 , όπου προτείνεται και ο εναλλακτικός όρος *transculturation* , όταν η μεταβολή περιγράφεται ως «σιωπηρή» . Για την απόδοση του όρου στα ελληνικά βλ. Godelier, 1988 σ. 240 και Γκ. Λιενχαρτ, 1994 σ. 229 , όπου ο όρος *acculturation* αποδίδεται ως «πολιτιστική επαγωγή» .

ανταγωνισμού . Εδώ η έρευνα αποσκοπεί στην αναζήτηση των κοινωνικών ιεραρχήσεων που σχετίζονται με τις εθνοτικές ομάδες ως ομαδώσεις κύρους στο Ζαγόρι , και την ενδεχόμενη μεταβολή των ιεραρχήσεων αυτών από τη μετεξέλιξη των εθνοτικών ομάδων σε εθνοτοπικές. Η μετεξέλιξη αυτή φαίνεται να είναι καθοριστική για εκείνες που δεν είναι κυρίαρχες, όπως οι Σαρακατσάνοι και οι Γύφτοι : η καθεμιά αντιλαμβάνεται και επιδιώκει με διαφορετικό τρόπο την ανοδική κοινωνική κινητικότητα, και βασικός στόχος της έρευνας είναι να καταδειχθεί η δυνατότητα που παρέχεται για κάτι τέτοιο μέσω της υιοθέτησης της εθνοτοπικής ταυτότητας. Στην ίδια κατεύθυνση, άλλωστε, διερευνάται η δυνατότητα που παρέχεται στους Ζαγορίσιους, ως κυρίαρχη ομάδα, να αποδεχθούν και να ενσωματώσουν κοινωνικά τους «άλλους» μέσα από μια τέτοια υβριδική μορφή ταυτότητας, όπως είναι η εθνοτοπική.

2) Η μεθοδολογία της έρευνας

Στο σημείο αυτό θα ήταν σκόπιμο να κατατεθεί σε γενικές γραμμές και η μεθοδολογία που υιοθετήθηκε κατά τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι στόχοι που προαναφέρθηκαν. Ωστόσο, επειδή το πεδίο της έρευνας, το Ζαγόρι, είναι ταυτόχρονα χώρος καταγωγής και περιστασιακά χώρος κατοικίας μου, θεωρώ απαραίτητο, πριν προχωρήσω, να διεξέλθω με συντομία τα σημαντικότερα ζητήματα που εγείρονται από τη συζήτηση για τη διεξαγωγή μιας ανθρωπολογικής έρευνας «οίκου». Κι αυτό γιατί από μεθοδολογική άποψη τα πλεονεκτήματα και οι περιορισμοί που μπορούν να προκύψουν, συνιστούν ζητήματα ουσίας που επηρεάζουν τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας.

Με τον όρο «ανθρωπολογία οίκου» (anthropology at home) προσδιορίζεται συνήθως η τάση της ανθρωπολογικής και λαογραφικής επιστήμης για μελέτη του οικείου πολιτισμού του ανθρωπολόγου, μια μελέτη που μπορεί να περιλαμβάνει ως αντικείμενό της τις κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες «που ζουν στο ίδιο στενό ή ευρύτερο πλαίσιο με αυτό στο οποίο ζει και εργάζεται ο εθνογράφος (όπως, για παράδειγμα, εθνοτικές ομάδες, εθνικά κράτη ή γεωγραφικές περιοχές)» (Δ. Γκέφου – Μαδιανού, 1998: 365-366). Το σημαντικότερο πλεονέκτημα που παρέχει μια τέτοια δραστηριότητα συνίσταται στην εκ των έσω παρατήρηση και καταγραφή του πολιτισμού της ομάδας στην οποία εντάσσεται και ο ανθρωπολόγος, με αποτέλεσμα την πληρέστερη κατανόηση των σχέσεων που τη διέπουν και των δομών που τη

συγκροτούν (Γκέφου-Μαδιανού 1998: 391-393). Ο ανθρωπολόγος καθίσταται έτσι ο «πληροφορητής - κλειδύ» (“key informant”- A. Bakalaki, 1997: 517) για την κατανόηση μιας κοινωνικής πραγματικότητας που για έναν εξωτερικό παρατηρητή θα παρουσιαζόταν πολύ πιο σύνθετη, ενώ η αποκωδικοποίησή της θα απαιτούσε πολύ περισσότερο κόπο και χρόνο.

Ωστόσο η ουσιαστική δυνατότητα - και η συνακόλουθη επιστημονική νομιμοποίηση - μιας τέτοιας δραστηριότητας έχουν με σφοδρότητα αμφισβητηθεί¹². Η ανθρωπολογία που ως επιστήμη διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε στο δυτικό πολιτισμικό περιβάλλον, δεν είναι δυνατόν, υποστηρίζεται, να ασκηθεί στο πλαίσιο ενός άλλου πολιτισμικού περιβάλλοντος, στο βαθμό που αυτό επιφέρει ουσιαστική αλλοίωση στις μεθοδολογικές της πρακτικές και τις θεωρητικές της αφετηρίες. Ο «ντόπιος ανθρωπολόγος» (native anthropologist) θα πρέπει επομένως να επιλέξει, κατά τη διεξαγωγή της έρευνας, ανάμεσα στην ταυτότητα του «ντόπιου» και την ταυτότητα του «ανθρωπολόγου»: η πρώτη τον υποβιβάζει στην κατηγορία του «πληροφορητή» και του αφαιρεί το δικαίωμα της κατανόησης, η δεύτερη τον συνδέει με τα επιστημονικά εργαλεία της ανθρωπολογίας, αλλά δεν του αναγνωρίζει την αποκλειστική εξοικείωση με το χώρο που ερευνά, σε σχέση με τους υπόλοιπους, ντόπιους ή μη, συναδέλφους του.

Είναι σαφές όμως ότι μια τέτοια τοποθέτηση αναγνωρίζει προνομιακά το πλεονέκτημα της «αντικειμενικότητας» στην εξωτερική παρατήρηση του πολιτισμού μιας ομάδας, παραβλέποντας το γεγονός ότι και η ίδια η εξωτερική ανθρωπολογική παρατήρηση και ερμηνευτική προσέγγιση καθορίζεται πολιτισμικά από τα δυτικά πρότυπα. Ως εκ τούτου καθίσταται και η ίδια μια παρατήρηση «από θέση», και η επίκληση της «αντικειμενικότητας» αποτελεί φενάκη, όπως επισημαίνεται από τους φορείς της «πολιτισμικής κριτικής»¹³

¹² Ενδεικτικές για τη σφοδρότητά τους είναι οι τοποθετήσεις της K. Hastrup, 1998 σ. 337-364 και A. Kuper, 1998 σ. 297-336. Τον προβληματισμό της με αφετηρία το τι συνιστά «οίκο» και κατά πόσον ο «οίκος» είναι μια ομογενοποιημένη οντότητα καταθέτει και η A. Bakalaki, 1997 σ. 509-513.

¹³ Βλ. σχετικά G. Marcus, 1998 σ. 67-108 και ειδικά 79-80. Για την ιδιομορφία της ανθρωπολογίας αναφορικά με το ζήτημα της αντικειμενικότητας βλ. και τους προβληματισμούς που αναπτύσσονται από τους R. Sullivan, 1990 σ. 244, στο πλαίσιο της γνωσιολογίας της «πολιτισμικής κριτικής» με ευθείες αναφορές στο Foucault. Βλ. επίσης Jongmans – Gutkind, 1967 “Introduction” και E. R. Leach, 1967 σ. 76-78, για το ευμετάβλητο του αντικειμένου που καθιστά προβληματική μια προσέγγιση με ποσοτικούς όρους και διαφοροποιεί ουσιαστικά την ανθρωπολογία από την κοινωνιολογία στο ζήτημα της μεθοδολογίας.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τις οριακές αυτές θεωρητικές αναζητήσεις, σύμφωνα με τις ενδιάμεσες τάσεις¹⁴ που διαμορφώνονται, η ανθρωπολογική προσέγγιση «οίκου» οφείλει, ως επιστημονική δραστηριότητα, να συνδυάσει την καταξιωμένη ανθρωπολογική μεθοδολογία με τα πλεονεκτήματα που, από τεχνική άποψη, αναγνωρίζονται¹⁵ στο ντόπιο ανθρωπολόγο κατά τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας. Σε πρακτικό επίπεδο αυτό σημαίνει πως ο ανθρωπολόγος, πέρα από τις δυνατότητες που του παρέχει η αυτονόητη επαφή του με το πεδίο της έρευνάς του, θα πρέπει να διατηρήσει ταυτόχρονα μια διανοητική και συναισθηματική απόσταση¹⁶ από τους ντόπιους, προκειμένου η προσέγγισή του να συνοδεύεται από επιστημονική εγκυρότητα. Στο πλαίσιο, άλλωστε, αυτής της διανοητικής αποδέσμευσης εντάσσεται και η εξάντληση όλης της - σχετικής με την περιοχή - προϋπάρχουσας βιβλιογραφίας¹⁷, ώστε να διασφαλίζεται η επαφή με το επιστημονικά διαμορφωμένο πλαίσιο για μια νέα προσέγγιση του αντικειμένου.

Με βάση τις παρατηρήσεις αυτές, η μεθοδολογία που ακολούθησα κατά τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας θα μπορούσε να συνοψιστεί στα ακόλουθα σημεία.

α) Ένταξη της ερευνητικής προσπάθειας στο πλαίσιο της «συνεχούς ή επαναλαμβανόμενης μακροχρόνιας έρευνας» (repeat or continuous long – term research): το Ζαγόρι της Ηπείρου υπήρξε, τουλάχιστον από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, χώρος που προσέλκυσε το ενδιαφέρον Ελλήνων και ξένων μελετητών, ιστορικών ή ανθρωπολόγων. Οι βασικοί λόγοι που κίνησαν το ενδιαφέρον αυτό είναι τόσο η ιδιαιτερότητα του Ζαγορίου ως χώρου αστικοποιημένου έξωθεν λόγω του θεσμού της μετοικεσίας, όσο και η πληθυσμιακή του σύσταση, αφού συγκεντρώνει, όπως επισημάνθηκε, πληθυσμούς από διαφορετικές εθνοπολιτισμικές κατηγορίες. Στο πλαίσιο των ερευνών αυτών έχει παραχθεί μια σειρά από αξιόλογες μελέτες, στις οποίες περιλαμβάνονται έργα είτε για την ιστορία της περιοχής είτε για τις εθνοπολιτισμικές κατηγορίες που τη συγκροτούν πληθυσμιακά, όπως π.χ. οι Σαρακατσάνοι (Campbell 1964). Η δική μου ερευνητική προσπάθεια αποσκοπεί,

¹⁴ Ως τέτοιες καταγράφονται από τη Bakalaki, 1997 σ. 507-509, τουλάχιστον για τα ελληνικά δεδομένα, οι απόψεις των Δ. Γκέφου – Μαδιανού και Ν. Σερεμετάκη, παρά τις επιμέρους διαφωνίες τους.

¹⁵ Τα πλεονεκτήματα αυτά αναγνωρίζονται στο ντόπιο ανθρωπολόγο και από τη Hastrup · ωστόσο σύμφωνα με την άποψή της, από γνωσιολογική άποψη, οδηγούν σε «γνώση» και όχι σε «κατανόηση» της υπό μελέτη κοινωνίας . (Βλ. Hastrup, 1998 σ. 355-356)

¹⁶ Βλ. σχετικά Bakalaki, 1997 σ. 514-515, Γκέφου – Μαδιανού, 1998 σ. 394-395 και Kuiper, 1998 σ. 318, 323-329 .

μέσα από την εξαντλητική εξέταση των προηγούμενων προσεγγίσεων, στον εμπλουτισμό της απ' αυτές και ταυτόχρονα σε μια κριτική τους ανάγνωση, με βάση τα αποτελέσματα της επιτόπιας έρευνας και της θεωρητικής διερεύνησης στο παρόν.

β)Επιλογή της «συμμετοχικής παρατήρησης» (participant observation) για τη συλλογή του υλικού - η σχέση του υλικού με τη θεωρία: τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από μια ανθρωπολογική έρευνα «οίκου», συνδέονται στενά με την ευχέρεια του ανθρωπολόγου να επιτύχει κατά την παρατήρησή του σχεδόν απόλυτα φυσικά συμφραζόμενα¹⁸, ιδιαίτερα μάλιστα όταν, όπως στην περίπτωση της παρούσας έρευνας, ο ανθρωπολόγος δεν έχει καταγραφεί ως τέτοιος στη συνείδηση των ανθρώπων, τους οποίους ερευνά. Από την άποψη αυτή επομένως επιτυγχάνεται ευκολότερα η αναγκαία «ανακοινωνικοποίηση» (resocialisation)¹⁹, προκειμένου ο ερευνητής να αποκτήσει τις προϋποθέσεις για μια συμμετοχική παρατήρηση αναφορικά με τα φαινόμενα που ενδιαφέρεται να προσεγγίσει. Από την άλλη μεριά, ωστόσο, η ιδιότητα του «ντόπιου», ειδικά μάλιστα όταν οδηγεί τον ανθρωπολόγο σε ταύτιση με κάποια από τις ομάδες του ντόπιου πληθυσμού, μπορεί να καταστήσει την παρατήρηση οριακή ή και αναποτελεσματική· αφ' ενός παρουσιάζεται το ενδεχόμενο της απροθυμίας των πληροφορητών να ανακοινώσουν σ' έναν «οικείο» συμβάντα ή αιτιάσεις γι' αυτά, αφ' ετέρου η παρατήρηση είναι δυνατόν να βασίζεται σε στερεοτυπικές αντιλήψεις του εθνογράφου για τις ομάδες που παρατηρεί.

Για να αποφευχθεί ο κίνδυνος αλλοίωσης των δεδομένων, που συλλέχθηκαν κατά την επιτόπια έρευνα, από διαδικασίες όπως αυτές που προαναφέρθηκαν, εφαρμόστηκε κατά τη διεξαγωγή της έρευνας η τεχνική του «πληροφοριακού κορεσμού»²⁰: σύμφωνα με την τεχνική αυτή ο αριθμός των επιμέρους αφηγήσεων χαρακτηρίζεται ως επαρκής μόνο όταν το περιεχόμενο της καθεμιάς απ' αυτές

¹⁷ Σύμφωνα με τη Hastrup, 1998 σ. 357 η πρακτική αυτή συνιστά απαράβατο κανόνα επαγγελματικής δεοντολογίας, έναν απ' αυτούς που διασφαλίζουν την αντικειμενικότητα.

¹⁸ Για τη σημασία των «φυσικών συμφραζόμενων» σε μια ανθρωπολογική προσέγγιση, τις δυνατότητες που δίνονται σ' έναν ανθρωπολόγο να τα πετύχει, αλλά και τις δυσκολίες που μπορεί να συναντήσει βλ. Goldstein, 1964 σ. 77-103 και ειδικά 87-90 για τα «παρακινήμενα» φυσικά συμφραζόμενα.

¹⁹ Το ζήτημα πραγματεύονται αναλυτικά οι Emerson – Fretz – Shaw, 1995 σ. 1-11 και 35-38.

²⁰ Βλ. σχετικά Θανοπούλου – Πετρονιώτη, 1987 σ. 34-37, όπου αναφέρονται γενικότερες τεχνικές για τον έλεγχο της αξιοπιστίας των πληροφορητών. Για μια εφαρμογή της τεχνικής του πληροφοριακού

επιβεβαιώνεται από μια σειρά από τις υπόλοιπες, στο βαθμό που ορισμένα στοιχεία επανέρχονται με κανονικότητα. Έτσι εντοπίζονται και ελέγχονται πληροφορίες που ενδεχομένως παρουσιάζουν προσωπικό χαρακτήρα και δεν είναι δυνατόν να εκληφθούν ως αντιπροσωπευτικές για την ομάδα την οποία εκπροσωπεί ο πληροφορητής. Η χρησιμοποίηση, άλλωστε, ενός ικανού αριθμού αφηγήσεων περιορίζει τη δυσκολία που προέρχεται από τους απρόθυμους πληροφορητές, είτε γιατί οι πληροφορίες συλλέγονται από εναλλακτικές πηγές είτε γιατί οι απρόθυμοι πληροφορητές «πιέζονται» τελικά από τη διαδικασία αυτή να πάρουν θέση και οι ίδιοι. Για να αποφευχθεί, τέλος, ο κίνδυνος του εγκλωβισμού σε στερεοτυπικές αντιλήψεις ακολουθήθηκε η διαδικασία της «διανοητικής αποδέσμευσης» (Γκέφου-Μαδιανού, 1998: 395) από το χώρο της επιτόπιας έρευνας : τη διαδικασία της συλλογής του υλικού ακολούθησε ένα στάδιο ενασχόλησης με θεωρητικά ζητήματα που σχετίζονται με την έρευνα, φάση κατά την οποία οριστικοποιήθηκαν οι υποθέσεις εργασίας και σχηματοποιήθηκαν οι ερευνητικοί στόχοι. Στη συνέχεια σε μια δεύτερη περίοδο συλλογής υλικού, μετά από την παρέλευση ικανού χρόνου, το υλικό συμπληρώθηκε και άρχισε η διαδικασία της σύνθεσης. Ακολουθήθηκε, με άλλα λόγια, η δόκιμη ανθρωπολογική πρακτική που περιγράφεται από το σχήμα υλικό – θεωρία – υλικό²¹.

γ)Η μερική υιοθέτηση της βιογραφικής μεθόδου : από τεχνική άποψη, εξάλλου, για τη συλλογή του υλικού χρησιμοποιήθηκε η λεγόμενη «βιογραφική μέθοδος»²². Η βιογραφική μέθοδος ή αλλιώς «ιστορία – ζωή» (life history) (Κυριακίδου – Νέστορος 1993: 255) εντάσσεται στο ευρύτερο πεδίο της προφορικής ιστορίας. Παρά το γεγονός ότι η προφορική ιστορία ξεκίνησε ως τεχνική ιστορικής τεκμηρίωσης, στη δεκαετία του 1970 εξελίχθηκε σε μια διαφορετική σύλληψη της ιστορίας. Σύμφωνα με την Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος (1993: 254, 256-257) δημιουργήθηκε από τη σύμπραξη της ιστορίας, της λαογραφίας και της

κορεσμού βλ. Νιτσιάκος, 1995 σ. 81. Για άλλες μεθόδους ελέγχου της αξιοπιστίας των πληροφορητών βλ. Goldstein, 1964 σ. 112-115.

²¹ Ενδεικτικά για το ζήτημα αυτό βλ. Emerson – Fretz – Shaw, 1995 σ. 106, 109-112, 166-167, Sullivan, 1990 σ. 249, Goldstein, 1964 σ. 13, Fr. Loriggio, 1990 σ. 222 και Art. Al. Roldan, 1995 σ. 146.

²² Για τη βιογραφική μέθοδο και τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες μπορεί να εφαρμοστεί βλ. Θανοπούλου – Πετρονότη, 1987 σ. 20-42, όπου και εκτενής βιβλιογραφία. Για μερικές ενδεικτικές εφαρμογές στο κοινωνιολογικό και ανθρωπολογικό πεδίο βλ. Πετρονότη, 1995 σ. 13-22, Νιτσιάκος, 1995 σ. 79-83 και Βαν Μπούσχτεν, 1997 σ. 17-20 και 206-230.

ανθρωπολογίας²³: αξιοποιώντας από την ανθρωπολογία την εργασία πεδίου και την αναζήτηση της συνολικότητας, από τη λαογραφία τη γνώση της για τους συνηθισμένους ανθρώπους και από την ιστορία την ενασχόληση με το ζήτημα της κοινωνικής αλλαγής και τους μηχανισμούς της, η προφορική ιστορία ευαγγελίζεται «να ξαναδώσει μια κεντρική θέση στους ανθρώπους που, μέσα από τα δικά τους λόγια, έφτιαξαν και βίωσαν την ιστορία» (Κυριακίδου – Νέστορος 1993: 255).

Η μέθοδος που χρησιμοποιείται για να επιτευχθεί ένας τέτοιος στόχος είναι η συνέντευξη που παίρνει ο ερευνητής από τον πληροφορητή. Η επιτυχία της συνέντευξης όμως εξαρτάται από την ποιότητα της σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στους δύο αυτούς πόλους. Τότε η προφορική αφήγηση που παράγεται από τον πληροφορητή λειτουργεί σε τρία επίπεδα: κατά πρώτο λόγο συνιστά το ίδιο το δεδομένο της προφορικής ιστορίας · συνεπώς η προφορική ιστορία δημιουργεί τα δεδομένα της. Κατά δεύτερο λόγο αποτελεί, ως υποκειμενικό βίωμα ενός γεγονότος, αντικείμενο διερεύνησης, ενώ ταυτόχρονα, σ' ένα τρίτο επίπεδο, λειτουργεί ως πρώτη ύλη για την ανασύνθεση της ίδιας της λογικής που την διέπει ως αφήγηση ζωής (Βαν Μπούσχοτεν 2001: 159). Έτσι όμως η «προφορική μαρτυρία» αναβαθμίζεται σε «προφορική αφήγηση» και η προφορική ιστορία, αντίστοιχα, προβιβάζεται από τεχνική σε επιστημονική μέθοδο (Κυριακίδου – Νέστορος 1993: 259-260).

Η παραδοχή, πάντως, εκ μέρους της προφορικής ιστορίας ότι η αφήγηση βασίζεται στην κατασκευασμένη μνήμη εξέθρεψε σε μεγάλο βαθμό και την αρνητική κριτική: η παρέμβαση του αφηγητή είναι καθοριστική στην ανασυγκρότηση του παρελθόντος και συνεπώς «το τι ξεχνάει είναι εξίσου σημαντικό μ' αυτό που θυμάται» (Κυριακίδου – Νάστορος 1993: 261) υποστηρίζεται από τη μεριά της παραδοσιακής ιστοριογραφίας. Ωστόσο, η διαπίστωση πως κάθε είδους μαρτυρία, ακόμη και η γραπτή, συνιστά μια επιλεκτική κατασκευή (Βαν Μπούσχοτεν 2001: 160) αναδεικνύει τελικά την προφορική αφήγηση σε πλεονεκτικότερη θέση: ως κατασκευή είναι από τη φύση της λιγότερο ελεγχόμενη από ό, τι η γραπτή μαρτυρία

²³ Και ο Ε. Παπαταξιάρχης (1993: 13-74) εντάσσει την προφορική ιστορία στις τάσεις που προέκυψαν από το δημιουργικό διάλογο ανάμεσα στην ανθρωπολογία και την ιστορία. Ειδικά για την ελληνική εθνογραφία αναφέρει πως η προφορική ιστορία ως επιστημονική μέθοδος έχει προσφέρει ιδιαίτερα στη διερεύνηση των συλλογικών ταυτοτήτων που συγκροτούνται στο παρόν με βάση τις αναπαραστάσεις του παρελθόντος (1993: 53-58, «Η ανθρωπολογία των αναπαραστάσεων του παρελθόντος: Ταυτότητες»). Από την άποψη αυτή η προφορική ιστορία φαίνεται να είναι η καταλληλότερη επιστημονική μέθοδος για την παρούσα ερευνητική προσπάθεια.

(Βαν Μπούσχοτεν 2001: 161-162), με αποτέλεσμα να αποκαλύπτει πολύ περισσότερες πλευρές του ίδιου πρίσματος, επιτρέποντας «την αναδημιουργία της αρχικής πολλαπλότητας των οπτικών γωνιών» (Κυριακίδου – Νέστορος 1993: 255-256).

Ωστόσο θα πρέπει να επισημάνω πως δεν ακολούθησα το τυπικό μοντέλο της πλήρους αυτοβιογραφίας των πληροφορητών για μια σειρά από λόγους : καταρχήν μια ενδεχόμενη εμμονή σε λεπτομέρειες που ο πληροφορητής θα θεωρούσε αυτονόητες ή και περιττές, θα αναιρούσε τη δυνατότητα για μια πιο ουσιαστική συζήτηση και θα αδυνατίζε σημεία που αποτελούν ουσιωδέστερες εκφράσεις της βιωμένης ιστορίας από τους πληροφορητές. Κατά δεύτερο λόγο ο καθορισμός του ιστορικού χρόνου της έρευνας ανάμεσα στο 1900 και το 1970 από τη μια μεριά αποκόπτει εξ ορισμού ένα μεγάλο τμήμα της προσωπικής εμπειρίας των πληροφορητών, από την άλλη μεριά μετατρέπει την προσέγγιση, κατά κάποιο τρόπο, σε ιστορική, στο πλαίσιο της ιστορικής εθνογραφίας ή της ιστορικής ανθρωπολογίας²⁴.

Ωστόσο τα χρονικά αυτά όρια ούτε αυθαίρετα είναι ούτε αποκόπτουν τους πληροφορητές από το παρόν : το 1900 ως αφετηρία σηματοδοτεί το απώτατο όριο της βιωμένης ιστορίας μέσω της ζωντανής μνήμης ²⁵, ενώ το 1970 αποτελεί το χρονικό εκείνο σημείο, μετά το οποίο η πληθυσμιακή αιμορραγία του Ζαγορίου επιφέρει καθοριστικές ανακατατάξεις που αλλοιώνουν αποφασιστικά το εθνικό τοπίο και, επί του πρακτέου, καθιστούν προβληματική τη διεξαγωγή έρευνας με τους ίδιους όρους. Από την άλλη μεριά το «παρόν», που σε χρονική έκταση περιλαμβάνει την τελευταία τριακονταετία, υπάρχει ολοζώντανο στις αφηγήσεις των πληροφορητών, άλλοτε ως καθοριστικός σχολιασμός («πάνε τώρα αυτά»), άλλοτε ως επιλογή ταυτότητας, μετά από σχετική ερώτηση («σήμερα είμαι Ζαγορίσιος Σαρακατσάνος, Σαρακατσάνος που κατοικεί στο Ζαγόρι, έτσι να το γράψεις») και άλλοτε ως προβολή

²⁴ Τους όρους χρησιμοποιεί η Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος, 1993 σ. 22 , όπου όμως δηλώνεται και έντονος προβληματισμός που προκύπτει από την ανάγκη της σύνδεσης των πεδίων αυτών με το παρόν. Ωστόσο, σύμφωνα με το «στενό ορισμό της ανθρωπολογίας ως επιστημονικού λόγου που διαμορφώνεται μέρα πρὶν την επιτόπια έρευνα σε σημερινούς πολιτισμούς» ο όρος “ιστορική ανθρωπολογία” αποτελεί αντίφαση κατά τον Παπαταξιάρχη (1993: 16 σημ. 3), ο οποίος τον αντιπαραβάλλει με τον όρο “ανθρωπολογική ιστορία”, προσδιορίζοντας και τις λεπτές μεταξύ τους διαφορές.

²⁵ Επίσης το 1900 σηματοδοτεί τις πρώτες εγκαταστάσεις Σαρακατσάνων μέσα στους οικισμούς και ειδικά στο Κουκούλι . Βλ. Ευριπίδης Μακρής , 1991 σ. 101.

στο παρελθόν της ανάγκης για συνεννόηση και συνύπαρξη όλων όσων απέμειναν σήμερα .

Τέλος, στο πλαίσιο της συμπληρωματικής ²⁶ σχέσης ανάμεσα στις προφορικές μαρτυρίες και τις γραπτές πηγές χρησιμοποίησα τόσο δημοσιευμένο όσο, κυρίως, αδημοσίευτο αρχειακό υλικό από τα αρχεία της περιοχής. Πρόκειται για το αρχείο του τοπικού περιοδικού «Το Ζαγόρι μας», το αρχείο της κοινότητας Μονοδενδρίου και το αρχείο του πνευματικού ιδρύματος «Κώστας Λαζαρίδης» που εδρεύει στι Κουκούλι. Συμπληρωματικά χρησιμοποίησα και περιορισμένο υλικό από το αρχείο της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής. Η διαδικασία αυτή κατέστησε αυτονόητα τη βιογραφική μέθοδο ως έναν μόνο από τους μοχλούς - οπωσδήποτε, πάντως, τον σπουδαιότερο - για τη συλλογή πληροφοριών.

δ) Η συγκρότηση ερωτηματολογίου για ημικατευθυνόμενη έρευνα: η συλλογή του προφορικού υλικού έγινε με συνεντεύξεις στο κασετόφωνο. Εξαίρεση αποτέλεσαν ελάχιστες περιπτώσεις, στις οποίες οι πληροφορητές αρνήθηκαν να καταγραφούν, και η συζήτηση καταγράφηκε στο ημερολόγιο εργασίας αμέσως μετά το πέρας της από μνήμης²⁷. Για την υποστήριξη των συνεντεύξεων είχα καταρτίσει εκ των προτέρων ένα ενδεικτικό ερωτηματολόγιο, το οποίο καταθέτω στο Επίμετρο της διατριβής. Για τη συγκρότηση του ερωτηματολογίου αυτού συμβουλευτήκα τρία αντίστοιχα ερωτηματολόγια προηγούμενων εγχειρημάτων (όπως για παράδειγμα το ερωτηματολόγιο του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού, για τους πρόσφυγες), όσο και θεωρητικά εγχειρίδια ²⁸, ελληνικά και ξενόγλωσσα, που πραγματεύονται τις προϋποθέσεις μιας επιστημονικά επαρκούς ανθρωπολογικής επιτόπιας έρευνας και βοηθούν στη συγκεκριμένη μορφοποίηση των στόχων που επιδιώκονται και των πρακτικών που πρέπει να εφαρμοστούν. Θα πρέπει, πάντως, εδώ να προσθέσω ότι ένα σημαντικό τμήμα των ερωτημάτων αυτών μορφοποιήθηκαν κατά το στάδιο της εντρύφησης στη θεωρία περί των εθνοτικών ομάδων και, από την

²⁶ Στον συμπληρωματικό ρόλο της βιογραφικής μεθόδου σ' ένα ερευνητικό πεδίο όπου τα τοπικά αρχεία είναι περιορισμένα ή ελλιπή, αναφέρονται οι Θανοπούλου – Πετρονιώτη (1987: 31-32) τονίζοντας τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από τη συμπληρωματική αυτή σχέση. Στο ίδιο ζήτημα αναφέρεται και η Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος (1993: 239) υποστηρίζοντας: «(…) όταν διασταυρωθούν με τις αντίστοιχες γραπτές μαρτυρίες , όπου υπάρχουν (...), τότε και μόνον τότε οι προσωπικές μαρτυρίες της προφορικής ιστορίας μας αποκαλύπτουν τις πραγματικές τους διαστάσεις (...))».

²⁷ Τα κείμενα αυτά καταχωρίστηκαν ως πληροφορίες ανώνυμων πληροφορητών και έχουν τη μορφή της πρώτης γραφής τους , όπως δηλ. σημειώθηκαν στο ημερολόγιο εργασίας.

²⁸ Βλ. ενδεικτικά Ed. Ives 1995 , George και Jones 1980, P. Thompson 1982 και G. Breakwell, 1995 .

άποψη αυτή, συνιστούν διακλαδώσεις κεντρικότερων ερωτημάτων που τέθηκαν ως υποθέσεις εργασίας²⁹.

Ωστόσο η εφαρμογή του ερωτηματολογίου υπήρξε ελαστική³⁰: οι συνεντεύξεις έχουν τη μορφή ελεύθερων συζητήσεων με τους πληροφορητές και οι ερωτήσεις, διατυπωμένες από μνήμης και προσαρμοσμένες στο εκάστοτε επικοινωνιακό πλαίσιο της συνέντευξης, αποτέλεσαν περισσότερο κίνητρα / ερεθίσματα για γενική καθοδήγηση των πληροφορητών παρά τυπικά ερωτήματα που απαιτούσαν απαντήσεις προσαρμοσμένες σ' ένα α priori καθορισμένο φορμαλιστικό πλαίσιο.

ε) Η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος : παρά το γεγονός ότι κατά την εφαρμογή της βιογραφικής μεθόδου έννοιες όπως «αντιπροσωπευτικότητα» και «δείγμα» θεωρούνται γενικά ξένες προς τη μέθοδο αυτή (Πετρονώτη 1987: 36), θα πρέπει να επισημάνω ότι για το Ζαγόρι το πρόβλημα είναι κάπως περισσότερο σύνθετο : το γεγονός ότι προσεγγίζονται οι σχέσεις εθνοτοπικών ομάδων σε μια περιοχή που συγκροτείται από 45 χωριά, ασφαλώς επιβάλλει, σ' ένα πρώτο επίπεδο, μια επιλογή των κοινοτήτων, αφού η εξαντλητική επιτόπια έρευνα σε κάθε κοινότητα είναι ανεφάρμοστη για το μεμονωμένο ερευνητή.

Από την άλλη μεριά ο εντοπισμός των Βλάχων, των Σαρακατσάνων και των Γύφτων σε ορισμένες μόνο κοινότητες, καθιστά την περιοχή ικανή να κατακερματιστεί, για μεθοδολογικούς λόγους, σε υποπεριοχές με κριτήριο τους δυνατούς συνδυασμούς που μπορούν να προκύψουν. Ένας τρίτος παράγοντας είναι το ζήτημα της σημερινής δημογραφικής κατάστασης των κοινοτήτων, αφού πολλές απ' αυτές κατοικούνται ελάχιστα, ενώ κάποιες μόνο κατά τους θερινούς μήνες. Τέλος, κριτήριο για την επιλεκτική διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας υπήρξε η γειννίαση ορισμένων κοινοτήτων: η ομαδοποίησή τους έγινε με κριτήρια τη διαχείριση κοινών φυσικών πόρων (π.χ. κοινά λιβάδια ή δασική έκταση) και την ύπαρξη στενών δεσμών συγγένειας μεταξύ των κατοίκων τους.

²⁹ Από την άποψη αυτή σημαντικότερα υπήρξαν τα έργα των Fr. Barth 1994, De Vos – Romanucci/Ross 1982, Yinger 1994, Alverson 1979 και Μπαλιμπάρ – Βαλλερστάιν 1991.

³⁰ Στο ζήτημα αναφέρεται εκτενώς ο P. Tompson, 1982 σ. 165-185, προσδιορίζοντας τους όρους και τις προϋποθέσεις για τη διαδικασία της συνέντευξης. Επίσης παραθέτει εκτενή οδηγία για τη συλλογή υλικού (243-252) σχολιάζοντας πως η εφαρμογή του ερωτηματολογίου θα πρέπει να είναι ελαστική, δηλ. προσαρμοσμένη στις ιδιαίτερες συνθήκες της κάθε συνέντευξης. Βλ. και Θανοπούλου – Πετρονώτη, 1989 σ. 32-33 για το πλεονέκτημα της ευελιξίας που παρέχει ένα ανοικτό ερωτηματολόγιο.

Κάτω από τις προϋποθέσεις αυτές επέλεξα για τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας 4 επιμέρους ενότητες, χωρίς να αποκλείω το ενδεχόμενο να προσεγγίσω μεμονωμένους πληροφορητές από άλλες κοινότητες ή να διαχειριστώ πληροφορίες που τις αφορούν. Οι ενότητες αυτές είναι οι εξής : α) οι κοινότητες Βίτσας – Μονοδενδρίου οι οποίες απαρτίζονται από Ζαγορίσιους, Σαρακατσάνους και Γύφτους, παρουσιάζουν επαρκείς συγγενικούς δεσμούς μεταξύ των κατοίκων και διαχειρίζονται κοινούς φυσικούς πόρους, β) οι κοινότητες Βραδέτου - Καπεσόβου, όπου απουσιάζουν εντελώς οι Βλάχοι και οι Γύφτοι, ενώ η κοινότητα Καπεσόβου δεν έχει ούτε Σαρακατσάνους, γ) οι κοινότητες Κουκουλίου - Κήπων, που παρουσιάζουν το στοιχείο της δημογραφικής υπεροχής η μεν πρώτη των Σαρακατσάνων η δε δεύτερη των Γύφτων και δ) η κοινότητα της Λάιστας που ανήκει στα βλαχοχώρια και κατοικείται επίσης από Σαρακατσάνους και Γύφτους. Ως προς τους φυσικούς πόρους η κοινότητα της Λάιστας διαθέτει σημαντικές εκτάσεις δάσους κωνοφόρων και από την άποψη αυτή διαφοροποιείται σημαντικά από τις προηγούμενες. Με επίκεντρο τη Λάιστα αξιοποιήθηκαν και σημαντικές πληροφορίες που αφορούν τα γειτονικά - επίσης βλαχοχώρια - Ηλιοχώρι και Βωβούσα, που παρουσιάζουν παρόμοια με τη Λάιστα χαρακτηριστικά και από την άποψη των φυσικών πόρων. Έξυπακούεται φυσικά ότι ως πληροφορητές χρησιμοποιούνται άτομα από όλες τις προαναφερθείσες ομάδες, χωρίς ωστόσο να τηρηθεί μια αυστηρή «αναλογία», που θα καθιστούσε την προσέγγιση δέσμια ενός «δείγματος» με κοινωνιολογικούς όρους.

Κεφάλαιο Α

Το γενικό ιστορικό πλαίσιο

1) Το Ζαγόρι ως ιστορικός χώρος .

Στον προσδιορισμό της γεωγραφικής ενότητας που αποκαλείται σήμερα Ζαγόρι έχουν χρησιμοποιηθεί ως τώρα από τους μελετητές τρία διαφορετικά κριτήρια: με βάση τα γεωγραφικά¹ κριτήρια το Ζαγόρι, που ορίζεται ως περιοχή ανάμεσα στα βουνά Μιτσικέλι (προς τα νότια και δυτικά), «Ζαγοριακό όρος» (Τύμφη, προς τα βόρεια) και Πίνδος (προς τα ανατολικά), βρίσκεται στα Β. – ΒΑ. της πόλης των Ιωαννίνων και καλύπτει συνολικά μια έκταση 1002 τετραγωνικών χιλιομέτρων. Στα φυσικά όρια της περιοχής μπορεί να εντάξει κανείς και την κοίτη του ποταμού Αώου, αφού αυτή συμπίπτει με το μεγαλύτερο μέρος των βορείων συνόρων της. Ένα δεύτερο κριτήριο αποτελούν, σήμερα, τα τεχνητά όρια², αποτέλεσμα ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως οι δύο επαρχιακές οδοί Ιωαννίνων – Μετσόβου (ανατολικά) και Ιωαννίνων – Κόνιτσας (δυτικά). Ωστόσο, με δεδομένο το γεγονός ότι η φυσική μορφολογία της περιοχής δεν επιτρέπει να ορίσουμε μια σαφήνεια έναν «κλειστό» χώρο (π.χ. ένα οροπέδιο) ή να αντιπαραβάλουμε ένα αποκλειστικά «ορεινό» τμήμα μ' ένα παρακείμενο «πεδινό», καθώς η περιοχή αποτελείται από μικρότερα διαδοχικά οροπέδια που ελάχιστα διαφοροποιούνται από εκείνα που βρίσκονται βορειότερα ή ανατολικότερά του, ο γεωγραφικός εντοπισμός συχνά επιτυγχάνεται με την υιοθέτηση συμπληρωματικών κριτηρίων που αναφέρονται στην ιστορική πορεία³ της περιοχής, ιδιαίτερα κατά την οθωμανική περίοδο, οπότε και διαμορφώνεται η φυσιογνωμία της τόσο από οικιστική όσο και από διοικητική άποψη .

Στη γενικότερα ορεινή Ήπειρο, πάντως, το Ζαγόρι αποτελεί το ορεινότερο τμήμα της : τα εδάφη του παρουσιάζουν μια υψομετρική απόκλιση που κυμαίνεται από τα 500 μ. μέχρι τα 2497 μ. (με το 70 % των εδαφών αυτών να παρουσιάζουν κλίση μεγαλύτερη από 30 %), ενώ οι πραγματικά πεδινές εκτάσεις (κλίση κάτω από 10 %) είναι ελάχιστες. Συγκεντρώνουν, ωστόσο, το μεγαλύτερο τμήμα των πολλών,

¹ Βλ. σχετικά Ιωάννης Λαμπρίδης, 1868 σ. 6-9 και Κων. Οικονόμου, 1991, σ. 3 .

² Βλ. Οικονόμου, 1991 σ. 3 και Χαρούλα Σταματοπούλου, 1987 σ. 9 .

λόγω συχνών βροχοπτώσεων, νερών της περιοχής, που διαφεύγουν είτε προς τα νότια (μέσω των παραποτάμων του Άραχθου, Βάρδα και Ζαγορίτικου) είτε προς τα βόρεια (μέσω του Αώου και του παραποτάμου του Βοϊδομάτη) (Κ. Οικονόμου 1991: 4-5). Οι περιορισμοί αυτοί του φυσικού περιβάλλοντος δεν επέτρεψαν ποτέ στους κατοίκους του να αναπτύξουν συστηματικά τις καλλιέργειες, με αποτέλεσμα η όποια γεωργική παραγωγή να μην επαρκεί συχνά ούτε για τις στοιχειώδεις αυτοκαταναλωτικές ανάγκες των ιδίων των καλλιεργητών (Ι. Λαμπρίδης 1868: 14-15). Αντίθετα η κτηνοτροφική παραγωγή υπήρξε πάντοτε πλεονασματική, τουλάχιστο αυτή που προερχόταν από τη νομαδική κτηνοτροφία, αφού τα άφορα οροπέδια στο μεγάλο υψόμετρο αξιοποιήθηκαν ως μερικά από τα καλύτερα θερινά βοσκοτόπια της Ηπείρου (Ε. Μακρής 1990: 97) .

Στον γεωγραφικό αυτό χώρο αναπτύχθηκε ένα πυκνό οικιστικό δίκτυο από μικρούς και μεσαίους οικισμούς αναγνωρίσιμο τουλάχιστον από το 14^ο αιώνα, σύμφωνα με τις παλαιότερες γραπτές μαρτυρίες⁴. Επιπλέον η υπόθεση του Λαμπρίδη (1868: 16) ότι οι οικισμοί αυτοί αποτελούσαν ιδιοκτησίες φεουδαλικού τύπου, αφού πολλά από τα ονόματά τους αναγνωρίζονται ως ονόματα σημαντικών οικογενειών των Ιωαννίνων που έδρασαν κατά την περίοδο πριν την οθωμανική κατάκτηση, φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τη σύγχρονη έρευνα⁵. Εξάλλου, με συνδυαστική εξέταση όλων των διαθέσιμων πηγών ο Γ. Παπαγεωργίου (1995: 15-21) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο αριθμός των οικισμών αυτών, αφού αυξομειώθηκε κατά τον πρώτο αιώνα της οθωμανικής κατάκτησης, άρχισε συστηματικά να μειώνεται από τον 16^ο αιώνα με συγχωνεύσεις μικρότερων οικισμών / ενοριών σε μεγαλύτερους ή με τη διαμόρφωση νέων οικισμών κυρίως στο κεντρικό τμήμα του Ζαγορίου.

Έτσι στις αρχές του 18^{ου} αιώνα και αφού έχουν οριστικά αποσπασθεί, για να γίνουν τσιφλίκια, οικισμοί που, αν και βρίσκονταν έξω από τα φυσικά όρια που προδιαγράψαμε, εντάσσονταν ωστόσο στην κοινά ονομαζόμενη περιοχή (Λαμπρίδης 1868: 5), το Ζαγόρι αποκτά την οικιστική μορφή και τη γεωγραφική έκταση με την οποία και σήμερα μας είναι γνωστό. Η περιοχή αυτή διαιρείται άτυπα, περισσότερο για λόγους ιστορικούς παρά για λόγους μορφολογίας, όπως θα δείξουμε στη

³ Βλ. σχετικά Μιχ. Αράπογλου, 1987 σ. 205-209 και Γ. Παπαγεωργίου, 1995 σ. 11-22 .

⁴ Για τις παλαιότερες γραπτές μαρτυρίες για το Ζαγόρι , βλ. Κ. Οικονόμου, 1991 σ. 9-11 και Γ. Παπαγεωργίου, 1995 σ. 11-12 .

συνέχεια, σε τρία τμήματα: το Δυτικό Ζαγόρι ή «Κατούμενα» που αποτελείται από 12 χωριά, το Κεντρικό Ζαγόρι ή «Βοϊνικό» που αποτελείται από 21 χωριά, και το Ανατολικό Ζαγόρι ή «Βλαχοζάγορο» που αποτελείται από 12 χωριά⁵.

Για την παρουσία των Βλάχων ⁷ στο Ζαγόρι η παλαιότερη υπόθεση του Λαμπρίδη (1889^α: 37) ότι το βλαχικό στοιχείο ήταν «δεσπόσαν κατ' αρχάς και του ημίσεως ίσως του Ζαγορίου», φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τη σύγχρονη γλωσσολογική διερεύνηση της προέλευσης των τοπωνυμίων στο Ζαγόρι από τον Κ. Οικονόμου (1991: 972, 975), με τον εντοπισμό των κυριότερων ξενόθετων αρωμουνικής προέλευσης τοπωνυμίων στο βόρειο και ανατολικό τμήμα της περιοχής. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι μόνο τρία από τα ονόματα των (σημερινών) οικισμών αποτελούν τοπωνύμια ξενόθετα αρωμουνικής προέλευσης (Βραδέτο, Σοποτσέλι και Τσερβάρι – Οικονόμου 1991: 575, 561, 660, 976) θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα πως το Ζαγόρι κατοικήθηκε ή χρησιμοποιήθηκε για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα από νομαδικούς βλαχόφωνους πληθυσμούς, που όμως άργησαν, σχετικά, να εγκατασταθούν. Η υπόθεση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από τις μέχρι στιγμής διαθέσιμες πηγές, αφού στα έγγραφα του 14^{ου} αιώνα, οπότε έχουμε και τις παλαιότερες αναφορές στο Ζαγόρι, οι όποιοι οικισμοί εντοπίζονται στο

⁵ Βλ. σχετικά Γ. Μ. Σαρηγιάννης, «Η εξέλιξη του οικιστικού δικτύου του Ζαγορίου», *Πρακτικά Πρώτου Συμποσίου Λόγου, ο λόγος για το Ζαγόρι*, εκδ. Το Ζαγόρι μας, Ιωάννινα 1986, σ. 80 (υποσημείωση 12).

⁶ Τα ονόματα των χωριών, όπως τα αναφέρει αναλυτικά ο Παπαγεωργίου (1995) σ. 22 είναι τα εξής: α) Ανατολικό Ζαγόρι : Βωβούσα, Γρεβενίτι, Δόλιανη (Νέο Αμαρούσιο), Δραγάρι (Καστανάνας), Μακρίνο, Λάιστα, Λεσνίτσα (Βρυσοχώρι), Ντομπρίνοβο (Ηλιοχώρι), Ντρεστενίκο (Τρίστενο), Παλαοχώρι Λάιστας, Τσερνέσι (Ελατοχώρι), Φλαμπουράρι. β) Κεντρικό Ζαγόρι : Βίτσα (Άνω και Κάτω), Βραδέτο, Δοβρά (Ασπράγγελι), Καβαλλάρι, Καλωτά, Καμνιά (Ανθρακίτης), Καπέσοβο, Κουκούλι, Λιασκοβέτσι (Λεπτοκαρύα), Λυγκιάδες, Μανασή, Μονοδένδρι, Μπάγια (Κήποι), Μπούλτση (Ελάτη), Νεγάδες, Σκαμνέλι, Σιοποτσέλι (Δύλοφο), Στολοβό (Διπτόταμο), Τσεπέλοβο, Τζοντήλα (Δίκορφο), Φραγκάδες. γ) Δυτικό Ζαγόρι : Άγιος Μηνάς, Αρτσίστα (Αρίστη), Αληζότ Τσιφλίκι (Γεροπλάτανος), Βιτσικό (Βίκος), Μαυροβούνι, Μεσοβούνι, Πάπαγκο, Άνω Ραβένια, Κάτω Ραβένια, Επάνω Σουδενά (Άνω Πεδινά), Κάτω Σουδενά (Κάτω Πεδινά) και Τσερβάρι (Ελαφότοπος). Μέσα στις παρενθέσεις σημειώνονται τα σημερινά τους ονόματα, όπου αυτά είναι διαφορετικά. Για το χρόνο μετονομασίας βλ. Οικονόμου, 1991 σ. XVII- XVIII.

⁷ Για την καταγωγή και τη γλώσσα των Βλάχων βλ. την εισαγωγή του Ν. Κατσάνη στο Wace – Tompson, 1989 σ. κ' - κα' και Έξαρχος, 1994 σ. 57-59. Στο ζήτημα της καταγωγής, που συνδέεται άρρηκτα με τη λατινοφωνία των Βλάχων, τόσο οι προαναφερθέντες όσο και μια σειρά από άλλους μελετητές (Αχ. Λαζάρου 1985, Αντ. Κολτσίδας 1994, Αντ. Μπουσμπούκης 1982, Κ. Χρήστου 1996) ομοφωνούν πως πρόκειται για ελληνικούς πληθυσμούς που εκλατινίστηκαν, αποκρούοντας τις παλαιότερες υποθέσεις για μετακίνηση λατινόφωνων πληθυσμών από τη Δακία (βλ. σχετικά Λαμπρίδης, 1868 σ. 111-112) ή την Ιλλυρία (βλ. σχετικά Έξαρχος, 1994 σ. 30, 40-41 και Κολτσίδας, 1994 σ. 24).

δυτικό και δευτερευόντως στο κεντρικό του τμήμα⁸. Η εγκατάσταση συνεπώς των Βλάχων σε οικισμούς φαίνεται να είναι μεταγενέστερη του χρονικού αυτού σημείου και εντοπίζεται στο ανατολικό τμήμα της περιοχής⁹, το οποίο πιθανότατα χρησιμοποιούσαν ως θερινά βοσκοτόπια.

2) Το Ζαγόρι κατά την οθωμανική περίοδο.

Παρά το γεγονός ότι στο Ζαγόρι παρατηρείται αξιοσημείωτη δραστηριότητα κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, η ουσιαστική του εμφάνιση στο ιστορικό προσκήνιο σημειώνεται κατά την περίοδο της κατάκτησής του από τους Οθωμανούς. Η περίοδος αυτή ξεκινά στο Ζαγόρι, τουλάχιστον για το κεντρικό του τμήμα, από το 1430, όταν, με την αυθόρμητη παράδοση των Ζαγορίσιων στους Οθωμανούς πολιορκητές των Ιωαννίνων, θα επιτευχθεί για τις πρώτες αυτές κοινότητες ένα ουσιαστικό καθεστώς αυτονομίας και αυτοδιοίκησης με φορολογικά ανταλλάγματα, μεταξύ των οποίων το ουσιαστικότερο υπήρξε το λεγόμενο «Βοϊνίκο»¹⁰: με τον όρο αυτό προσδιορίζεται η φορολογική υποχρέωση ορισμένων υπόδουλων περιοχών να παρέχουν υπηρεσίες υποκόμου στους στάβλους του οθωμανικού στρατού κάθε άνοιξη και για ορισμένο χρονικό διάστημα.

Η πρακτική αυτή, καθώς λειτούργησε ως κίνητρο το προνομιακό καθεστώς που παραχωρούσαν, εφαρμόστηκε ευρύτατα από τους Οθωμανούς στην προσπάθειά τους να καθυποτάξουν ορεινές και δύσβατες περιοχές, για τις οποίες εκτιμούσαν ότι θα αναλώνονταν δυσανάλογα μεγάλες δυνάμεις. Έτσι εξασφάλιζαν στρατιωτικά πλεονεκτήματα για την καθυπόταξη περιοχών με μεγαλύτερη στρατηγική σημασία και ταυτόχρονα διαμόρφωναν τις προϋποθέσεις για τη συγκέντρωση ενός ανθρώπινου δυναμικού στην πρωτεύουσα, αφού από την άλωση και μετά απαιτήθηκε η

⁸ Βλ. και σημείωση 4. Εξάιρεση αποτελεί το Ντρεστενίκο (Τριστεανίκον στις Βυζαντινές πηγές) στο ΝΑ τμήμα της περιοχής.

⁹ Τις απόψεις αυτές συμμερίζεται και ο Γ. Σαρηγιάννης, 1986 σ. 71. Ωστόσο το ζήτημα χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση, καθώς ο Σαρηγιάννης, με πηγή το Λαμπρίδη, αναφέρεται και στη συνθήκη του 1479, οπότε προσχώρησαν στο βοϊνίκο και «τα ορεινότερα χωριά του Μαλακασίου και του Αν. Ζαγορίου» (σ.70). Υπονοείται δηλαδή ότι το 15^ο αιώνα οι οικισμοί του Αν. Ζαγορίου ήδη υφίσταντο. Ασφαλέστερο, πάντως, όριο φαίνεται το 1564, οπότε και αναφέρονται (σε οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο του «Ναχιγιέ Ζαγορίου του Λιβά Ιωαννίνων») τα χωριά Δόλιανη, Μακρύνο και Τσερνέσι. (Βλ. σχετικά Παπαγεωργίου, 1995 σσ. 20-21).

¹⁰ Για το θεσμό του βοϊνίκου στο Ζαγόρι βλ. Ιωάννης Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Ιστορικά Μελετήματα, Ζαγοριακά α'*, Αθήνα 1889, σ. 5-9, Κώστας Βαρζώκας, *Αλέξης Νούτσος*, Ιωάννινα 1971, σ. 21,

αναδιοργάνωσή της και η στήριξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων, τις οποίες παραδοσιακά δεν αναλάμβαναν οι Οθωμανοί ¹¹.

Οι εξελίξεις αυτές διαμόρφωσαν για τους Ζαγορίσιους τις συνθήκες για έναν εξωστρεφή προσανατολισμό, αναγκαστικό στην αρχή, εθελούσιο στη συνέχεια, τα στάδια του οποίου θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα εξής : η μεγάλη διάρκεια εφαρμογής του θεσμού του βοϊνίκου, καθώς αντικαταστάθηκε μόλις στα μέσα του 17^{ου} αιώνα από τον κεφαλικό φόρο (Κ. Βαρζώκας 1971: 23), επέτρεψε στους Ζαγορίσιους να εξοικειωθούν τόσο με τα ταξίδια όσο και με το χώρο της πρωτεύουσας, αφού για να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για την επιστροφή, ήταν υποχρεωμένοι να αναζητήσουν εκεί εργασία.

Το γενικότερο πλαίσιο, άλλωστε, των πρώτων δεκαετιών της οθωμανικής κατάκτησης ήταν μάλλον ευνοϊκό : τα τεχνικά έργα που δρομολόγησαν οι πρώτοι Σουλτάνοι και αφορούσαν κυρίως τη συντήρηση και επέκταση του συγκοινωνιακού δικτύου και την ανέγερση *imaret*, λουτρών και άλλων δημοσίων κτηρίων, απαιτούσαν εργατικά χέρια, ενώ παράλληλα οι απαιτήσεις για τροφοδοσία σε είδη πρώτης ανάγκης του διοικητικού μηχανισμού και του πολυάριθμου στρατού δεν ήταν δυνατόν να καλυφθούν από την εμπορική δραστηριότητα της παλιάς βυζαντινής αριστοκρατίας που ακολουθούσε φθίνουσα πορεία (Tr. Stoianovitch 1979: 290). Έτσι, με δεδομένη την απουσία προσκομμάτων φεουδαλικού τύπου κατά τις μετακινήσεις -υπό την προϋπόθεση ότι οι μετακινούμενοι ήταν ικανοί να τακτοποιούν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις (N. Todorov 1979: 263-273)- ενισχύθηκε ένα πρώτο μεταναστευτικό ρεύμα από την περιφέρεια προς την πρωτεύουσα, το οποίο φαίνεται να απέκτησε αρκετά νωρίς αστικά χαρακτηριστικά τόσο ως προς την εγκατάσταση όσο και ως προς την οικονομική συμπεριφορά: είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότεροι Φαναριώτες, αντίθετα απ' ότι πιστεύεται γενικά, δεν κατάγονταν από την παλιά βυζαντινή αριστοκρατία, αλλά προέρχονταν από την - οθωμανική πλέον - περιφέρεια και είτε εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου πλούτισαν με το εμπόριο, είτε ήρθαν σ' αυτήν αφού έκαναν με τον ίδιο τρόπο

Κώστας Λαζαρίδης, *Συμβολή στην Ιστορία του Ζαγορίου*, εκδ. Το Ζαγόρι μας, Γιάννινα 1982, σ. 12-19 και Μενέλαος Κικόπουλος, *Τσερβάρι (Ελαφότοπος)*, Γιάννινα 1991, σ. 561.

¹¹ Για την απροθυμία των Μουσουλμάνων γενικότερα για τη διεξαγωγή εμπορικών και καπιταλιστικών δραστηριοτήτων βλ. Κων/νος Τσουκαλάς, 1985 σ. 275 και Arno Mehlman, 1979 σ. 374. Διαφορετική, ωστόσο, άποψη διατυπώνει ο M. Rodinson (1980 : 55-89) αναφερόμενος στον «οιονεί καπιταλιστικό» τομέα, δηλαδή τη μεταπρατική δραστηριότητα του ισλαμικού κόσμου ήδη πριν από το 14^ο αιώνα.

περιουσίες στα σημαντικότερα περιφερειακά κέντρα της αυτοκρατορίας, όπως τη Σμύρνη, τη Χίο, την Καστοριά, τα Ιωάννινα κ.λπ. (Stoianovitch 1979: 307).

Επιπλέον το αυξανόμενο ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για την οθωμανική αγορά, σ' αυτή τη φάση στο επίπεδο των πρώτων υλών και στη συνέχεια στο επίπεδο της καταναλωτικής δυνατότητας, οδήγησε σταδιακά στη διαμόρφωση ενός προστατευτικού πλέγματος απέναντι σ' αυτούς τους αστικοποιημένους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς με αποκορύφωμα τις συνθήκες του Κάρλοβιτς (1699) και του Πασάροβιτς (1718). Το αποτέλεσμα ήταν η ενίσχυση όχι μόνο του οικονομικού αλλά και του πολιτικού τους ρόλου, διαδικασία που τελικά οδήγησε, κάτω από το ιδεολογικό φορτίο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, στη συγκρότηση εθνικών πυρήνων και στη διατύπωση εθνικών αιτημάτων και διεκδικήσεων.

Μέσα σ' αυτό το γενικότερο πλαίσιο η πορεία των Ζαγορίσιων είναι λίγο πολύ ανιχνεύσιμη προς την ίδια κατεύθυνση. Οι πληροφορίες¹² που τους παρουσιάζουν να ευημερούν ήδη από το 17^ο αιώνα στην Κων/πολη, όπου συγκροτούν πυρήνες οικονομικής ισχύος και πολιτικής επιρροής, αν και δεν αναφέρονται στις διαδικασίες με τις οποίες συνέβη αυτό, θα πρέπει γενικά να θεωρηθούν αξιόπιστες. Με κέντρο την πρωτεύουσα διαμορφώνονται εμπορικά δίκτυα προς την Ανατολική και την Κεντρική Ευρώπη με τη μορφή της οικογενειακής – συνεταιρικής κομπανίας¹³, που στη νεότερη ευέλικτη μορφή της αξιοποιεί τα πλεονεκτήματα της παροχής υπηρεσιότητας από τη Ρωσική και την Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία προς τους «τουρκομερίτες» Έλληνες εμπόρους. Όταν, κάτω από το βάρος της ανάπτυξης ντόπιων αστικών τάξεων, οι συνθήκες στις χώρες αυτές πάψουν να είναι ευνοϊκές, οι Ζαγορίσιοι θα στραφούν στις καινούργιες αγορές της Μ. Ασίας και της Αφρικής (με αφετηρία την Αίγυπτο), στο πλαίσιο της πρώτης καπιταλιστικής «παγκοσμιοποίησης» που επιχειρούν οι δυτικές οικονομικές δυνάμεις στην ευρύτερη αυτή περιοχή¹⁴. Και όταν τα όρια αυτής της διαδικασίας διαφανούν (και οριστικοποιηθούν με την έκβαση της μικρασιατικής εκστρατείας) οι Ζαγορίσιοι, όπως και γενικότερα οι Έλληνες οικονομικοί μετανάστες, θα οδηγηθούν προς την καπιταλιστική μητρόπολη, τις

¹² Βλ. σχετικά Λαμπρίδης, 1889 β' σ. 15-19 και Βαρζώκας, 1971 σ. 21.

¹³ Για την παλαιότερη και τη νεότερη μορφή της εμπορικής κομπανίας βλ. Ödon Füves, 1965 σ. 19-29.

¹⁴ Από αυτή την αντίληψη εμφορούνται τουλάχιστον οι προσεγγίσεις του Κ. Τσουκαλά (1985) και του Ν. Ψυρούκη (1983).

Η.Π.Α, όπου όμως η δραστηριότητά τους θα διαμορφωθεί κάτω από εντελώς διαφορετικές συνθήκες ¹⁵.

Η εξωστρέφεια των Ζαγορίσιων αποκτά, κάτω από αυτές τις συνθήκες, το χαρακτήρα μιας θεσμοποιημένης συμπεριφοράς, ειδικά από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, μέσα από μια σειρά διαδικασιών : η κατάργηση του βοϊνίκου και η επιβολή κεφαλικού φόρου στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, καθώς επιβαρύνει σημαντικά την κατά κεφαλήν φορολογική υποχρέωση, εξωθεί τους Ζαγορίσιους σε διαρκέστερη απουσία από το Ζαγόρι, προκειμένου να εξασφαλιστούν πόροι για την εκπλήρωσή της, ενώ οι ήδη εγκατεστημένοι εκτός Ζαγορίου συγκροτούν αξιόλογους πυρήνες υποδοχής και ταυτόχρονα αποκατάστασης των συγγενών και συγχωριανών τους, ακόμη και στις δικές τους ατομικές επιχειρήσεις ¹⁶. Παράλληλα το κύρος των μετοίκων, η οικονομική τους άνεση και συχνά η μόρφωσή τους θα επιτείνουν, ως πρότυπο συμπεριφοράς, τις αποδημίες, αφού μάλιστα η απουσία παραγωγικών επενδύσεων στο ίδιο το Ζαγόρι (Δαλκαβούκης 1999: 69-71), θα διαιωνίσει το πρόβλημα της απασχόλησης.

Από την άλλη μεριά η τάση των Ζαγορίσιων να απασχολούνται έξω από το Ζαγόρι είχε ανάλογες κοινωνικές επιπτώσεις στο ίδιο το Ζαγόρι. Το κύρος και η οικονομική άνεση των μετοίκων μεταφέρονται και στο Ζαγόρι πρώτα και κύρια με την εγγραφή τους στο χώρο της κοινότητας: από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα χτίζονται πολυτελείς κατοικίες με βαθμιαία κλιμάκωση από το κέντρο προς την περιφέρεια του οικισμού, ανάλογα με το ύψος της δαπάνης τους¹⁷, ενώ ταυτόχρονα ενισχύεται η καταναλωτική δυνατότητα και του τμήματος εκείνου του πληθυσμού που παραμένει στο Ζαγόρι (γέροντες, γυναίκες και παιδιά), στοιχεία που αναδεικνύουν ένα επίπεδο αστικοποίησης της περιοχής, τουλάχιστον ως προς τα πρότυπα ζωής που μεταφέρονται μέσω των μετοίκων από τους χώρους διασποράς τους και κυρίως την Κεντρική Ευρώπη (Δαλκαβούκης 1999: 63). Έτσι η επιτυχής ή μη οικονομική δραστηριοποίηση στον εξωζαγορισιακό χώρο καθορίζει ανάλογα και το κοινωνικό status στο χώρο καταγωγής, ενώ δύο ακόμη παράλληλες διαδικασίες

¹⁵ Για τους πρώτους Έλληνες στην Αμερική και την εργασιακή συμπεριφορά τους βλ. Ιωάννης Χασιώτης, 1993 σ. 104-107. Για μια διεξοδικότερη προσέγγιση της δράσης των Ζαγορίσιων στην Αμερική βλ. Β. Δαλκαβούκης, 1999 σ.48-49.

¹⁶ Ενδεικτικά παραδείγματα μας δίνονται από τον Αχ. Βάντζιο, «Χαμένοι θησαυροί – οι αδελφοί Πασχάλα» *Ηπειρωτική Εστία* 4 (1955) σ. 342-344 και «Ο εθνικός ευεργέτης Αναστάσιος Τσουφλής», *Ηπειρωτική Εστία* 3 (1954) σ. 949-952.

που συντελούνται μέσω της εισροής μη επενδύσεων κεφαλαίων στο Ζαγόρι αξίζει να σημειωθούν, αφού συνδέονται τόσο με το κύρος που αποκτούν οι φορείς τους όσο και με τη δυνατότητα αναπαραγωγής της ίδιας της δομής της μετοικεσίας: πρόκειται για την εκδήλωση ευεργετικής δράσης και την εκπαιδευτική δραστηριότητα .

Η εκδήλωση ευεργετικής δράσης είναι για την περίπτωση του Ζαγορίου ίσως η διαρκέστερη συμπεριφορά κατά τη διάρκεια της νεότερης ιστορίας του. Αρχικά με την κατάθεση αφιερωμάτων και την ίδρυση εκκλησιών και μονών και στη συνέχεια με τη θεσμοθέτηση προικοδοσιών, την ανάληψη δαπανών για φορολογικούς λόγους για λογαριασμό της κοινότητας και άλλα φιλανθρωπικά αγαθοεργήματα, θα επιχειρηθεί μια εσωτερική ανακατανομή του εξωγενούς αυτού κεφαλαίου με στόχο την άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και την ανακούφιση των φτωχότερων στρωμάτων. Παράλληλα η διοχέτευση ενός σημαντικού τμήματος των πλεονασμάτων αυτών για τη συντήρηση και επέκταση του συγκοινωνιακού δικτύου με την ανέγερση γεφυρών και την εκτέλεση άλλων έργων ανάλογης σημασίας από τις κοινότητες, θα καταξιώσει όχι μόνο τα ίδια τα πρόσωπα των ευεργετών στη συνείδηση των μελών της ζαγορίσιας κοινωνίας, αλλά ταυτόχρονα και την ίδια την ευεργεσία ως μέσο για την απόκτηση αυτής της καταξίωσης . Η αμφίδρομη αυτή σχέση ανάμεσα σε ευεργέτες και ευεργετούμενους καταδεικνύει τελικά και τον συνολικό κοινωνικό χαρακτήρα που απέκτησε όχι μόνο η ευεργεσία, αλλά εν τέλει η διαδικασία της μετοικεσίας στο σύνολό της, αφού η εκδήλωση ευεργετικής δράσης συνιστά αναπόσπαστο τμήμα της (Δαλκαβούκης 1999: 68-69, 75-78).

Στο πλαίσιο, άλλωστε, της ευεργετικής δράσης θα πρέπει να εντάξουμε και τη διόγκωση της εκπαιδευτικής δραστηριότητας στο Ζαγόρι, ειδικά από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και εξής. Η επαφή των Ζαγορίσιων μετοίκων με τις ιδέες του Διαφωτισμού και της εθνικής αφύπνισης στους χώρους διασποράς, τους οδήγησε σε ενέργειες που απεγκλώβισαν γρήγορα την εκπαιδευτική διαδικασία από το παραδοσιακό εκκλησιαστικό / μοναστηριακό της πλαίσιο. Με τα κληροδοτήματα και τα εμβάσματά τους ίδρυσαν και συντήρησαν επί μακρόν σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και βιβλιοθήκες, με άμεσο αποτέλεσμα τη σταδιακή μαζικοποίηση της συμμετοχής και την εξάλειψη, σχεδόν, του αναλφαβητισμού (Δαλκαβούκης 1999: 88-90).

¹⁷ Βλ. σχετικά Αράπογλου, 1987 σ. 209 . Για μια εκτίμηση του κόστους αυτών των κατοικιών βλ. Γ. Παπαγεωργίου , 1986 σ. 53 .

Η διαδικασία αυτή, εναρμονισμένη προς τα αστικά πρότυπα ζωής, θα διευρυνθεί με τη διαμόρφωση ενός εκπαιδευτικού δικτύου που συνέδεε τα πρωτοβάθμια σχολεία του Ζαγορίου με τα δευτεροβάθμια ιδρύματα τόσο των Ιωαννίνων (Ζωσιμαία Σχολή – ίδρυση 1833) όσο και της - ελληνικής πλέον - Αθήνας (Ριζάρειος Σχολή – ίδρυση 1844), με αποτέλεσμα τη διοχέτευση ενός σημαντικού τμήματος του ανθρώπινου δυναμικού εκτός Ζαγορίου. Παράλληλα η ίδρυση Πανεπιστημίου στην Αθήνα (1836 –37) θα δώσει την ευκαιρία σε εκατοντάδες Ζαγορίσιους κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, να αποκτήσουν πανεπιστημιακά διπλώματα. Οι πτυχιούχοι αυτοί, όπως και οι δάσκαλοι από τη Ζωσιμαία και τη Ριζάρειο, επιστρέφουν κατά κανόνα (Δαλκαβούκης 1999: 63) στην Ήπειρο και τις άλλες ελληνικές περιοχές της οθωμανικής επικράτειας, για να στηρίξουν και να διευρύνουν το εθνικό φρόνημα στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας ¹⁸.

Αυτοί οι μηχανισμοί αστικοποίησης που περιγράφηκαν μέχρι εδώ, καθώς δε βασίζονται σε μια ενδογενή παραγωγή και δεν προέρχονται από διαδικασίες συσσώρευσης ενός εσωτερικά διαμορφωμένου πλεονάσματος, θα καταδείξουν και τα όριά τους, όταν οι αγορές της Ν.Α. Ευρώπης θα περιοριστούν και η ελληνική καπιταλιστική δραστηριότητα θα συρρικνωθεί στο πλαίσιο του εθνικού εδαφικού χώρου, μετά το 1922. Η εξέλιξη αυτή θα οδηγήσει τα αστικοποιημένα στρώματα του πληθυσμού να μετοικήσουν οριστικά προς τα κοντινότερα ή τα πιο μακρινά αστικά κέντρα, ολοκληρώνοντας μια διαδικασία δημογραφικής διαρροής που είχε ξεκινήσει ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα λόγω της ληστείας. Η όποια κινητικότητα, από το σημείο αυτό και μετά, δεν αφορά πλέον δραστηριότητες εμπορικές ή επιχειρηματικές, αλλά μάλλον εντάσσεται στο πλαίσιο του μεταναστευτικού ρεύματος προς την Αμερική, μια διαδικασία όμως που ελάχιστα συνδέεται με την προηγούμενη δομή της μετοικεσίας, αφού ουσιαστικά αφορούσε την αντιμετώπιση πρόσκαιρων αναγκών ή στην ίδια την επιβίωση, όπως επισημάναμε. Αυτή ωστόσο η δημογραφική ανακατάταξη, στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20ου, θα φέρει στο προσκήνιο πληθυσμιακές ομάδες που ως τότε ζούσαν

¹⁸ Οι εξελίξεις αυτές δεν αφορούσαν, βέβαια, μόνο το ελληνόφωνο τμήμα της περιοχής, αλλά και το Ανατολικό (βλαχόφωνο) Ζαγόρι, αν και με μια σχετική καθυστέρηση.

στο περιθώριο της ζαγορίσιας κοινωνίας. Πρόκειται, κατά κύριο λόγο¹⁹, για τους Σαρακατσάνους και τους Γύφτους.

Η παλαιότερη αναφορά για τον εντοπισμό Τσιγγάνων²⁰ στην Ήπειρο σχετίζεται με τη διαμόρφωση στην Κέρκυρα και την απέναντι ηπειρωτική ακτή το 1383 ενός *Feudum Acinganoium*, όπου εγκαταστάθηκαν Τσιγγάνοι δουλοπάροικοι προερχόμενοι από την ηπειρωτική ενδοχώρα (Κόμης, 1998: 18-19). Για το Ζαγόρι, πάντως, οι πρώτες πληροφορίες δίνονται από το Λαμπρίδη (1868: 112), που αναφέρει την παρουσία 4-5 οικογενειών σε κάθε χωριό, οι οποίες ασχολούνται με τη σιδηρουργία και τη μουσική, ενώ ήδη από το 1868 αρχίζουν να στέλνουν τα παιδιά τους στα σχολεία των κοινοτήτων. Το τελευταίο αυτό στοιχείο είναι ενδεικτικό για μια πρώιμη κατ' αρχήν ενσωμάτωσή τους στο περιβάλλον του Ζαγορίου με όρους μονιμότερης εγκατάστασης, παρά το γεγονός ότι, όπως επισημαίνεται απ' όλους τους ερευνητές που πραγματοποίησαν επιτόπια έρευνα²¹, η εγκατάσταση αυτή υπήρξε περιθωριακή ως τα μέσα περίπου του 20ου αιώνα.

Αναφορικά με την εμφάνιση των Σαρακατσάνων στο Ζαγόρι, με εξαίρεση την Αγγ. Χατζημιχάλη²², οι υπόλοιποι ερευνητές που ασχολήθηκαν με το

¹⁹ Ο Νιτσιάκος, 1995 σ. 166 συμπεριλαμβάνει στις εθνοπολιτισμικές κατηγορίες της περιοχής και τους Σουλιώτες από τη Λάκα – Σούλι. Ωστόσο η παρουσία τους σήμερα δεν είναι διακριτή, κάτι που φαίνεται να υποστηρίζει και ο Αράπογλου (1987: 206).

²⁰ Για την καταγωγή και τις ονομασίες των Τσιγγάνων (Ρομ. Γύφτοι κ.λπ.) βλ. Κ. Μπίρης 1954, Κ. Κόμης 1998, Γ. Έξαρχος 1996 και Α. Λυδάκη 1998. Αναφορικά με τη διαφοροποίηση ανάμεσα στο “Τσιγγάνοι” και το “Γύφτοι”, ανταποκρίνεται σήμερα σε μια κοινωνική διαβάθμιση που διαπιστώνεται ανάμεσα στους ενσωματωμένους, εδραίους ήδη από αρκετά νωρίς (Γύφτοι), και τους περιτλανώμενους σκηνίτες (Τσιγγάνοι) που ακόμη αντιμετωπίζουν έντονα φαινόμενα απόρριψης από το κοινωνικό περιβάλλον, με το οποίο έρχονται σε επαφή. Τη διαφοροποίηση αυτή εισηγείται ο Τ. Γιαννακόπουλος, *Οι Τσιγγάνοι – Ιστορίες και Θρύλοι*, Δίφρος, Αθήνα 1967, σ.173. Βλ. σχετικά και Έξαρχος, 1996 σ. 31 για τις απόψεις του Βαγγέλη Μαρσέλου σχετικά με το ότι στη βόρεια Ελλάδα ακολουθείται γενικά αυτό που υποστηρίζει ο Γιαννακόπουλος, ενώ στη νότια Ελλάδα το αντίστροφο.

²¹ Βλ. ενδεικτικά Αράπογλου, 1987 σ. 206 και Δ. Τζιόβας, «Κοινωνική συγκρότηση και ανθρωπογεωγραφία του Ζαγορίου», *Ηπειρωτική Εστία* 28 (1979) 241-251.

²² Η Αγγελική Χατζημιχάλη (1957: μζ'), επιχειρώντας να ερμηνεύσει το γεγονός της ύπαρξης μεγάλων κτηνοτροφικών περιουσιών στο Ζαγόρι κατά την περίοδο από το 17^ο ως το 19^ο αιώνα, θεωρεί ως Σαρακατσάνους τους ιδιοκτήτες πολυπληθών κοπαδιών που αναφέρει ο Λαμπρίδης (1889: 72, 74), όπως το Μ. Θερειανό στο Μονοδένδρι ή τους αδελφούς Κοντοδήμου στο Βραδέτο καθώς και άλλους. Ωστόσο η προσέγγιση αυτή παρουσιάζει ανιστορικό χαρακτήρα, όχι βέβαια επειδή θα πρέπει να αποκλείσουμε μια βιολογική / φυλετική συσχέτιση των κτηνοτρόφων αυτών με τους Σαρακατσάνους, αλλά επειδή ο συσχετισμός αυτός είναι αδύνατος, από τη στιγμή που οι Σαρακατσάνοι, ως τέτοιοι, δεν υφίστανται με αυτή τους την ταυτότητα σε περιόδους πριν από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η άποψη της Χατζημιχάλη φέρει στο προσκήνιο το ζήτημα της καταγωγής των Σαρακατσάνων, για το οποίο δεν υπάρχει μια σαφής και γενικά αποδεκτή άποψη. Κοινός τόπος, ωστόσο, όλων σχεδόν των προσεγγίσεων (Höeg 1925-26, Χατζημιχάλη 1957, Campbell 1964, Καββαδίας 1991, Μακρής 1990, Τσουμάνης 1981) είναι η διαφοροποίηση των Σαρακατσάνων από τους Βλάχους, λόγω της ελληνοφωνίας των πρώτων. Στις ελάχιστες εξαιρέσεις συγκαταλέγεται ο Έξαρχος (1994: 132-136), ο

ζήτημα αυτό, συμφωνούν λίγο – πολύ ότι το όριο της εμφάνισής τους συμπίπτει με την αρχή του 19^{ου} αιώνα : κατά τον Μακρή (1990: 62-63) οι Σαρακατσάνοι έρχονται στο Ζαγόρι την εποχή του Αλή πασά των Ιωαννίνων, κυνηγημένοι από εκείνον λόγω των προστριβών του με τον Κατσαντώνη, ενώ σύμφωνα με την άποψη του Τσουμάνη, η γενικότερη αναστάτωση στην Ήπειρο κατά τη δεκαετία του 1820, οδηγεί πολλούς από τους Σαρακατσάνους που ως τότε χρησιμοποιούσαν τα βοσκοτόπια του Ζαγορίου, στη φυγή προς τη Θεσσαλία, αν και αφήνουν στο Ζαγόρι το όνομά τους σε πολλά τοπωνύμια στο υψόμετρο εκείνο που βρίσκονται τα βοσκοτόπια²³.

Η παλαιότερη, πάντως, έγγραφη μαρτυρία, όπως επισημαίνει ο Τσουμάνης²⁴, είναι ένα συμφωνητικό ενοικιοστασίου ανάμεσα στην κοινότητα Κουκουλίου και το Σαρακατσάνο τσέλιγκα Γιαννάκη Γόγολο το 1843. Στη δεκαετία του 1850 τοποθετούνται, άλλωστε, από το Λαμπρίδη (1889 β': 62-66) και οι πρώτες ληστείες στο Ζαγόρι με συμμετοχή «Καρακατσιάνων», στοιχείο δηλωτικό του ότι θα πρέπει να μετατεθεί η παρουσία τους στην περιοχή τουλάχιστον μια γενιά πίσω, αφού είναι μάλλον απίθανο να πρωτοεμφανίστηκαν στο Ζαγόρι ως ληστές.

Ωστόσο, πέρα από τα όποια συγκεκριμένα χρονικά όρια επιλέγει κανείς να χρησιμοποιήσει, η παρουσία των Σαρακατσάνων στο Ζαγόρι προϋποθέτει τη διαθεσιμότητα βοσκοτόπων για ενοικίαση, κάτι που ασφαλώς δεν μπορεί να συνέβη πριν από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, οπότε και εντοπίζονται ακόμη στο Ζαγόρι ισχυρές κτηνοτροφικές περιουσίες, αλλά πιθανότατα θα πρέπει να συμπίπτει με τη μαζικοποίηση των μετοικεσιών των Ζαγορίσιων, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και τις αρχές του 19^{ου}, όπως επισημαίνει και ο Campbell (1964: 13). Είναι η εποχή που η κτηνοτροφία μειώνεται ραγδαία στο Ζαγόρι, τα κοπάδια από την έλλειψη των ανδρών συρρικνώνονται και μετατρέπονται σε οικόσιτα και ανοίγει ο δρόμος για μαζική αξιοποίηση των βοσκοτόπων από τους νομάδες Σαρακατσάνους που νοικιάζουν εκτεταμένες περιοχές μακριά και έξω από τους οικισμούς για να περάσουν το καλοκαίρι. Ωστόσο ακόμη και το 1889, σύμφωνα με το Λαμπρίδη (1889^a: 15), στα

οποίος θεωρεί την ελληνοφωνία των Σαρακατσάνων προϊόν “γλωσσικού αποαρμανισμού” και συνεπώς τους ίδιους τους Σαρακατσάνους ως κουτσοβλαχικής καταγωγής.

²³ Βλ. Τσουμάνη, 1981 σ. 51 και σ. 54. Ωστόσο τα τοπωνύμια που επικαλείται δεν απαντούν στο Κ. Οικονόμου (1991).

²⁴ Τσουμάνης, 1981 σ. 43-45, με αναφορά στη Χατζημιχάλη. Βλ. επίσης Κ. Λαζαρίδης, «Σαρακατσαναίικα. Πότε και πώς εγκαταστάθηκαν οι Σαρακατσαναίοι στα χωριά του Ζαγορίου», *Το Ζαγόρι μας*, τ. 58 (1983) σ. 8-9.

εκτεταμένα βοσκοτόπια του Ζαγορίου ξεκαλοκαίριαζαν 55.000 πρόβατα ντόπιων Ζαγορίσιων κτηνοτρόφων και άλλα τόσα «Ελλήνων σκηνιτών ή Αλβανοβλάχων», αντί 2.000 λιρών, τις οποίες καταβάλουν κυρίως στις κοινότητες Σκαμνελίου, Τσεπελόβου, Παπίγκου, Κουκουλίου, Βραδέτου, Καπεσόβου κ.λπ.

3) Το Ζαγόρι κατά την περίοδο των εθνικών διεκδικήσεων (1860 - 1913)

Από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα οι βαλκανικές χώρες περνούν σε μια δεύτερη φάση διεκδίκησης εδαφών από την καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στα διεκδικούμενα εδάφη, ωστόσο, οι «αλύτρωτοι» πληθυσμοί δεν είναι πάντοτε συμπαγείς, αλλά διαχέονται σε ευρύτερες περιοχές διαμορφώνοντας θύλακες, γύρω από τους οποίους θα αναπτυχθούν πολιτικοί ανταγωνισμοί που θα εκδηλωθούν στρατιωτικά με τους δύο Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913). Το Ζαγόρι, ως διεκδικούμενη περιοχή, θα αποτελέσει θέατρο τέτοιων ανταγωνισμών σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, καθώς θα βρεθεί στη δίνη δύο σημαντικών γεγονότων που εκδηλώνονται στην ευρύτερη περιοχή: πρόκειται για τη ρουμανική προπαγάνδα και τη ληστεία.

Το λεγόμενο «Αρωμουνικό Ζήτημα» έχει την αφετηρία του στο ενδιαφέρον των ρωμαιοκαθολικών ιερωμένων και ιεραποστόλων, οι οποίοι από το 1850 και εξής, στο πλαίσιο της διείσδυσης του Ρωμαιοκαθολικισμού στη Βαλκανική, προσεγγίζουν τους Βλάχους, ως λατινόφωνους, με προσηλυτιστικούς σκοπούς. Ωστόσο για την επίσημη έναρξή του, που συμπίπτει με τη δραστηριοποίηση Ρουμάνων διανοουμένων προς την ίδια κατεύθυνση με στόχους πλέον εθνικούς και αλυτρωτικούς, οι μελετητές προτείνουν δύο διαφορετικές χρονολογίες: το 1860, όταν ιδρύεται επίσημα το Μακεδονορουμανικό Κομιτάτο (Διβάνη 1995: 96) και το 1879, όταν ιδρύεται στο Βουκουρέστι ο Μακεδονορουμανικός Σύλλογος²⁵. Στη φάση αυτή το ζήτημα εμφανίζεται με τη μορφή του αιτήματος για πολιτιστική αναβάθμιση των αρωμουνικών πληθυσμών της οθωμανικής επικράτειας με την ίδρυση ρουμανικών

²⁵ Αντ. Κολτσίδα, 1994 σ. 175 . Ωστόσο στη σ. 179 συμφωνεί με την εκτίμηση της Διβάνη για το 1860 .

σχολείων και την επιδίωξη εκκλησιαστικής αυτονομίας. Κύριος εκφραστής του αιτήματος αυτού εμφανίστηκε ο ρουμανίζων δάσκαλος Απόστολος Μαργαρίτης, η πιο σημαίνουσα φυσιογνωμία της ρουμανικής προπαγάνδας ως και τις αρχές του 20ου αιώνα²⁶.

Στο Ζαγόρι η έναρξη της δραστηριοποίησης της ρουμανικής προπαγάνδας σημειώνεται κατά το 1880, όταν ιδρύεται ρουμανικό σχολείο στη Βωβούσα, που ωστόσο δεν κατάφερε να προσελκύσει ικανοποιητικό αριθμό μαθητών, αφού τα ελληνικά σχολεία της είχαν υπερδιπλάσιους: στη μεγαλύτερη ακμή του το σχολείο είχε 60 μαθητές που μειώθηκαν σταδιακά σε 20-30²⁷ το 1900, ενώ στο παρθεναγωγείο από τις 20 μαθήτριες έμειναν το 1901 μόνο 7. Πάντως το ρουμανικό σχολείο διατηρήθηκε ακμαίο τουλάχιστον ως το 1910, αφού αριθμούσε ακόμη 24 μαθητές, ενώ παράλληλα τροφοδοτούσε τη ρουμανική εμπορική σχολή και το ρουμανικό σχολείο Ιωαννίνων, ως δευτεροβάθμια ιδρύματα, με κάποιους κάθε φορά μαθητές (Κολτσίδας 1994: 362, 364). Ρουμανικά σχολεία φαίνεται να ιδρύθηκαν και σε άλλα βλαχόφωνα χωριά της περιοχής (Γρεβενίτι, Φλαμπουράρι, Τσερνέσι, Μακρίνο, Λάιστα, Παλαιοχώρι Λάιστας, Δοβρίνοβο και Λεσινίτσα), αλλά η λειτουργία τους υπήρξε από την αρχή είτε ανύπαρκτη - ορισμένα μάλιστα απ' αυτά χαρακτηρίστηκαν ως «πλαστά σχολεία»²⁸ - είτε τόσο υποτυπώδης (λειτουργήσαν με 2-3 μαθητές, συγγενείς των «τιτλοφορούμενων δασκάλων», όπως στο Τσερνέσι και το Φλαμπουράρι), ώστε σύντομα αναγκάστηκαν να διακόψουν κάτω από το δυσβάσταχτο οικονομικό βάρος της συντήρησης και της προφανούς αναποτελεσματικότητάς τους (Κολτσίδας 1994: 363, 386). Η ελληνική εθνική συνείδηση των Βλάχων του Αν. Ζαγορίου, που ήταν από πολύ νωρίτερα στραμμένοι προς την ελληνική παιδεία, όπως επισημαίνει ο Λαμπρίδης²⁹, απέκρουσε τελικά τη

²⁶ Διβάνη, 1995 σ. 96, Κολτσίδας, 1994 σ. 174-205, όπου και πληροφορίες για τη δράση του, και Χρήστου, 1996 σ. 69-70. Ωστόσο, κατά τον Έξαρχο, 1994 σ. 315-316 ο Μαργαρίτης ήταν μάλλον πράκτορας του Φαναρίου και η δράση του αποσκοπούσε στο να παραμείνουν οι Βλάχοι ορθόδοξοι, έστω και ως Ρουμάνοι, παρά να γίνουν Καθολικοί.

²⁷ Κολτσίδας, 1994 σ. 352-353 Ο Λαμπρίδης *Η.Ι.Μ., Ζ. α'* (1889) σ. 55 αναφέρει ότι η «Ρωμουνική σχολή» της Βωβούσας αριθμούσε μόνο 10 μαθητές.

²⁸ Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της Λάιστας. Βλ. σχετικά Κολτσίδας, 1994 σ. 383 και Ελ. Νικολαΐδου, *Ξένες προπαγάνδες και εθνική αλβανική κίνηση στις μητροπολιτικές επαρχίες Δυρραχίου και Βελεγράδων κατά τα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20ου αιώνα*, Ε.Η.Μ. – Ι.Μ.Ι.Α.Χ., Ιωάννινα 1978, σ. 162 (υποσημ.). Επίσης βλ. Σπ. Εργολάβος, *Τα Ζαγοροχώρια στις αρχές του αιώνα μας. Δύο πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα*, εκδ. Ήπειρος, Ιωάννινα 1993, σ. 47 για το Τσερνέσι.

²⁹ Λαμπρίδης, 1868 σ. 82 και 86, με ενδεικτικές αναφορές στις ουσιαστικές προσπάθειες «αποσκορακισμού της βλαχικής γλώσσας» σε Γρεβενίτι και Δραγά, και σ. 112 για «επιμιξίες και επαγμίες» με ελληνόφωνους Ζαγορίσιους, που συνέτειναν στο ίδιο αποτέλεσμα.

ρουμανική προπαγάνδα, από την οποία, όμως, υπέφεραν πολλά οι κάτοικοι του τμήματος αυτού, αφού σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτές των κοινοτήτων Βωβούσας και Φλαμπουραρίου, ο πληθυσμός διχάστηκε ³⁰.

Μέσα σ' αυτό το γενικότερο κλίμα αποσταθεροποίησης στην περιοχή εκδηλώνεται παράλληλα στο Ζαγόρι το φαινόμενο της ληστείας. Με βάση τις πληροφορίες του Λαμπρίδη (1889β': 38,67) η ληστεία, που και σε παλαιότερες περιόδους είχε παρουσιάσει έξαρση στο Ζαγόρι εξαιτίας της δράσης τουρκαλβανικών συμμοριών, αυτή την εποχή έχει ως σημαντικότερους φορείς τους «υπέρ την δεξιάν του Αώου όχθην και εκτός του Ζαγορίου» Βλάχους που χαρακτηρίζονται ως «κακούργου» και «συντρίμματα» ή «αποφώλια τέρατα». Η αντίδραση αυτή του Λαμπρίδη συνδηλώνει, άλλωστε, και το μέγεθος της καταστροφής που προκάλεσε η ληστεία στο Ζαγόρι, όχι μόνο από υλική άποψη αλλά κυρίως σε ανθρώπινο δυναμικό, αφού αναγκάστηκαν να εκπατριστούν οριστικά περίπου 540-560 οικογένειες³¹, ενώ είναι σαφείς οι υπαινιγμοί του σε βάρος τόσο της οθωμανικής όσο και της ελληνικής πολιτείας για την ανοχή που, κατά την άποψή του, έδειχναν στους Οθωμανούς αλλά κυρίως στους χριστιανούς ληστές³², χωρίς αυτό να σημαίνει, βέβαια, ότι δεν υπήρξε καμιά κατασταλτική δραστηριότητα³³.

Ωστόσο, οι όποιες κατασταλτικές διαδικασίες φαίνεται ότι δεν μπορούσαν να έχουν το αναμενόμενο από τους Ζαγορίσιους αποτέλεσμα, αφού οι ληστές προέρχονταν σε μεγάλο βαθμό από το νομαδικό ποιμενικό στοιχείο της περιοχής, τους Σαρακατσάνους, ή στην πιο ήπια μορφή, τουλάχιστον εξασφάλιζαν τη συνεργασία και την ανοχή τους³⁴. Οι εξελίξεις αυτές, που αντικατοπτρίζουν, σ' αυτή

³⁰ Βλ. σχετικές πληροφορίες στο Εργολάβος, 1993 σ. 44-45, 48-50 και Κολτσιδάς, 1994 σ. 352-353. Επίσης, ειδικά για τη Βωβούσα, βλ. Αντ. Κολτσιδάς, *Ιστορία της Βωβούσας. Απομνημονεύματα Αποστόλου Χατζή ή Τσαρουχά για τη Βωβούσα Ιωαννίνων του 19^{ου} αιώνα*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 66-67.

³¹ Βλ. αναλυτικά Λαμπρίδης, 1889 β' σ. 66-70 και 71-73 (για τις ληστείες των ετών 1884-1886). Άλλες πηγές για το ίδιο ζήτημα βλ. στο Παπαγεωργίου, 1995 σ. 173 (υποσημ. 3).

³² Λαμπρίδης, 1889 β' σ. 67-68. Ονομαστός χριστιανός ληστής αυτή την εποχή στο Ζαγόρι είναι ο Γεώργιος Νταβέλης (βλ. σχετικά Ι. Κολιόπουλος, 1979 σ. 152 και 361 –σημ. 71), από τη δράση του οποίου δεινοπάθησαν πολλά χωριά. Για τη δράση και την ευνοϊκή του αντιμετώπιση από τις ελληνικές αρχές στη Θεσσαλία βλ. Κ. Λαζαρίδης, «Πώς “πάτησε” το Τσεπέλοβο ο λήσταρχος Νταβέλης», *Ηπειρωτική Εστία* 12 (1963) σ. 369-380 και του ίδιου «Ιστορικές αλήθειες γύρω από το λήσταρχο Γεώργιο Νταβέλη», *Ηπειρωτική Εστία* 14 (1965) σ. 643-655, καθώς επίσης και Στ. Δαμιανάκος, 1987 σ. 71-74 (για τη δράση του στο Γρεβενί).

³³ Ενδεικτική είναι η εκτέλεση του Σαρακατσάνου ληστή Μπαλατσού στα Ιωάννινα. Βλ. σχετικά Κ. Λαζαρίδης, «Το κρέμασμα του Μπαλατσού», *Ηπειρωτική Εστία* 5 (1956) σ. 571-572.

³⁴ Για τη ληστρική δράση των Σαρακατσάνων στο Ζαγόρι αυτή την περίοδο βλ. Χρ. Τσουμάνης, 1981 σ. 49-50 και 52. Για την αντίδραση των Ζαγορίσιων (1870) και τις συνέπειες για τους

τη φάση μια ιδιότυπη ταξική αντίθεση ανάμεσα στα αστικοποιημένα στρώματα του πληθυσμού και το δυναμικότερο κομμάτι της αγροτικής παραδοσιακής οικονομίας³⁵, θα διαμορφώσουν εκατέρωθεν ένα ισχυρό πλέγμα καχυποψίας που θα διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στις μετέπειτα σχέσεις Σαρακατσάνων και Ζαγορίσιων, ειδικά κατά τη φάση που έπεται της εγκατάστασης των πρώτων στους οικισμούς. Ωστόσο το φαινόμενο της ληστείας σταδιακά θα καμφθεί κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, καθώς μεγάλο τμήμα των φορέων του θα μεταναστεύσει στην Αμερική (Βαν Μπούσχοτεν 1997: 31), ενώ μετά την ενσωμάτωση της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος και τις απόπειρες αστικού εκσυγχρονισμού, τα επιβιώματα αυτής της συμπεριφοράς θα επιχειρηθεί να παταχθούν με παραδειγματικό τρόπο από την εξουσία, όπως στην περίπτωση των Κουμπαίων (Μακρής 1990: 115-136) που έδρασαν κατά κύριο λόγο στο Μεσοπόλεμο.

4) Το Ζαγόρι μετά την ενσωμάτωσή του στο ελληνικό κράτος (1913-1970) .

Ωστόσο, αν η ληστεία τέθηκε κατά κάποιον τρόπο υπό έλεγχο μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, δεν έγινε το ίδιο με τη ρουμανική προπαγάνδα που επανήλθε, έχοντας μάλιστα την υποστήριξη και της ιταλικής εξωτερικής πολιτικής. Όταν το καλοκαίρι του 1917 τα ιταλικά στρατεύματα της Αλβανίας κατέλαβαν και τμήματα της ελληνικής Ηπείρου, επιχειρήθηκε, με επικεφαλής τον Αλκιβιάδη Διαμαντή, μια αναθέρμανση του Αρωμουνικού Ζητήματος: με έδρα τη Βωβούσα επιδιώχθηκε να σχηματιστεί μια αυτόνομη περιοχή με κουτσοβλαχική πληθυσμιακή βάση υπό την αιγίδα της Ιταλίας. Το περιστατικό αυτό, αν και έληξε χωρίς επιτυχία με την αποχώρηση των ιταλικών στρατευμάτων, δίχασε τη Βωβούσα, αφού η ρουμανίζουσα παράταξη αντιστάθηκε ακόμη και με τα

Σαρακατσάνους βλ. Χρ. Τσουμάνης, «Απ' τον καιρό της Βαλτσιώρας», *Σαρακατσαναίοι* 6 (1989) σ. 6-9 .

³⁵ Αυτήν την ταξική αντίθεση ανάμεσα στα αστικοποιημένα και τα μη αστικοποιημένα στρώματα της υπαίθρου , με αιχμή τη ληστεία, υπαινίσσεται με την προσέγγισή του ο Δαμιανάκος (αλλά και άλλοι ερευνητές, όπως ο Hobsbawm, *Primitive rebels*, New York, Norton Library, 1965) . Βλ. σχετικά Δαμιανάκος ,1987 σ . 96-98 και Βαν Μπούσχοτεν, 1997 σ . 34-35 (υποσημ. 6) . Σημαντική εξάλλου προς την ίδια κατεύθυνση είναι και η αναφορά του Αλ. Καθάρειου, επιθεωρητή των σχολείων του Ζαγορίου το 1913, όταν επισημαίνει κοινωνικές εντάσεις ανάμεσα σε σκηνίτες κτηνοτρόφους (Σαρακατσάνους) και Ζαγορίσιους, τουλάχιστον στα χωριά Κουκούλι και Μονοδένδρι. (Βλ. Εργολάβος ,1993 σ. 81 και 90) .

όπλα στην παράδοση της κοινότητας από τους Ιταλούς στο ελληνικό στρατιωτικό απόσπασμα. Ορισμένες μάλιστα οικογένειες αναγκάστηκαν να μετοικήσουν οριστικά, αφού είχαν εκτεθεί ως όργανα της ιταλικής προπαγάνδας ³⁶.

Παρ' όλα αυτά, στη Βωβούσα συνέχισε να λειτουργεί κουτσοβλαχικό σχολείο, τουλάχιστον ως τις αρχές της δεκαετίας του 1920, συνδεδεμένο μάλιστα με το υπόλοιπο δίκτυο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα Ιωάννινα και στα Γρεβενά (Διβάνη 1995: 104). Η προσεκτική στο ζήτημα αυτό ελληνική εξωτερική πολιτική δεν ήθελε να δημιουργήσει προστριβές με τη Ρουμανία σε μια περίοδο μάλιστα ιδιαίτερης κοινωνικής όξυνσης στο εσωτερικό, μετά τη μικρασιατική καταστροφή και το κύμα των προσφύγων (Διβάνη 1995: 106-108).

Το σχέδιο πάντως για τη δημιουργία ενός λατινόφωνου κρατιδίου στις βλαχόφωνες περιοχές της Πίνδου δεν εγκαταλείφθηκε από την ιταλορουμανική εξωτερική πολιτική. Οι ιταλικές προσδοκίες όμως για συνεργασία του ντόπιου βλαχόφωνου πληθυσμού κατά την ιταλική επίθεση του 1940 διαψεύστηκαν με τις αποφασιστικές μάχες στη Βωβούσα και το Βρυσοχώρι απέναντι στην ιταλική μεραρχία «Τζούλια», το Νοέμβριο του 1940³⁷. Ωστόσο, οι βλαχόφωνες περιοχές δόθηκαν στην ιταλική ζώνη κατοχής και ο Διαμαντής, ως το 1943, προσπαθούσε να στρατολογήσει βλαχόφωνους για τη «Ρωμαϊκή Λεγεώνα» ενός υποτιθέμενου «Δουκάτου της Πίνδου», χωρίς όμως ιδιαίτερο αποτέλεσμα, αφού ακόμη και οι ρουμανίζοντες αρνήθηκαν να τον ακολουθήσουν³⁸.

Στην ίδια αυτή περίοδο ανάμεσα στους δύο μεγάλους πολέμους δύο ακόμη σημαντικές - από οικονομική και κοινωνική άποψη - εξελίξεις αξίζει να αναφερθούν για τον αντίκτυπό τους στην εξέλιξη του Ζαγορίου: το ελληνικό κράτος, υπό την πίεση του προσφυγικού πληθυσμού, αναγκάζεται να επιταχύνει τους ρυθμούς υλοποίησης της Αγροτικής Μεταρρύθμισης που είχε ήδη εξαγγελθεί από το 1917. Στόχος της αγροτικής πολιτικής ήταν ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας με την

³⁶ Βλ. σχετικά Διβάνη, 1995 σ. 98-99 και Χρήστου, 1996 σ. 28. Για μια εμική ερμηνεία του διχασμού αυτού βλ. τη σχετική μαρτυρία στη σ. 222.

³⁷ Για τις μάχες αυτές, τη σημασία τους για την έκβαση του πολέμου στο δευτερεύον μέτωπο της Πίνδου, αλλά και τη συστράτευση του βλαχόφωνου πληθυσμού στο πλευρό του ελληνικού στρατού βλ. Στυλ. Σιμόπουλος, «Η ιταλική μεραρχία “Τζούλια” στην Πίνδο», *Ηπειρωτική Εταιρεία* τεύχη 205 (1993) – 213 (1995) και ειδικά 208 (1994) σ. 34-41 και 209 (1994) σ. 69-70. Επίσης βλ. Γ. Οικονόμου, «Βρυσοχώρι: Το μικρό Καλπάκι του '40», *Ηπειρωτική Εταιρεία* τεύχη 222 – 225 (1995). Για τις αντιδράσεις των κατοίκων των βλαχοχωριών βλ. και Χρήστου, 1996 σ. 88-89.

³⁸ Βλ. σχετικά Χρήστου, 1996 σ. 89 και Διβάνη, 1995 σ. 124-125 (Βλ. και Βαν Μπούσχοτεν, 1997 σ. 75-76 για τα σχετικά με τη «Λεγεώνα» στην περιοχή των Γρεβενών).

κατάτμηση των τσιφλικιών, την απαλλοτρίωση των εδαφών τους και τη διανομή τους στους ακτήμονες αγρότες³⁹.

Η διαδικασία αυτή, καθώς προοδευτικά ολοκληρώνεται στις δεκαετίες του 1920 και του 1930, έχει άμεσο αντίκτυπο στην οργάνωση της νομαδικής κτηνοτροφίας, η οποία έχει ήδη πληγεί από τα εθνικά σύνορα που διχοτομούν τον χώρο της παραδοσιακής της δραστηριοποίησης. Τα μεγάλα τσελιγκάτα⁴⁰ αδυνατούν πλέον να νοικιάσουν εκτεταμένα χειμερινά βοσκοτόπια, τα πρώην τσιφλίκια, με αποτέλεσμα η υποβόσκουσα κρίση να εκδηλωθεί ανοιχτά με σοβαρή μείωση του αριθμού και της έκτασής τους, καθώς και του ζωικού κεφαλαίου που διαχειρίζονταν Βλάχοι και Σαρακατσάνοι νομάδες ή ημινομάδες (Νιτσιάκος 1987: 282).

Από την άλλη μεριά η συνειδητοποίηση της κρίσης, κυρίως στη δεκαετία του 1930, οδήγησε σε διορθωτικά μέτρα προστασίας της κτηνοτροφικής δραστηριότητας⁴¹, που ωστόσο οδήγησαν σταδιακά στο μετασχηματισμό της από νομαδική σε ημι-νομαδική και τελικά σε εδραία: με το νόμο 4818 / 14-16 Ιουλίου 1930 παραχωρούνται «δικαιώματα ενοικιοστασίου» στους κτηνοτρόφους, που μεταφράζονται πρακτικά στη δυνατότητά τους να νοικιάζουν με χρονική διαδοχή τα ίδια βοσκοτόπια, ενώ παράλληλα διαμορφώνεται ένα κρατικό παρεμβατικό πλαίσιο για τον καθορισμό του ύψους του ενοικίου. Με δεύτερο νόμο, τον περίφημο 1223 / 3-4 Μαΐου 1938, παραχωρείται το δικαίωμα στους «ημινομάδες κτηνοτρόφους» να εγγραφούν στους κοινοτικούς καταλόγους των χωριών όπου ξεχειμώνιαζαν ή ξεκαλοκαίριαζαν, με παράλληλη εξασφάλιση κοινοτικών βοσκοτόπων, αφού κατείχαν πλέον, ως δημότες, δικαιώματα βοσκής.

Κάτω από τις εξελίξεις αυτές και με δεδομένη την πληθυσμιακή αιμορραγία του Ζαγορίου κατά την περίοδο του Εμφυλίου, διαμορφώνονται συνθήκες για ευρύτερες δημογραφικές ανακατατάξεις που οδηγούν σταδιακά στη σημερινή μορφή: η εγκατάλειψη της περιοχής από τους Ζαγορίσιους από τη δεκαετία του 1950 και εξής θα επιτρέψει στους Σαρακατσάνους να εγκατασταθούν μαζικότερα μέσα στους οικισμούς, ανανεώνοντας σε μεγάλο βαθμό το μόνιμο πληθυσμιακό δυναμικό

³⁹ Βλ. σχετικά Καββαδίας, 1991 σ. 391-392 και κυρίως Β. Νιτσιάκος, 1987 σ. 281.

⁴⁰ Για το σχηματισμό του τσελιγκάτου και την παραπληρωματική του σχέση με το τσιφλίκι βλ. Κ.Δ. Καραβίδας, 1931 σ. 35-69, όπου και εντοπίζονται τα προβλήματα που προέκυψαν για τη νομαδική κτηνοτροφία από το σχηματισμό των εθνικών κρατών στη Βαλκανική και την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών.

της περιοχής. Τη μετατροπή τους από νομάδες σε ημινομάδες θα ακολουθήσει και η σταδιακή συρρίκνωση της ίδιας της κτηνοτροφικής δραστηριότητας, καθώς, στη δεκαετία του 1960, θα ενσωματωθούν σε όλες τις κοινωνικοοικονομικές δραστηριότητες των κοινοτήτων, αλλά και ευρύτερα της ελληνικής κοινωνίας (π.χ. μετανάστευση, επιλογή επαγγέλματος και διαβίωσης στα κοντινά αστικά κέντρα, σπουδές κ.λπ.), ενώ η όποια κτηνοτροφική δραστηριότητα θα μετατραπεί σε εδραία, με παράλληλη συρρίκνωση του ζωικού κεφαλαίου.

5) Δημογραφικά δεδομένα.

Θα κλείσουμε αυτή την ιστορική εισαγωγή με μια σύντομη αναφορά στα δημογραφικά δεδομένα του Ζαγορίου και μάλιστα κατά εθνοτική ομάδα, όπου αυτό είναι δυνατό. Για τους Ζαγορίσιους μια τέτοια προσέγγιση είναι σχετικά εύκολη, αφού από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι αναφορές στον πληθυσμό του είναι συχνές, αν και όχι πάντοτε ακριβείς. Με βάση τα στοιχεία αυτά⁴², ο αριθμός των Ζαγορίσιων κατοίκων κυμάνθηκε από τους 25.750 το 1812, ως τους 15.511, κατά την απογραφή του 1913, με μια ενδιάμεση αυξομείωση που, σύμφωνα με το Λαμπρίδη, έφτασε στο ανώτατο όριο της το 1868, όταν ο πληθυσμός αγγίζει τους 30.000 κατοίκους. Ωστόσο θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στα δεδομένα αυτά δε συνυπολογίζεται ο αριθμός των Γύφτων και των Σαρακατσάνων που ζουν μόνιμα ή περιοδικά, αντίστοιχα, στο Ζαγόρι, ενώ εμπεριέχεται ο αριθμός των βλαχόφωνων του ανατολικού τμήματος, που, σύμφωνα με την εκτίμηση του Λαμπρίδη (1889^a: 7), το 1886 ανερχόταν σε 1694 οικογένειες ή 15.000 περίπου άτομα. Από την ίδια πηγή ο αριθμός των Γύφτων συμποσούται στις 159 οικογένειες σ' ολόκληρο το Ζαγόρι.

Ασφαλέστερη, πάντως εκτίμηση για τον πληθυσμό του Ζαγορίου μπορούμε να έχουμε για την περίοδο από το 1913 και εξής, οπότε και οι καταγραφές είναι ακριβέστερες και τα στοιχεία μπορούν να διασταυρωθούν. Έτσι σύμφωνα με

⁴¹ Βλ. σχετικά Καββαδίας, 1991 σ. 392, αλλά κυρίως και αναλυτικότερα Νιτσιάκος, 1987 σ. 284. Ο δεύτερος νόμος μνημονεύεται και από άλλους μελετητές (βλ. για παράδειγμα Τσουμάνης, 1981 σ. 57).

⁴² Για μια συγκριτική τους ανάγνωση βλ. Παπαγεωργίου, 1995 σ. 176-181.

την επίσημη απογραφή της Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος⁴³, ο πληθυσμός στο Ζαγόρι ανέρχεται το 1913 σε 15.511 άτομα, από τα οποία τα 5.131 κατοικούν στο ανατολικό του τμήμα, το βλαχόφωνο. Να σημειώσουμε πάντως ότι στον αριθμό αυτό συμπεριλαμβάνονται ασφαλώς οι Γύφτοι, αφού, όπως φαίνεται και από τους πρώτους εκλογικούς καταλόγους⁴⁴ που συντάσσονται αμέσως μετά την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος, αυτοί αντιμετωπίζονται όπως και οι υπόλοιποι Ζαγορίσιοι, αν και η ταυτότητά τους είναι ανιχνεύσιμη, τόσο με βάση τα επώνυμα όσο επίσης και με κοινωνικοοικονομικά κριτήρια, καθώς στους εκλογικούς καταλόγους σημειώνονται και τα επαγγέλματα των εκλογέων.

Φυσικά, αριθμητικά δεδομένα για τους Σαρακατσάνους αυτή την περίοδο δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν, λόγω του νομαδισμού. Γι' αυτούς ως πρώτα ασφαλή δημογραφικά δεδομένα μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτά που παρουσιάζει η Χατζημιχάλη (1957, Παράρτημα: 45-47), σύμφωνα με τα οποία ξεκαλοκαιριάζουν στο Ζαγόρι, λίγο πριν τον πόλεμο, 601 οικογένειες Σαρακατσάνων με το συνολικό αριθμό των αιγοπροβάτων να ανέρχεται στις 89.900. Με τα δεδομένα αυτά φαίνεται να συμφωνεί και η προσέγγιση του Campbell (1964: 7) που υπολογίζει στη δεκαετία του 1950 τους Σαρακατσάνους του Ζαγορίου σε 4.000 περίπου ψυχές και τα ζώα τους σε 85.000 πρόβατα και 13.000 γίδια. Τέλος μια ιδιότυπη απογραφή, μόνο των Σαρακατσάνων, που έγινε με πρωτοβουλία της Αδελφότητας Σαρακατσαναίων Ηπείρου το 1984 σ' ολόκληρη την Ήπειρο, σημείωσε για το Ζαγόρι τον αριθμό των 1266 ατόμων (Μακρής 1990: 110-111), σε σύνολο 4.964 (απογραφή 1991) κατοίκων⁴⁵.

⁴³ Βλ. σχετικά και Παπαγεωργίου, 1995 σ. 176-181. Τα στοιχεία που αφορούν το νομό Ιωαννίνων δημοσιεύτηκαν στις 7/3/1915 στο Φ.Ε.Κ. 112, σελίς 830, τεύχος Αον. (Βλ. αναδημοσίευσή τους στην *Ηπειρωτική Εταιρεία* 14 (1988) τεύχος 141 σ. 250-256.)

⁴⁴ Βρίσκονται στο αρχείο του περιοδικού «Το Ζαγόρι μας» και οι περισσότεροι έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί σε διάφορα τεύχη του. (Βλ. Πηγές)

⁴⁵ Για τα στοιχεία της απογραφής του 1991 στο Ζαγόρι βλ. άρθρο της Σύνταξης, «Απογραφή πληθυσμού», *Το Ζαγόρι μας* 157 (1991) σ. 1-2.

Κεφάλαιο Β

Οι οικονομικές και κοινωνικές όψεις της εθνοτικής διαφοροποίησης

Υποστηρίχθηκε ήδη στο εισαγωγικό κεφάλαιο ότι η εθνοτική διαφοροποίηση μεταξύ των ομάδων που παρατηρούνται στο Ζαγόρι της Ηπείρου βασίζεται στη διαφορετική πολιτισμική τους έκφραση. Ωστόσο η άποψη αυτή θα φαινόταν αυθαίρετη, αν δε συνοδευόταν από μια αναλυτική προσέγγιση του πολιτισμικού φορτίου που διαχειρίζεται η κάθε ομάδα. Απαιτείται επομένως μια συστηματικότερη εξέταση τόσο των παραγόντων εκείνων που προκαλούν τη διαφορετική πολιτισμική έκφραση, όσο και της ίδιας της πολιτισμικής έκφρασης στο επίπεδο του καθημερινού βίου, προκειμένου να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή τεκμηρίωση των όσων υποστηρίχθηκαν. Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσουμε την πραγμάτευση των οικονομικών και κοινωνικών όψεων της διαφοροποίησης αυτής, δεδομένου ότι αυτές αποτελούν τις προϋποθέσεις για να κατανοήσουμε πληρέστερα τις διαφορές που παρουσιάζονται τόσο στο επίπεδο του καθημερινού βίου όσο και στο επίπεδο της συλλογικής ιδεολογικής συγκρότησης της κάθε ομάδας.

1) Ο χώρος και τα επαγγέλματα.

Με βάση τους αντικειμενικούς περιβαλλοντικούς περιορισμούς που παρατηρούνται στο Ζαγόρι, ο χώρος θα μπορούσε να διακριθεί σε τρεις μεγάλες ζώνες, με κριτήρια το υψόμετρο και τη βλάστηση. Στην πρώτη ζώνη ανήκουν τα εδάφη με χαμηλότερο υψόμετρο, όπου η βλάστηση φυλλοβόλων δέντρων είναι πυκνή και το ανάγλυφο του εδάφους εναλλάσσεται με περιορισμένης έκτασης οροπέδια ικανά για καλλιέργειες. Στη δεύτερη ζώνη, που συμπίπτει σε γενικές γραμμές με τα όρια του Ανατολικού Ζαγορίου, τα φυλλοβόλα δέντρα αντικαθίστανται από κωνοφόρα, αν και από υψομετρική άποψη δεν παρουσιάζονται σημαντικές διαφορές. Στην τρίτη, τέλος, ζώνη ανήκουν τα εδάφη με μεγαλύτερο υψόμετρο, όπου η βλάστηση φυλλοβόλων και κωνοφόρων υποχωρεί ή και απουσιάζει εντελώς, με αποτέλεσμα να διαμορφώνονται εκτεταμένα λιβάδια χαμηλής βλάστησης.

Η διάταξη αυτή του φυσικού περιβάλλοντος επέβαλε στους κατοίκους της περιοχής συγκεκριμένα όρια στη διαχείριση των φυσικών πόρων διαμορφώνοντας σε μεγάλο βαθμό την οικονομική και κοινωνική τους οργάνωση. Ειδικότερα, κατά την περίοδο με την οποία ασχολείται η παρούσα διατριβή, παρατηρείται μια σημαντική επαγγελματική εξειδίκευση των ομάδων που μας απασχολούν. Η εξειδίκευση αυτή εγγράφεται τελικά στο χώρο και συνιστά μια πρώτη προϋπόθεση για την αναγνώριση της εθνοτικής διαφοροποίησης. Αναλυτικότερα η επαγγελματική διαφοροποίηση ανά ομάδα καταγράφεται ως εξής:

α) Οι Ζαγορίσιοι: Στις δύο ζώνες με το χαμηλότερο υψόμετρο εντάσσονται και οι οικισμοί της περιοχής. Οι οικισμοί των ελληνόφωνων Ζαγορίσιων βρίσκονται στην πρώτη ζώνη, ενώ εκείνοι των Βλάχων στη δεύτερη. Παρά το γεγονός ότι οι δραστηριότητες που αναπτύσσονται από τους κατοίκους και των δύο τμημάτων είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό ίδιες, οι πληροφορητές εντοπίζουν σημαντικές διαφορές που χρειάζεται να σχολιαστούν. Κατ' αρχήν στους οικισμούς των ελληνόφωνων Ζαγορίσιων οι βασικότερες επαγγελματικές ενασχολήσεις των ανδρών σχετίζονται με τη μετοικεσία¹. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες μαρτυρίες:

«Ο παππούς μου ήταν αρτεργάτης. Ταξίδευε στη Μακεδονία: Καβάλα, Δράμα... Κι επειδή ήταν Τουρκοκρατία τότε, πήγαινε στα Μπιτόλια, στην Κοζάνη, σε διάφορες πόλεις και δούλευε αρτεργάτ(η)ς. Ο παππούς πέθανε το '41.(...) Η γιαγιά μου ήταν απ' το Καπέσοβο. Ήταν αδερφή του Αναστασιάδη. Αυτός είχε δυο παιδιά και μια κόρη. Το ένα το παιδί ήταν σ(τη)ν Αθήνα και χρημάτ(ι)σε για ένα διάστημα Ιδιαίτερος Γραμματέας του Υπουργού Οικονομικών, του Αποστολίδη, που ήταν τότε επί Μεταξά. Ο άλλος ο αδερφός ήταν χωροφύλακας και η κόρη ήταν παντρεμέν' μ' έναν πού 'χε εργοστάσιο γαντοποιίας σ(τη)ν Αθήνα. Ήταν σόι φευγάτο απ' το Καπέσοβο (...) Άλλ' ταξιδεμέν' απ' το Βραδέτο ήταν ο Χ(ρι)στόδουλος ο Τσολάκης, δε θ(υ)μάμαι πού, ο Αλεξαντρίης ο Τσολάκης, ταξιδεμένος κι αυτός στ' Μακεδονία, ήταν ο Θανασάκης ο Τσιολέκας στη Χαλκίδα, που δούλευε σε οινοποιείο (...) Όλοι αυτοί έρχονταν

¹ Το φαινόμενο θα μπορούσε να προσδιοριστεί και ως “αποδημία”, αλλά για λόγους που εξηγούνται αλλού (βλ. Δαλκαβούκης, 1999 σ. 9) προτιμάται ο όρος “μετοικεσία”. Για τις μετοικεσίες των Ζαγορίσιων βλ. Δαλκαβούκης, 1999 σ. 122-127), όπου και αναλυτικοί πίνακες με τα επαγγέλματα και τους χώρους ταξιδιωτισμού κατά την περίοδο 1913-1922. Βλ. επίσης και Λαζαρίδης, 1983 σ. 127-153.

στο χωριό, κάθονταν ένα μήνα, τρεις -άλλος κάθονταν κι ένα χρόνο - και ξανάφευγαν. Ήταν υπάλληλ'. Δικό τ' μαγαζί είχε μόνο ο Βασίλ(ης) ο Τσέτσος. Είχε αγοράσει φούρνο σ(τη)ν Καβάλα και τον είχε και τον δούλευε αρκετό καιρό.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99).

«Από τ' Βίτσα ταξιδεμέν' ήταν οι Πετσιαίοι στο Κάιρο, ο Αρίστιππος ο Αναγνωστάκης, ο Μάνθος ο Αναγνωστάκης, κι αυτός στο Κάιρο, ο Ζώης στο Κάιρο...

Θα πάν' ο Ζώης στην Αραπιά
να φέρει γρόσια και φλουριά
να φέρει γρόσια και φλουριά
να λαλούνε τα παιδιά...

Του 'χε βγάλουν τραγούδ'. Ήταν πολύ πλούσιος αυτός, άκληρος. Κι ήλεγε:
“Χα, παιδιά!” και κέρναγε αυτός τα όργανα.» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονο-
δένδρι. Συνέντευξη 22/7/99).

«Εγώ είμαι το γένος Πανταζή. Ο πατέρας μου ήταν στον Πειραιά, είχε εστιατόριο μαζί με τον πάπ', που είχε και ξενοδοχείο. Το εστιατόριο έγραφε “Θεοφράστου εκ Παρισίων” και έρχονταν Γάλλοι πολλοί και του είπαν: “Δεν έρχεσαι και στη Μασσαλία να ανοίξουμε συνεταιρικά εστιατόριο;” Και πάει κι απόμ(ει)νε στ' Μασσαλία από “καλπάζουσα”(...)» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99).

Παράλληλα ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού στράφηκε σε επαγγέλματα εκπαιδευτικά και διοικητικά στο ίδιο το Ζαγόρι ή και έξω απ' αυτό. Σε κάθε κοινότητα παρατηρείται π.χ. μια πλειάδα από δασκάλους ή ιερείς, παρά το γεγονός ότι οι αμοιβές τους δεν ήταν πάντοτε ιδιαίτερα ελκυστικές. Άλλωστε τις περισσότερες φορές ήταν κοινοτικοί υπάλληλοι και το ύψος της αποζημίωσής τους εξαρτιόταν άμεσα από την οικονομική ευρωστία της κοινότητας :

«Τότε δεν ήταν πλούσι' οι δασκαλ'. Έπαιρναν χίλιες, χίλιες διακόσιες δραχμές. Δηλαδή ένα σακί αλεύρ' το μήνα έπαιρνε ένας δάσκαλος, ίσα – ίσα να

ζήσ' .Υπήρχαν δάσκαλοι εκείνα τα χρόνια που δεν είχαν λεφτά ν' αγοράσουν παπούτσια και πήγαιναν με τσαρούχια από γουρούν' δέρμα : έφκιαναν κατ' "γουρουντσάρ(ου)χα" που τα 'λεγαν και φορούσαν εκείνα και πήγαιναν (...) Ένας απ' το Καπέσοβο ήταν δάσκαλος στ' Λάιστα κι όταν έφευγε το Πάσχα, έλεγε στο σχολικό έφορο : "Εγώ τώρα θα φύγω. Να μου μαζέψεις τα αυγά". Πήγαιναν τα παιδιά αωγά για το δάσκαλο. Φαντάσ' να δεις σε τι κατάστασ' ήταν οι δάσκαλ' . Και ξέχασε να τ' πει για τ(ι)ς κουλούρες. Κι αφού κατέφ(υ)κε στο ποτάμ' και βγήκε από τ(η)ν άλλ' πλευρά , τ' φωνάζ' :
"Εεε, Καπράντζιο, και τες κουλούρες! Και τες κουλούρες, Καπράντζιο!" (...)
Πολλές φορές βρίσκονταν ο αρτεργά(η)ς σε καλύτερ' κατάστασ' απ' το δάσκαλο.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99).

Ωστόσο η οικονομική αυτή εξωστρέφεια και, ως ένα βαθμό, αστικοποίηση των Ζαγορισίων δεν αφορούσε παρά ένα μόνο τμήμα του πληθυσμού και κυρίως του ανδρικού. Στον αντίποδα οι ηλικιωμένοι, οι γυναίκες και τα παιδιά συνέχιζαν να παραμένουν στα όρια του οικισμού και να ασχολούνται με αγροτικές δραστηριότητες για αυτοκαταναλωτικούς κυρίως σκοπούς, συμπληρώνοντας το οικογενειακό εισόδημα που εισέφερε από τους ταξιδεμένους άνδρες. Στην πραγματικότητα η δραστηριότητα αυτή υπήρξε ιδιαίτερα διευρυμένη για να χαρακτηριστεί «συμπληρωματική» προς τον ταξιδιωτισμό: με δεδομένη την πληθυσμιακή ευρωστία των οικισμών πριν το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, η λεγόμενη «οικόσιτη κτηνοτροφία» αποτελούσε τελικά ένα σημαντικό ζωικό κεφάλαιο για την περιοχή και απασχολούσε ένα ανάλογο σημαντικό τμήμα των φυσικών πόρων, τόσο από τις βοσκήσιμες εκτάσεις όσο, κυρίως, από το νερό, ειδικά για τις κοινότητες όπου αυτό δεν αφθονούσε.

Παράλληλα μάλιστα προς την οικόσιτη κτηνοτροφία ένα μεγάλο τμήμα από τις περιορισμένες πεδινές εκτάσεις γύρω από τους οικισμούς ή και κάπως μακρύτερα απ' αυτούς καλλιεργούνταν για την κάλυψη των αυτοκαταναλωτικών αναγκών της κοινότητας σε δημητριακά ή κηπευτικά προϊόντα. Έτσι οι ελεύθερες εκτάσεις για τη βόσκηση ξένων κοπαδιών περιορίζονταν ακόμη περισσότερο. Τέλος η δενδροκομία και η αμπελουργία σε ορισμένες περιπτώσεις αποτελούσαν δραστηριότητες όχι μόνο

για αυτοκατανάλωση αλλά και για βιοπορισμό, όπως βεβαιώνουν οι πληροφορητές. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες ενδεικτικές μαρτυρίες:

«Με τα χωράφια τα βγάζαμαν πέρα, δούλευαν τα χωράφια. Κάναμαν βρίζα, σ(ι)τάρι, τέτοια πράματα. Είχαμαν δυο γελάδες, δεκαπέντε γιδοπρόβατα κι ο παππούς ήταν διορισμένος κοινοτικός κλητήρας κι έπαιρνε εκείνη την εποχή 240 δραχμές το μήνα. Έβγαζε το λάδ' τ(η)ς οικογένειας, γιατί το αλεύρ' έβγαινε από τα χωράφια. Σπέρναμαν πατάτες, φασόλια, ρεβύθια τ(η)ν αν(οι)ξ'. Ρεβύθια, θ(υ)μάμαι, σπέρναμαν 4 μεροκάματα. Τέσσερα μεροκάματα ήταν 8 στρέμματα, αλλά ήταν σκόρπια χωράφια, ήταν κομμάτια –κομμάτια, ανάλογα. Αλλά κι οι άλλες οι οικογένειες στο Βραδέτο έτσ' κι αυτές. Έστελναν κι οι ταξιδεμέν' λεφτά, γιατί οι γυναίκες και τα παιδιά ήταν στο χωριό.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Είχαμαν 13 γίδια, 2 γελάδες και 2 γομάρια. Μ' φαίνεται σ(τη)ν αρχή είχαμαν και κάνα-δυο πρόβατα, αλλά ύστερα τα ξεκάναμαν κι είχαμαν μόνο τα γίδια. Μα όλο το χωριό είχε, άλλος 13, άλλος 15, άλλος 12. Ήταν τζιομπάνος για τα γίδια, τζιομπάνος για τα γελάδια, τζιομπάνος για τα μ(ο)σκάρια και τα κατσικάκια, που τα βοσκούσαμεν εδώ στ' «Μπαμπούτσκα» (τη)ν άνοιξη κι ύστερα το καλοκαίρ' βάναμαν κατσ(ι)κάρ' .Τα βοσκούσε όλη την εβδομάδα και την Κυριακή τα 'φερνε στο Μετόχι: τ' αλατίζαμαν, τα ποτίζαμαν και τα ξανάπαιρνε πάλι. Δεν τα φέρναμαν καθόλου στο σπίτι' .» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«Από το άλλο το Ζαγόρ', το μεσαίο ας πούμε, από τα «Ριζά», έρχονταν και πουλούσαν κάστανα, φασόλια... Γιατί εμείς εδώ είχαμαν άγονο μέρος. Άλλο από σ(ι)τάρ' και βρίζα δεν είχαμε. Παλιά είχε φρούτα, αλλά ύστερα παν και τ'αμπέλια, πάνε όλα. Χάλασαν. Η μάνα μ' θυμόταν πό 'παιρναν οι Τούρκοι φόρο - έπαιρναν σε είδος φόρο τότε - κι είχαν μήλα φόρο ένα δωμάτιο γεμάτο (...) Περιορισμένα ήταν τότε τα βοσκοτόπια. Μην κοιτάς τώρα. Τότε ήταν μόνο οι ράχες. Τα χωράφια ήταν όλα σπαρμένα. Μόλις θερίζαμαν τα 'φερναν το βράδ' εκεί . Και τ(ου)ς πληρώναμαν για να κοιμ(η)θούν τα πρόβατα στα

χωράφια, για να κοπρίσουν μέσα. Θ(υ)μάμαι 'γω μαζεύαμαν φακή κι αυτά γύρω –γύρω έτρωγαν τ' νύχτα.» (Α.Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια Συνέντευξη 3/5/2000)

Στο πλαίσιο, άλλωστε, αυτού του αγροτικού πληθυσμιακού στρώματος θα πρέπει να εντάξουμε και το τμήμα εκείνων των Ζαγορίσιων που ασχολούνταν ακόμη συστηματικά με την κτηνοτροφία. Πρόκειται για εκτεταμένες κτηνοτροφικές οικογένειες που διατηρούσαν πολυπληθή κοπάδια κυρίως από πρόβατα. Οι τσελιγκάδες αυτοί μετακινούσαν τα κοπάδια τους κατά τους χειμερινούς μήνες προς τα χειμαδιά, ενώ οι οικογένειές τους παρέμεναν στους οικισμούς. Κατά την περίοδο που μας απασχολεί η κτηνοτροφία αυτού του τύπου εντοπίζεται σε κοινότητες όπως η Βίτσα, το Σκαμνέλι ή ο Ελαφότοπος και η πίεση που ασκεί προς την οικόσιτη κτηνοτροφία είναι ιδιαίτερα μεγάλη, ειδικά σε περιοχές όπου το νερό ή οι βοσκήσιμες εκτάσεις δεν επαρκούν. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις σημειώνονται ανοιχτές συγκρούσεις ανάμεσα στους κτηνοτρόφους αυτούς και τις κοινότητες, οι οποίες εκφράζουν κυρίως τα συμφέροντα των μικροκτηνοτρόφων των οικισμών². Το παράδειγμα των Βασδεκαίων, Ζαγορίσιων κτηνοτρόφων από τη Βίτσα που νοίκιαζαν βοσκήσιμες εκτάσεις της κοινότητας Μονοδενδρίου, είναι χαρακτηριστικό :

«Τ' λούτσα απάνω στο Μικρό Κάμπο τη φύλαγαν οι Μονοδεντρίτες, δεν άφ(η)ναν τ(ου)ς Βιτσ(ι)νούς να ποτίσουν. Κι ήταν ο Νώντας ο Τσιάντ(η)ς, ο Γκοντίμ(η)ς κι ένας άλλος. (Τη)ν είχαν κλεισμέν' με τοιχοποιία, με πόρτα και φύλαγαν οπλισμέν'. Πήγαιναν τα γελάδια, τα πότ(ι)ζαν και κοιμάνταν μέσα(...) Και μια εποχή οι Μπαζντεκαίοι μαζεύ(τη)καν όλ' να κάνουν ένα "ντου" στ' λούτσα. Και πήγαν 4-5 κοπάδια μαζί κι οι τσελιγκάδες εκεί. Τουφέκισαν οι Μονοδεντρίτες, αλλά πήδ(η)σε ο Μιχο-Μπαζντέκης και τον έπιασε το Νώντα: τον περδίκλωσαν οι τζιομπαναραίοι με τ(ι)ς κλίτσες, τον βάρεσαν και τ(ου)ς πήραν τα όπλα. Ήπιαν τα πρόβατα νερό. Έκαναν δικαστήριο ύστερα οι Μονοδεντρίτες κι είπαν ότι οι Βιτσ(ι)νοί θα ποτίζουν και θα φορολογούνται. Κι

² Ο καθορισμός των βοσκοτόπων για τα ζώα των ετεροδημοτών, ώστε να μην ενοχλείται η οικόσιτη κτηνοτροφία, όπως και η αυστηρή φύλαξη του νερού, υπήρξαν ζητήματα για τα οποία η κάθε κοινότητα μεριμνούσε με ιδιαίτερη προσοχή και αυστηρότητα. Βλ. ενδεικτικά τις πράξεις 12/ 13-4-1929 και 18/ 2-5-1930 του κοινοτικού συμβουλίου Μονοδενδρίου (Α.Κ.Μ. κατ. 1 σ. 39-44 και 97-99 αντίστοιχα), όπως και κάθε χρονιάς πριν την έναρξη της θερινής κτηνοτροφικής περιόδου.

έμ(ει)ν' η φορολογία αυτή κι είναι τ' ακόμα και σήμερα.» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Οι Ζαγορίσιοι, ωστόσο, τσελιγκάδες, επιβίωμα προφανώς μιας παλαιότερης εκτεταμένης κτηνοτροφικής δραστηριότητας από τους Ζαγορίσιους, όπως βεβαιώνουν οι πηγές³, ακολούθησαν μια σταθερά φθίνουσα πορεία κάτω από το βάρος της σταδιακής αστικοποίησης του πληθυσμού, με αποτέλεσμα να παραχωρήσουν τη θέση τους στους Σαρακατσάνους κτηνοτρόφους που τους αντικατέστησαν⁴. Οι αφηγήσεις των πληροφορητών επιβεβαιώνουν τη διαδικασία αυτή :

«Ο παππούς μου ο Κώστας, του Γούλα Μπανταβάλη ο γιος, είχε κι έναν αδερφό, τον Αναστάση. Μόλις αφήνουμε τη διακλάδωση προς τους Κήπους και μπαίνουμε προς το ίσιωμα, εκεί το λένε “Τούρκου μνήμα”, γιατί είχαν σκοτώσει έναν Τούρκο. Άφησαν όμως το πτώμα άταφο και πήγαν τα σκυλιά του Αναστάση και το έφαγαν. Οπότε, όταν βρήκαν τα σκυλιά, ρώτησαν τίνος είναι και τον έπιασαν τον Αναστάση και τον εξαφάνισαν. Επομένως έμειναν τα ζώα στον παππού μου τον Κώστα. Ο παππούς μου είχε πάθ' ρευματισμούς πολλούς και δεν μπορούσε να περπατήσ'. Μετακινιόταν μόνο με το ζώο. Οπότε, όταν γέρασε πάρα πολύ, τα έφερε στους Βασδεκαίους τα πρόβατα να τα πάνε στα χειμαδιά, γιατί τα πηγαίνανε στα χειμαδιά τότε, ή στην Πρέβεζα ή στη Θεσπρωτία. Τα 'δωκε μια χρονιά, τα πήραν ας πούμε 50, τα γύρ(ι)σαν 30. Την άλλη χρονιά 20 ... και έτσι κατ' αυτόν τον τρόπο εξαφανίστηκε το μεγάλο κοπάδ' του Γούλα Μπανταβάλη. Γιατί δεν υπήρχε άνθρωπος να τα φ(υ)λάξ'. Ο δε πατέρας μου ήταν στην Αίγυπτο φούρναρης, δεν ξέρω και τι εμπόριο έκανε, στην Αλεξάνδρεια, και εκεί γεννήθ(η)κα κι εγώ κι η αδερφή μου.» (Φ.Β. 75 ετών, Ζαγορίσιος, Βίτσα. Συνέντευξη 7/8/99)

³ Βλ. σημείωση 22 στο κεφάλαιο Α.

⁴ Ωστόσο, ακόμη και στη δεκαετία του 1950, τα ζώα των Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων μόλις ξεπερνούσαν το μισό του συνολικού αριθμού των ζώων που συντηρούσε το Ζαγόρι. Βλ. σχετικά Campbell, 1964 σ. 7.

«Αυτοί οι τσελιγκάδες οι Ζαγορίσιοι ήταν μετακινούμενοι. Είχαν και κτήματα κάτω στην Άρτα κ.λπ. Είχεν άλλος 1000 πρόβατα, άλλος 2000 πρόβατα... Οι Μπαζντεκαίοι, οι Μπανταβαλαίοι από τ' Βίτσα, ο Σκλάβ(η)ς από το Σκαμνέλ'. Κι έλεγε ο μπάρμπα Γιώργος ο Μπαζντέκης στον Τσέφο : "Σύρε, μωρέ Τσέφο, απάνω στο βουνό!" "Όχι, δεν πάνω!", σκιάζονταν ο Τσέφος απ' τ(ου)ς κλέφτες (...) "Αχ, ο έρμος, σας γέμισα τ(ι)ς ράχες πρόβατα, μωρέ, κι εσείς τι θα τα κάνετε; Θα τα χάσετε όλα!" Και καβαλάει τ' άλογο ο μπάρμπα Γιώργος να πάει μοναχός τ' στο β(ου)νό.» (Κ.Δ. 71 ετών, Ζαγορίσιος, Βραδέτο. Συνέντευξη 20/7/99).

B) Οι Βλάχοι

Από την άλλη πλευρά, στους βλαχόφωνους οικισμούς του Ανατολικού Ζαγορίου σημειώθηκαν ανάλογες οικονομικές εξελίξεις, αν και με κάποια χρονική καθυστέρηση. Η νομαδική κτηνοτροφία διατηρήθηκε ως αποκλειστική σχεδόν απασχόληση, για κάποιες κοινότητες, ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ενώ παράλληλα πολλοί από τους κατοίκους δραστηριοποιήθηκαν ως αγωγάτες, μεταφέροντας ταξιδιώτες προς τις πόλεις της Μακεδονίας και ειδικά προς τα Γρεβενά. Σταδιακά, ωστόσο, η μετοικεσία επικράτησε ως βασική απασχόληση των ανδρών, με ταυτόχρονη συρρίκνωση της εκτεταμένης κτηνοτροφίας σε οικόσιτη. Οι αγωγάτες όμως διατηρήθηκαν τουλάχιστον ως το Β' Παγκόσμιο πόλεμο⁵ και μαζί με τη δασική οικονομία αποτέλεσαν σημαντικές παραγωγικές διεξόδους για τον πληθυσμό των κοινοτήτων αυτών σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που μας απασχολεί. Οι δύο αυτές δραστηριότητες, άλλωστε, φαίνεται πως αποτελούσαν και τις σημαντικότερες ευκαιρίες για επικοινωνία ανάμεσα στο ελληνόφωνο και το βλαχόφωνο τμήμα της περιοχής, αφού, όπως επιβεβαιώνουν οι πληροφορητές, άλλες επαφές δεν υπήρχαν. Επιπλέον η ανάπτυξη της δασικής οικονομίας στις κοινότητες αυτές κατέστησε προβληματική την άσκηση της νομαδικής κτηνοτροφίας από τους Σαρακατσάνους κτηνοτρόφους, αφού η εκτεταμένη κτηνοτροφική δραστηριότητα απαιτεί συρρίκνωση

⁵ Ο πληροφορητής Γ. Τ., 82 ετών από τη Λάιστα (βλαχόφωνος), θυμάται τουλάχιστον 4-5 αγωγάτες κατά την προπολεμική περίοδο (συνέντευξη 8/8/99) και ο Γ.Μ., 37 ετών επίσης από τη Λάιστα (βλαχόφωνος), προσθέτει ότι «οι αγωγάτες αυτοί ήταν Λαϊστινοί κυρατζήδες. Τελευταίος που είχα γνωρίσει εγώ ήταν ο Παυλίδης ο Αδαμάντιος, ο οποίος ήταν τυφλός όταν τον γνώρισα εγώ κι είχε γυρίσει απ' την Τασκένδη, όπου είχε πάει πολιτικός πρόσφυγας το '46. Μου έλεγε ότι πριν το '40 έκανε αυτή τη δουλειά, κυρατζής.» (Συνέντευξη 10/8/99)

της δασικής έκτασης, ενώ η υλοτομική δραστηριότητα διατήρηση, αν όχι επέκταση, του δάσους. Ας παρακολουθήσουμε όμως τους πληροφορητές να περιγράφουν τις εξελίξεις αυτές.

«Παλαιότερα οι Βωβουσιώτες ήταν κτηνοτρόφοι, γεωργοί και καρ(α)βαναραίοι. Αλλά τα τελευταία 100 – 150 χρόνια άλλαξαν επάγγελμα. Άρχισαν να ασχολούνται με τ(η)ν υλοτομία. Πριν ήταν κτηνοτρόφοι, γεωργοί και το χειμώνα φεύγανε. Πήγαιναν στο Βελέστινο. Άδειαζ' η Βωβούσα. Αλλά έχουν τώρα 150 χρόνια που είναι πλέον μόνιμοι (...) Η υλοτομία και η κτηνοτροφία είναι δυο εχθροί : ο μεν κτηνοτρόφος δε θέλει να υπάρχει δάσος πουθενά, ο δε δασεργάτης θέλει να είναι παντού δάσος. Και υπήρχαν και προστριβές. Όχι μεγάλες βέβαια, διότι τελευταία οι νόμοι της Ελλάδας υποχρέωναν, άμα γίνουν πυρκαγιές μέσα στην περιοχή σου, να είσαι και υπεύθυνος. Και φύλαγαν κι αυτοί (ενν. οι κτηνοτρόφοι), να μην έχουν προσχήματα. Γιατί αλλού βάζανε και πυρκαγιές, για να γίνουν βοσκοτόπια. Ενώ εδώ όχι.» (Χ.Δ. 90 ετών, Βωβούσα, βλαχώφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

Για τις μετοικεσίες, εξάλλου, των κατοίκων της Λάιστας ο πληροφορητής Γ. Μ. αναφέρει:

«Ο Μορφωτικός Σύλλογος της Λάιστας Ζαγορίου ιδρύθηκε το 1977 και έχει έδρα τη Θεσσαλονίκη, γιατί είναι πάρα πολλοί ξενιτεμένοι σε Θράκη και Μακεδονία. Οι πιο πολλοί ξενιτεύονταν σ' αυτά τα μέρη, δηλαδή Δράμα, Καβάλα, Χρυσούπολη... Στο Δοξάτο της Δράμας επίσης, όπου έγινε και η μεγάλη σφαγή των Λαϊστινών από τους Βουλγάρους. Στη Δράμα, στο κέντρο της Δράμας, πολλές λαϊστινές οικογένειες έχουν σπίτια (...) Πριν τον πόλεμο ήταν μόνο οι άντρες ξενιτεμένοι. Επέστρεφαν στη Λάιστα κάθε πέντε χρόνια, κάθε δέκα χρόνια ...αναλόγως(...) Τα επαγγέλματα που υπήρχαν ήταν κυρίως καπνέμποροι, ξενοδοχεία, χάνια δηλαδή, μάγειροι, φουρνάρηδες – η οικογένεια Τοπάλη. Μετά άρχισαν οι επιστήμονες. Συστηματικά απ' το '20 και ύστερα αρχίζουν και βγαίνουν επιστήμονες απ' τη Λάιστα. Κι ακόμα περισσότερο μετά το '40, αφού έχουν ολοκληρώσει μια οικονομική πρόοδο. Τότε αρχίζει και η

πνευματική (...) Με το Κεντρικό Ζαγόρι η εξής διαφορά υπάρχει, ότι ήταν πιο προηγμένο το Κεντρικό Ζαγόρι, πιο ανεπτυγμένο. Η Λάιστα κι όλα αυτά τα χωριά ήταν πιο πίσω. Άλλωστε φαίνεται κι από τις στίμες ⁶ που υπάρχουν στις προίκες. Στη Λάιστα ήταν πολύ χαμηλά. Υπήρχε μεγάλη φτώχεια στη Λάιστα, άργησε να αναπτυχθεί.» (Γ.Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

Και δύο ακόμη μαρτυρίες για τις συναλλαγές των Βλάχων του Ανατολικού Ζαγορίου με τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους :

«Εκείνα τα χρόνια ήθελαν ξυλεία για σκεπές και τέτοια και δεν υπήρχαν εμπορικά. Πήγαιναν στ' Βωβούσα κι έπαιρναν ξυλεία. Υπήρχαν εκεί ορισμέν' που έκοβαν ξύλα και τα' σκίζαν με τ' σιάρα, με τα χέρια, όχι με το νεροπρίονο. Κάθονταν ένας απάνω ένας κάτω και τραβούσαν τ' σιάρα. Ήταν δύσκολα, πολύ δύσκολα» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Από 'κει έρχονταν και μας έφερναν δαδί, κατράμι και κάτι άλλο... Τρία πράγματα έφερναν και πουλούσαν οι Βλάχοι από 'κει 'πο πέρα. Τα ρετσίνια από τα δέντρα έφερναν (...) Αυτή τ(η)ν επαφή είχαμαν μοναχά, τίποτ' άλλο.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

γ) Οι Γύφτοι: Η δεύτερη ομάδα που ανέπτυξε τις δραστηριότητές της στο πλαίσιο των οικισμών είναι οι Γύφτοι, αν και κατά κανόνα βρίσκονταν εγκατεστημένοι στα όρια ή και έξω απ' τους οικισμούς. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις η απομόνωση αυτή θυμίζει γκέτο, αν και οι πληροφορητές διατηρούν αμφιβολίες, γιατί δεν είχαν άμεση αντίληψη. Ωστόσο η περιθωριοποίηση θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη, αφού ο χώρος του οικισμού στον οποίο εντοπιζόνταν, δεν ήταν απλώς η χειρότερη θέση, αλλά επιπλέον στιγματιζόταν ανάλογα: τα «Γύφτικα».

⁶Πρόκειται για καταλόγους όπου κατηγοριοποιούνται οι οικισμοί του Ζαγορίου με κριτήριο το ύψος της προίκας που δικαιούταν να ζητήσει ο υπονήπιος γαμπρός. Το τελευταίο χρονικά έγγραφο διακανονισμού προίκας στο Ζαγόρι χρονολογείται το 1845. Βλ αναλυτικά Δαλκαβούκης, 1999 σ.82, όπου και βιβλιογραφία.

«Τ(ου)ς είχαν κλεισμένους - λεν, εγώ δεν τα 'φτακα - τ(ου)ς είχαν κλεισμένους κάτω εκεί. Κι είχαν τοίχο γύρα - γύρα με πόρτα. Και το πρωί πήγαιν' ο καθένας και διάλεγ' εργάτες. Φώναζε: "Ο Τάδε κι ο Τάδε να 'ρθει να πάμε για δουλειά". Και πήγαιναν για δουλειά. Ήταν και λέγετ' ακόμα «Στα Γύφτ(ι)κα». (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Οι Γύφτοι ήταν παλαιοί κάτοικοι, τους οποίους φέραν οι Ζαγορίσιοι και τους περιόρισαν μάλιστα στα «Γύφτικα». Λέγαν - δεν ξέρω - ότι είχαν και ντουβάρ' και τα λέγαν «Γύφτ(ι)κα» τότε εκεί» (Γ.Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

Αντίστοιχη άλλωστε ήταν η θέση της εγκατάστασης των Γύφτων και στους βλαχόφωνους οικισμούς. Οι πληροφορητές μάλιστα εντοπίζουν την προχειρότητα των οικημάτων και μεταφέρουν την υποτιμητική αντιμετώπιση απέναντι στους Γύφτους:

«Εγώ είμαι απ' το Ηλιοχώρι. Κι εκεί είχαμε Γύφτους. Αυτοί ήταν σε δυο μεριές: στον Άγιο Ταξιάρχη από πίσω, που 'ναι τα καμίνια ακόμα, φαίνονται τα υπολείμματα απ' τα σίδερα, και σ(τη)ν Παναγία θα 'ταν 3-4» (Στ. Τ. 65 ετών, Ηλιοχώρι, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«Τους Γύφτους τους είχανε στη ρεματιά και το νερό τους έπαιρνε τα καλύβια... Άντε πάλι από την αρχή» (Χρ. Χ. 63 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«Οι Γύφτοι έμεναν στο λάκκο, μέσα στη Λάιστα, στο ρέμα. Εκεί, στα "Γύφτικα". "Γύφτος απ' το λάκκο;" λέγαμε στη Λάιστα και γελούσαμε.» (Γ.Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι οι Γύφτοι παρέμειναν επί μακρόν στο περιθώριο του οικισμού, ο παραγωγικός τους ρόλος στην τοπική οικονομία υπήρξε σημαντικότερος. Ανέλαβαν μια σειρά από τεχνικές δραστηριότητες, με

προεξάρχουσες τη σιδηρουργία και την υποδηματοποιία, στις οποίες δεν επιδίδονταν οι Ζαγορίσιοι είτε από άγνοια είτε από περιφρόνηση, και ταυτόχρονα λειτούργησαν ως φτηνό εργατικό δυναμικό για τις γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες των Ζαγορίσιων. Η προθυμία τους, τελικά, να φέρουν σε πέρας οποιαδήποτε εργασία, μια προθυμία που εκπορευόταν ασφαλώς από τη δεινή οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν, τους κατέστησε αναντικατάστατο τμήμα σε μια μικροκοινωνία, το ανώτερο στρώμα της οποίας, οι Ζαγορίσιοι, αντλούσε συχνά το κύρος της από τη χρησιμοποίηση των Γύφτων ως υπαλληλικού ή και υπηρετικού προσωπικού. Ας παρακολουθήσουμε τους πληροφορητές, Γύφτους και μη:

«Ο πατέρας μ' ήταν οργανοπαίχτης και τσαγκάρης (...) Έφκιανε τσαρούχια εδώ στ' Βίτσα. Έπαιρνε δέρματα, τα 'φκιανε κι αγόραζε όλος ο κόσμος, γιατί εκείνα τα χρόνια φορούσαν τσαρούχια, δεν ήξεραν τι θα πει παπούτς'. Το παπούτς' ήταν για νύφη (...) Ο άντρας μ' ήταν απ' το Κουκούλ', αλλά η πεθερά μ' ήταν από 'δω κι επειδή χήρεψε, δεν την ήθελ' η πεθερά τ(η)ς κι έρθ' εδώ. Αφ(η)κε τα παιδιά τ(η)ς στ' μάνα τ(η)ς κι αυτή πάει δούλα. Γιατί εκείνα τα χρόνια διακονούσαν οι φτωχιές για να τα φ(υ)λλάξουν τα παιδιά. Αυτή "Εγώ δε ζητιανεύω" είπε. "Θα πάνω δούλα και θα δίνω το μισθό μ' για τα παιδιά μ'". Κι όπως: Πήγε σε κάποιον στο Τσερβάρ', Γυμνασιάρχης αυτός, έκατσ' εκεί εφτά χρόνια κι ύστερα πήγε στα Κατω-Σ(ου)δενά κι έκατσε κι εκεί. Η κουνιάδα μ' είχε πάει σ(τη)ν Κονιαρίνα δούλα κι ο άντρας μ' είχε πάν' τζιουμπάνος εδώ κι εκεί. (...) Πάει ο άντρας μ' κι έσκαψε τ' αμπέλ' τ(η)ς Κουρκούτως και το 'δωκε μια γίδα κουτσοκέρατ', τόσο παλιά ήταν, και μας κάν' δυο κατσίκια, ένα θηλ(υ)κό, ένα σερ(νι)κό. Το σερ(νι)κό το δώκαμαν στον Κωτσιο-Μπαζντέκη στ' Βίτσα και μας έδωκ' ένα θηλ(υ)κό. Από κει πιάσ(τη)καν τα γίδια. Εγώ εδώ δούλευα στον κόσμο: να πλένω σπίτια, ν' ασπρίζω σπίτια, να πλένω ρούχα, να κουβαλάω νερό. Γιατί δεν ήταν το νερό όπως είναι τώρα. Μ' έπαιρναν όλος ο κόσμος (...) Σαν είδα π' δεν τα 'βγαζα πέρα, πήγα στον παπα – Ιάκωβο στον Αϊ Λια. Τ' λέω: "Πάτερ - πάειναμαν εκεί με (τη)ν πεθερά μ' - πάτερ, κάτ' έρθα να σ' πω". "Τι να μου πεις, ευλογημένη;" "Αποφάσ(ι)σα, πάτερ - τού ειπα - να γένω νεκροθάφτ(ι)σσα..." "Όχι, ευλογημένη, είσαι μικρή ακόμα." "Τι να κάνω, πάτερ, να κλέψω;" " Όχι." "Να γένω π(ου)τάνα;"

“Όχι, όχι, ευλογημένη!” “Τι να κάνω; Βλέπ(ει)ς μ’ πέθανε το παιδί από (τη)ν πείνα.” “Θα πας - μού ειπε - αλλά θα δουν τα μάτια σ’ πολλά. Δε θα πάρ(ει)ς τίποτα...” “Τίποτα δε θα πάρω” τ’ λέω.» (Σ.Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«Με τ(ου)ς Γύφτους τ(ου)ς δικούς μας που ‘χαμαν στα “Γύφτ(ι)κα” είχαμαν επαφή μεγάλ’. Η Νάκαινα ήταν εδώ, (τη)ν είχ’ η γιαγιά μ’ η Πολυξέν’. Η Κόνταινα ήταν απάνω στο Κονιαράτ(ι)κο. Σαν υπηρέτριες μόνιμες. Τ(ι)ς είχαν και τ(ι)ς προστάτευαν (...) Ο δε Μήτρος έφκιαχνε παπλώματα, είχε και αμόνι για σίδερα και τέτοια πράματα (...) Κι ο Μήτρος έρθ’ εδώ και μο ‘φκιασε τ(ου)ς σελτέδες και τ(ι)ς μαξιλάρες. Παπλώματα είχα τ(η)ς μάνας μου. Με το ξύλο εκείνο χτυπούσε το βαμβάκι, με το χτένι το μεγάλο. Ήτανε πώς είναι η κόσσα, ήταν όλο ξύλινο και είχε από τη μύτη της κόσσας μέχρι εκεί που τελείωνε το κοντάρι ένα δερμάτινο κορδόνι. Είχε ένα άλλο ξύλο, σαν στούμπο, σαν τέτοιο πράμα, το χτυπούσε κι έγρανε το βαμβάκι. Εδώ στην αυλή μου τα ‘φτιαξε αυτά» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«Η ζωή τους ήταν όπως και των υπολοίπων, αλλά έκαναν εργατικές δουλειές αυτοί. “Χιόν(ι)ζε και τραγουδούσαν” έλεγ’ η γιαγιά άμα χιόν(ι)ζε. Γιατί θα ξεχιόν(ι)ζαν. Ανέβαιναν στα τσάκνα, έπαιρναν κρασί κι αυτά, κάθονταν στο μπουχαρί και το ‘ρ(ι)χναν στο τραγούδ’. Τ(ου)ς έπεσ’ ο παράς! Έκοβαν χορτάρια με κόσσες, έκαναν χωράφια, τέτοια πράματα. Εργατικοί άνθρωποι, πολύ. Δεν ήταν τεμπέλ(η)δες, πολύ εργατικοί» (Α.Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«Τους είχαν, γιατί ήταν απαραίτητοι: δεν ήξεραν οι Ζαγορίσιοι από τέτοια επαγγέλματα. Για υνιά, για να καλινώνουν τα ζώα... Σιδεράδες ήταν αυτοί.» (Γ.Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, το γεγονός ότι οι φτωχότερες κοινότητες του Ζαγορίου, όπως το Βραδέτο ή η Βωβούσα, δεν είχαν Γύφτους, αφού οι τελευταίοι δεν

μπορούσαν να επιβιώσουν εξαιτίας της αυτοαπασχόλησης των ίδιων των Ζαγορίσιων. Αναφέρει χαρακτηριστικά, πληροφορητής από τη Βωβούσα:

«Στη Βωβούσα δεν είχαμε Γύφτους. Ποια είναι η διαφορά Βωβούσης και Λάιστης; η μεν Λάιστα είχε πολλούς πλουσίους, παραλήδες, και κοντά σ' αυτούς ζούσαν και οι Γύφτοι, οι οργανοπαίχτες. Τους είχαν για δουλειές, να σκάψουν τ' αμπέλι, το 'να και τ' άλλο... και ζούσαν κοντά. Ενώ εμείς, η κοινωνία μας, δεν είχε τόση διαφορά. Εμείς τις δουλειές μας και τα κηπάρια μας και τα χορτάρια τα κόβαμε μόνοι μας. Αυτή είναι η διαφορά. Γιατί η Λάιστα ήταν αρχοντοχώρι, ήταν το μεγαλύτερο χωριό του Ζαγοριού.» (Χ.Δ. 90 ετών, Βωβούσα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

Ο τομέας όμως στον οποίο οι Γύφτοι ήταν αναντικατάστατοι ήταν η μουσική. Η αποκλειστική άσκηση του επαγγέλματος αυτού από τους Γύφτους τους καθιστούσε απολύτως απαραίτητους τόσο για το πανηγύρι της κάθε κοινότητας, όσο και για τους γάμους ή τα περιστασιακά γλέντια μιας συντροφιάς⁷. Το μονοπώλιο της μουσικής δεν αποτελούσε απλώς μια πηγή σημαντικών εσόδων για τους Γύφτους - αρκετοί, άλλωστε, απ' αυτούς σχημάτισαν περιουσίες αργότερα - αλλά συνιστούσε παράλληλα ένα σημαντικό παράγοντα κύρους, διαμορφώνοντας μια εσωτερική ιεραρχία στην ομάδα. Ταυτόχρονα όμως καταδείκνυε και τα όρια μιας πιθανής ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, στο βαθμό που η ταύτιση των εννοιών «Γύφτος» και «μουσικός» λειτούργησε αποτρεπτικά για τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας και τους Σαρακατσάνους : σ' ολόκληρο το Ζαγόρι δεν υπήρξε ποτέ κάποιος μη Γύφτος μουσικός. Αλλά και οι ίδιοι οι Γύφτοι, έχοντας συνείδηση αυτού του γεγονότος, φέρονταν συχνά με γενναιοδωρία, όπως βεβαιώνουν οι πληροφορητές, παρά το γεγονός ότι η αντιμετώπισή τους δεν ήταν πάντοτε η καλύτερη⁸. Ας δούμε ορισμένες χαρακτηριστικές αναφορές :

⁷ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι Γύφτοι οργανοπαίχτες της Λάιστας δεν πήγαναν σε άλλα χωριά, γιατί, όπως βεβαιώνει ο Γ. Τ., «ζούσαν από τις παρές της Λάιστας: λίγο να ευθυμούσε μια παρέα, τους καλούσαν αμέσως.» (Γ.Τ. 82 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99).

⁸ Ο πληροφορητής Γ. Τ., στην ίδια συνέντευξη (8/8/99), αναφέρεται και σε περιστατικά ξυλοδαρμού των Γύφτων από τους Βωβουσιώτες.

«Ο Μήτσιο – Γκανάς ήτανε τέλειος οργανοπαίχτης, με φοίτηση στο Ωδείο Ιωαννίνων, και μου έκανε το παράπονο : «Να μην έχω τελειώσ' εγώ το Γυμνάσιο και θα διορίζομουν καθηγητής τ(η)ς μουσικής.» Ήταν η καρδιά της κομπανίας της Βίτσας. Αυτός έπαιζε βιολί. Αυτός καλούσε το Νίνο με το κλαρίνο, ήταν κι ο Μπεκάρης απ' το Μονοδένδρι, που τον είχε πεθερό, έπαιζε λαούτο, κι ο Μανούσης, ο πατέρας της Σοφίας, έπαιζε ντέφι. Ο Μήτσιος τραγουδούσε. Υπάρχουν δίσκοι με τραγούδια ηχογραφημένα από αυτή την κομπανία.» (Φ.Β. 75 ετών, Βίτσα, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 7/8/99)

«Ο πατέρας μ' είχεν αλλάξ' τ' όνομα και λέγονταν "Μανούσης". Είχε μαθ' ντέφ' με το Ν(ι)κόλα – Νίνο, γιατί ο παππούς δεν ήταν οργανοπαίχτ(η)ς, και τραγ(ου)δούσε κιόλας. Πολύ ωραία τραγ(ου)δούσε ο πατέρας μ' , δεν τον έφτανε κανένας στο τραγούδ'. Ήταν η παρέα που ήλεγαν :

“Φέρτε το Ν(ι)κόλα – Νίνο, το Νάσιο το Γκανά
φέρτε και το Μανούση, τον παλιομασκαρά
που γελάει τα παιδιά και τους παίρνει τα λεφτά...”

Αυτοί οι τέσσερ(ι)ς πρωτοξεκίν(η)σαν σ' όλο το Ζαγόρ'. Έπαιζε σε γάμους, σε πανηγύρια, σε τραπέζια, σε γλέντια, παντού. Ήταν σταθερή κομπανία .» (Σ.Ν. 84 ετών, Βίτσα - Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«Οι Μπακραίοι ήταν γαμπροί στο Μονοδέντρι. Ο Τάκης έπαιζε κλαρίνο, ο Μίχος έπαιζε νταϊρέ κι είχαν και το Στρατή, έπαιζε λαούτο. Ο Στρατής ήταν γιος του Τάκη. Αυτοί ήταν στο Μονοδέντρι κι έρχονταν κι αυτοί. Αυτοί δούλευαν εκεί. Έφκιαναν τοίχους, σκεπές, τέτοια πράματα κι είχαν και τα όργανα κοντά. Το βράδ' μετά τ' δουλειά αρχινούσαν τα όργανα, ντάμπα – ντούμπα, αφίλοκερδώς, και διασκεδάζαμαν.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

δ) Οι Σαρακατσάνοι: Η ομάδα πάντως που είχε, τουλάχιστον ως το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, τις λιγότερες σχέσεις με τους οικισμούς ήταν αυτή των Σαρακατσάνων. Η σχεδόν αποκλειστική τους απασχόληση με την κτηνοτροφία, και μάλιστα τη νομαδική, τους επέβαλε εξ αντικειμένου να χρησιμοποιούν τη ζώνη με το

μεγαλύτερο υψόμετρο και τη χαμηλή βλάστηση, πολύ ψηλότερα και μακριά απ' τους οικισμούς. Το αποτέλεσμα ήταν η ελαχιστοποίηση των επαφών με τους κατοίκους των κοινοτήτων:

«Οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) δεν παραπήγαιναν τόσο επισκέψεις, δεν ευκαιρούσαν οι άνθρωποι. Αυτοί πήγαιναν στα πρόβατά τους συνέχεια. Κι απ' αυ(του)νούς που ήταν μέσα στο χωριό, όλοι στα πρόβατα ήταν. Γιατί τα πρόβατα τότε δεν ήταν όπως τώρα, η ώρα 10 τα βάζουν στο μαντρί και τελειώνει. Τα πρόβατα τότε βοσκούσαν όλ' τ' νύχτα. Η ώρα μία ή δύο το βράδ' μπορεί να τα 'βαζαν για ύπνο, μια – δυο ώρες, να ξεκουράζονταν, και σ(η)κώνονταν πάλι μοναχά τ(ου)ς ως η ώρα έντεκα το πρωί π' τα 'πιανε η ζέστα και στάλιζαν. Τότε πάειναν κι αυτοί να κοιμ(η)θούν, γιατί κι αυτοί, εφ' όσον τα πρόβατα βοσκούσαν, ήταν υποχρεωμέν' να μην κ(οι)μούνται. Και πάειναν κι αυτοί και κ(οι)μόνταν. Συνεπώς δεν μπορούσαν να είναι σε τέτοιες υποχρεώσεις. Δεν είχαν καιρό, δεν πρόφταιναν» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Στο Ζαγόρι όμως η κτηνοτροφική δραστηριότητα των Σαρακατσάνων θα πρέπει να διακριθεί σε δύο επίπεδα: την επιχειρηματική, που ασκείται από τους τσελιγκάδες Σαρακατσάνους, και την υπαλληλική, είτε στο πλαίσιο του τσελιγκάτου είτε με τη μορφή της απασχόλησης στο κοινοτικά ποιμνία των Ζαγορίσιων, τα οικόσιτα ζώα. Ως επιχειρηματίες οι τσελιγκάδες Σαρακατσάνοι δραστηριοποιούνταν κυρίως στο πλαίσιο των κοινοτήτων εκείνων, όπου απουσίαζαν οι ντόπιοι Ζαγορίσιοι κτηνοτρόφοι, όπως οι κοινότητες του Βραδέτου ή του Κουκουλίου. Εδώ υπήρχαν ακόμη και εγκαταστάσεις για τη διευκόλυνση της παραγωγής και της επεξεργασίας των γαλακτοκομικών προϊόντων, και από τις περιγραφές των πληροφορητών μπορεί κανείς να συμπεράνει συνολικότερα τη διαδικασία της διοχέτευσης των προϊόντων αυτών στην αγορά, κατά τις περιοδικές μετακινήσεις των τσελιγκάτων:

«Στο β(ου)νό απάνω είχαν δυο στάνες: δυο μερίδια , δυο στάνες, τις οποίες τ(ι)ς είχε φκιάσ' η κοινότητα, ήταν χτιστές στάνες. Ήταν κτίρια χτισμένα με πέτρα κι απάνω σκεπασμένα με πλάκες, κτίρια κανονικά. Εκεί μέσα

επεξεργάζονταν το τυρί, ήταν μπατζαριό. Έφερναν μπάτζιο κι επεξεργάζονταν το τυρί. Το 'φκιαναν κεφαλοτύρ' και τ' αποθήκευαν εκεί απάνω. Το χινόπωρο π' κόβονταν το γάλα, το τυρί, αλατ(ι)σμένο πλέον, το φόρτωναν στα ζώα. Είχαν κάσες κι έβαναν 6-7 κεφάλια απ' τη μια μεριά (στο ζώο), 6-7 από (τη)ν άλλ' και τα 'φερναν στο χωριό. Στο χωριό τα 'βαζαν σε αποθήκες, σε υπόγεια στα σπίτια τ(ου)ς, κι ύστερα τα φόρτωναν πάλι, τα πήγαιναν στ' αυτοκίνητο και τα πουλούσαν στον έμπορα. Τα μαλλιά τα μάζευαν και τα πουλούσαν έτσ'. Το κρέας, πάεινε ο χασάπ(η)ς και διάλεγε τα παλιά. Γιατί τ' αρνιά τα πουλούσαν κάτ' στα χειμαδιά αυτοί. Δεν έφερναν αρνιά απάνω. Το χ(ι)νόπωρο έβγαιναν παλιές (προβατίνες): ή θα τ(ι)ς πουλούσαν εδώ ή θα τ(ι)ς πουλούσαν κατεβαίνοντας.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«(Ζαγορίσιοι και Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι) έδιναν τα γάλατα στους ιδιους εμπόρους. Εδώ έρχονταν Κεφαλλονίτες κι έπαιρναν τα γάλατα. Διότι απλούστατα οι Ζηγαίοι, τ' αδέρφια της μάνας μου, πήγαιναν στη Βόνιτσα. Έπαιρνε το χειμωνιάτικο εκεί κι έρχονταν κι εδώ να πάρ' το καλοκαιρ(ι)νό. Είχαν γίν' και κουμπάρ' με τον Καπατσών' από (τη)ν Κεφαλλονιά.» (Ε.Μ. 60 ετών, Κουκουλί, Σαρακατσάνος. Συνέντευξη 29/7/99)

Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα η διευκόλυνση της επιχειρηματικής δραστηριότητας απαιτούσε και μικροεπενδύσεις, κυρίως για ιδιωτικές εγκαταστάσεις συλλογής νερού, αφού σε κοινότητες όπως το Μονοδένδρι, όπου το νερό δεν αφθονεί, τα κοπάδια των ετεροδημοτών Σαρακατσάνων φορολογούνταν⁹, όταν χρησιμοποιούσαν τις κοινοτικές δεξαμενές (λούτσες) ή ακόμα και εμποδίζονταν :

⁹ Στα πρακτικά των συνεδριάσεων του κοινοτικού συμβουλίου Μονοδενδρίου συναντούμε συχνά τέτοιες αποφάσεις. Παραθέτω ενδεικτικά ένα απόσπασμα από την πράξη 20/ 20-6-1928 (Α.Κ.Μ. κατ. 1, σ. 3-4): «Εν Μονοδενδρίω σήμερον τη 20^η Ιουνίου 1928 ημέρα τετάρτη και ώρα 3 μ.μ., το κοινοπκόν συμβούλιον Μονοδενδρίου (...) λαβόν υπ' όψιν α) το όπi καίτοι δια τηλεγραφήματος προς την σεβαστήν Γενικήν Διοίκησιν Ηπείρου και την Διοίκησιν Χωροφυλακής εξητήθη η αποστολή χωροφύλακος δια την φύλαξιν της κοινοτικής δεξαμενής εν Μικρώ Κάμπω από της αυθαιρέτου υδρεύσεως των ποιμνίων των κτηνοτρόφων, δεν απεστάλη τοιούτος μέχρι σήμερον, οι δε κτηνοτρόφοι εξακολουθοῦσι παραβιάζοντες ταύτην και β) την κατόπιν της γενικής των κατοίκων εξεγέρσεως και εκ φόβου των συνεπειών δια την γενομένην παραβίαν προσφερομένην υπό των κτηνοτρόφων αποζημίωσιν εξ εννέα χιλιάδων δραχμών δια ποτισμόν των ποιμνίων των εκ της εν λόγω δεξαμενής, άμα δε προς αποφυγήν ασκόπων καταγγελιών

«Μετά άρχισαν με τ(ου)ς Σαρακατσιαναίους, τ(ου)ς κυν(η)γούσαν να μην ποτίσουν κι αυτοί. Οι Μονοδεντρίτες σο' λεγαν: "Θα ποτίσεις, αλλά θα σε φορολογήσουμε". Και πλήρωνες. Δεν ήταν πολύ το νερό και το φύλαγαν για τα οικόσιτα.» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Το δικό μας το κοπάδι, το μεγαλύτερο, ήταν γύρω στα 200 γίδια κι άλλα τόσα πρόβατα. Κοντά 350 – 400 ζώα. Αλλά είχαμε και άλογα, δέκα άλογα. Πού να ποτιστούν; Ήταν τεράστιο το πρόβλημα. Γι' αυτό είμαστε από τους λίγους που είχαν κάνει και δεξαμενή στο βουνό, ιδιόκτητη, την οποία χάλασε ο δρόμος που πηγαίνει στην Οξυά. Δεν μπόρεσε να κάνει παράκαμψη και την έκοψε. Άλλος που είχε κάνει δεξαμενή ήταν ο Ράφτης, στη Ραμνά απάνω - υπάρχει ακόμα - για να μπορέσει να ποτίσει το κοπάδι. Είχαν κι αυτοί αρκετά ζώα» (Δ.Α. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

Ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί ότι τόσο οι Ζαγορίσιοι όσο και οι Σαρακατσάνοι πληροφορητές προσδιορίζουν ως συντριπτικά συχνότερη την υπαλληλική δραστηριότητα στο πλαίσιο του τσελιγκάτου απ' ό,τι την επιχειρηματική. Και παρά τη γενικά αποδεκτή άποψη¹⁰ ότι το τσελιγκάτο ήταν μορφή συνεταιρικής σύμπραξης μεταξύ τσελιγκάδων και «σμιχτών» - τσομπάνηδων, οι πληροφορητές δυσκολεύονται να την αντιληφθούν ως τέτοια. Αντίθετα τονίζουν την ένταση και την έκταση της εκμετάλλευσης από τον τσέλιγκα, χωρίς να διακρίνουν απαραίτητα τους Ζαγορίσιους από τους Σαρακατσάνους τσελιγκάδες. Σε κοινότητες μάλιστα όπως η Βίτσα ή το Σκαμνέλι, όπου δραστηριοποιούνταν ως επιχειρηματίες τσελιγκάδες Ζαγορίσιοι, η εμφάνιση των Σαρακατσάνων ταυτίζεται με την υπαλληλική δραστηριότητα στα κοπάδια των τσελιγκάδων αυτών. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες μαρτυρίες :

και δικαστικών αγώνων (...) αποδέχεται την εκ μέρους των κτηνοτρόφων προσφερομένην αποζημίωσιν (...)»

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Καραβίδας, 1931 σ. 37-39 και Καββαδίας, 1991 σ. 174-176. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Ευρ. Μακρής, 1990 σ. 145-151, αλλά αναγνωρίζει ότι συχνά διατυπώνονταν παράπονα και χρειαζόταν διατησία από τρίτους, για να διευθετηθούν οι διαφορές μεταξύ τσελιγκάδων και σμιχτών ή τσομπάνηδων.

«Οι πιο πολλοί ήταν τζιομπαναραίοι. Δηλαδή είχαν, αν ο τσέλιγκας είχε 500-1000, ο τζιομπάνος είχε 100. Και πήγαινε και πλερωνόταν, ας πούμε, κι είχε και τα θ(ι)κά τ'. Έτσ' ζιούσαν οι Σαρακατσιαναίοι.» (Μ.Χ. 70 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Οι Βαταβαλαίοι και οι Βασδεκαίοι στις 3-4 πρώτες δεκαετίες του αιώνα, μέχρι το '40 που θυμάμαι εγώ, χρησιμοποιούσαν τους Σαρακατσιαναίους ως βοσκούς στα ποιμνιά τους. Συγκεκριμένα ο παππούς μου, ο Γούλας Βαταβάλης, ήταν από τον προηγούμενο αιώνα κτηνοτρόφος με πολλά πρόβατα, κι όταν υπηρετούσα (δάσκαλος) στη Λάκκα – Σούλι, όλοι μου λέγανε ότι υπηρετήσανε ως βοσκοί στον παππού μου το Βαταβάλη.» (Φ.Β. 75 ετών, Βίτσα, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 7/8/99)

«Αυτοί που ήταν τζιομπαναραίοι, έκαναν το τζιομπάνο και το χουσμεκιάρ' συνάμα: τον υπηρέτ' τ' τσέλιγκα. Αυτοί πήγαιναν να τ' πάρουν προμήθειες, γένν(η)μα. Ακόμα και άχυρο, αν χρειαζόταν να φκιάκει καλύβι ή στάνη, αυτοί θα πήγαιναν να τ' το πάρουν. Αυτοί θα τ' φόρτωναν τα ρούχα στα μ(ου)λάρια, γιατί πήγαιναν με τα μ(ου)λάρια στα χειμαδιά, αυτοί θα φόρτωναν τ(η)ν αν(οι)ξ' για πάνω... Ήταν σαν υπηρέτες δηλαδή. Όχι αυτοί μοναχά, αλλά όλ' η οικογένεια των τζιομπαναραίων ήταν υπηρέτες του τσέλιγκα.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Ο τσέλιγκας καλοπερνούσε, ας πούμε. Ζούσε κάπως καλύτερα: είχε τυρί, βούτυρο και γάλα όλη τη χρονιά, ενώ ο τζιομπάνος, με δεκαπέντε πρόβατα και με είκοσι πού ήταν δικά του, δεν είχε ψωμί να φάει. Η “ρόγα” του, δηλαδή το μίσθωμά του για έξι μήνες ήταν 150 οκάδες καλαμπόκι κι ένα ζευγάρι τσαρούχια. Και να δουλεύει 24 ώρες το 24ωρο, να κοιμάται έξω στα γρέκια κάτω από μια “πλάτη” που λέγανε, και να δουλεύει όλη η οικογένειά του για τον τσέλιγκα.» (Χρ.Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«Οι ίδιοι οι Σαρακατσιαναίοι. οι οποίοι ήταν οι τσελιγκάδες, εκμεταλλεύονταν και καταδυνάστευαν όλους τους υπόλοιπους. Μπορεί να

πήγαιναν οι άλλ' βοσκοί για να ξεχ(ει)μάσουν τα πρόβατά τους σε κάποιον τσέλιγκα και να συμφωνάγαν (...) όμως την άνοιξ' βγαίνουν πάντοτε χρεωμένοι αυτοί. Όταν κάνουν το λογαριασμό, πάντα τους βγάζαν και χρεωμένους από πάνω (...) Λεφτά δεν είχαν. Για να πάρουν ένα φόρτωμα καλαμπόκι πήγαιναν στον τσέλιγκα να τ(ου)ς δώσει λεφτά. Και όπως είχε τα κέφια αυτός, συμπεριφερόταν. Θα εκφραστώ μάλιστα με τα λόγια ενός τσέλιγκα, Σαρακατσάνου, που ονόμαζε τους τζιομπαναραίους "λαχανοχέστηδες". Όλο λάχανα τρώγαν οι άνθρωποι, αφού δεν τ(ου)ς έδινε τίποτ' άλλο. Δεν τους άφηνε να φαν' ούτε γάλα.» (Δ.Α. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/7/99)

Σε κάποιες μαρτυρίες μάλιστα διαφαίνεται και η διαδικασία μεταβίβασης ζωικού κεφαλαίου από τα χέρια Ζαγορίσιων τσελιγκάδων σε Σαρακατσάνους. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Ζαγορίσιου τσέλιγκα Σκλάβη από το Σκαμνέλι :

«Ερχόμασταν στα Ζαγοροχώρια Μονοδέντρ' , Βίτσα και Σκαμνέλ' , σ' αυτά τα τρία τα χωριά. Αλλά δεν μπορούσαμεν τότε όλο με δικά μας πρόβατα, γιατί δεν άφ(η)ναν αυτοί οι τσελιγκάδες οι μεγάλ'. Έπρεπε να σε πάρουν μέσα (στο τσελιγκάτο), ήταν υποχρεωτικό, και σ' έσμιγαν μέσα όλο το γκρουπ. Τελευταία έκαναν οι δικοί μ' στο Σκαμνέλ', όταν κρεμάστ(η)κε ο Σκλάβ(η)ς. Ήταν σμίχτες στο Σκλάβ' κι έμ(ει)ναν τα πρόβατα τ' Σκλάβ' στα χέρια τ' πατέρα μ' και τ' μπάμπα μ' και τ' παππού μ', 800 πρόβατα. Κι έρχονταν οι κλέφτες να τα κλέψουν, αλλά τα κράτ(η)σαν οι θ(ι)κοί μ' με το τ(ου)φέκ' και τα παρέδωσαν στ' γυναίκα τ'. Κι αυτή τα πούλ(η)σε, τα πήρε κάποιος Καζούκας (Σαρακατσάνος) τότε.» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Από την άλλη μεριά πολλοί Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι με μικρά κοπάδια ζώων ή και χωρίς καθόλου ζωικό κεφάλαιο απέφευγαν τη σύμπραξη με τα τσελιγκάτα, γιατί μπορούσαν να απασχοληθούν ως κοινοτικοί βοσκοί στα ποιμνία των Ζαγορίσιων μικροκτηνοτρόφων. Οι τελευταίοι συνένωναν τα οικόσιτα ζώα σε

μεγαλύτερα κοπάδια, τα οποία βοσκούσαν Σαρακατσάνοι ή Γύφτοι τσομπάνηδες, μετά από συμφωνία με την Κοινότητα.

«Είχαμαν τζιομπάνο στο χωριό. Το χωριό είχε τρεις τζιομπαναραίои: ήταν ένας βοσκούσε τα γελάδια, άλλος βοσκούσε τα γίδια. Τα παλιά χρόνια είχαμαν και μπλάρια. Και τα βοσκούσαν στα μαντριά πέρα. Άλλος τζιομπάνος αυτός. Και τέταρτος τζιομπάνος μάζευε τα κατσίκια και τ' αρνιά και τα βοσκούσε ξεχωρ(ι)στά. Και πάειναμαν κάθε 15 στο Μετόχι, έφερν' ο καθένας τα θ(ι)κά τ' και τ' αλατίζαμαν. Έτσ' ήταν το Μονοδέντρ'. Ήταν ο Μήτσιο-Λαδιάς (Σαρακατσάνος) με τ' γιδούρα... (τη)ν είχε ο Λ. (Γύφτος) τ' γιδούρα... (τη)ν είχε ο Αριστείδ(η)ς (Ζαγορίσιος) τ' γιδούρα... Ήταν όλ' αυτοί τζιομπαναραίои. Ήταν ο πατέρας τ' Κούρα, έφκIANε κάθε 'ζάμηνο "κοντράτο" με τ(ου)ς τζιομπαναραίους.» (Ξ.Μ. 82 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 21/7/99)

Εξάλλου η συγκεκριμένη σχέση εργασίας φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα επωφελής για τους Σαρακατσάνους μικροκτηνοτρόφους, αφού, όπως αποδεικνύουν τα κοινοτικά έγγραφα, οι μικροκτηνοτρόφοι κοινοτικοί βοσκοί απαλλάσσονταν από τη φορολογία για τα δικά τους ζώα¹¹. Αυτό οδηγούσε συχνά σε ανταγωνισμούς ανάμεσα σε Σαρακατσάνους και Γύφτους τσομπάνηδες για τη διεκδίκηση της κοινοτικής ποιμνης και κάποτε δίχαζε την κοινότητα, η οποία, ωστόσο, ήταν σχεδόν αναγκασμένη να εμπιστευθεί τους επαγγελματίες βοσκούς, όπως σχολιάζει με μια δόση χιούμορ πληροφορήτρια από το Μονοδένδρι:

«Είχαν πρόβατα και γίδια εδώ οι χωριανοί. Έβαναν ένα βλάχο (Σαρακατσάνο), είχε τα δικά του κι έπαιρνε και τούτα 'δω. Αλλά είχαμαν "κόμματα" και στα πρόβατα, δεν τα δίναμαν σ' έναν. Έκαναν και φασαρία στα γίδια: οι μ(ι)σοί ήθελαν το Ναπολέων (Σαρακατσάνος), οι μ(ι)σοί ήθελαν το Λ.

¹¹ Στην πράξη 7/27-1-1931 του κοινοτικού συμβουλίου Μονοδενδρίου (Α.Κ.Μ., κατ 2, σ. 10-11) διαβάζουμε ότι το κοινοτικό συμβούλιο «κατόπιν της υπ' αριθμ. 48112 διαταγής της σεβαστής Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου (...) ψηφίζει ομοφώνως εις βάρος του αποθεματικού κεφαλαίου του ισχύοντος κοινοτικού προϋπολογισμού δραχμάς διακοσίας καταβλητέας εις τον σκηνίτην Σπυρίδωνα Παπιγκάωτην, κοινοτικόν ποιμένα Βίτσης, προς συμπλήρωσιν του αχρεωστήτως καταβληθέντος υπ' αυτού δικαιώματος βοσκής χρήσεως 1928».

(Γύφτος). Και μια φορά, λέει η μάνα μ', έκαναν "κόμμα", δεν τα 'δωναν σε κανέναν. "Θα πάμε μοναχοί μας" είπαν. Ήταν ο Κοντοδήμος, η μάνα μ', δεν ξέρω ποιοι άλλ'. Η μάνα μ' ήταν κοπέλα ακόμα. Μόλις τα 'βγάλαν, λέει, τα γίδια εδώ, αν τα 'ειδες εσύ τα 'ειδα κι εγώ... "Μωρέ όχι τόσα, κι άλλα τόσα να σας δώκουμε..." τ(ου)ς είπαν. Γιατί είχαν ζητήσ' αύξησ'...» (Α.Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

Όμως οι Σαρακατσάνοι στο Ζαγόρι δεν είχαν ως μοναδική τους απασχόληση την κτηνοτροφία. Πολλοί απ' αυτούς ασκούσαν παράλληλα και δραστηριότητες συμπληρωματικές ή μη προς την κτηνοτροφία, ειδικά όταν έχαναν τα κοπάδια τους, όπως εξηγούν Σαρακατσάνοι πληροφορητές. Στο πλαίσιο αυτό γίνονταν αγωγιάτες ή τυροκόμοι, επαγγέλματα οπωσδήποτε συναφή προς την κύρια ασχολία τους, αφού διέθεταν τόσο το αναγκαίο ζωικό κεφάλαιο, τα φορτηγά ζώα, όσο και τις απαραίτητες γνώσεις για την τυροκομία¹².

«Κατά καιρούς οι Σαρακατσαναίοι έχαναν τα κοπάδια τους από διάφορες ασθένειες, με αποτέλεσμα εκείνο τον καιρό να κάνουν συνήθως τον αγωγιάτη, δεδομένου ότι είχαν και τα μουλάρια τους. Και στα χωριά εδώ που είχαν έρθει, στο Ζαγόρι, κάναν ορισμένες τέτοιες δουλειές στην αρχή θέλοντας να εξυπηρετήσουν τους ανθρώπους (...) Ορισμένοι γίνονταν τυροκόμοι, ασχολούνταν με την τυροκομία. Ο μακαρίτ(η)ς ο Ναπολέων δούλενε μπάτζιος. Και το επάγγελμα αυτό, το τυροκομείο, ήταν παρεμφερές με το γάλα. Ο Χαρδαλιάς ήταν μεγάλος έμπορος της εποχής εκείνης. Είχε πάρα πολύ μεγάλο κοπάδι, τσέλιγκας, έβγαιναν στο Μιτσικέλι αυτοί, και κάνανε τυροκομείο. Είχε δουλέψ' ο Ναπολέων ο Λαδιάς ένα διάστημα ως τυροκόμος. Το τυροκομείο το είχε κάτω στη Μπάφρα, στα Γιάννενα.» (Α.Δ. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

¹² Ο Campbell (1964: 21-24) δεν κάνει λόγο για Σαρακατσάνους τυρέμπορους ή τυροκόμους. Ωστόσο έμμεσα επιβεβαιώνει ότι κατείχαν τις απαραίτητες γνώσεις για την τυροκομία, αφού, όπως αναφέρει (σ. 24), όταν η παραγωγή γάλακτος ήταν μικρή –άρα αδιάφορη για τον έμπορο– οι Σαρακατσάνοι παρασκεύαζαν «φέτα» για οικογενειακή χρήση.

«Ο πατέρας μου, ο Κωνσταντίνος Γατσέλος, ήταν από τους πρώτους Σαρακατσαναίους που εγκαταστάθηκαν στο Ζαγόρι. Το 1930 κατέβηκε και εγκαταστάθηκε στο χωριό. Άφησε τα πρόβατα, πήρε μουλάρια και έκανε τον αγωγιάτη (...) Ήταν κι άλλοι που ασχολούνταν με τα σανίδια: μετέφεραν τα σανίδια, εδώ των υλοτόμων. Αυτοί είχαν τα μουλάρια, τα “μπλάρια”, να το πω σαρακατσαναίκα. Είχαν πολλά μουλάρια, γιατί το φθινόπωρο φόρτωναν τα πράγματά τους. Και το καλοκαίρι κατέβαζαν σανίδια.» (Α.Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

Αν όμως για τους Σαρακατσάνους πληροφορητές η διαδικασία αυτή είχε παροδικό και δευτερεύοντα χαρακτήρα ή αφορούσε μεμονωμένες περιπτώσεις (Μακρής 1990: 154), οι Ζαγορίσιοι πληροφορητές μεταφέρουν μια διαφορετική εικόνα. Γι’ αυτούς ο Σαρακατσάνος αγωγιάτης ήταν μια οικεία φιγούρα, ειδικά για τις ελληνόφωνες κοινότητες, όπου δεν υπήρχαν Ζαγορίσιοι αγωγιάτες. Αποτελούσε μάλιστα η δραστηριότητα αυτή μια από τις ελάχιστες ευκαιρίες για οικονομικές συναλλαγές ανάμεσα στις δύο ομάδες, αφού κατά τα υπόλοιπα οι συναλλαγές τους ήταν εξαιρετικά περιορισμένες, καθώς παρήγαγαν τα ίδια προϊόντα, όπως επισημαίνουν οι πληροφορητές:

«Θ(υ)μάμαι τα ξύλα π’ κόβαμαν, ο Σ. (Γύφτος) έρχονταν και τα ’κοβε. Τριάντα – σαράντα φορτώματα για το τζάκι. Και τα κουβαλούσαν οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) ύστερα. Τ(ου)ς πληρώναμαν και τα κουβαλούσαν. Είχαν μουλάρια. Ο Κώστας ο Λαδιάς είχε πολλά, είχε τρία – τέσσερα.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«Όλοι αυτοί τζιομπαναράιοι ήταν πρώτα, μετά έγιναν, εδώ. Τ(ου)ς είχαν οι Μπαζντεκαίοι. Μόνο ο Ράφτ(η)ς δεν ήταν τζιομπάνος κι οι Παναήδες, ο Λαδιάς. Τ(ου)ς είχαν οι Μπαζντεκαίοι κι εμείς εδώ, το χωριό, στα οικόσιτα. Ήταν κι αγωγιάτες, κουβαλούσαν δεμάτια στο χωριό, άχυρα και τέτοια. Είχαν άλογα πολλά αυτοί. Αλώνια έκαναν με τα ζώα και τ(ου)ς πληρώναμαν το μεριάτ(ι)κο.» (Α.Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«Την εποχή που πήγαιναν στα Γρεβενά αυτοί κι έφερναν στάρια, μπορούσαν να πουλήσουν λίγο στάρ' ή να δανείσουν λίγο στάρ' κάποιον απ' το χωριό. Κατά τ' άλλα δεν υπήρχαν συναλλαγές, γιατί τι ν' αλλάζουν; Δεν είχαν τίποτε: την παραγωγή που 'χαν οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) (την) είχαν κι οι χωριανοί (...) Τ(ου)ς είχαν ...για δουλειά: πώς έχεις τον Αλβανό τώρα, έτσ' τ(ου)ς είχαν κι αυ(του)νούς. Να τον πάρ(ει)ς ν' αλωνίσ' - είχε άλογα αυτός - να τον πάρ(ει)ς να σ' κουβαλήσ' δεμάτια απ' το χωράφ', τέτοια πράματα. Σαν εργάτες τ(ου)ς έβλεπαν.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Κάπως διαφορετικές εκτιμήσεις ¹³ παρατηρούνται όμως και στο ζήτημα της επαγγελματικής ή μη ενασχόλησης της Σαρακατσάνας με την υφαντική. Για τους Ζαγορίσιους πληροφορητές οι γυναίκες των Σαρακατσάνων μπορούσαν με τους αργαλειούς τους να αξιοποιήσουν το μαλλί των οικόσιτων ζώων, υφαίνοντας κλίμια ή βελέντζες για τους Ζαγορίσιους, και να επωφεληθούν από το μαλλί που περίσσευε ή από τα αγροτικά προϊόντα που τους έδιναν οι Ζαγορίσιοι ως αντάλλαγμα. Για τους Σαρακατσάνους όμως πληροφορητές, όπου αυτό συνέβη, δεν εντασσόταν καθόλου στη λογική του βιοπορισμού. Όταν η υφαντική ασκήθηκε από Σαρακατσάνες επαγγελματικά, αποτέλεσε εξαίρεση που επιβεβαίωνε τον κανόνα και αφορούσε άτομα που είχαν αρχίσει ήδη να εισέρχονται σε μια διαδικασία αστικοποίησης. Ας δούμε τις σχετικές μαρτυρίες.

«Το μαλλί (οι Ζαγορίσιοι) άλλος το πουλούσε στα Γιάννενα, άλλος ήθελε να φκιάσ' καμιά στρωσιά, το 'δ(ι)νε στ(ου)ς βλάχους (Σαρακατσάνους) το καλοκαίρ' πο 'ρχονταν και το ύφαιναν αυτοί και το πήγαιναν στο νερό, στ' νεροτρουβιά. 'Η το έπλεκαν κάλτσες και φανέλες.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

¹³ Διαφορετικές εκτιμήσεις από τους πληροφορητές των ομάδων που μας απασχολούν, παρατηρούνται και σε άλλα επιμέρους ή κεντρικότερα ζητήματα. Το φαινόμενο θα πρέπει να αντιμετωπιστεί στο πλαίσιο της συγκρότησης της συλλογικής μνήμης (Βαν Μπούσχοτεν 2001), στοιχείο που συντελεί και στην κατασκευή ταυτότητας για μια ομάδα. Βλ. σχετικά Hobsbawm, 1995 σ. 1-14 ("Inventing Traditions").

«Άμα θέλαμαν, δίναμαν παραγγελία στ(ι)ς βλάχισσες (Σαρακατσάνες) να μας φκιάκουν τίποτα στρωσίδια και τίποτα βελέντζες. [ερ. Με πληρωμή ή ήσασταν φιλένάδες;] Ε, πληρωμή...θα δίναμαν τίποτ' άλλο, πατάτες φασόλια, τέτοια πράματα. Μ' αυτούς που ήταν στο χωριό μέσα, γιατί με τ(ου)ς άλλους που ήταν όξω όχι.» (Αικ. Δ. 70 ετών, Μανασσή, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 2/5/2000)

«Αυτές (οι Σαρακατσάνες) ύφαιναν και ζένα και θ(ι)κά τ(ου)ς. Έρχονταν σε σένα. Ήθελες να φκιάκεις ξέρω 'γω τι... Θα τ(ου)ς έδωνες μαλλιά, όχι λεφτά, και θα να 'φκιαναν.» (Σ.Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/7/99)

«Αν μια γειτόνισσα ή μια κουμπάρα είπε “Να σου δώσω τα μαλλιά να μου φκιάσεις μια βελέντζα να σκεπάσω τα παιδιά μ’”, αν υπάρχουν 5-10 παραδείγματα τέτοια, γενικότερα δεν αναιρούν τον κανόνα. Η Σαρακατσάνα δεν έφτιαχνε για να πουλήσει. Όταν λέμε “φτιάχνω για να πουλήσω”, το θεωρώ βιοποριστικό επάγγελμα. Τέτοιο επάγγελμα δεν υπήρξε. Οι Σαρακατσάνοι πουλούσαν μόνο τα παλιά τους ρούχα: το φθινόπωρο που ερχόντουσαν εδώ κάτω στ(ου)ς κάμπους, τα χωριά εδώ της Λάκας είχαν μεγάλη φτώχεια, δεν είχαν να ντυθούν οι άνθρωποι, και τα πουλούσαν και παίρνανε ελιές. Ή πουλούσαν στα Γιάννενα, πηγαίνοντας τον ανήφορο, κανέναν τροβά παλιό, για να οικονομήσουν κάτι οι γυναίκες να πάρουν βαφές να βάψουν τα προικιά των κοριτσιών των(...) Επάγγελμα άλλο η Σαρακατσάνα εκτός απ' το νοικοκυριό τ(η)ς δεν έκανε.» (Χρ. Τ. 76, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«Εμένα η μητέρα μου ύφαινε. Είχαμε εγκατασταθεί εδώ, σκότωσαν τον πατέρα μου, χάσαμε τα χρήματα “Γεωργίου Σταύρου” τότε, κι έμεινε η γυναίκα χήρα με δυο κορίτσια. Κι επειδή ήξερε αυτή τη δουλειά, έχει τροφοδοτήσει εδώ το χωριό όλο με κουβέρτες και βελέντζες και είδη τέτοια. Μόνο η μητέρα μου το έκανε αυτό. Οι άλλες οι Σαρακατσάνες δεν καταδέχονταν, α πα πα! Δεν καταδεχόταν Σαρακατσάνα να φτιάξει ρούχο σε Λαϊστινή, ούτε δώρο ούτε

τίποτα. Ήτανε δική τους αρχή. Ούτε να πουλήσουν.» (Α.Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

Στο πλαίσιο αυτών των περιορισμένων ανταλλαγών θα πρέπει τέλος να εντάξουμε και προϊόντα όπως τα αυγά ή τις κότες που έφερναν από τις στάνες οι Σαρακατσάνοι στα παντοπωλεία των κοινοτήτων, προκειμένου να προμηθευτούν υλικά που τους ήταν απαραίτητα, αλλά αδυνατούσαν να παράγουν οι ίδιοι. Πρόκειται κατά κανόνα για βαφές:

«Κάθε Κυριακή κατέβαιναν οι Σαρακατσάνισσες κάτω και πουλούσαν τα αυγά τους. Περ(ι)σσότερο αυγά και κότες πουλούσαν, όχι τόσο τυρί, ίσως επειδή εδώ είχαν κτηνοτροφία και δεν αγόραζαν. Πολλοί αγόραζαν αυγά και κοτόπουλα» (Α.Γ. 60 ετών, Λάιστα, Σαρακατσάνα. Συνέντευξη 8/8/99)

«Μετά το '55 άνοιξε ο Ντίνος ο Καπρίτσιος ένα μαγαζάκι. Το 'χε σαν καφενείο. Έφερνε μπογιές και τ(ι)ς πουλούσε στους βλάχους (Σαρακατσάνους): ένα δρόμ' μπο(γ)ιά για λίγο μαλλί ή για ένα αυγό, ξέρω 'γω. Δεν υπήρχε χρήμα. Δηλαδή και χρήμα, αλλά περ(ι)σσότερο μ' ανταλλαγή. Μάζευε αυγά και τα πά(γ)αινε στα Γιάννενα.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Τα επαγγέλματα πάντως που απέφευγαν εντελώς οι Σαρακατσάνοι ήταν τρία, σύμφωνα με την εκτίμηση Σαρακατσάνου πληροφορητή από το Κουκούλι:

«Ο Σαρακατσάνος δε γινόταν δραγάτ(η)ς, αφροφύλακας δηλαδή, δε γινόταν παπάς και δε γινόταν και βιολιτζής. Αυτά τα τρία τα είχαν για τους άλλους. Αφροφύλακας Σαρακατσάνος έγινε... εκεί, τη δεκαετία του '60. Είχαν κάτι ιδιοτροπίες. Ή παπάς... Μολονότι θρήσκος¹⁴ λαός, αυτόν τον έρμο τον

¹⁴ Για τη θρησκευτική συμπεριφορά των Σαρακατσάνων βλ. Campbell, 1964 σ. 321-356 και Καββαδίας, 1991 σ. 337-343. Ο Campbell εντοπίζει τον χαλαρό τρόπο σύνδεσης των Σαρακατσάνων με την επίσημη εκκλησία, ερμηνεύοντάς τον ως απόρροια του επαγγελματικού τους βίου (1964: 321, 353) και ταυτόχρονα αποδίδει τη θρησκευτική τους αφοσίωση στο Θεό, τον Χριστό και την Παναγία ως «θεϊκή επικύρωση» της δικής τους ζωής που βασίζεται στην οικογένεια (1964: 354). Ο Καββαδίας

*παρά τον είχαν σε κατώτερ' ταξ' .» (Ε.Μ. 60 ετών, Κουκούλι, Σαρακατσάνος
Συνέντευξη 29/7/99)*

Συμπερασματικά, οι επαγγελματικές ασχολίες των ανθρώπων φαίνεται ότι έπαιζαν έναν πρωταρχικό ρόλο ως κριτήριο για τον προσδιορισμό του «ανήκειν» και διαμόρφωναν τις προϋποθέσεις για την αναγνώριση ομαδώσεων με εθνοτικά χαρακτηριστικά. Και παρά το γεγονός της επαγγελματικής επικάλυψης, είναι εμφανή ορισμένα αποκλειστικά επαγγέλματα που εν πολλοίς λειτουργούσαν ως εθνοτικά στερεότυπα κατά τον προσδιορισμό του «άλλου»¹⁵: ο Ζαγορίσιος ήταν ταξιδεμένος, ο Σαρακατσάνος ήταν βοσκός, ο Γύφτος ήταν μουσικός και σιδεράς. Κατά συνέπεια και ο χώρος επαγγελματικής δράσης τριχοτομούσαν: οι Ζαγορίσιοι διαμόρφωναν τον οικισμό κατά τα κοσμοπολίτικα πρότυπα που γνώριζαν έξω απ' αυτόν, οι Γύφτοι εντάσσονταν στην περιφέρεια του οικισμού, ενώ σαφώς έξω απ' τον οικισμό, αλλά στα όρια της κοινοτικής έκτασης τοποθετούνταν η επαγγελματική δραστηριότητα των Σαρακατσάνων. Αυτή η διάσταση ανάμεσα στο «εντός» και το «εκτός» του οικισμού μας δίνει την ευκαιρία να στρέψουμε το ενδιαφέρον σ' έναν εξίσου καθοριστικό παράγοντα για την εθνοτική διαφοροποίηση, τη μετακίνηση και την εγκατάσταση.

2) Μετακίνηση και εγκατάσταση

Τρία είδη μετακινήσεων για επαγγελματικούς λόγους μπορεί κανείς να διακρίνει στο Ζαγόρι κατά την περίοδο που μας απασχολεί. Το πρώτο είδος μετακίνησης αφορούσε εκείνο το τμήμα του πληθυσμού που μετακινούνταν από οικισμό σε οικισμό μέσα στα όρια του Ζαγορίου, το δεύτερο αφορούσε την περιοδική μετακίνηση των κτηνοτρόφων από το Ζαγόρι προς τα χειμαδιά, στις παράλιες περιοχές της Ηπείρου, και το τρίτο αφορούσε πληθυσμούς που μετακινούνταν σε μεγαλύτερες αποστάσεις και για μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, χωρίς να

από την άλλη μεριά (1991: 339-340) εντοπίζει την απουσία Σαρακατσάνων ιερέων και επιχειρεί να την ερμηνεύσει. Ωστόσο και οι δύο τονίζουν τη βαθιά θρησκευτικότητα των Σαρακατσάνων.

¹⁵ Βλ. σχετικά Barth, 1994 σ. 18 για ένα ανάλογο «οικολογικό» παράδειγμα, όπου, κατά τον συγγραφέα, οι πολιτισμικές ασυνέχειες προκύπτουν από τη διαφορετική προσαρμογή σε διαφορετικές πηγές πλούτου στην ίδια περιοχή.

παρουσιάζεται μια σαφής περιοδικότητα. Στη συνείδηση των πληροφορητών τα τρία αυτά είδη μετακινήσεων καταγράφονται ως αντίστοιχα των τριών ομάδων που μπορούμε να διακρίνουμε στο Ζαγόρι, των Γύφτων, των Σαρακατσάνων και των Ζαγορίσιων. Το σχήμα αυτό φαίνεται να ισχύει σε γενικές γραμμές, τουλάχιστον ως τα χρόνια του Εμφυλίου. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες μαρτυρίες ¹⁶:

«Οι Γύφτοι που 'χαμε στο Ηλιοχώρ' φύγαν όλοι μετά, όταν το χωριό ερήμωσε. Αφού δεν υπήρχε δουλειά, φύγαν όλοι. Εδώ η Λάιστα ήταν μεγαλύτερο χωριό κι ήρθαν όλοι σχεδόν εδώ. Αν όχι όλοι, το μεγαλύτερο μέρος. Γιατί η Λάιστα μέχρι τον Εμφύλιο πόλεμο είχε αρκετό πληθυσμό, είχε ημιγυμνάσιο, ήταν κεφαλοχώρ'. Κι απ' το Βρυσοχώρ' που 'ταν κανα-δυο Γύφτοι, κι αυτοί εδώ ήρθαν.» (Στ. Τ. 65 ετών, Ηλιοχώρι, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«Η μετακίνηση των βλάχων (Σαρακατσάνων) διαρκούσε 5 μπορεί και 6 μέρες ή και παραπάνω. Αναλόγως τον τόπο που ήταν και τον τόπο που πήγαιναν. Αν πήγαιναν στ' Γουμενίτσα, ήταν πιο κοντά. Αν πήγαιναν προς την Πρέβεζα ή τα χωριά παρακάτω, πού πήγαιναν αυτοί, ήταν πιο μακριά. Από το Βραδέτο κατέβαιναν στο Ξηροπόταμο. Στήναν τ(ι)ς τέντες, από μάλλλινο ύφασμα, και ξ(η)μέρωναν εκεί. Ύστερα φεύγαν από 'κει, πήγαιναν όξω από τα Γιάννενα. Αυτό το λέγαν "στην περιφέρεια" αυτοί. Ήταν κάπου από το πίσω μέρος, πώς περνάει ο δρόμος για την Πρέβεζα. Άιντε, σταματούσαν πάλι εκεί. Γιατί είχαν και τα πρόβατα: τα πρόβατα πήγαιναν περπατώντας και βοσκώντας. Μετά κατέβαιναν κάτω στ' Φιλιπιάδα κι από κει πιο κάτω και πιο κάτω, ανάλογα με τ(ι)ς στάνες.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

¹⁶ Για τους Ζαγορίσιους ξενιτεμένους και τις μετακινήσεις τους βλ. τις μαρτυρίες των πληροφορητών στις σ. 38-39. Παραθέτω εδώ και ορισμένες μαρτυρίες για τους Γύφτους από το ημερολόγιο εργασίας. Ο βλαχόφωνος πληροφορητής Γ. Τ., 82 ετών από τη Λάιστα, αναφέρεται σ' ένα περιστατικό ανταγωνισμού της Λάιστας με το Βρυσοχώρι: οι Βρυσοχωρίτες πρόσβαλαν ένα Γύφτο από τη Λάιστα, λέγοντας ότι εκεί είναι χωριό Γύφτων. Ο Γύφτος απάντησε - ανταποδίδοντας την προσβολή - ότι στη Λάιστα που ήταν πλούσιο χωριό μπορούσαν να ζήσουν, ενώ στο Βρυσοχώρι όχι. (Συνέντευξη 8/8/99) Επίσης η πληροφορήτρια Σ. Ν., 84 ετών από τη Βίτσα, κόρη Γύφτου οργανοπαίχτη, στην ερώτηση γιατί ο πατέρας της δεν ξενιτεύτηκε, απάντησε χαρακτηριστικά: "Η Αμερική αυτουνού ήταν εδώ", υπονοώντας ότι τα χρήματα που κέρδιζε ήταν αρκετά και συνεπώς οι μετακινήσεις εκτός Ζαγορίου περιττές.

Ωστόσο τη σημαντικότερη απόδειξη για τον προσδιορισμό της μετακίνησης ως εθνοτικού χαρακτηριστικού δεν την παρέχει ο κανόνας αλλά η εξαίρεση. Πρόκειται για την περιοδική μετακίνηση των Ζαγορίσιων κτηνοτρόφων από τα βουνά του Ζαγορίου στα χειμαδιά και αντίστροφα, μια μετακίνηση που διχάζει τους πληροφορητές αναφορικά με το ζήτημα της εθνοτικής τοποθέτησης των κτηνοτρόφων αυτών. Στην ερώτηση π.χ. αν οι κτηνοτρόφοι Βασδεκαίοι, οι Βαταβαλαίοι ή ο τσελιγκας Σκλάβης ήταν Σαρακατσάνοι, όπως τουλάχιστον υποστηρίζει η Χατζημιχάλη¹⁷, οι απαντήσεις, αν και γενικά είναι αρνητικές, επιτρέπουν να διαφανεί μια βαθύτερη αμφιβολία. Το κτηνοτροφικό επάγγελμα και κυρίως η νομαδική μετακίνηση διαμορφώνουν μια υβριδική ομάδα που ταξινομείται ανάμεσα στο «Ζαγορίσιος» και το «βλάχος»¹⁸ ή το «Σαρακατσάνος»:

«Οι Βασδεκαίοι κι οι Μπανταβαλαίοι ήταν δύο οικογένειες μεγάλες κτηνοτροφικές. Κτηνοτρόφος ο άντρας, με φουστανέλα, που δε συνηθίζεται να τη φορούν οι Ζαγορίσιοι, με μπουραζάνα, με κάπα κ.λπ., που έμενε το χειμώνα μόνος του και πήγαινε με τα πρόβατα στα χειμαδιά. Η οικογένεια, η γυναίκα Ζαγορίσια, με το μαντήλι, με την ποδιά κ.λπ. έμενε στο χωριό. Δηλαδή εδώ έχουμε δυο ξεχωριστούς κόσμους: απ' τη μια μεριά η γυναίκα έμενε στο χωριό κι ανέτρεφε τα παιδιά Ζαγορίσια, με τα Ζαγορίσια έθιμα, κι απ' την άλλη μεριά έχουμε τον άντρα που φεύγει και ακολουθεί και παίρνει τα ήθη, τα έθιμα και τις νοοτροπίες των Σαρακατσαναίων, του νομαδικού βίου. Σ' αυτές τις δυο οικογένειες έζησαν πάρα πολλοί κτηνοτρόφοι Σαρακατσαναίοι ως τσομπάνηδες κι ως σμίχτες. Κουμπάρους είχε, τσομπάνηδες είχε (...) έφαγαν ψωμί, που λένε, πάρα πολλοί.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

¹⁷ Βλ. σχετικά Χατζημιχάλη, 1957, τομ 1, Παράρτημα – Στατιστικοί πίνακες, σ. 52. Στο ζήτημα αυτό παίρνει άμεσα θέση και ο Καραβίδας (1931: 48-49), όταν πραγματεύεται το ζήτημα της χωρητικότητας του τσελιγκάτου. Υποστηρίζει ότι η πληθυσμιακή αύξηση των μελών του τσελιγκάτου οδήγησε ένα τμήμα του ανθρώπινου δυναμικού σε μόνιμη εγκατάσταση είτε στα ορεινά (οπότε η νομαδική μετακίνηση μετατράπηκε σε ημινομαδική) είτε στα πεδινά (οπότε η κτηνοτροφική δραστηριότητα συμπληρώθηκε ή αντικαταστάθηκε από τη γεωργική)

¹⁸ Ο όρος «βλάχος» νοείται εδώ όχι με την εθνολογική του διάσταση, αφού ως τέτοιος χαρακτηρίζει τους λατινόφωνους πληθυσμούς, αλλά με την επαγγελματική / κοινωνιολογική σημασία του νομάδα κτηνοτρόφου. Βλ. σχετικά Μακρής, 1991 σ. 25-27. Ο Αυδίκος (1991: 387) σχολιάζει – αναφερόμενος στους Συρρακιώτες της Πρέβεζας – πως η κοινωνιολογική διάσταση του όρου, αν και προέρχεται από την εθνολογική, τελικά κυριάρχησε.

«Τότες που τα 'χαν τα πρόβατα, τ(ου)ς λέγαν κι αυ(του)νούς “βλάχους” (οι Μονοδενδρίτες). Γιατί εδώ, στο πανηγύρι, γένονταν πάντα πόλεμος με τ(ου)ς Μπαζντεκαίους: “Ήρθαν εδώ οι βλάχοι και θα μας κάνουν ετούτο και τ’ άλλο”, γιατί ήταν βλάχοι κι αυτοί εκείν’ (τη)ν εποχή. Είχαν αυτό το πάνω – κάτω, πήγαιναν κι αυτοί στα χειμαδιά. Είχαν όνομα κι αυτοί βλάχοι.» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδέδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Οι Βαταβαλαίοι και οι Βασδεκαίοι δεν είναι Σαρακατσαναίοι. Το όνομα Βαταβάλης προέρχεται από το λατινικό “badavalio” και αυτό θα το βρείτε γραμμένο από τον αείμνηστο γυμνασιάρχη μου της Ζωσιμαίας Σχολής Χρίστο Σούλη το 1932 στα “Ηπειρωτικά χρονικά”. Από κει προέρχεται: “δυνατή φωνή” θα πει το “badavalio” και Μπανταβάλης πάει να πει “φωνασικός”». (Φ.Β. 75 ετών, Βίτσα, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 7/8/99)

Από την άλλη μεριά η μόνιμη εγκατάσταση και παραμονή ενός κτηνοτρόφου στον οικισμό, ακόμη κι αν αυτός ήταν Σαρακατσάνος, ήταν η αναγκαία συνθήκη για να αποχαρακτηρισθεί από “βλάχος” ή “Σαρακατσάνος” και να ταξινομηθεί ως “Ζαγορίσιος”, σύμφωνα τουλάχιστον με τους Ζαγορίσιους πληροφορητές. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της κατηγορίας το παρέχει η περίπτωση της οικογένειας Μπισμπέλη στο Βραδέτο. Ας παρακολουθήσουμε τις μαρτυρίες Ζαγορίσιων και Σαρακατσάνων πληροφορητών:

«(Μεγάλοι κτηνοτρόφοι Ζαγορίσιοι) στα χρόνια τα δικά μου δεν υπήρχαν (στο Βραδέτο). Υπήρχε ο Βασίλης ο Καρέτσης, ο οποίος ήταν μικροκτηνοτρόφος, είχε 80-100 πρόβατα, κι ο Πέτρος ο Μπισμπέλ(η)ς, ο οποίος είχε άλλα τόσα. Αυτοί το χ(ει)μώνα έμεναν εκεί. Κτηνοτρόφοι υπήρχαν πολλοί, στα χρόνια τα δικά μου, βλάχοι όμως, οι οποίοι έφευγαν το χ(ει)μώνα. Το καλοκαίρ’ έβγαιναν. Αυτοί οι δυο τα ξεχείμαζαν στο χωριό, πολλές φορές κατέβαιναν και στο Βίκο που δεν πιάνει χιόνι. Πολλές φορές έφκιαναν κλαδαριές: έκοβαν κλαριά και τα στοίβαζαν το ένα πάνω στ’ άλλο και τα τάζαν μ’ αυτά, γιατί έπεφτε χιόνι και στο Βίκο. Τότε έβγαζαν απ’ τ(ι)ς

κλαδαριές και τα τάιζαν. Δεν αγόραζε κανέναν χορτάφ' τότε. Πούθε να τ' αγόραζε; (...) Ήταν βλάχος (Σαρακατσάνος) ο Μπισμπέλ(η)ς, αλλά είχε χρόνια πολλά πο' μνείσκει κι έμ(ει)νε Ζαγορίσιος ντόπιος. Έχει πολλά χρόνια. Εμείς δεν τον θεωρούσαμε βλάχο, ούτε και σήμερα θεωρείται βλάχος ο Μπισμπέλ(η)ς, γιατί είναι γέννημα – θρέμμα. Αυτός είναι συγγενής με τουτ(ου)νούς τ(ου)ς βλάχους όλους, στα Σουδενά, είναι συγγενής. Την κρατάν τη συγγένεια. Η μάνα τ' Ευρυμέδων ήταν βλάχα κι ήταν αδερφή τ' Μπισμπέλ' απ' το Βραδέτο. Η καταγωγή του ήταν βλάχικη, η “σεριά” του, ας πούμε.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Ο πατέρας μ' ήταν βλάχος (Σαρακατσάνος). Ήταν απ' εδώ. Πρώτα γράφονταν Καραγιώργος κι ύστερα τ' άλλαξαν και γράφονταν Μπισμπέλ'. Αλλά ήταν χρόνια εγκατεστημέν' στο Βραδέτο. Από μ(ι)κρό παιδί ήταν στο Βραδέτο. Το σπίτι' απέναντι απ' το θ(ι)κό σας ήταν. Ήταν δίπατο: απάνω τα δωμάτια και κάτω τ' αχούρια. Δεν ήταν μετακινούμενος, ήταν μόνιμος. Εκεί γεννήθ(η)κε, εκεί όλα.» (Ξ.Μ. 82 ετών, Βραδέτο – Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 21/7/99)

«Εμείς στο Βραδέτο είχαμε Βραδετ(ι)νό τζιομπάνο για τα (οικόσιτα) ζώα. Χρόνια ήταν τζιομπάνος ο πατέρας τ' Νίκου Μπισμπέλη. Είναι ξάδερφος βλάχων (Σαρακατσάνων) ο Μπισμπέλ(η)ς. Για να 'ναι ξάδερφος βλάχων, άρα είναι βλάχος. Πάντως εμείς τον Μπισμπέλ' τον θεωρούσαμε Βραδετ(ι)νό, αλλά η πραγματικότητα είναι αυτή, ότι έχει συγγένεια με τους βλάχους. Θα 'ταν από παλιά χρόνια εγκατεστημένος. Εγώ τον θ(υ)μάμαι, πάντως, από τότε π' κατάλαβα τον κόσμο.» (Γ.Δ. 72 ετών, Βραδέτο – Καπέσοβο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 2/5/2000)

«Ο Βρεμέδος είναι από μάνα Σαρακατσιάνα. Εμείς τον θεωρούσαμε Σαρακατσιάνο, κι ακόμα τώρα, αυτός όχι. Γιατί οι Μπισμπελαιοί ήταν μ(ι)σοί – μ(ι)σοί: ο πατέρας τ(η)ς Ξανθίππ(η)ς ήταν Σαρακατσιάνος, αλλά αποκαταστάθ(η)κ' ο άνθρωπος, τέλος πάντων, κι έμ(ει)ν' εδώ. Απ' αυ(του)νούς

*ήταν κι η μάνα τ' Βρεμέδ' . Αλλά αυτοί λέν' "είμαστε Ζαγορίσιοι καθαροί"»
(Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)*

Η εγκατάσταση όμως τόσο των Σαρακατσάνων όσο και των Γύφτων μέσα στα όρια του κυρίως οικισμού δεν ήταν μια αυτονόητη υπόθεση, ειδικά κατά την περίοδο εκείνη που οι οικισμοί κατοικούνταν κατά κύριο λόγο από τους Ζαγορίσιους, δηλαδή ως τον Εμφύλιο πόλεμο. Οι διαδικασίες και οι μηχανισμοί με τους οποίους επιτεύχθηκε μια μερική εγκατάσταση ποικίλουν: μπορούσαν να είναι από υιοθεσίες ενηλίκων από άκληρους Ζαγορίσιους, για τους πιο φτωχούς, μέχρι χρησιμοποίηση δόλου ή «ενδιάμεσων» για τους πλουσιότερους και, φυσικά, ενοικίαση ή αγορά οικίας εκεί όπου οι συνθήκες το επέτρεπαν:

«Ο πρώτος (Σαρακατσάνος) που πήρε σπίτι στη Βίτσα ήταν ο Κώστας Χαρίσης με την οικογένειά του, που είχε 6 αγόρια και 3 κοπέλες. Πήραν το σπίτι εκεί απάνω, τ(η)ς Καραβίδως το σπίτι, με τη βοήθεια τ(η)ς Θοδωράκαινας του Σακελλάριου. Αυτή τους υποστήριζε και έγιναν προσωρινά μέτρα για να μη γίνουν μόνιμοι κάτοικοι.(...) Είχανε κι άλλους οργανοπαίχτες: είχανε το κλαρίνο το Μήτσιο το Γκόντο (Γύφτο), ο οποίος ήρθε από το Μονοδένδρι κληρονόμος εδώ του Παπαγιάννη. Ήταν ένα ζευγάρι άκληρο και τον πήραν κληρονόμο. Άλλος ήτανε ο Στέφανος Γκόντος (Γύφτος). Κι αυτός ήτανε κληρονόμος στο Λιόντο. Ο Λιόντος είχε καταστήματα (...)» (Φ.Β. 75 ετών, Βίτσα, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 7/8/99)

«Ο Ζήγος, ο Γόγολος και ο Τσουμάνης (Σαρακατσάνοι) είναι οι τρεις οικογένειες που πρώτες κατοίκησαν στο Κουκούλι απ' το 1900 – 1902. Σε σπίτια δικά τους, και οι τρεις ήταν τσελιγκάδες. Ο Τσουμάνης, μάλιστα, ο Ανδρέας, έφτιαξε από την αρχή δικό του σπίτι, στα 1902, και ο Ζήγος, ο παππούς μου, πήρε αυτό εδώ το σπίτι που είναι δίπλα. Δηλαδή ήταν δύο γερόντοι άκληροι και τους είπαν: "θέλετε να σας κοιτάξουμε εμείς και να μας δώσετε το σπίτι μετά το θάνατό σας;" Κι έτσι έγινε (...)»(Ε.Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Πρώτα γράφ(τη)καν οι (Σαρακατσάνοι) Λαδιαίοι, ο Κώστας, ο πάππος τ' Πανα(γ)ή. Και δεύτερ' ο Περικλής ο Λαδιάς. Αγόρασε εκεί πο 'χουν τώρα. Ο πατέρας μ' έβαλε μέσον τον Καρούτα, απ' τον Καρούτα (Βασδέκη) το 'χουν αγορασμένο αυτό το κομμάτ'. Ο πατέρας μ' έβαλε μέσον. Κι ύστερα πήραν άλλ' (...) Ύστερα ξεγέλασε το Θανασάκη ο Ηρακλής ο Μπαζντέκης κι έδωσε το σπít' αυτό τ(η)ς Θανασάκαινας σ' έναν άλλο και μπήκε μέσα.» (Ξ.Μ. 82 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 21/7/99)

«Όταν θυμάμαι εγώ, δεν υπήρχε κανένας (Σαρακατσάνος) μέσα στο Μαναδέντρ' . Ο μόνος που υπήρχε σ(τη)ν αρχή ήταν ο Κώστα – Λαδιάς, ο παππούς τ' Πανα(γ)ή. Καθόταν εκεί πέρα σ' εκείνο το σπít'. Παλιά σπίτια. Το σπít' εκείνο το 'χε ο Πετροκότσης, ο πατέρας μ', και το 'δωσε στον Κώστα – Λαδιά για μια προβατίνα. Δεν ξέρω όμως πούθε το 'χε ο Πετροκότσης. Ο μόνος βλάχος, ο Κώστα – Λαδιάς, που έμενε μέσα στο χωριό.» (Γ.Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

«Βλάχο (Σαρακατσάνο) στο Καπέσοβο έναν μοναχά είχε, ο οποίος ήρθε κληρονόμος εδώ. Τον πήρε μια γυναίκα, δεν είχε κανέναν και τον πήρε κληρονόμο. Έκατσε κάμποσα χρόνια, έφ(υ)κε ύστερα. Τώρα τα παιδιά του το πούλ(η)σαν το σπít', δεν ξέρω αν τα πούλ(η)σαν και τα κτήματα όλα.» (Γ.Δ. 72 ετών, Βραδέτο – Καπέσοβο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 2/5/2000)

Το κύριο σώμα, πάντως των Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων εξακολουθούσε να βρίσκεται στα όρια του οικισμού ή και έξω απ' αυτόν, με αποτέλεσμα την ελαχιστοποίηση των επαφών ανάμεσα στα άτομα των δύο ομάδων. Οι Σαρακατσάνοι έστηναν τις καλύβες τους άλλοτε κοντά στα κοπάδια, αρκετά μακριά από τον οικισμό, και άλλοτε έξω απ' αυτόν, αλλά και πάλι σε σχετικά μακρινή απόσταση. Στη φάση αυτή οι Ζαγορίσιοι παρουσιάζονται ιδιαίτερα επιφυλακτικοί απέναντί τους. Οι πληροφορητές τονίζουν άλλοτε τη διαφορετικότητα των Σαρακατσάνων κι άλλοτε πρακτικά προβλήματα που προέκυπταν απ' αυτή την ολιγόμηνη προσέγγιση, ενώ παράλληλα, με έμμεσο τρόπο, υποδεικνύουν τον

πρόσφατο και μη μόνιμο χαρακτήρα της εγκατάστασης, ακόμη και για όσους Σαρακατσάνους είχαν αποκτήσει ιδιοκτησίες. Ας δούμε δύο χαρακτηριστικές μαρτυρίες:

«Βλάχους (Σαρακατσάνους) εγώ θυμάμαι μέσα στο χωριό τρεις οικογένειες μόνο, οι οποίοι δεν είχαν κι αυτοί πολλά χρόνια που 'χαν αγοράσει σπίτια (...) Το σπίτι που πήρε ο Νίκος ο Τσουμάν(η)ς ήταν ένα μεγάλο σπίτι, το οποίο το προόριζαν για σχολείο. Ήταν αρκετά μεγάλο, αλλά χώθ(η)κε στ' μέσ' αυτός και τ' αγόρασε, έμ(ει)νε, δεν έγινε σχολείο. Αυτό ήταν "τ(η)ς Μιχάλαινας" που λένε. Το σπίτι αυτό έφτακα εγώ που λέγαν οι γερόντοι "στο σπίτι τ(η)ς Μιχάλαινας", δεν έλεγαν "στο σπίτι του Τσιουμάν'". Και στο σπίτι που είχαν οι Μυριουναίοι έλεγαν "στο σπίτι τ(η)ς Κωστοχατζίνας". Δεν ήταν δηλαδή πολλά χρόνια που είχαν εγκατασταθεί και τα 'χαν αγοράσ' (...) Αυτοί όμως έφεραν άλλους τζιομπαναραίους, πάλι βλάχους. Αυτοί οι τζιομπαναραίοι όμως δεν κάθονταν στο χωριό, κάθονταν μακριά απ' το χωριό, στ' "Μπιντελάια" που λέμε. Έμεναν και στους "Κήπους", σε μια τοποθεσία, και στα "Γραφύλια". Ήταν μια ομάδα, σε καλύβια από άχυρο, κι έμνεισκαν εκεί. Και στους "Κήπους" πάλι έφκιαναν καλύβια με άχυρο, σ' ένα δικό μας μάλιστα χωράφ'. Το κατέλαβαν αυτοί, πάψαμαν εμείς να το δουλεύουμε... Τι να κάν(ει)ς, τώρα, να αντιδικήσεις μ' αυ(του)νούς; (...) Και δεν τολμούσες να περάσεις: ήταν ο δρόμος από κει για να πας στο Τσεπέλοβο και δεν τολμούσες να περάσεις απ' τα σκυλιά. Σε πελεκούσαν.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Με τους έξω, καμιά σχέση μ' εκείνους. Με τα κονάκια μια –δυο φορές μπήκα με το Βρεμέδο, αλλά μπαίναμαν όταν έφενγαν αυτοί. Δεν τα χάλαγαν και ψάχναμε κάνα σουγιά, κάνα κ(ου)δούν'. Αλλιώς δεν πηγαίναμαν. Είχαν και σκυλιά αυτοί και ...τι δουλειά είχαμαν εμείς μ' αυ(το)νούς; Ήταν και λίγο άξεστ' αυτοί. Με τ(ι)ς πέτρες - εδώ θ(υ)μάμαι - μας πολεμούσαν κατ' βλαχάκια. Ήταν λίγο απ' όζω, άξεστ'. Δε μας ήθελαν, σαν αγριοκάτσ(ι)κα ήταν.» (Γ.Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

Η σημασία, πάντως, ακόμη και της σποραδικής εγκατάστασης εντός του οικισμού είναι πολύ μεγάλη, αν συνυπολογίσει κανείς τις συνέπειες που είχε στην επικοινωνία ανάμεσα στους Ζαγορίσιους και τους εγκατεστημένους Σαρακατσάνους. Οι επαφές ενισχύονταν όσο οι Σαρακατσάνοι επέλεγαν με μεγαλύτερη σταθερότητα τις ίδιες κοινότητες για τη θερινή εγκατάσταση των οικογενειών τους, και η αποδοχή εκ μέρους των Ζαγορισίων μεγάλωνε, καθώς οι Σαρακατσάνοι άρχιζαν να αποκτούν μόνιμη διαμονή. Μέχρι τότε η εμπιστοσύνη προς τους μόνιμα εγκατεστημένους Γύφτους ήταν πολύ μεγαλύτερη, αν και ορισμένοι πληροφορητές την εξηγούν και σε σχέση με τη μεγαλύτερη επαγγελματική ευχέρεια που είχαν οι Γύφτοι στην εξυπηρέτηση των αναγκών των Ζαγορισίων. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες μαρτυρίες:

«Με τ(ου)ς βλάχους (Σαρακατσάνους) δεν είχαμαν επαφή, σου λέω. Δηλαδή μόνον από απόψεως δουλειάς κ.λπ. Δεν τ(ου)ς είχαμαν κι εμπιστοσύνη. Επιπλέον δεν κάθονταν συνέχεια εδώ. Έφευγαν το χ(ει)μώνα κι έρχονταν το καλοκαίρ'. Και δεν είχαν και σπίτια μέσα στο χωριό, τσαντήρια είχαν αυτού πέρα, σαλματερές (...) Κι επειδή ορισμένοι δεν έμεναν μόνιμα εδώ πέρα, τ(ου)ς θεωρούσαν σαν ... διερχόμενους, σαν ξένους. Μπορεί να μην τον συμφέρει το ενοίκιο που θα πει ο πρόεδρος για το βουνό, και να μην έρθ' . Γιατί δεν έρχονταν ολοένα. Μόνιμοι ήταν οι Λαδιαίοι (...) Είναι και το άλλο: δεν είχαν σπίτια. Ύστερα αγόρασαν. Όταν κάθονταν στ' σαλματερή, επειδή ήθελαν κι αυτοί να εξελιχθούν, ίσως να ένιωθαν και μειονεκτικοί. Από τότε π' αγόρασαν σπίτια, ήρθαν, ας το πούμε, σε περισσότερη επαφή με μας (...) Οι παλιές οι Γύφτ(ι)σες οι γριές ήταν καλές. Η μάνα του Φάν' του Γκόντου, η Θοδώραίνα, δεν ξεχώρ(ι)ζε αν ήταν Γύφτ(ι)σσα. Ήταν πολύ καλή και στο χαρακτήρα και στον τρόπο που φέρονταν. Και τη Ζιάντα, την πεθερά τ(η)ς Σοφίας, την είχαν χρόνια στο Φιλιδάτ(ι)κο, ώσπου γέρασε (...) Εμείς είχαμαν εδώ το Σταυρό-(γ)υφτο, τον πατέρα τ' Παρνασσού. Μας έκανε τα χωράφια κι άμα δεν είχε λεφτά: "Ξανθίππ', δωμ' τώρα λεφτά και θα σ' κάνω το χωράφ' το χ(ι)νόπωρο" ή "Ράψε μ' ένα παντελόν' για τα μ(ι)κρά..." Υπήρχε σχέση.» (Α.Π. 82 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«Εγώ ήμουν αγαπητός εδώ στο Μονοδέντρ'. Μην κοιτάς τώρα που μπήκε ο διάολος σ' όλους μέσα. Ήμασταν αγαπημένοι όλοι. Εγώ με όλα τα σπίτια ήμουν αγαπητός. Πά(γ)αινα στ(η)ν οικογένεια μέσα, να κάτσω, να φάμε, να πιούμε (...) Έπαιζα εγώ και με το Σάββα και με το Λεωνίδα και με τον Πλυδεύκη, πολύ. Η θ(ι)κή μας η οικογένεια είχε σχέσεις, όλ' οι άλλ' δεν είχαν. Εμείς σαν οικογένεια είχαμε. Είχε κι ο πάππος μ' ένα... (κύρος), τον σέβονταν. Κι ακόμα έχουν. Ζήσαμεν από τότε.» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Και τον βρίσκαν το Γύφτο, έμενε εδώ. Ο Σαρακατσάνος έφευγε. Ερχόταν την άνοιξη κι έφευγε το φθινόπωρο, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ακόμα – ακόμα το δέσιμο. Γιατί, κακά τα ψέματα, είχε δημιουργηθεί ένα δέσιμο με τους Γύφτους εδώ, χειμώνα – καλοκαίρι. Ο Σαρακατσάνος είχε και μια δουλειά συγκεκριμένη: πήγαινε με τα πρόβατά του πάνω. Ήταν δεμένος, δεν μπορούσε να παρατήσει το κοπάδι για να τον έχουν εδώ να τ(ου)ς κάνει τα θελήματα όλα. Πέρα, βέβαια, απ' το ότι ο Σαρακατσάνος είχε, ας πούμε, 20 αλόγα: τους εξυπηρετούσε να μεταφέρει τα γεννήματα. Από κει και πέρα τίποτα.» (Δ.Α. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

«Ύστερα έχουνε πάρει το ζαγορίσιο αέρα οι Γύφτοι, πράγμα που δεν έχουν οι Σαρακατσάνοι. Είναι επειδή χρόνια κόλλησαν στα χωριά και σιγά – σιγά απ' τα καλύβια μπήκαν μέσα, πήραν και σπίτια στους Κήπους, αφού έφυγαν οι Ζαγορίσιοι, αν και δεν κάηκε το χωριό. Το ίδιο και στη Λάιστα: ήταν οι πρώτοι που τακτοποιήθηκαν από σπίτια (...) γιατί έφυγαν οι ξενιτεμένοι κι είχαν πιο εμπιστοσύνη στους Γύφτους. Ήταν πιο κοντά στο χωριό απ' ότι ήταν οι νομάδες.» (Γ.Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

«Μέσα στο χωριό δεν έρχονταν (οι Σαρακατσάνοι), ούτε στην εκκλησία έρχονταν, ούτε βαφτίσεις κάνανε ούτε γάμους. Τους γάμους, τις βαφτίσεις τις κάνανε στις καλύβες (...) Αν θα 'ρχονταν, θα 'ρχονταν για μια δουλειά, ή να φέρουν γάλα ή τυρί, κι αμέσως θα 'φευγαν. Αλλά να καθίσουν σε καφενεία, να

’ρθουν στην εκκλησία, να ’ρθουν στους γάμους και στα πανηγύρια... δεν πατούσαν. Αν καμιά φορά έρχονταν στο πανηγύρι, θυμόμια, κάθονταν μακριά και παρακολουθούσαν από μακριά.» (Φ.Β. 75 ετών, Βίτσα, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 7/8/99)

«Οι Γογολαίοι (Σαρακατσάνοι) ήταν στο Δίκορφο. Αυτοί ήταν μεγάλ’ οικογένεια, πολλά αδέρφια. Επίσης είχε και Μπαλατσαίους (Σαρακατσάνοι). Είχαν κάτο’ χρόνια και στ’ Μανασσή (...) Είχε αμπέλ’ πέρα στ’ Μανασσή η μάνα μ’ και κάθονταν εκεί μοναχή και το φύλαγε τ’ νύχτα. Και τ(η)ς έλεγαν αυτοί οι Γογολαίοι κι οι Μπαλατσαίοι: “Μη φοβάσαι, εφ’ όσον είμαστε εμείς εδώ...” Τ(ου)ς έδ(ι)νε σταφύλια κι αυτοί τ(η)ς έδ(ι)ναν ποδάρ’ κρέας, όταν έσφαζαν, και τυριά κι αυτά. Κι αυτοί, οι Γογολαίοι, έσωσαν πολύν κόσμο με (τη)ν πείνα. Έδ(ι)ναν.» (Αικ.Δ. 70 ετών, Μανασσή, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 2/5/2000)

Συμπερασματικά, μετά την επαγγελματική απασχόληση, η μόνιμη εγκατάσταση στους οικισμούς αποδεικνύεται ένας εξίσου ισχυρός παράγοντας για τη διαμόρφωση των εθνοτικών ορίων ανάμεσα στις ομαδώσεις που παρατηρούνται στον πληθυσμό του Ζαγορίου. Η εγκατάσταση των Γύφτων στα όρια των οικισμών επέτρεπε την ανάπτυξη των επαφών ανάμεσα σ’ αυτούς και τους επίσης εγκατεστημένους Ζαγορίσιους και Βλάχους. Παρείχε έτσι την ευκαιρία για την ανάπτυξη αμοιβαίας εμπιστοσύνης και εξέρτησης, στοιχεία που ήταν εξαιρετικά δύσκολο να παρουσιαστούν ανάμεσα στο εγκατεστημένο τμήμα του πληθυσμού και τους - κατά κανόνα - εκτός οικισμού Σαρακατσάνους. Η σποραδική εγκατάσταση των τελευταίων, παρά το γεγονός ότι οδηγούσε σε αύξηση των επαφών, δεν ήταν αρκετή, με αποτέλεσμα στη συνείδηση του εγκατεστημένου πληθυσμού οι Σαρακατσάνοι να καταγράφονται ως ξένοι.

Ωστόσο η διαδικασία της μόνιμης εγκατάστασης δεν προσδιορίστηκε μόνο από τις αντικειμενικές ενδογενείς ανάγκες που διαμορφώθηκαν ανάμεσα σε εγκατεστημένους και μη. Ένας σημαντικός εξωγενής παράγοντας που λειτούργησε καταλυτικά ήταν το κράτος, ενώ καθοριστικός υπήρξε και ο ρόλος των κοινοτήτων, των διορισμένων δηλαδή, αρχικά, και εκλεγμένων, αργότερα, οργάνων τοπικής

αυτοδιοίκησης. Το ρόλο που διαδραμάτισαν οι δύο αυτοί παράγοντες στον εθνοτικό προσδιορισμό των ομαδώσεων που παρατηρούνται στο Ζαγόρι, θα πραγματευθούμε στη συνέχεια.

3) Ο ρόλος του κράτους και των Κοινοτήτων

Μετά την ενσωμάτωση της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος, επιχειρείται από τις κρατικές υπηρεσίες μια πρώτη καταγραφή του πληθυσμού στο Ζαγόρι με σκοπό την ένταξή του στους διοικητικούς μηχανισμούς. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας συντάσσονται οι εκλογικοί κατάλογοι των κοινοτήτων της περιοχής, το 1914, όπως τουλάχιστον δηλώνεται στον εκλογικό κατάλογο της Κοινότητας Στολοβού¹⁹. Στο συγκεκριμένο κατάλογο, υπογράφεται κατάσταση, από τον ειδικό απογραφέα, τον ιερέα και το Κοινοτικό Συμβούλιο, με «τους διαμένοντας ενταύθα και κεκτημένους τα υπό του νόμου προσόντα προς εγγραφήν των». Οι πληροφορίες αυτές, που απουσιάζουν από τους υπόλοιπους διαθέσιμους²⁰ καταλόγους, σε συνδυασμό με μια προσεκτική ανάγνωση όλων των ονομάτων των καταλόγων - σε πολλές περιπτώσεις από κοινού με τους πληροφορητές - μας δίνουν τη δυνατότητα να σχηματίσουμε μια πρώτη εικόνα σχετικά με τα απαιτούμενα προσόντα για την εγγραφή.

Το βασικότερο προσόν φαίνεται να είναι η μόνιμη κατοικία όχι μόνο του δικαιούχου προς εγγραφή αλλά και της οικογένειάς του. Έτσι παρά το γεγονός ότι για την πλειονότητα των ενηλίκων ανδρών δηλώνεται μόνιμη κατοικία εκτός Ζαγορίου - και μάλιστα, σε ποσοστό πάνω από 25%, εκτός του ελληνικού κράτους²¹ - τα άτομα αυτά θεωρούνται δικαιούχοι. Πρόκειται, βέβαια, για τους ταξιδεμένους Ζαγορίσιους που διατηρούσαν ως τότε την τουρκική υπηκοότητα και καταγράφονται πλέον ως Έλληνες πολίτες, αποκτώντας το εκλογικό δικαίωμα.

Την ίδια αντιμετώπιση όμως επιφυλάσσει το ελληνικό κράτος και για τους μόνιμα εγκατεστημένους Γύφτους του Ζαγορίου. Η ανίχνευση των ονομάτων τους στους εκλογικούς καταλόγους είναι σχετικά εύκολη, από την ένδειξη του

¹⁹ Δημοσιευμένος στο περιοδικό *Το Ζαγόρι μας* 140 (1989) σ. 150

²⁰ Υπάρχουν συνολικά 35 τέτοιοι εκλογικοί κατάλογοι που βρίσκονται στο αρχείο του τοπικού περιοδικού *Το Ζαγόρι μας*. Οι περισσότεροι απ' αυτούς έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί σε διάφορα τεύχη του περιοδικού. (Βλ. Πηγές)

²¹ Για μια ολοκληρωμένη επεξεργασία των πληροφοριών των εκλογικών καταλόγων αναφορικά με το ζήτημα αυτό βλ. Δαλκαβούκης 1999 σ. 122-127.

επαγγέλματος, και επιβεβαιώνεται από τους πληροφορητές, αφού ακόμα και σήμερα, παρά τις επιφυλάξεις που αφορούν κυρίως την προσφώνηση των Γύφτων, τα ονόματά τους είναι γνωστά στο πλαίσιο της κάθε κοινότητας. Ενδεικτική μάλιστα είναι η οριακή περίπτωση τριών δικαιούχων του εκλογικού δικαιώματος από τα Κάτω Ραβένια, οι οποίοι καταλογογραφούνται με το επώνυμο «Γύφτος» και επαγγέλλονται οι δύο το σιδηρουργό και ο τρίτος τον «εργατικό», ενώ ως μόνιμη κατοικία τους δηλώνεται η κοινότητα Κάτω Ραβένια.

Από τη μεγάλη πλειονότητα, όμως, των καταλόγων απουσιάζουν οι Σαρακατσάνοι. Η προφανής έλλειψη μόνιμης κατοικίας λόγω του νομαδισμού και πιθανότατα η φυσική τους απουσία κατά την περίοδο της καταγραφής των κατοίκων στους εκλογικούς καταλόγους θα πρέπει να είναι οι βασικότεροι λόγοι γι' αυτό. Οι λίγες εξαιρέσεις που διαπιστώνονται δεν αναιρούν τον κανόνα: στην κοινότητα Κουκουλίου καταγράφεται ως κτηνοτρόφος ο τσέλιγκας Ανδρέας Τσουμάνης, που θεωρείται από τους Σαρακατσάνους του Ζαγορίου ο πρώτος εγκατεστημένος σε ιδιόκτητη οικία²², ενώ άτομα με το ίδιο επώνυμο απαντούν και στους καταλόγους των κοινοτήτων Λεσινίτσα (Βρυσοχώρι), Μαυροβούνι και Αληζότ Τσιφλίκι (Γεροπλάτανος), χωρίς όμως να ασκούν το κτηνοτροφικό επάγγελμα. Μαζικότερη παρουσία Σαρακατσάνων σ' αυτή τη δεδομένη χρονική στιγμή παρατηρείται στην κοινότητα Ζωνδήλας (Δίκορφο), όπου συνολικά δεκατέσσερα άτομα των οικογενειών Βαλάκου, Γόγολου, Καρβούνη και Λαδιά αποκτούν εκλογικά δικαιώματα. Οι δέκα απ' αυτούς δηλώνονται ως ποιμένες και οι υπόλοιποι τέσσερις ως αγωγείς, ενώ μόνο για έναν από τους δεκατέσσερις υπάρχει, στη στήλη «μόνιμη κατοικία», η ένδειξη «σκηνίτης», αφού οι υπόλοιποι δηλώνονται ως μόνιμοι κάτοικοι της κοινότητας.

Ταυτόχρονα, επομένως, με την επίσημη έναρξη του ελληνικού πολιτικού βίου για το Ζαγόρι, επισημοποιήθηκε και η άτυπη ως τότε διάσταση ανάμεσα στο εγκατεστημένο και το περιοδικά μετακινούμενο τμήμα του πληθυσμού, τους νομάδες κτηνοτρόφους. Η προφανής, μάλιστα, αδυναμία του γραφειοκρατικού μηχανισμού να ταξινομήσει με διοικητικούς όρους το φαινόμενο της νομαδικής κτηνοτροφίας και διαβίωσης, παρήγαγε τον περιγραφικό όρο «σκηνίτης», που αποτέλεσε έκτοτε τον επίσημο προσδιορισμό των μετακινούμενων Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων. Ο όρος

²² Βλ. σχετικά Μακρής, 1990 σ. 97-98.

χρησιμοποιήθηκε από τις Κοινότητες, όπως βεβαιώνουν τα σχετικά έγγραφα²³, από τους υπόλοιπους κρατικούς οργανισμούς, π.χ. τις τράπεζες, όπως δηλώνουν Σαρακατσάνοι πληροφορητές, αλλά ταυτόχρονα και από τους κατοίκους των κοινοτήτων του Ζαγορίου, ως πιο επίσημος σε σχέση με το «βλάχος», αφού το «Σαρακατσάνος» τους ήταν άγνωστο. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες μαρτυρίες :

«Αυτό το “σκηνίτες” ήταν παντού. Αν σου πω εγώ, στην τράπεζα που έχω καρτέλα λέει “σκηνίτης”. Καρτέλες “σκηνιτών” χάρια. Για δάνεια. Γιατί ήταν αυτό το πάνω – κάτω...» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/9)

«Τ(ου)ς είχαμαν εδώ χρόνια. Επί Μεταξά ήρθαν αυτοί, ήταν αυτός ο νόμος, “ όσες Κοινότητες θέλουν, μπορούν να γράψουν τους ...” Τώρα, δε λέγονταν αυτοί “Σαρακατσάνοι” τότε. “Σκηνίτες” λέγονταν.» (Α.Π. 82 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«Αυτοί λέγονταν “σκηνίτες” οι Σαρακατσαναίοι. Μέχρι τ(ι)ς μέρες τ(ι)ς δικές μ’, όταν ήθελε να δώκ’ χαρακτηρισμό ο πρόεδρος, ο γραμματέας τ(η)ς Κοινότητας, έλεγε : “Ιωάννης Μυριούνης, σκηνίτης”. Σκηνίτης θα πει... καλυβόβιος, πώς να το πούμε, ζει σε σκηνή. Όλ’ οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) λέγονταν “σκηνίτες” . Το “Σαρακατσαναίοι” ύστερα πούθε το ’βγαλαν, πώς το ’βγαλαν... Μετά τον πόλεμο τ’ άκ(ου)σα εγώ το “Σαρακατσάνος” Εγώ σκηνίτες τ(ου)ς ήξερα, βλάχους σκηνίτες. Σκηνίτες είναι κι οι Τσιγγάνοι. Γιατί σκηνίτες ήταν όντως (οι Σαρακατσάνοι): δεν είχαν περιουσία, δεν είχαν τίποτα. Κάθονταν κάτω από μια καλύβα. Εκεί ζούσαν.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Η επισημοποίηση, άλλωστε, της διάκρισης ανάμεσα σε εγκατεστημένους και νομάδες, καθώς απέκλειε τους δευτέρους από τις δραστηριότητες της κοινότητας, όπως π.χ. η προσωπική εργασία, έδινε το πρόσχημα στις κοινότητες να αρνηθούν την εγγραφή Σαρακατσάνων στα δημοτολόγια, ακόμη κι αν αυτοί ήταν εγκατεστημένοι

²³ Βλ. ενδεικτικά Α.Κ.Μ., κατ. 1, σ. 6-7 πράξη 22/ 15-7-1928 και κατ. 3, σ. 107-108 πράξη 59/ 16-2-

εντός του οικισμού ή πληρούσαν ορισμένες τυπικές προϋποθέσεις. Η περίπτωση της οικογένειας Λαδιά στο Μονοδένδρι, όπως την παρουσιάζουν οι πληροφορητές και τα έγγραφα της κοινότητας, είναι ενδεικτική:

«Ήταν υποχρεωτική η προσωπική εργασία σ' όλους τ(ου)ς άντρες. Οι γυναίκες όχι. Όλ' οι άντρες είχαν προσωπική εργασία 5-6 μέρες το χρόνο. Σαν αγγαρεία προς την Κοινότητα. Και καθαρίζαν δρόμους, έφκικαναν δρόμους, τοίχους, σκάβαν κάπου... διάφορα έργα, τα οποία τα καθόριζ' η Κοινότητα. Και ο πρόεδρος συγκέντρωνε τον κόσμο και ξεκινούσαν μ' επιστάτ' τον πρόεδρο. Κανόν(ι)ζε ο πρόεδρος να φτάκουν οι μέρες, αλλιώς τ' χρόν' πάλι. Όλ' πάντως ήταν υποχρεωμένοι να παν, γιατί γράφονταν αυτά. Ήταν καθορισμένα απ' τη Γενική Διοίκησ'. Έπρεπε να παν οι καταστάσεις κάτω, ποιοι δούλεψαν και ποιοι δε δούλεψαν, Διαφορετικά τ(ου)ς κοπανούσαν πρόστιμο, σ' όσους δε δούλευαν.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Στα δημοτολόγια γράφ(τη)καν (οι δικοί μου) το '26 με '27 (...) Επειδής τον φορολόγαγαν σ(τη)ν προσωπική εργασία, τότε τ(ου)ς έκανε δικαστήριο ο μακαρίτ(η)ς ο Παύλος. Και τ' λεν: “Έχ(ει)ς κάνα ντοκουμέντο;” “Έχω - λέει - τ(ι)ς προσωπικές εργασίες που πλήρωνα”. Συμμετείχε δηλαδή ο παππούς μ' σ(τη)ν προσωπική εργασία στο Μονοδέντρ'. Κι όταν τα παρουσίασε στο δικαστήριο, αμέσως το δικαστήριο τον έγγραψε : “Εσείς τον φορολογείτε τόσα χρόνια...” Κι έτσ' έγινε δημότ(η)ς στο Μονοδέντρ' .»(Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Στα σχετικά πρακτικά του Κοινοτικού Συμβουλίου διαβάζουμε για την ίδια υπόθεση:

«Εν Μονοδενδρίω σήμερον τη 12^η Φεβρουαρίου 1934 (...) το κοινοτικόν συμβούλιον (...) λαβόν υπ' όψιν την πρότασιν του προέδρου περί ψηφίσεως πιστώσεως δραχμών εκατόν (...) εις τον κλητήρα (...) του Πρωτοδικείου Ιωαννίνων επιδόσαντα εις το Ειρηνοδικείον Ζαγορίου τρεις

ενστάσεις του δικηγόρου (...) κατά της εγγραφής των σκηνιτών Κων/νου Ι. Λαδιά, Ιωάννου Κ. Λαδιά και Παύλου Κ. Λαδιά εις τους εκλογικούς καταλόγους της κοινότητας Μονοδενδρίου ούσης λίαν καταστρεπτικής δι τα συμφέροντα της κοινότητας

αποφαίνεται:

Ψηφίζει ομοφώνως πίστωσιν εκ δραχμών εκατόν (...)» (Α.Κ.Μ., κατ. 3, σ. 44 πράξη 1/12-2-1934)

Και επιπλέον :

«Εν Μονοδενδρίω σήμερον τη 11^η Απριλίου 1934 (...) το κοινοτικόν συμβούλιον συνελθόν (...) όπως συσκεφθή και αποφασίση επί της (...) αιτήσεως (...) του κτηνοτρόφου Κωνσταντίνου Λαδιά, ενισταμένου κατά της εγγραφής του ως ετεροδημότου εις τους καταλόγους βεβαιώσεως δικαιώματος βοσκής και ζητούντος μείωσιν της επί των προβάτων του φορολογίας, ως δήθεν καταγομένου εκ Μονοδενδρίου, μετά συζήτησιν και διάσκεψιν (...)

αποφαίνεται ομοφώνως:

Απορρίπτει την αίτησιν (...) διότι ούτε εκ Μονοδενδρίου κατάγεται, ως διατείνεται εν τη αιτήσει του, ούτε εν τω μητρώω της κοινότητας τυγχάνει εγγεγραμμένος, ούτε μόνιμον κατοικίαν έχει εν Μονοδενδρίω, απερχόμενος οικογενειακώς κατά τον Οκτώβριον και επιστρέφων κατά τον Μάιον εκάστου έτους ως σμίκτης του κτηνοτρόφου Μ. Βασδέκη, κατοίκου Βίτσης (...)» (Α.Κ.Μ., κατ. 3, σ. 55 πράξη 4/11-4-1934)

Ωστόσο, όπως γίνεται φανερό από το δεύτερο έγγραφο, οι πραγματικοί λόγοι αυτής της άρνησης εκ μέρους των κοινοτήτων ήταν διαφορετικοί και σχετίζονταν με τον οικονομικό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι, ως ετεροδημότες, για τη συντήρηση των κοινοτήτων ως οργανισμών. Συγκεκριμένα το σύνολο των εσόδων του προϋπολογισμού των κοινοτήτων, ειδικά του Κεντρικού και Δυτικού Ζαγορίου, προερχόταν την περίοδο αυτή από την εκμίσθωση των βοσκοτόπων στους Σαρακατσάνους και τους υπόλοιπους ετεροδημότες κτηνοτρόφους, και από τη φορολόγηση των γαλακτοκομικών τους προϊόντων, ενώ

από τις κοινότητες εκείνες όπου το νερό ήταν περιορισμένο, επιβαλλόταν και φορολογία υδρεύσεως. Έτσι από τη νομαδική κτηνοτροφική δραστηριότητα συντηρούνταν το προσωπικό των κοινοτήτων και επιπρόσθετα γίνονταν έργα περιορισμένης ή και μεγαλύτερης εμβέλειας από τις κοινότητες. Ας σημειωθεί μάλιστα ότι οι Σαρακατσάνοι και οι άλλοι ετεροδημότες κτηνοτρόφοι επιβαρύνονταν με το διπλάσιο μίσθωμα απ' ό,τι οι δημότες κτηνοτρόφοι που διατηρούσαν μεγαλύτερα κοπάδια, ενώ στην οικόσιτη κτηνοτροφία αναλογούσε η μικρότερη φορολογική επιβάρυνση. Στην πράξη 13/ 21-4-1932 του κοινοτικού συμβουλίου Μονοδενδρίου, που αφορά τη λογοδοσία του προέδρου για το οικονομικό έτος 1931-32, διαβάζουμε σχετικά :

«(Εσοδα) α) Εκ του επιβληθέντος δικαιώματος βοσκής εβεβαιώθησαν δραχμαί 65.000 υπέρ των κοινοτήτων Μονοδενδρίου και Βίτσης. β) Εκ δικαιώματος υδρεύσεως δραχ. 9.000 υπέρ της κοινότητος ημών και γ) εκ φόρου γαλακτοκομίας δραχμαί 1050. Επεβλήθη δε 4ήμερος προσωπική εργασία υπέρ του Συνδέσμου Κεντρικού Ζαγορίου διά της οποίας κατεσκευάσθη ικανόν τμήμα αμαξιτής οδού.

Κατά την διάθεσιν των εσόδων ελήφθη φροντίς προς πλήρωσιν πασών των αναγκών της κοινότητος ήτοι α) διά την διοίκησιν της κοινότητος β) διά εκτέλεσιν κοινοτικών έργων (...) γ) διά την υγείαν της κοινότητος και φιλανθρωπίαν (μισθοδοσίαν κοινοτικού ιατρού, βοηθήματα απόρων μαθητών) δ) υπέρ σχολικού ταμείου, υπέρ τηλεφωνικής συγκοινωνίας, υπέρ του δημοτικού νοσοκομείου Ιωαννίνων “Η Αγάπη” ε) διά την καταπολέμησιν της ακρίδος και τον εξευγενισμόν των αγρίων δέντρων (...) στ) διά μισθοδοσίαν αγροφύλακος και ζ) διά μισθοδοσίαν ιερέως. Ούτω δε αφ’ ενός εξησφαλίσθη η κανονική και απρόσκοπτος λειτουργία του κοινοτικού οργανισμού, αφ’ ετέρου δε επετεύχθη η εκτέλεσις κοινοτικών έργων και η πλήρωσις πασών των αναγκών της κοινότητος».(Α.Κ.Μ., κατ. 2, σ. 90-91)

Οι Ζαγορίσιοι πληροφορητές, άλλωστε, όχι μόνο επιβεβαιώνουν αυτή την εικόνα, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις συμπληρώνουν ότι η κατάσταση αυτή εξυπηρετούσε συχνά και μικρά ιδιωτικά συμφέροντα όσων εμπλέκονταν στη

διοίκηση της κοινότητας, αφού οι κοινοτικές αποζημιώσεις συνιστούσαν ουσιαστικό τμήμα των εισοδημάτων τους ή αποτελούσαν προϋπόθεση για την εργασιακή τους ανέλιξη. Ας δούμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα:

«Κι εγώ αν έκατσα γραμματ(ι)κός και παίρνω κάποια σύνταξ' , είναι επειδή γένονταν οι δημοπρασίες κι είχε κάποια έσοδα η Κοινότητα. Γιατί αν δεν είχε έσοδα άνω των 60.000 δραχμών, δεν μπορούσα να μπω στον Οργανισμό Εσωτερικής Υπηρεσίας. Κι όταν συμπλήρωσε τριετία με έσοδα άνω των 60.000 η κοινότητα, με φώναζαν στα Γιάννενα και μου 'παν τη διαδικασία για να μονιμοποιηθώ.» (Γ.Δ. 72 ετών, Βραδέτο-Καπέσοβο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 2/5/2000)

Κάποτε μάλιστα οι κοινότητες αρνούνται να συμμορφωθούν ακόμη και προς τις υποδείξεις της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου, που ζητεί την εγγραφή Σαρακατσάνων στα δημοτολόγια τους, αποφασισμένες να μη διαταράξουν τις λεπτές οικονομικές ισορροπίες που τους εξασφαλίζουν την αυτάρκεια. Στο πλαίσιο αυτό, επομένως, δεν είναι καθόλου παράξενο που η εγγραφή “σκηνιτών” Σαρακατσάνων στα δημοτολόγια των κοινοτήτων χαρακτηρίζεται “έγκλημα” ή “πληγή του Φαραώ” από τα κοινοτικά συμβούλια, όπως φαίνεται από το έγγραφο που ακολουθεί:

«(...) Το κοινοτικόν συμβούλιον Μονοδενδρίου (...) λαβόν υπ' όψιν την 13063 διαταγήν της σεβαστής Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου, δι' ης αύτη εντέλλεται την εις το δημοτολόγιον της κοινότητος εγγραφήν των εν τω μητρώω των αρρένων εγγεγραμμένων σκηνιτών 1) Ιωάννου Κατσαβριά (...) 6) Νικολάου Αθ. Καψάλη, σκεφθέν ότι οι περί ων πρόκειται σκηνίται κτηνοτρόφοι είναι παντελώς άγνωστοι εις την κοινότητά μας, ουδέ έχουσι περιουσίαν τινά εν αυτή, όλως δε τυχαίως ενεγράφησαν εν τω παραρτήματι του μητρώου αρρένων της κοινότητος κατά την αθρόαν εγγραφήν του 1914 υπό της επί τούτου επιτροπής παρά την θέλησιν της κοινότητος, και συνεπώς ουδέν δικαίωμα εγγραφής (...) κέκτηνται και ότι η εγγραφήν των (...) συνεπαγομένη και την πρόσκτησιν δικαιωμάτων δημότου αποτελεί αυτόχρημα έγκλημα δεδομένου ότι διά ταύτης ήθελε προστεθή νέα πληγή Φαραώ εις την

κοινότητα τα πάνδεινα υφισταμένην υπό των κτηνοτρόφων Μονοδενδρίου – Βίτσης

αποφαίνεται ομοφώνως:

Αδυνατεί να αποδεχθεί την (...) εγγραφήν (...) και παρακαλεί θερμώς την σεβαστήν Γενικήν Διοίκησιν Ηπείρου να μην επιμείνη επί τούτου (...)» (Α.Κ.Μ., κατ. 1, σ. 6-7 πράξη 22/15-7-1928)

Οι αντιδράσεις των Σαρακατσάνων, από την άλλη πλευρά, απέναντι στο διοικητικό αποκλεισμό και την οικονομική αφαίμαξη, που τους επιβλήθηκε από τις κοινότητες με την ανοχή του κράτους²⁴ ήταν συντονισμένες και εκδηλώνονταν στο πλαίσιο μιας συλλογικής αντίληψης. Έτσι μπορούμε να κατανοήσουμε πληρέστερα και τις πρώτες απόπειρες συνδικαλισμού των κτηνοτρόφων της Ηπείρου ανάμεσα στο 1918 και το 1922: το 1918 ιδρύεται ο Κτηνοτροφικός Σύλλογος Ηπείρου, πρόπλασμα του μετέπειτα Πανηπειρωτικού Κτηνοτροφικού Συνδέσμου (1920), και το 1922 ο Κτηνοτροφικός Συνεταιρισμός Ιωαννίνων, «Η αλληλεγγύη»²⁵.

Τα προβλήματα, άλλωστε, ήταν τώρα περισσότερο σύνθετα, καθώς με την εγκατάσταση των προσφύγων στις περιοχές των παραδοσιακών χειμαδιών κυρίως της Πρέβεζας, τα χειμερινά λιβάδια περιορίζονταν σημαντικά. Ο Πανηπειρωτικός Κτηνοτροφικός Σύνδεσμος, όπως φαίνεται από το σχετικό αρχείο του, διατηρούσε τακτική αλληλογραφία με τις δημόσιες υπηρεσίες που εμπλέκονταν στο ζήτημα αυτό (Υπουργείο Γεωργίας, Υπηρεσία Εποικισμού Πρεβέζης, τοπικές αστυνομικές αρχές)²⁶ μέσω έμμισθου νομικού συμβούλου, ενώ ταυτόχρονα συγκέντρωνε και

²⁴ Να σημειωθεί εδώ ότι τα κοινοτικά συμβούλια δεν ήταν εκλεγμένα αλλά διορισμένα από τη Γενική Διοίκηση Ηπείρου, και προκαλεί αίσθηση η άρνηση τους να εφαρμόσουν διαταγή της. Όπως υπαινίσσονται, πάντως, οι πληροφορητές, οι πρόεδροι των κοινοτήτων ήταν άτομα της εμπιστοσύνης της Γ.Δ.Η. και πιθανότατα λειτουργούσαν στο πλαίσιο πελατειακών σχέσεων: «Κατ' αρχήν, εγώ έφτακα, τα Κοινοτικά Συμβούλια δεν εκλέγονταν, διορίζονταν από τ' Γενική Διοίκησ'. Όποιος είχε τα μέσα, πάειν' εκεί πέρα, γίνονταν πρόεδρος αυτός. Γνωρίζονταν μ' αυ(του)νούς, θα "τάιζε" και κανέναν σίγουρα. Το 'λεγαν: "Εσύ πρόεδρος, βάλε κι ένα συμβούλιο..." (...) Τριμελές ήταν το συμβούλιο και τότε τον Αλεξαντρή είχε Πρόεδρο, τότε το Λιπαρά, τότε τον Παύλο τον Κωλλέτη. Αυτοί οι τρεις ήταν μια ζωή...» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

²⁵ Οι χρονολογίες ίδρυσης πιστοποιούνται από τα αποτυπώματα των σφραγίδων που βρέθηκαν στο Α.Κ.Λ., Φάκελος 7: "Αρχείο Κτηνοτροφικού Συνδέσμου". Υποφάκελος α': "Αποδεικτικά αποδείξεων".

²⁶ Βλ. ενδεικτικά τα υπ. αριθμ. πρωτοκόλλου 1173 / 12-5-1924 και 1477 / 31-5-1924 εξερχόμενα έγγραφα του Γραφείου Εποικισμού Πρεβέζης προς τον "Κτηνοτροφικόν Σύλλογον εις Ιωάννινα" (και τις συνημμένες αποφάσεις 577/ 27-7-1923, 653/ 18-8-1923), με τα οποία ενημέρωνε τους κτηνοτρόφους για την εξαίρεση από το νόμο του ενοικιοστασίου των λιβαδικών εκτάσεων που είχαν αποδοθεί στους πρόσφυγες για καλλιέργεια. (Α.Κ.Λ. , Φάκελος 7: "Αρχείο Κτηνοτροφικού

προωθούσε αιτήματα των μελών του για την εξασφάλιση τόσο χειμαδιών όσο και θερέτρων. Αποτέλεσμα της δράσης αυτής ήταν ο νόμος για την εφαρμογή πενταετούς ενοικιοστασίου (17/8/1923)²⁷ που προκάλεσε σοβαρές αντιδράσεις εκ μέρους των κοινοτήτων του Ζαγορίου, όπως αποδεικνύει το έγγραφο που ακολουθεί. Πρόκειται για αίτηση των κατοίκων του Τσερνεσίου (Ελατοχώρι) προς τον Πανεπειρωτικό Κτηνοτροφικό Σύνδεσμο :

«Εν Τσερνεσίω τη 8^η Απριλίου 1924

Οι υποφαινόμενοι κάτοικοι και ιδιοκτήται ιδιωτικών χορτολιβαδιών και εν αγραναπαύσει αγρών της κοινότητος Τσερνεσίου, λαμβάνομεν την τιμήν να αναφέρωμεν υμίν ότι πληροφορηθέντες (...) ότι επεξετάθη το ενοικιοστάσιον επί των βοσκησίμων γαιών από 1923 – 1928, ήτοι επί μίαν πενταετίαν αντί ετησίου μισθώματος πολύ ελαχίστου, καθ' ότι το διδόμενον υπό των ενοικιαστών μίσθωμα κατά το 1912 – 1914 ήτο πολύ ελάχιστον (...) και σκεφθέντες ότι η δυσανάλογη αυτή τιμή του μισθώματος, έστω κι αν πενταπλασιασθή δεν δύναται να συνταυτισθή με την νυν υπ' αυτών πώλησιν των ειδών (...) διά ταύτα, ίνα μη κατά την εμφάνισιν των ενοικιαστών επέλθη ρήξις τις και βία [εάν] θελήσωσι να εισέλθωσι, οπότε βεβαίως θα αντισταθώμεν υπερασπίζοντες τα κτήματά μας (...) είτε θα πληρώσωσι το από 1912-14 έστω πενταπλάσιον, αλλά θα εξασφαλίσωσι ημάς συμβολαιογραφικώς ότι θα μας παρέξωσι άπαντα τα υπ' αυτών πωλούμενα είδη (...) εις πενταπλάσιον έστω τιμήν από την κατά το 1912-14 και ουχί δεκαπλασίαν (...) είτε εάν (...) δεν συμμορφωθώσι, έχομεν την σταθεράν απόφασιν όπως μη προβώμεν εις ενοικίασιν, κόπτοντες χόρτον προς επαρκήν διατροφήν των ζώων μας (...)» (Α.Κ.Λ., Φάκελος 7: “Αρχείο Κτηνοτροφικού Συνδέσμου”. Υποφάκελος θ': “Εισερχόμενα έγγραφα 1922-1924”)

Συνδέσμου”. Υποφάκελος θ': “Εισερχόμενα έγγραφα 1922-1924”). Τα έγγραφα κατατίθενται στο Επίμετρο.

²⁷ Την ύπαρξη του σχετικού νόμου πληροφορούμαστε από τις τυποποιημένες δηλώσεις που συνέτασσαν οι κτηνοτρόφοι του Συνδέσμου ενώπιον δικαστικού κλητήρα σχετικά με την αποδοχή των όρων του “από 17 Αυγούστου 1923” Νομικού Διατάγματος ‘Περί ενοικιοστασίου βοσκών’, για να νοικιάσουν βοσκές στις κοινότητες του Ζαγορίου το 1924. (Α.Κ.Λ., Φάκελος 7: “Αρχείο κτηνοτροφικού Συνδέσμου”. Υποφάκελος α': “Αποδεικτικά δηλώσεων”)

Από τους πληροφορητές, ωστόσο, επιβεβαιώνεται ταυτόχρονα και μια σαφής προσπάθεια να διαμορφωθεί ένα κλίμα ευνοιοκρατίας προς ορισμένους τσελιγκάδες, σε βάρος προφανώς των υπολοίπων, στο πλαίσιο ενός πελατειακού πλέγματος ανάμεσα σ' αυτούς και τους κοινοτικούς εκπροσώπους²⁸. Το μέλημα των Σαρακατσάνων τσελιγκάδων δεν ήταν μόνο η πολιτική τους αποκατάσταση, αφού στο μεταξύ πολλοί απ' αυτούς είχαν ήδη εγκατασταθεί στις κοινότητες · αυτό που τους ενδιέφερε κυρίως ήταν η ευνοϊκή μεταχείριση στο ζήτημα της κατανομής των κοινοτικών βοσκοτόπων και γενικότερα η διευκόλυνση της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας. Όταν αυτό δεν το επιτύγχαναν με δωροδοκίες, επιστρατευόταν η βία. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες χαρακτηριστικές μαρτυρίες :

«Πλήρωναν (οι Σαρακατσάνοι) για να τ(ου)ς γράψουν (οι Πρόεδροι). Τ(ου)ς έδωναν ένα δοχείο τυρί, ένα δοχείο βούτυρο... Ήθελαν να γραφτούν δημότες, γιατί σαν δημότ(η)ς πλήρωνες λιγότερο δικαίωμα βοσκής. Σαν ετεροδημότ(η)ς πλήρωνες το διπλάσιο ή το τετραπλάσιο. Κι ήθελαν να γίνουν δημότες να πληρώνουν λίγα. Οι πρόεδρ' έκαναν "κόγξες", για να πάρουν παράδες. Κι αυτοί πλήρωναν, έδ(ι)ναν παράδες...» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Οι πλούσιοι τσελιγκάδες δε λογάριαζαν τους πλούσιους (Ζαγορίσιους), λογάριαζαν τους δημογέροντες, αυτούς που κυβερνούσαν το χωριό. Τα είχαν "ένα". Τους "λάδωναν", τυριά, βούτυρα κ.λπ. Μ' αυτούς προσπαθούσαν να τα έχουν καλά (...) Στο Κουκούλι υπήρχε μια κλίκα Ζαγορισίων, το 1930-32, του Κοινοτικού Συμβουλίου, που όριζε τα πράγματα έτσι που έστελνε τους Σαρακατσαναίους έξω από το χωριό και τους επέβαλλε φόρο υδρεύσεως, επειδή έπαιρναν νερό απ' τη βρύση του χωριού, και φόρο ξυλεύσεως, επειδή πήγαιναν στο λόγγο και μάζευαν ξερά ξύλα(...) Επειδή δεν τους επέτρεπαν να κατασκηνώσουν τα πρόβατα πάνω απ' το μύλο, την άνοιξη που ανέβαιναν, έπρεπε να κατασκηνώσουν στα σύνορα μεταξύ Κουκουλίου και Διλόφου. Αυτό, κατά τη γνώμη μου, δεν ήταν σωστό, γιατί εάν έμεναν απάνω απ' το μύλο, στο ποτάμι, που είχε νερό, ένα-δυο βράδια, το πρωί θα 'φευγαν και θα πήγαιναν

²⁸ Ανάλογη συμπεριφορά διαπίστωνε και ο Campbell (1964: 226), ο οποίος περιγράφει με

πάνω. Μα θα μου πείτε κι εμείς οι Σαρακατσιαναίοι είμαστε καλοί; Τα ζώα μπορεί να φεύγαν και να πήγαιναν να 'καναν ζημιές. Ε, άλλο ζήτημα αυτό. Οι ζημιές ζημιές. Και υπήρχε μια παλιά παροιμία ότι "το Ζαγορίσιο, για να τον πιάσεις φίλο, πρέπει να τον δείρ(ει)ς". Κι όπως απεδείχθη στα χρόνια τα δικά μ' ήταν σωστό. Διότι ο Ζαγορίσιος δεν είναι άνθρωπος της κουμπούρας, ούτε του ξύλου, είναι άνθρωπος της πένας. Και η πένα με την κλίτσα δε συμβιβάζονται ποτέ. Στα χρόνια τα δικά μου κρέμασαν έναν αγροφύλακα σε μια τρύπα μέσα (...) Κάθε Πρόεδρος, μετά, που δεν τους έκανε τα χατήρια, άλλοι από προσωπικά, άλλοι από γενικά των Σαρακατσιαναίων, τον έδερναν. Δεν είν' κι οι Σαρακατσιαναίοι καλή πάστα. Κοίταζαν κι αυτοί τα συμφέροντά τους με την γκλίτσα. Που τα πράγματα δε λύνονται ούτε με τη γκλίτσα, ούτε με τη μονοκοντυλιά της πένας. Λύνονται με συζήτηση, με διάλογο. Αλλά ήταν οξυμένη η κατάσταση.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

Αυτή τη γενικότερα πιεστική κατάσταση για τα τσελιγκάτα προσπάθησε να διευθετήσει ο περίφημος νόμος 1223/ 3-4 Μαΐου 1938, με τον οποίο το κράτος παραχωρούσε στους μη εγγεγραμμένους μικροκτηνοτρόφους το δικαίωμα εγγραφής στα δημοτολόγια των κοινοτήτων που χρησιμοποιούσαν ως θέρετρα ή χειμαδιά για τα κοπάδια τους. Ωστόσο Ζαγορίσιοι και Σαρακατσάνοι πληροφορητές δε συμφωνούν αναφορικά με τα κίνητρα του νόμου. Για τους μεν Ζαγορίσιους ο νόμος εκπορευόταν κυρίως από την ανάγκη ελέγχου και στρατολόγησης των Σαρακατσάνων, ενώ για τους Σαρακατσάνους ο νόμος αποτέλεσε την πρώτη έμπρακτη απόδειξη της φροντίδας του κράτους απέναντί τους :

«Μέχρι τότε οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) ήταν σαν τους Τσιγγάνους, άγραφ' τελείως. Κι επειδή ο Μεταξάς δεν μπορούσε να τ(ου)ς πιάκει να τ(ου)ς πάρ' στρατιώτες, ανάγκασε τ(ι)ς Κοινότητες να τ(ου)ς γράψουν. Να ξέρ' ότ' είναι γραμμέν' σ' ένα μέρος. Για να μπορεί να τ(ου)ς πιάσ' για στρατιώτες, γιατί απέφευγαν το στρατό (...) Στο στρατό αν τ(ου)ς έπιαναν, πήγαιναν και πριν εγκατασταθούν στα χωριά. Γιατί δεν τ(ου)ς έβρισκαν π(ου)θενά (...) πού να βρει η αστυνομία πού γεννήθ(η)κε και πότε γεννήθ(η)κε και πού μέν'. Γι' αυτό ο

γλαφυρότητα τον τυπικό τρόπο μιας τέτοιας συναλλαγής (σ. 233-234)

Μεταξάς έκανε το νόμο (...) Και μάλιστα στον πόλεμο του '40 πολέμ(η)σαν, είχαμε και τραυματίες και αναπήρους στο Βραδέτο απ' αυ(του)νούς.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Ούτε και στρατεύονταν. Δε θα βρεις ανάπηρο²⁹ βλάχο ή περιπτερά θύμα πολέμου μέχρι το '40. Υστερα το '38 τ(ου)ς έγραψε ο Μεταξάς και στρατεύ(τη)καν το '40. Θύμα πολέμου εδώ δεν είχαμε, αλλά επιστρατεύ(τη)καν τότε.» (Γ.Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Άλλ' ήταν, άλλ' δεν ήταν γραμμέν'. Αλλά εδώ (στο Κουκούλι) οι περ(ι)σσότερ' ήταν. Τα παιδιά τα δήλωναν στ(ι)ς Κοινότητες : για στρατολογία, για εντάλματα, για στ(ι)δήποτε... Πλην όμως δεν είχαν δικαιώματα. Πολιτικά δικαιώματα απόχτ(η)σαν με μια διαταγή τ' Μεταξά το '38. Είπε : “Οι σκηνίτες θα αποκατασταθούν σε όποιο χωριό βρίσκεται καθένας” . Έγινε δικάσιμ' αυτή η δ(ου)λειά. Κάθε οικογένεια δικάζονταν. Και αποκαταστήνονταν με 150 πρόβατα κι απάνω. Από κει κι απάνω και χίλια να 'φκιανες, είχες το δικαίωμα (...) Κι έτσ' τα ίδια δικαιώματα που 'χε ο Ζαγορίσιος, τα ίδια απόχτ(η)σαμε κι εμείς.» (Α.Τ. 77 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

Ανεξάρτητα, πάντως, από τα κίνητρα για την εφαρμογή του συγκεκριμένου νόμου, τα αποτελέσματά του ήταν καθοριστικά για την περαιτέρω εξέλιξη των σχέσεων ανάμεσα στις ομάδες που μας απασχολούν. Οι πολλαπλές συνέπειές του τόσο στη συγκρότηση του τσελιγκάτου όσο και στον επαναπροσδιορισμό του ρόλου της κοινότητας, αποδεικνύουν ότι υπήρξε σημαντικότερη τομή, αφού στην ουσία αναίρεσε το καθεστώς αποκλεισμού των Σαρακατσάνων καταργώντας ταυτόχρονα ένα από τα βασικά τους εθνοτικά χαρακτηριστικά, την απουσία του τοπικού προσδιορισμού. Αξίζει επομένως να εξετάσουμε το ζήτημα αναλυτικότερα, για να αντιληφθούμε πληρέστερα τη δυναμική που διαμόρφωσε.

²⁹ Για ένα αντίθετο παράδειγμα βλ. την αίτηση του Σαρακατσάνου Φωτίου Χριστόδουλου Μακρή προς την Επιτροπή Πολεμικών Συντάξεων του Πρωτοδικείου περιφέρειας Ιωαννίνων να συνταξιοδοτηθεί, λόγω του ότι ο γιος του, στρατιώτης Λεωνίδας Μακρής αγνοούνταν μετά τη μικρασιατική καταστροφή. Το έγγραφο κατατίθεται στο Επίμετρο. (Α.Κ.Λ., Φάκελος 7: “Αρχείο Κτηνοτροφικού Συνδέσμου”. Υποφάκελος ζ': “Διάφορα έγγραφα”.)

Και πρώτα απ' όλα οι συνέπειες για το τσελιγκάτο: όπως ήδη αναφέρθηκε, το τσελιγκάτο βασιζόταν στην προσφορά φτηνής εργατικής δύναμης εκ μέρους των μικροκτηνοτρόφων (σμιχτών) ή ακτημόνων (τσοπάνηδων) Σαρακατσάνων. Η διαδικασία αυτή καθοριζόταν από την αδυναμία των μικροκτηνοτρόφων να εξασφαλίσουν βοσκοτόπια για λογαριασμό τους, αφού δε διέθεταν επαρκές κεφάλαιο, και από την άρνηση των κοινοτήτων να τους παράσχουν την ιδιότητα του δημότη, ώστε να εξασφαλίζουν βοσκές με το μισό μίσθωμα. Με την αναίρεση του δεύτερου κωλύματος το τσελιγκάτο άρχισε να αιμορραγεί και να αποσυντίθεται, μπροστά στο δεδομένο της ανεξαρτητοποίησης των μικροκτηνοτρόφων. Ας παρακολουθήσουμε τη διαδικασία, όπως την περιγράφει ο πληροφορητής Χρ. Τ., γόνος οικογένειας τσελιγκάδων :

«Αυτό, το να μην έχουνε τόπο να σταθούνε, ήταν η αιτία που δε σήκωσαν ποτέ κεφάλι οι τσομπάνηδες οι Σαρακατσιαναίοι. Διότι έλεγε ένας τσέλιγκας: “Έρχεσαι να μ’ φ(υ)λάς τα πρόβατα - αυτός είχε 20-25 πρόβατα δικά του - αλλά αρνάδες δε θα κρατήσεις!” (...) Ο τσέλιγκας εκμεταλλευόταν τους φτωχούς, πιστικούς και τσομπάνηδες. Εγώ το λέω ξεκάθαρα. Δεν ήταν γραμμένοι πουθενά. Τα χωριά δεν τους δέχονταν. Στους κάμπους δεν μπορούσαν να ζήσουν και κατ’ ανάγκην κάνανε ό,τι τους λέγανε οι τσελιγκάδες ως το '38. Τότε έγινε ο νόμος του Μεταξά και κατά πρώτον γράφτηκαν οι μικροκτηνοτρόφοι. Μετά, το '39 ή '40 γράφτηκαν οι υπόλοιποι, οι τσελιγκάδες. Τότε άλλαξε ο τρόπος : “Δε με θες; Κάθομαι στο χωριό.” Μέχρι τότε τα βουνά τα είχανε με ενοικιοστάσιο. Έπαψε αυτό και είχανε δικαίωμα οι μικροκτηνοτρόφοι ως δημότες να βόσκουν όπου θέλουν. Σήκωσαν κεφάλι και καλά κάμανε. Αναγκάστηκαν οι τσελιγκάδες, σκύψαν το κεφάλι και λένε “ελάτε να τα μοιράσουμε, πού θα βόσκει ο ένας και πού ο άλλος (...)” . Και τότε άρχισε η καταρροή των τσελιγκάδων και πάνε τα τσελιγκάτα.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

Από την άλλη μεριά σε δεινή θέση φαίνεται να περιήλθε και ο άλλος πόλος εξουσίας, οι κοινότητες. Η αθρόα εγγραφή Σαρακατσάνων στα δημοτολόγια, κυρίως από το 1939 και εξής, μείωσε δραματικά τα έσοδα των κοινοτήτων, σε βαθμό

μάλιστα που να κλονίζεται η δυνατότητά τους να συγχρηματοδοτούν μεγαλύτερα έργα, όπως η επέκταση του οδικού δικτύου, μέσω του Συνδέσμου Κεντρικού Ζαγορίου. Στο έγγραφο που ακολουθεί περιγράφονται εύγλωττα οι νέες συνθήκες :

«Συνεδρίασις των διοικουσών επιτροπών Βίτσης – Μονοδενδρίου. 27/2/40 (...) Οι πρόεδροι εισηγούνται ότι εφ' όσον ο απολογισμός του Συνδέσμου Κεντρικού Ζαγορίου κατά την λήξασαν περίοδον παρουσιάζει απόθεμα (...) και επειδή κατά την χρονιάν 1940 – 41 τα έσοδα αμφοτέρων των κοινοτήτων θα ελαττωθώσι κατά πολύ κατόπιν της εγγραφής εις τα δημοτολόγια και αποκτήσεως των δικαιωμάτων του δημότου κατοίκου 20 οικογενειών σκηνιτών κτηνοτρόφων αίτινες οικογένειαι κατά το πλείστον κατέβαλλον το διπλάσιον δικαίωμα βοσκής καθ' ο ετεροδημόται, και ως εκ τούτου τα ταμεία αμφοτέρων των κοινοτήτων έχουσιν ανάγκην αμέσου υλικής ενισχύσεως προς αντιμετώπισιν των πολλαπλών υποχρεώσεων των, προτείνουνσι όπως κατά την χρονιάν 1940 – 41 μη αναγραφή εις τους κοινοτικούς προϋπολογισμούς η υποχρεωτική εισφορά υπέρ του Ταμείου του Συνδέσμου Κεντρικού Ζαγορίου και ενισχυθεί (...) μόνον με το 1/3 των εσόδων του δικαιώματος βοσκής 1940 – 41. Αι διοικούσαι επιτροπαί (...) εγκρίνουσι ομοφώνως την ανωτέρω εισήγησιν (...) και παρακαλούσι την σεβαστήν Γενικήν Διοίκησιν Ηπείρου διά την έγκρισιν της παρούσης (...)» (Α.Κ.Μ., κατ. 5, σ. 17-18 πράξη 15/ 27-2-1940)

Μια δεύτερη, πάντως, συνέπεια για τις κοινότητες, πιο μακροπρόθεσμη, δε φαίνεται να απασχόλησε τα κοινοτικά συμβούλια σ' εκείνη τη δεδομένη στιγμή. Πρόκειται για την ένταξη στο εκλογικό δυναμικό της κοινότητας ενός νέου σώματος ψηφοφόρων, το οποίο στα χρόνια που ακολούθησαν έπαιξε καθοριστικό ρόλο τόσο στην πορεία των κοινοτικών πραγμάτων, όσο και στην ανάδειξη νέων πόλων εξουσίας στο πλαίσιο της κοινότητας.

Διαμορφώνεται επομένως, με την καταλυτική παρέμβαση του κράτους λίγο πριν το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, ένα καινούργιο τοπίο στο Ζαγόρι αναφορικά με τις ομάδες που μας απασχολούν. Η σταδιακή κατάργηση του εθνοτικού χαρακτηριστικού «σκηνίτης» για τους Σαρακατσάνους, με την πολιτική τους αποκατάσταση,

δημιούργησε νέα δεδομένα στο περιβάλλον των κοινοτήτων του Ζαγορίου, αλλά δε στάθηκε ικανή να αλλοιώσει, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, τις διαμορφωμένες ομαδώσεις του πληθυσμού. Οι αντιδράσεις αυτή τη φορά υπήρξαν περισσότερο συντονισμένες απ' όλες τις πλευρές.

Οι Ζαγορίσιοι κατ' αρχήν, αναγκάστηκαν να αποδεχθούν τα νέα δεδομένα, εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις όπως οι κοινότητες του Καπεσόβου και του Διλόφου, που αρνήθηκαν πεισματικά να εγγραφούν στα δημοτολόγια τους Σαρακατσάνους. Ειδικά η κοινότητα Καπεσόβου εξάντλησε κάθε μέσον στην προσπάθειά της αυτή, ακόμη και με προσωπικό κόστος για ορισμένους Ζαγορίσιους κατοίκους της, όπως επισημαίνουν οι πληροφορητές. Η ένταση βέβαια ενισχύθηκε εδώ και από την ποιότητα των βοσκοτόπων του Καπεσόβου, που διεκδικήθηκαν με πείσμα από τις δύο πλευρές. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες μαρτυρίες.

«Στο Καπέσοβο δεν πήγαν Σαρακατσαναίοι, διότι δεν άφηνε ο Σαρηγιάννης. Διότι εμφάνιζε το βουνό (καλυμμένο) με πρόβατα των γηγενών. Κι εφ' όσον δεν υπήρχε περίσσευμα, δεν μπορούσαν να εγγραφούν Σαρακατσαναίοι. Αυτός έπαιρνε ξένα πρόβατα επί πληρωμή δική του και, εκτός του ότι πληρώνανε ως ετεροδημότες στο χωριό, τα παρουσίαζε ως δικά του τα πρόβατα, οπότε σαν Πρόεδρος, αυτός διοικούσε στο Καπέσοβο. Κάλυπτε το βουνό με πρόβατα των γηγενών, οπότε δεν μπορούσε να πάει κανένας άλλος. Για παράδειγμα η οικογένεια των Ραφταίων: αυτοί είχαν 200 πρόβατα, έφερναν και 2-3 συγγενείς τους από το Αγρίνιο, τα 'φκιασαν 500-600, όλα επ' ονόματι των Ραφταίων. Είχε και δικά του, είχε και τους τζιομπαναραίους, τα παρουσίαζε δικά του και κάλυπτε το βουνό. Διότι όταν έγινε η αποκατάσταση των κτηνοτρόφων με το νόμο Μεταξά, έγινε βάσει της χωρητικότητας των βοσκοτόπων.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«Εγώ είχα καν' και στο Καπέσοβο δάσκαλος (...) Λοιπόν ένας βλάχος (Σαρακατσάνος), ο Ράφτ(η)ς, είχε συμφωνήσ' με το Βουλόδημο το μακαρίτ' να φέρ' τα πρόβατα μέσα στο Καπέσοβο και να 'ρθ' και κοινοτικός: να ρίζουν όλ' -10 εγώ, 10 εσύ - τα πρόβατα μέσα. Εγώ ήμουν ένα απόγευμα στο καφενείο κι έπ(ι)να τσίπ(ου)ρο. Έρθε το λε(ω)φορείο το πράσινο, κατέφ(υ)κε ο

Σαραγιάνν(η)ς και λέει: “Ποιος έφερε το Ράφτ’ εδώ πέρα;” Λέει κάποιος “Η αδερφή σ’ . Έδωσε το σπίτ’ το δικό σ’ να κάθεται και να ‘χει και τη γιδούρα τ’ χωριού.” Ου, έγινε ο Σαραγιάνν(η)ς ...Όταν νύχτωσε, πάει και παίρν’ ένα τσεκούρ’ και πάει στο σπίτ’, σπάει πόρτες, παράθυρα... (τη)ν τελευταία τ’ γρεντά (τη)ν έκοψε κι έπεσε μαζί με τ’ σκεπή. Πάει ο Ράφτ(η)ς, τι να δει! Ούτε πόρτες, ούτε παράθυρα, ούτε τίποτα. Πάει, έφ(υ)κε ...» (Γ.Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

«Εδώ κοίταζε να δεις τι γινόταν: οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι), άμα έρχονταν εδώ, δε θα ‘χε έσοδα η Κοινότητα. Γι’ αυτό τ(ου)ς κυν(η)γούσαν. Τα μοναδικά έσοδα τ(η)ς Κοινότητας ήταν το δικαίωμα βοσκής. Άμα ήταν εδώ, έπαιρναν δικαίωμα βοσκής, ενώ με τη δημοπρασία πο ‘ρχονταν κι έπαιρναν τ(ι)ς βοσκές, πλήρωναν κατ’ κι είχεν ένα έσοδο η Κοινότητα. [Έγιναν και δικαστήρια;] Δικαστήρια μοναχά ... Δικαστήρια και παραδικαστήρια... Μέχρι Συμβούλιο Επικρατείας.» (Γ.Δ. 72 ετών, Βραδέτο – Καπέσοβο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 2/5/2000)

Ωστόσο η περίπτωση του Καπεσόβου είναι μάλλον οριακή. Οι αντιδράσεις των υπόλοιπων Ζαγορίσιων, χωρίς να είναι λιγότερο ουσιαστικές, υπήρξαν όμως περισσότερο διπλωματικές. Στο Μονοδένδρι π.χ. η σταδιακή αποκατάσταση της διαταραχής γίνεται αντιληπτή μέσα από τρία χαρακτηριστικά κοινοτικά πρακτικά. Στο πρώτο (Α.Κ.Μ., κατ. 5 σ. 40-41 πράξη 37/9-6-1940) οι «αποκατασταθέντες κτηνοτρόφου» εγκαθίστανται μαζικά έξω από τον οικισμό, σε σημείο «ένθα υπάρχει άφθονον πηγαίον ύδωρ και αρκετή καύσιμος ύλη», αλλά που ταυτόχρονα συνιστά και «επιτηρουμένη ζώνη διά λόγους ασφαλείας», όπως επισημαίνεται. Στο δεύτερο έγγραφο (Α.Κ.Μ., κατ. 5 σ. 105-106 πράξη 29/3-12-1941) η οικονομική στενότητα επιχειρείται να αντιμετωπιστεί με την επιβολή άμεσου κοινοτικού φόρου 2,50 δραχμών κατά κεφαλήν ζώου, με αποτέλεσμα το ουσιαστικό βάρος της φορολόγησης να πέφτει και πάλι στα πολυπληθέστερα κοπάδια των Σαρακατσάνων, που αυτή τη φορά φορολογούνται ως δημότες. Τέλος, με το τρίτο έγγραφο (Α.Κ.Μ., κατ. 7 χ.α.σ. πράξη 28/28-2-1947) η διαδικασία αποκατάστασης της διαταραχής ολοκληρώνεται με την απαλλαγή της οικόσιτης κτηνοτροφίας από τη φορολόγηση, αφού η κοινότητα

«αναλαμβάνει την διά παντός μέσου ενίσχυσιν της οικοσίστου κτηνοτροφίας της κοινότητος ως του μόνου και σπουδαιότερου πόρου των οικογενειών της κοινότητος και δη υπό τας σημερινάς συνθήκας της ζωής».

Επιπλέον, παράλληλα με την επίσημη κοινοτική αντίδραση, εκδηλώνεται αντίδραση και εκ μέρους των ιδιωτών και ταυτόχρονα ιδιοκτητών μικρών βοσκήσιμων εκτάσεων, με τη δημιουργία συνεταιρισμού³⁰ που εκμίσθωνε τις εκτάσεις αυτές στους «αποκατασταθέντες» Σαρακατσάνους. Η στενότητα των βοσκοτόπων, καθώς η κοινότητα πίεζε για την εισαγωγή και μη δημοτών στα κοινοτικά βοσκοτόπια προκειμένου να φορολογεί, καθιστούσε σχεδόν υποχρεωτική την ενοικίαση των ιδιωτικών βοσκοτόπων από τους «αποκατασταθέντες» Σαρακατσάνους. Ορισμένοι μάλιστα πληροφορητές ομιλούν σχεδόν για απάτη :

«Είχαν καν' ένα συνεταιρισμό εδώ, Ζαβρούχο, Μεσίπολες, Κάμπο... Όλα αυτά τα 'χαν κάν'. Και ξέρ(ει)ς δεν είχαν πρακτικά, έτσ' με το στόμα, διότι δεν ήξερόμαν εμείς τι γινόταν. Μαζεύ(τη)καν εκεί το Κοινοτικό Συμβούλιο, λεν "θα κάνουμε πρακτικό να φκιάσουμε συνεταιρισμό". Βάνουν μια σφραγίδα ξεκάρφωτ' κι έφκιασαν το συνεταιρισμό τόσα χρόνια και μας κυνήγαγαν ... Εμείς έπρεπε να το νοικιάσουμε για να βοσκήσουμε' εκεί, έξτρα απ' το κοινοτικό, γιατί ήφερναν άλλους κτηνοτρόφους απ' αλλού. Οι άλλ' είχαν λεφτά, ήταν λεφτάδες, έρχονταν το βαρούσαν στ' δημοπρασία, το 'παιρναν και ζημίωναν οι υπόλοιπ'.» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Απέναντι στις διαδικασίες αυτές, που ως ένα βαθμό αποκατέστησαν την παλιά ισορροπία και επέτρεψαν στην κοινότητα να διατηρεί τον εξουσιαστικό – ρυθμιστικό της ρόλο, οι Σαρακατσάνοι επιχείρησαν να αντιδράσουν πλέον θεσμικά. Συγκρότησαν συμπαγή σώματα ψηφοφόρων και σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν τις

³⁰ Ανάλογες εξελίξεις σημειώθηκαν και στο Βραδέτο, με τη διαφορά ότι εδώ η αντιπαλότητα αφορούσε τους μικροϊδιοκτήτες του συνεταιρισμού και την κοινότητα, η οποία επεδίωκε να χαρακτηρίσει τις ιδιοκτησίες ως κοινοτική έκταση και να επωφεληθεί από την εκμίσθωσή τους στους Σαρακατσάνους : «(...) βοσκούσαν και στην κάτω περιοχή, μια ιδιόκτητο περιοχή που λέγεται "Μπιντελάια". Αυτή η περιοχή είναι βοσκότοπος, αλλά είχε βγει μια δικαστική απόφασ' που τη χωρίζ' σε 33 κλήρους (...) Ο πρόεδρος τότε ήθελε να την κάνει κοινοτική αυτή την έκταση και οι κάτοικοι –τους βοήθ(η)σε κι ένας κτηνοτρόφος Βαγγελής (Σαρακατσάνος) – έκαναν δικαστικό αγώνα κατά του

εκλογικές εξελίξεις στο πλαίσιο των κοινοτήτων, αναδεικνύοντας εκείνους τους πόλους εξουσίας που εξυπηρετούσαν καλύτερα τα συμφέροντά τους³¹. Σε κοινότητες πάλι όπου απέκτησαν σταδιακά την αριθμητική υπεροχή, ανέλαβαν οι ίδιοι τα κοινοτικά αξιώματα. Ας δούμε ορισμένες χαρακτηριστικές μαρτυρίες των πληροφορητών :

«Αλλά απ' αυτό το κυνήγι που μας κάνανε, λες "Άει στο διάολο, δεν μπορούμε κι εμείς να διοικήσουμε μια χρονιά, γαμώ το κέρατό μ' ;" Γιατί μας κυν(η)γούσαν τόσο τόσο πολύ με (τη)ν κτηνοτροφία. Δεν υπάρχει στ' Μπάια (Κήποι), στο Ειρηνοδικείο, άμα δεις, Σαρακατσάνος του Μονοδεντρίου που να μην τον πήγαν στα δικαστήρια.» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Ήθελαν κι αυτοί να βάλουν υποψηφιότητες. Ήταν ορισμένοι που ήξεραν ορισμένα πράγματα, όπως ο Τσι(ου)μάν(η)ς, οι Μυριουναίοι, κι ήθελαν κι αυτοί να βάλουν. Έβαλαν βέβαια σε μεικτούς συνδυασμούς, δεν υπήρξε ποτέ ένας καθαρός συνδυασμός βλάχικος (σαρακατσάνικος) (...) Για Πρόεδρ' δεν έμπαιναν, γιατί έφευγαν. Έβγαζαν όμως τον άνθρωπο τ(η)ς αρεσκείας τους, γιατί αυτοί είχαν την πλειοψηφία τα τελευταία χρόνια. (...) Ήταν κι αυτοί στο Συμβούλιο, αλλά πότε έρχονταν, πότε δεν έρχονταν για συνεδριάσεις, πότε έγγραφαν (τη)ν απόφασ' και (τη)ν υπέγραφαν (τη)ν άν(οι)ξ', όταν έρχονταν και δε βαριέσαι... Είχαν απόλυτ' εμπιστοσύν' στον Αναγνωστόπουλο. Είχαν εμπιστοσύν' και στον Καπρίτσιο, το γραμματέα, ο οποίος ήταν γαμπρός τ(ου)ς. Άρα, σ' λέει, η δ(ου)λειά θα πάει ωρολόι.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Πρόεδρου και κατόρθωσαν και βγήκε η απόφασ' αυτή για 33 κλήρους.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

³¹ Ο Campbell (1964: 225-226) κάνει λόγο για την ανάγκη «διαπραγμάτευσης» ανάμεσα στους Σαρακατσάνους και τους κοινοτικούς άρχοντες για την εξυπηρέτηση των υποθέσεών τους. Ωστόσο είναι σαφές αναφορικά με το στρατηγικό πλεονέκτημα των Σαρακατσάνων ως συμπαγούς εκλογικής πελατείας στον τελικό καθορισμό του εκλογικού αποτελέσματος. Πραγματικά, όπως επισημαίνει, εκεί όπου οι Σαρακατσάνοι κατείχαν «πολιτικά στρατηγική θέση», η χρέωση των θερινών βοσκών ήταν γενικά χαμηλότερη. Ωστόσο δεν αναφέρεται καθόλου στη δυνατότητα των Σαρακατσάνων να ασκούν οι ίδιοι την κοινοτική εξουσία, προφανώς λόγω του ότι κάτι τέτοιο δεν ήταν ακόμη εφικτό στη δεκαετία του '50 εξαιτίας των δυσμενών για τους Σαρακατσάνους δημογραφικών συσχετισμών.

Την ίδια τακτική, άλλωστε, ακολούθησαν και οι Γύφτοι, αφού επεδίωκαν πάντοτε να εκπροσωπούνται, όταν είχαν τέτοια δυνατότητα, στα κοινοτικά συμβούλια. Και οι παραδοσιακοί φορείς της κοινοτικής εξουσίας ήταν υποχρεωμένοι να τους λαμβάνουν υπ' όψη, όταν κατάρτιζαν τα ψηφοδέλτια των κοινοτικών συνδυασμών :

«(Οι Γύφτοι) ψήφιζαν, έβγαζαν δικό τους σύμβουλο: το Μήτσιο το Γκανά τον έβγαζαν πάντοτε σύμβουλο, ψήφιζαν δικό τους. Και σήμερα ακόμα ψηφίζουν (δικό τους). Γι' αυτό οι υποψήφιοι Πρόεδροι φρόντιζαν να πάρουν έναν (Γύφτο) στο συνδυασμό τους, για να πάρουν τις ψήφους αυτές από τους άλλους. Όπως και σήμερα στις εκλογές στη Βίτσα, (οι Σαρακατσάνοι) έβγαλαν Σαρακατσάνο . Είχαν πολλές ψήφους, ο Γιάννης ο Χαρίσης είχε 50. Τώρα βέβαια πήρανε τα δικαιώματα, πήγανε προς τη Ρίζιανη, κάτω. Όσοι ψηφίζουν εδώ, έβγαλαν και σύμβουλο, έβγαλαν τον Καραγιάννη.» (Φ.Β. 75 ετών, Βίτσα, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 7/8/99)

Τέλος, ο διαφαινόμενος αυτός ανταγωνισμός για τον έλεγχο της κοινοτικής εξουσίας, έλαβε σε ορισμένες περιπτώσεις σοβαρότερες διαστάσεις, ειδικά στις βλαχώφωνες κοινότητες, όπου η εγκατάσταση των Σαρακατσάνων αποδείχτηκε δυσκολότερη υπόθεση. Το παράδειγμα της Λάιστας είναι το πιο χαρακτηριστικό, αφού οι πληροφορητές, βλαχώφωνοι και Σαρακατσάνοι, υπερασπίζονται με πείσμα ο καθένας την πλευρά στην οποία ανήκει, και ταυτόχρονα βεβαιώνουν πως ο ανταγωνισμός διατηρείται αμείωτος μέχρι σήμερα, με αφορμή τις τελευταίες δημοτικές εκλογές. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν είναι ενδεικτικά :

(Ακολουθεί διάλογος ανάμεσα στους πληροφορητές Γ. Π. από τη Λάιστα, βλαχώφωνο, Στ. Τ. από το Ηλιοχώρι, βλαχώφωνο, και Β. Π. – Π., Σαρακατσάνα και σύζυγο του πρώτου πληροφορητή)

Β. Π. : Μα δεν τους θέλαν εδώ στο χωριό (τους Σαρακατσάνους)

Στ. Τ. : Ούτε αυτοί θέλαν.

Γ. Π. : Σ' ένα χωριό, εδώ στο Δίστρατο, πήγε μια οικογένεια. Σ(η)κώ(θ)η(η)κε όλο το χωριό και τ(ου)ς κινήγησε με τα παλούκια. Το λεν κι αυτοί οι ίδιοι. Και δεν

έμ(ει)νε κανέννας. Εδώ στ' λάκα όλη δεν έμ(ει)νε κανέννας Σαρακατσιάνος. Δεν τ(ου)ς δέχονταν.

Στ. Τ.: Κι εδώ στο χωριό μετά το '50 κάπως άρχισαν και ...

Β. Π. : Δεν τους ήθελαν...

Γ. Π. : Μετά το '50 αγοράζες σπιτ' και καθόσουν άμα ήθελες. Δε ρώταγες κανέναν.

Στ. Τ. : Είχαν πιο φιλικές σχέσεις μετά το '50 Πριν δεν τους ήθελαν. Όπως ήταν οι Κοσοβάρ' με τ(ου)ς Σέρβους... (...)

Β. Π.: Τι έκαναν όταν έρχονταν οι εκλογές;

Στ. Τ. – Γ. Π.: Άλλο θέμα αυτό, αν πουλιόσουν εσύ ή εγώ...

Β. Π.: Μέσα στο χωριό δεν τ(ου)ς έβαζαν. Πήγαινε ο υποψήφιος μια βραδιά στο ένα τσελιγκάτο, μάζευε ψήφους. Την άλλ' βραδιά ο άλλος, την άλλ' βραδιά ο άλλος... Έρχονταν το καλοκαίρ' τ(ου)ς έπαιρναν (τους Σαρακατσάνους) με τα παλούκια οι χωριάτες.

Στ. Τ.: Ποιος τ(ου)ς έφταιγε; Ο υποψήφιος τ(ου)ς έφταιγε ή αυτοί π' τ(ου)ς δεχόσασταν εκεί; Ο υποψήφιος τ' δουλειά τ' κάνει...

[Στο χωριό βγήκε ποτέ Σαρακατσάνος Σύμβουλος;]

Στ. Τ.: Βγήκε, πώς, βγαίνει.

Β. Π.: Τώρα; Τώρα βγήκε και Δήμαρχος. Τώρα; Ποιος “σιουράει” τώρα!...

Στ. Τ.: Τώρα από Ζαγοροχώρια έγιναν Σαρακατσανοχώρια τώρα...

«Οι Σαρακατσάνοι δεν έχουν σπίτια ή οικόπεδα στη Λάιστα για τον απλούστατο λόγο ότι η Λάιστα κήκε. Ο δεύτερος λόγος γιατί δεν πουλιούνταν οικόπεδα είναι πολιτικός. (...) Τους είχανε πάντοτε σε μια ομηρία πολιτική. Δηλαδή: “Δώστε μας ψήφους και θα το κανονίσουμε”. Έρχονταν οι άλλες οι εκλογές, ξανά πάλι : “Θα σας δώσουμε, θα προσπαθήσουμε, λείπουν πολλοί... Είναι πολλές κληρονομίες, δεν μπορούμε, δεν κάνουμε...” (...) Είχαν λοιπόν λόγους κομματικούς: να πάρουν ψήφους. Αυτοί τώρα κάθονται κάτω στα Ηλιοβούνια και οι άνθρωποι δεύτερης και τρίτης γενιάς δεν ενδιαφέρονται να αγοράσουν σπίτια στη Λάιστα. Αφού έχουν τα δικά τους στα Ηλιοβούνια - και πολυτελέστατα μάλιστα - στο Λούρο. “Έρχεται ο μαύρος λόχος!” λέγανε (στις εκλογές). Κατέβαιναν αυτοί με τις κόπες απ' το λεωφορείο κι ανέβαιναν

ομαδικώς να ψηφίσουν (...) Οι Σαρακατσαναίοι, εξαιτίας αυτής της πολιτικής ομηρίας, έχουν καταστρέψει τη Λάιστα, για μένα. Διότι με το να πηγαίνουν μονοκούκι σε κάποιον ...Είναι μεγάλος ο δεσμός της ομάδας κι αυτό εκδηλώθηκε στις πρόσφατες εκλογές: δεν έπαιζαν ρόλο ούτε τα κομματικά, ούτε τίποτα. Υπήρχε μεγάλη συσπείρωση Σαρακατσαναίων σε όλο το Ζαγόρι. Εγώ το είδα αυτό και αποσύρθηκα. Η δεύτερη ομάδα που κινήθηκε συγκροτημένα ήταν αυτή των Γύφτων. Και η τρίτη ομάδα, αυτή των Ζαγορίσιων ήταν “άρτσι, μπούρτσι και λουλάς” ...Οι Γύφτοι σ’ αυτές τις εκλογές συσπειρώθηκαν λόγω της υποψηφιότητας Σουκουβέλου. Πήρε τους Σκαμνελιώτες (Γύφτους), το Σκαμνέλι έχει πολλούς Γύφτους. Το δεύτερο χωριό με πολλούς Γύφτους είναι οι Κήποι. Έχουν ένα ποσοστό 70%. Και βγάζαν πάντοτε Γύφτο πρόεδρο, επί σειρά ετών (...) Όλοι οι Γύφτοι λοιπόν στους Κήπους πήγαν απ’ τη μια μεριά, όπως και οι Ζαγορίσιοι. Δεκαπέντε ψήφοι που ήταν Σαρακατσάνοι, πήγαν στον Τσουμάνη.(...) Σ’ αυτό το Δήμο, το δικό μας, έγιναν φυλετικές εκλογές.» (Γ.Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

Συμπερασματικά, ο ρόλος της επίσημης εξουσίας, κεντρικής και τοπικής, αν και αντιφατικός, υπήρξε καθοριστικός για τη συγκρότηση της εθνοτικής συνείδησης των ομαδώσεων που μας απασχολούν. Η επίσημη πολιτεία ενσωματώνοντας τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους, τους βλαχόφωνους και τους Γύφτους, μέσω της παραχώρησης της πολιτικής ιδιότητας, και ταυτόχρονα αποκλείοντας τους Σαρακατσάνους από τη διαδικασία αυτή, ενέτεινε τον άτυπο διαχωρισμό που προϋπήρχε, λόγω της νομαδικής μετακίνησης. Από την άλλη μεριά όμως, με το νόμο του 1938, διαμόρφωσε νέες προϋποθέσεις προσέγγισης και ταυτόχρονα νέα πεδία για την εκδήλωση του ανταγωνισμού.

4)Η συμμετοχή των ομάδων στην εκπαιδευτική δραστηριότητα.

Με τη διάκριση του πληθυσμού σε εγκατεστημένους και μετακινούμενους και επιπλέον με την καταρχήν απόδοση της ιδιότητας του δημότη μόνο στους πρώτους, διαμορφώνονται στο Ζαγόρι (ή ενισχύονται σημαντικά ήδη διαμορφωμένες) κοινωνικές συμπεριφορές με αντίστοιχα διχοτομικό χαρακτήρα. Θα εξετάσουμε εδώ

τη συμπεριφορά του εγκατεστημένου και του μη εγκατεστημένου τμήματος του πληθυσμού αναφορικά με την εκπαιδευτική δραστηριότητα που αναπτύσσουν και ειδικότερα ως προς τη συμμετοχή τους στην επίσημη εκπαιδευτική διαδικασία. Ο στόχος είναι να διερευνήσουμε κατά πόσον οι διαφορετικές στάσεις απέναντι στα ζητήματα αυτά μπορούν αντίστοιχα να αποδοθούν στις ομαδώσεις που μας απασχολούν, και ως εκ τούτου αν τελικά συνιστούν εθνοτικά χαρακτηριστικά.

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα στο Ζαγόρι αλλά και γενικότερα στην Ήπειρο, όπως είναι γνωστό, υπήρξε αρκετά ανεπτυγμένη ήδη από την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και συνέχισε να αναπτύσσεται σ' ολόκληρο το 19^ο αιώνα, παρ' ότι ένα τμήμα των απασχολούμενων μ' αυτήν, κυρίως φοιτητών και επιστημόνων – επαγγελματιών, αναγκαζόταν εκ των πραγμάτων να δραστηριοποιείται εκτός Ζαγορίου (Δαλκαβούκης 1999: 59-64). Στην εκπαιδευτική αυτή έξαρση πρωτοστάτησε το ελληνόφωνο τμήμα των Ζαγορίσιων, αλλά αρκετά σύντομα ακολούθησαν και οι βλαχόφωνες κοινότητες, αφού ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, όπως μας πληροφορεί ο Λαμπρίδης (1868: 82-86) συστήνουν σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, κυρίως για την εμπέδωση της ελληνικής γλώσσας. Την ίδια συμπεριφορά εξάλλου ακολούθησαν και οι Γύφτοι, αρχίζοντας να στέλνουν τα παιδιά τους στα σχολεία των κοινοτήτων «μόλις προ μικρού», όπως σχολιάζει ο Λαμπρίδης (1868: 112). Οι εξελίξεις αυτές επέφεραν σύντομα εντυπωσιακά αποτελέσματα, αφού μεταξύ των μόνιμα εγκατεστημένων στο Ζαγόρι στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σχεδόν δεν υπήρχαν αναλφάβητοι (Δαλκαβούκης 1999:88-91).

Στους μετακινούμενους όμως Σαρακατσάνους η κατάσταση ήταν αρκετά διαφορετική. Μέχρι τη σταδιακή τους εγκατάσταση στους οικισμούς του Ζαγορίου, οι εκπαιδευτικοί τους προσανατολισμοί αφορούσαν κυρίως την απόκτηση δεξιοτήτων και τεχνικών γνώσεων που σχετίζονταν με την κτηνοτροφία και τη διαχείριση του νομαδικού βίου, μια διαδικασία εσωστρεφής, ενταγμένη στο πλαίσιο του τσελιγκάτου³². Η όποια εξωστρέφειά τους, δηλαδή προσέγγιση προς τους επίσημους

³² Βλ. σχετικά Θ. Ανθογαλίδου, 1987 σ.75-77. Ωστόσο η απόκτηση τέτοιων τεχνικών γνώσεων από τους Σαρακατσάνους φαίνεται ότι είχε αντίκρισμα και έξω απ' το πλαίσιο του τσελιγκάτου, όπως παρατηρεί ο Γ. Ρ. 66 ετών, Ζαγορίσιος πληροφορητής από το Μονοδένδρι: «Οι Ζαγορίσιοι δεν ήξεραν να σφάζουν, φώναζαν ένα βλάχο (Σαρακατσάνο) κα έσφαζε (...) Στα γίδια πάντα βλάχους φωνάζανε οι Ζαγορίσιοι. Δεν ήξεραν τι τ(ου)ς γένεται. Και τώρα ακόμα να ρωτήσεις τ(ου)ς Πανταζαίους δεν ξέρουν τ(ι)ς ονομασίες των ζώων.» (συνέντευξη 20/8/99)

εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, είχε μάλλον χρηστικό ή περιστασιακό χαρακτήρα: αφ' ενός αφορούσε πρωτίστως τις οικογένειες των τσελιγκάδων, απ' όπου θα προέκυπταν οι διάδοχοι επικεφαλής των τσελιγκάτων³³, αφ' ετέρου γινόταν στο περιθώριο της κτηνοτροφικής δραστηριότητας, στο χρόνο και το χώρο ανάπαυλας από την εργασία. Οι ελάχιστες εξαιρέσεις απλώς επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες σχετικές αναφορές :

«Στο σχολείο δεν πήγαιναν καθόλ'. Εγώ πήγα σχολείο στ' Βίτσα. Θ(υ)μάμαι να σ' πω συμμαθητές μ', αλλά βλαχάκια (Σαρακατσάνους) όχι. Όταν εγκαταστάθ(η)καν, τα 'στελναν ύστερα. Όταν έφευγαν το χ(ι)νόπωρο, τα 'παιρναν τα παιδιά, τα πά(γ)αιναν κάτω, κι ύστερα τα 'φερναν πάλι, όπως γίνεται και τώρα.» (Σ.Ν. 84 ετών, Βίτσα-Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«Οι γερόντ' οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) δεν ήξεραν να διαβάζουν και να γράφουν, λίγα πράματα. Κι ο τσέλιγκας λίγα πράματα. Περ(ι)σότερο τ(ου)ς ενδιέφερε η αριθμητική αυ(του)νούς... να πουλάν και ν' αγοράζουν... Αυτά τα γράμματα τα μάθαιναν στα καλύβια που ήταν όζω. Εκεί πήγαιναν διάφοροι, όχι δάσκαλοι βέβαια, που ήξεραν πέντε γράμματα, “πέντε κλίτσες γράμματα”. Παράδειγμα ο Χαρδαλιάς: έκανε το δάσκαλο. Πήγαινε στους βλάχους (Σαρακατσάνους), βλάχος είναι κι αυτός, και τ(ου)ς έκανε μάθημα στα καλύβια. Όχι στο Βραδέτο, στο Τσερνέσ' εκεί καπ(ου)' πήγαινε ο Χαρδαλιάς. Στο Βραδέτο δεν ξέρω ποιος πήγαινε για δάσκαλος. Πάντως είχαν ένα καλύβ' που το 'λεγαν “στο σχολείο”. Ήταν ένα χωράφ' τ' Λιπαρά κι είχε μέσα ένα καλύβ'. Και του 'χαν για να κάθονται να τρων όταν έκαναν χωράφ'. Ήταν χτισμένο με πέτρες και σκεπασμένο απάνω με πλάκες. Εκεί πήγαινε ο δάσκαλος - τρόπος του λέγειν δάσκαλος - και τ(ου)ς μάθαινε λίγο να γράφουν, να λογαριάζουν ...Κι έμ(ει)νε ακόμα και σήμερα και λένε “στο σχολείο τ' Λιπαρά” (...)Ο Νίκος ο Τσι(ου)μάν(η)ς (Σαρακατσάνος) είχε 7-8 παιδιά. Ο Τρύφανος έγινε δικηγόρος, σπούδασε, έφυγ' απ' το σπίτ'. Ο Ηλίας έγινε μηχανικός κι ο Γιώργος πήγε στη Σχολή Ευελπίδων, έγινε αξιωματικός κι έφτασε μέχρι το

³³ Στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του τσέλιγκα ήταν και η μίσθωση δασκάλου «παρά τη ομάδα», όπως αναφέρει ο Καραβίδας (1931: 37). Έμμεσα όμως αναγνωρίζει ότι η πράξη αυτή αφορούσε «την εκπαίδευσιν συχνά των τέκνων του», δηλ. του ίδιου του τσέλιγκα.

βαθμό του στρατηγού. Τρία παιδιά σπούδασαν, τρία τ' άφ(η)σε ασπούδαστα, στα πρόβατα .» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Αυτή η εκ διαμέτρου αντίθετη εικόνα σε σχέση με το εγκατεστημένο τμήμα του πληθυσμού δεν αφορούσε μόνο τους άνδρες, αλλά ήταν ακόμη πιο έντονη όσον αφορά τις γυναίκες: για τις Ζαγορίσιες η πρόσβαση ακόμη και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ήταν μια αρκετά πιθανή εξέλιξη, ήδη από το Μεσοπόλεμο, ενώ για τις Σαρακατσάνες μια τέτοια διαδικασία καθυστέρησε πολύ περισσότερο και γενικά αποτελούσε σπάνια εξαίρεση που συνοδευόταν από τα σχόλια της ομάδας για την ηθική των κοριτσιών αυτών, όπως αναφέρουν οι πληροφορητές. Με κοινωνιολογικούς όρους, όπως επισημαίνει η Θ. Ανθογαλίδου (1987: 70-71), η διαφορά των Ζαγορίσιων από τους Σαρακατσάνους, ως προς την πρόσβαση των μεν και των δε στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ξεπερνά τον έναν αιώνα. Αλλά ας επιστρέψουμε στους πληροφορητές :

«Τελείωσα το Δημοτικό, πήγα στ' Βίτσα στο Σχολαρχείο τρία χρόνια, μια χρονιά στο Γυμνάσιο στα Γιάννενα κι ύστερα έδωσα εξετάσεις στο πεντατάξιο Διδασκαλείο. Και τελείωσα το 1925 δασκάλα. Δεν εργάστηκα όμως, δυο χρόνια μοναχά!»³⁴ (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσα. Συνέντευξη 1/8/99)

«Ένα άλλο πάλι που είχανε οι Σαρακατσαναίοι ωραίο ήτανε που τα κορίτσια τους δεν τα βγάζανε έξω. Ούτε στο σχολείο. Έπαιρναν δάσκαλο από 'δω και τους έκανε καλοκαιρινά μαθήματα. Και τα κορίτσια ίσως άρχισαν μετά το '45 να πηγαίνουν κι αυτά εκεί να κάνουν λίγα μαθήματα. Εγώ γεννήθηκα εδώ στη Λάιστα, η πρώτη Σαρακατσανοπούλα που εγκαταστάθηκα σε Ζαγοροχώρι και πήγα σε Γυμνάσιο. Η πρώτη. Γιατί βρήκα κάτι δικούς μας και με ρώτησαν: "Εσύ τόσο μεγάλη, πώς έγινες δασκάλα;" Όταν πήγα εγώ στο Γυμνάσιο, οι

³⁴ Ανάλογες περιπτώσεις μπορεί να βρει κανείς σε κάθε χωριό, όπως δύο πληροφορήτριες από το Κουκούλι, που θέλησαν όμως να διατηρήσουν την ανωνυμία τους. Η πρώτη είναι απόφοιτος Σχολαρχείου και η δεύτερη απόφοιτος Ημιγυμνασίου, ενώ, όπως δήλωσαν, « και οι μανάδες μας οι γριές ήξεραν γράμματα, ενώ οι Σαρακατσάνες ήταν εντελώς αγράμματα.»

Σαρακατσάνοι είπαν για τη μάνα μου: “Η Κώσταινα τ(ι)ς έβγαλε στο κλαρί τ(ι)ς κοπέλες!”³⁵» (Α.Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάισα. Συνέντευξη 8/8/99)

Ωστόσο η άποψη αυτή δε φαίνεται να ταυτίζεται με τη γενικότερη στάση των Σαρακατσάνων απέναντι στην εκπαίδευση, από τη στιγμή της εγκατάστασής τους στους οικισμούς, είτε πριν είτε μετά το 1938. Παρά το γεγονός ότι η συμμετοχή των παιδιών στο σχολείο, όταν ήταν αναγκαστική, οδηγούσε κάποτε σε αντίθετα αποτελέσματα, π.χ. σκασιαρχείο, η φοίτηση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση υπήρξε αθρόα, τουλάχιστον στις κοινότητες εκείνες που οι Σαρακατσάνοι είχαν τέτοια δυνατότητα, όπως στο Βραδέτο³⁶. Εδώ μάλιστα συμμετείχαν ακόμη και τα παιδιά των «σκηνιτών» κάτω από πραγματικά αντίξοες συνθήκες, όπως φαίνεται από τις περιγραφές που ακολουθούν :

«Το '36 που έφυγα εγώ, ήταν ο Αλέξης ο Χαρίσης (Σαρακατσάνος) που πήγαινε σχολείο, μαζί πηγαίναμε. Ο Δημητράκης, ο Γιάννης και ο Μίχος (Σαρακατσάνοι) δεν πηγαίνανε. Ο δε Δημητράκης έκανε κοπάνα ... Και η μία η κοπέλα πήγαινε σχολείο, η Σπυριδούλα.» (Φ.Β. 75 ετών, Βίτσα, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 7/8/99)

«Όταν πήγαινα εγώ στο σχολείο, είχα πολλούς συμμαθητές Σαρακατσάνους. Ήμουσαν 60 παιδιά: θα 'μασταν 15 ντόπια και τ' άλλα ήταν όλα βλαχάκια. Πολλά παιδιά. Έρχονταν απ' τα καλύβια το πρωί στο σχολείο. Το σχολείο τότε ήταν πρωί – απόγευμα. Το μεσ(η)μέρ' σταματούσαμεν. Εμείς πάειναμεν στα σπίτια μας, αυτά έπιαναν κάναν ίσκιο εκεί πέρα. Είχαν λίγο ψωμάκι στην τσάντα τ(ου)ς, έτρωγαν και τ' απόγευμα, στ(ι)ς τρεις, έρχονταν

³⁵ Στο σύστημα αξιών της σαρακατσάνικης κοινωνίας η έννοια της τιμής προκύπτει από τη συμπληρωματικότητα των ρόλων άνδρα και γυναίκας, αφού αντιστοιχεί στη συμπληρωματική αντίθεση των δύο φύλων: η τιμή του άνδρα δεν εξαρτάται μόνο από τις δικές του θετικές πράξεις, αλλά και από τη σεμνότητα της γυναίκας, ενώ αντίστροφα η σεμνότητα της γυναίκας διασφαλίζεται από τη δραστηριότητα του άνδρα στους ρόλους του πατέρα, του αδελφού, του συζύγου κ.λπ. (Βλ. σχετικά Campbell, 1964 σ. 199, 315-317). Έτσι, όπως δηλώνει χαρακτηριστικά ο Campbell (1964: 316) «η αδυναμία είναι ντροπή και οι περιστάσεις ποτέ δεν τη δικαιολογούν». Στο συγκεκριμένο παράδειγμα ως «αδυναμία» νοείται η φοίτηση μιας Σαρακατσάνας στο Γυμνάσιο.

³⁶ Από την άποψη αυτή επιβεβαιώνονται οι παρατηρήσεις που είχαν κάνει αρκετές δεκαετίες νωρίτερα οι Hoëg (1925/26, τομ. Ι : 18) και Campbell (1964: 156-157) ότι οι προθέσεις των Σαρακατσάνων απέναντι στην επίσημη εκπαίδευση άλλαζαν σταδιακά. Βλ. και Ανθογαλίδου, 1987 σ. 72-73.

πάλι στο σκολειό μέχρι τ(ι)ς επτά. Ύστερα έφευγαν, πήγαιναν στα καλύβια τ(ου)ς. Και ξεκινούσαν από μακριά, δηλαδή μισή ώρα, τρία τέταρτα δρόμο.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Θ(υ)μάμαι εγώ που πήγαινα στο Δημοτικό σχολείο το '36, είχα συμμαθητές βλάχους (Σαρακατσάνους) πο 'ρχονταν από πάνω, απ' τα καλύβια. Είχε και βλαχάκια από μέσα απ' το χωριό, αλλά τα περ(ι)σότερα απ' έξω. Είχα ένα φίλο, ο οποίος βρίσκεται τώρα στην Πρέβεζα, τον έπαιρνα στο σπίτι' το μεσημέρ'. Γιατί ερχόταν το μεσημέρι, έμεναν στο χωριό τα παιδιά, γιατί είχε πρωί – απόγευμα σχολείο. Κι αυτόν τον είχα φίλο και τον έπαιρνα στο σπίτι'. Ήταν δε καλλιγράφος άριστος.» (Γ.Δ. 72 ετών, Βραδέτο – Καπέσοβο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 2/5/2000)

Αλλά τέτοια δυνατότητα για φοίτηση δεν είχαν πάντοτε οι Σαρακατσάνοι. Η κοινότητα του Βραδέτου, όπως κι αυτή του Κουκουλίου, ανήκει στις εξαιρετικές περιπτώσεις που η φοίτηση προσαρμόστηκε στις ανάγκες των πολυπληθέστερων Σαρακατσάνων μαθητών. Πρόκειται για το θεσμό του «θερινού σχολείου» που, από την άποψη αυτή, αποτελεί την πρώτη ουσιαστική παρέμβαση των Ζαγορίσιων στην εκπαίδευση των Σαρακατσάνων. Όμως τα πραγματικά κίνητρα των Ζαγορίσιων γι' αυτή την ενέργεια προσδιορίζονται διαφορετικά από τους Σαρακατσάνους πληροφορητές κι ως ένα βαθμό επιβεβαιώνονται από τους Ζαγορίσιους :

«Όταν καθήσαμε στα χωριά, εκείνη την εποχή, άρχισαν να φθίνουν τα σχολεία του Ζαγορίου, να φθίνει ο αριθμός των μαθητών. Οι Ζαγορίσιοι σε κάθε χωριό, όταν έβλεπαν το σχολείο τους έτσι, έλεγαν : “Να το κάνουμε θερινό” . Ήταν τα βλαχόπουλα, ήταν πολλά παιδιά. Και το πρώτο σχολείο που έγινε ήταν του Κουκουλίου και μετά του Βραδέτου. Όχι γιατί πονούσαν να μάθουν τα παιδιά των Σαρακατσαναίων, αλλά για να μην καταργηθεί το σχολείο και τα 6-7 παιδιά που ήταν, των γηγενών, αναγκαστούν να φύγουν. Όχι από καλή καρδιά. Γιατί δεν έγινε σχολείο στη Βίτσα που ήταν 30 βλαχόπουλα π' κάθονταν απάνω χωρίς να μαθαίνουν γράμματα; Αδιαφόρησαν εκεί. Άρα υπήρχε ιδιοτέλεια. Το ίδιο έγινε στο Τσεπέλοβο και αλλού. Και γιατί θα φεύγαν

οι δάσκαλοι, αν καταργούνταν το σχολείο. Στο χωριό μας ήταν ο Λαζαρίδης δάσκαλος. Όταν θα καταργούνταν το σχολείο, θα 'φευγε. Ήταν όμως Κουκουλιώτ(η)ς. Το ίδιο στο Τσεπέλοβο ο Γιαννακός ή στο Βραδέτο ο άλλος. Γιατί δεν έγινε στο Σκαμνέλι, που ήταν βλαχόπουλα τόσα και τόσα έξω απ' το χωριό π' καθότανε, δεν πήγαιναν σχολείο;» (Χρ.Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«Ήταν θερινό το σχολείο και ήταν ακριβώς για τους βλάχους (Σαρακατσάνους). Τα μαθήματα ξεκινούσαν κανονικά, δεν κάναμαν διακοπή το χ(ει)μώνα, κάναμαν και το καλοκαίρ' και κάναμαν εξετάσεις τον Αύγουστο. Καθόμασταν κάνα μήνα και ξεκ(ι)νούσαμε πάλι. Αυτό έγινε μόνο στο Βραδέτο. Στ' άλλα χωριά δεν είχε βλάχους πολλούς, πλην του Τσεπελόβου που είχε βλάχους, αλλά ήταν τα παιδιά τα ντόπια πολλά και δεν μπορούσαν να το κάνουν θερινό το σχολείο.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Ένα βράδ' είπαν να βάλουν βλάχους (Σαρακατσάνους) εδώ στο σπít' δίπλα. [Ποιοι ήθελαν να τους βάλουν;] Ήθελαν οι χωριανοί, για να 'χουν παιδιά για το σχολείο. Ε, ένα βράδ' μέθ(υ)σε ο πατέρας τ' Αντρέα, αρπάζ' ένα τσεκούρ' και μπαίν' μέσα κι έπιακε πόρτες, παράθυρα και τάγκα-τούγκα δεν άφ(η)κε τίποτα.» (Γ.Δ. 72 ετών, Βραδέτο – Καπέσοβο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 2/5/2000)

«Τότε ακόμα εκείνα τα χρόνια υπήρχαν σκολειά Δημοτικά. Και για να κρατήσουν το σκολειό (στο Δίλοφο), έπρεπε να βρουν μια οικογένεια μεγάλ', να 'χει πολλά παιδιά. Δηλαδή δούλεψε το καλοκαιρ(ι)νό το σκολειό για να το κρατήσουν. Και βρήκαν μια οικογένεια, Γιάνν' Γόγολος λέγονταν αυτός, που είχε 7-8 παιδιά. Απ' αυτά τα παιδιά θα πά(γ)αιναν 4-5 σκολειό. Ε, κι έβαλαν αυτό το βλάχο (Σαρακατσάνο) εκεί π' πάει αυτός ο δρομάκος, εκεί στον πάτο ήταν. Κι έφευγαν τα παιδάκια από 'κει, πά(γ)αιναν στο σκολειό και το γιόμα γύρ(ι)ζαν πάλι πίσω. Δηλαδή και πάλι έβαλαν κτηνοτρόφο, αλλά όχι μέσα στο χωριό (...) Ήταν και λίγα ντόπια παιδιά, και κράτ(η)σαν το σκολειό. Πριν τον πόλεμο αυτά.» (Μ.Χ. 70 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

Παρόμοια παράπονα διατυπώνονται από τους εγκατεστημένους Σαρακατσάνους της πρώτης γενιάς και όσον αφορά τον κατεξοχήν θεσμό δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για το Ζαγόρι, τη Ριζάρειο Σχολή και την Εκκλησιαστική Σχολή Βελλάς, που λειτούργησε ως παράρτημα της πρώτης για αρκετό διάστημα. Στα ιδρύματα αυτά, που αποτέλεσαν για δεκαετίες φυτώρια δασκάλων, θεολόγων και ιερέων, η πρόσβαση των Ζαγορίσιων μαθητών γινόταν με κλήρωση μεταξύ των αριστούχων αποφοίτων του Δημοτικού και, όπως επιβεβαιώνουν έγγραφα³⁷ και πληροφορητές, οι Σαρακατσάνοι μαθητές δε συμμετείχαν στις διαδικασίες, τουλάχιστον ως τη δεκαετία του 1950. Αργότερα, βέβαια, η συμπεριφορά άλλαξε, αλλά αυτό σε μεγάλο βαθμό σχετίζεται και με τη μεταβολή στην πληθυσμιακή σύνθεση του Ζαγορίου, αφού η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών ήταν πλέον Σαρακατσάνοι.

«Εγώ σταμάτ(η)σα το '40. Κηρύχ(τη)κε ο πόλεμος, σταμάτ(η)σαμεν, πάει το σχολειό, δεν πήγαμεν. Ετούτα τα παιδιά τ' χωριού πήγαν. Γι' αυτό κι έχασάμεν γράμματα εμείς, δεν έμαθάμεν...Εγώ ήμουν με το Σάββα, με το Γιωργάκη, τον Πολυδεύκη...Αυτά τα παιδιά είχαν τ' δύνامي' να παν παρακάτω, άλλ' στα Γιάννενα, άλλ' στ' Βελλά ...Τα περ(ι)σσότερα πήγαν στ' Βελλά. Σαρακατσιάνος στ' Βελλά δεν πήγε. Ήταν να πάει ο Γιάνν(η)ς ο Λαδιάς και τον έκοψαν. Τώρα πώς τον έκοψαν, δεν ξέρω. Ήταν καλός ο Γιάνν(η)ς, ήταν άριστος. Ο αδερφός μ' ο Κώστας κι ο Γιάνν(η)ς ήταν άριστ'. Ετούτος ο θ(ι)κός μ' θα πήγαινε, γιατί ο πάππος είχε κάπως καλό νταραβέρ' με τ(ου)ς Ζαγορίσι', είχε και πέντε λεφτά...Τ(ου) Γιάνν' ο πατέρας, ο Ναπολέον, δεν είχε, φύλαγε τα γίδια τ' χωριού. Τον βρήκαν μια αφορμή τότε εδώ το Συμβούλιο τ' χωριού και τον έκοψαν. Ήταν καλός ο Γιάνν(η)ς, θα να 'ταν τώρα δάσκαλος (...) Ο θ(ι)κός μ' ο γιος πήγε, αλλά δεν έκατσε στ' Ριζάρειο. Κι αν κάθονταν θα να 'ταν δάσκαλος, όμοια με τον Τάκη (Γύφτος), μια ηλικία. Κι εγώ δεν έχω παράπονο απ' τ(ι)ς Ριζαρίτες. Αφού μού' ειπαν : "Άμα κάτσ' το παιδί σ', θα το βγάλουμε

³⁷ Πρόκειται για έναν κατάλογο των υποψηφίων υποτρόφων μαθητών της ακαδημαϊκής χρονιάς 1945-46 από το αρχείο της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής, απ' όπου απουσιάζουν εντελώς ονόματα Σαρακατσάνων μαθητών. (Βλ. Πηγές, Α.Ρ.Ε.Σ.)

δάσκαλο. Σκόλασε!” Από μόνος τ’ δεν έκατσε.» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Άλλωστε στα δύσκολα χρόνια της δεκαετίας του 1940 η εξασφάλιση που παρείχε η φοίτηση στη Ριζάρειο Σχολή καθιστούσε τις ελάχιστες προσφερόμενες θέσεις υποτρόφων «μήλων της Έριδος», ακόμη και για τους ίδιους τους Ζαγορίσιους, όπως αποδεικνύουν οι δεκάδες αιτήσεις των ενδιαφερομένων γονέων για την εισαγωγή των παιδιών τους στη Σχολή ως υπεράριθμων. Στον ανταγωνισμό αυτό επιστρατεύονταν όλα τα μέσα, θεμιτά και αθέμιτα, ενώ κάποτε αμφισβητούνταν και η γνησιότητα της καταγωγής των υποψηφίων υποτρόφων από άλλους ανταγωνιστές. Σ’ ένα τέτοιο κλίμα, οι Σαρακατσάνοι, ως οι πιο πρόσφατοι δημότες, είχαν ασφαλώς τον τελευταίο λόγο. Η αίτηση ενός Γύφτου από το Μονοδένδρι προς το διοικητικό συμβούλιο της Ριζαρείου Σχολής δίνει ένα χαρακτηριστικότατο παράδειγμα, με πολλαπλή σημασία :

«Λαμβάνω την τιμήν ο υπογεγραμμένος Θεοφάνης Γκόντος, κάτοικος Μονοδενδρίου, ανάπηρος πολέμου 1940-41, πολύτεκνος και πάντι άπορος να αναφέρω υμίν τα εξής: Κατόπιν της εγκυκλίου υμών περί υποδείξεως και κληρώσεως των δέκα μαθητών υποτρόφων της Ριζαρείου εκ Ζαγορίου, καίτοι ο υιός μου Θεόφιλος, τέκνον αναπήρου, πολυτέκνου και εντελώς άπόρου πατρός, συγκεντρώνοντος δε και άπαντα τα εν τη εγκυκλίω αναφερόμενα προσόντα, δεν επροτιμήθη όλως παρανόμως υπό της αρμοδίας επιτροπής, ήτις υπέδειξεν όλως αντιθέτως τον Σάββαν Θ. Θεοδώρου όστις δεν δικαιούται να κληρωθή καθ’ ότι ο πατήρ του Θεόδωρος κατάγεται εκ Λάκας Σουλίου γεννηθείς εκεί κατόπιν μετά του πατρός του ήλθεν βουκόλος εις Ελάτην Ζαγορίου, κατόπιν κατετάγη εις χωρ/κήν και μετά ήλθεν εσώγαμβρος εις την Κοινότητα και άρα ούτε Μονοδενδρίτης είναι αλλά ούτε και Ζαγορίσιος και συνεπώς αποκλείεται ο υιός του. Ούτος εσχάτως υπεισήλθε και ανέλαβε το αξίωμα του Προέδρου της Κοινότητος και χρώμενος του αξιώματός του ου μόνον παρανόμως υπέδειξεν προς κλήρωσιν τον υιόν του Σάββαν ως υπότροφον της Ριζαρείου, αλλά και συνέταξε και αίτησιν πρωτοφανή υπογραφείσαν παρ’ ανδρών και γυναικών !!! ίνα εισαγάγη τούτον ως

υπεράριθμον υπότροφον εν τη Σχολή. Διά ταύτα διαμαρτύρομαι ενώπιον υμών και καταγγέλλω την εν λόγω επιτροπήν διά την παράνομον ταύτην πράξιν και ποιούμαι έκκλησιν ενώπιον υμών όπως ευαρεστούμενοι εισαγάγητε τον υιόν μου Θεόφιλον είτε ως υπεράριθμον είτε διά κλήρου υπότροφον της Ριζαρείου, ενισχύοντες και ανακουφίζοντες έναν ανάπηρον και πραγματικόν μάρτυρα πολεμήσαντα εις τον Ιερόν κατά της Ιταλίας πόλεμον, πολύτεκνον και πάντι άπορον προστάτην πολυμελούς οικογενείας αποδίδοντες το δίκαιον (...)» (Α.Ρ.Ε.Σ., Φακ. Εισερχομένων Εγγράφων 1945-1953, αρ. πρ. 400/ 18-12-1945)

Ουσιαστική εξέλιξη, πάντως, στην πρόσβαση των Σαρακατσάνων του Ζαγορίου στη δευτεροβάθμια και ακολούθως στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, σημειώθηκε μερικά χρόνια αργότερα, με την ίδρυση του Γυμνασίου στο Τσεπέλοβο. Η συμμετοχή των Σαρακατσάνων μαθητών ήταν ιδιαίτερα μεγάλη, όπως και η επίδοσή τους, αν κρίνει κανείς από τις μαρτυρίες των πληροφορητών. Παρά την κάποια δόση υπερβολής που τις διακρίνει, αφ' ενός επιβεβαιώνουν το μαζικό χαρακτήρα της φοίτησης, αφ' ετέρου αναδεικνύουν την επιρροή των Ζαγορίσιων στην υιοθέτηση νέων προτύπων απ' τους Σαρακατσάνους : οι περισσότεροι ακολουθούν το επάγγελμα του εκπαιδευτικού, ένα κατεξοχήν «ζαγορίσιο» επάγγελμα στην περιοχή :

«Αργότερα όμως τα παιδιά πήγαν στο Γυμνάσιο. Πρέπει ν' ανάβουν λαμπάδα στο Βλαχόπουλο, σ' αυτόν που ενήργησε να γίνει Γυμνάσιο στο Τσεπέλοβο, διότι εκεί μορφώθηκαν τα Σαρακατσανόπουλα όχι μόνο των πλησιέστερων χωριών, αλλά όλου του Ζαγορίου. Εκατοντάδες βλαχόπουλα πέρασαν από 'κει. Άνοιξαν τα μάτια τους κι έκριναν μόνα τους (...)» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«Αρκεί να σας πω ότι εδώ (Κουκούλι) είμαστε 52 εκπαιδευτικοί. Αν είναι καμιά δωδεκαριά Ζαγορίσιοι, οι άλλοι είναι Σαρακατσάνοι. Δεν υπάρχει Σαρακατσάνος κάτω των 45 ετών να μην έχει βγάλει πανεπιστήμιο. Τούτο δε, πρέπει να σας πω, οφείλεται και στην επίδραση ενός εξαίρετου εκπαιδευτικού, ο

*οποίος ήταν εδώ 26 χρόνια, του Κώστα του Λαζαρίδη. Έλεγε στον πατέρα μ':
"Περικλή, μην τον αφήν(ει)ς τον Ευριπίδ' στα πρόβατα."» (Ε.Μ. 60 ετών,
Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)*

Συμπερασματικά η συμμετοχή στην επίσημη εκπαιδευτική δραστηριότητα ή το αντίθετο, η αποχή απ' αυτήν, εκλαμβάνονταν στο Ζαγόρι ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα του εγκατεστημένου τμήματος του πληθυσμού και των «σκηνιτών» Σαρακατσάνων αντίστοιχα. Η παράλληλη εκπαιδευτική πορεία που ακολουθούν ελληνόφωνοι Ζαγορίσιοι και βλαχόφωνοι, καθώς και οι Γύφτοι, διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για κοινή αγωγή και πρότυπα συμπεριφοράς, και ως ένα βαθμό ίσες ευκαιρίες για περαιτέρω πρόσβαση στην εκπαιδευτική διαδικασία. Αποβαίνει έτσι η εκπαίδευση ένα μέσο κοινωνικής ανέλιξης τόσο για το βλαχόφωνο πληθυσμό όσο και για τους Γύφτους. Η διαδικασία αυτή για τους Σαρακατσάνους καθυστέρησε τουλάχιστον για μια γενιά, με ευθύνη και των Ζαγορίσιων, με αποτέλεσμα να μη λειτουργήσει το ίδιο αφομοιωτικά, όπως με τους βλαχόφωνους και τους Γύφτους, αλλά να προκαλέσει αισθήματα ανταγωνισμού και σύγκρισης εκ μέρους των Σαρακατσάνων. Η σταδιακή όμως εκπαιδευτική ανάπτυξη των Σαρακατσάνων επέδρασε καθοριστικά και σ' ένα άλλο κοινωνικό πεδίο, αλλοιώνοντας σημαντικά τη συμπεριφορά τους: πρόκειται για τη χαλάρωση του αυστηρού κανόνα της ενδογαμίας.

5) Η ενδογαμική συμπεριφορά

Η «εθνική» ενδογαμία στους Σαρακατσάνους, όπως παρατηρεί ο Καββαδίας (1991:128), συνιστά τον πρώτο γενικό κανόνα απ' όσους καθορίζουν το κοινωνικό πλαίσιο της ζωής τους. Στο ίδιο συμπέρασμα έχουν καταλήξει, άλλωστε, όλοι οι μελετητές³⁸ της σαρακατσάνικης κοινωνικής οργάνωσης, θέτοντας μάλιστα ως όριο τη δεκαετία του 1940, πριν από την οποία, με την απόλυτη εσωστρέφεια στην αναζήτηση συζύγου, οι Σαρακατσάνοι διαφύλατταν τη «φυλετική» τους συνοχή,

³⁸ Ο Campbell (1964: 50-51) σχολιάζοντας την ενδογαμία των Σαρακατσάνων διαπιστώνει πως η κοινοτική τους ενδογαμία συνιστά με μια έννοια συνείδηση και της ίδιας της κοινότητας. (Η παρατήρηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική υπό την έννοια ότι για να οριστεί μια ομάδα ως ενδογαμική, θα πρέπει με σαφήνεια να είναι γνωστά και τα όριά της.) Και παρά το γεγονός ότι τα σόια (Kindreds) είναι εν δυνάμει εχθροί, συνεχίζει ο Campbell (1964: 50), είναι ταυτόχρονα δυνητικοί συγγενείς σ' ένα πλαίσιο συμπληρωματικής αντίθεσης των στοιχείων που το συγκροτούν.

όπως τονίζει η Ανθογαλίδου (1987:134). Στο Ζαγόρι βέβαια η ενδογαμική συμπεριφορά δεν αφορούσε μόνον τους Σαρακατσάνους. Παρατηρεί κανείς ότι ο ίδιος κανόνας ισχύει και για τις υπόλοιπες ομάδες που μας απασχολούν, με αποτέλεσμα να διαμορφώνονται στεγανά στην επικοινωνία μεταξύ τους και, ως ένα βαθμό, αναπαραγωγή των ομάδων στην «καθαρή» τους μορφή. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, οι πληροφορητές εντοπίζουν ακόμη και βιολογικής φύσης προβλήματα. Αυτά ανακύπτουν είτε από τη χαλάρωση των πλαισίων που καθορίζει ο κανόνας της απαγόρευσης της αιμομιξίας, είτε από τη συστηματική επιλογή συζύγων στο πλαίσιο της ίδιας κοινότητας :

«Οι Ζαγορίσιοι παντρεύονταν μεταξύ τ(ου)ς, βέβαια, δεν έφευγαν. Τώρα, βέβαια, αν ταξιδεύονταν κανένας και βρέθηκε εκεί... Ως επί το πλείστον όμως μεταξύ τους, γιατί κι η θεία Αμαλία ήταν στο Βραδέτο, η Μελλομένη στα Κάτω Σουδενά, η Λελούτσιω εδώ, η Λευκοθέα απάνω...Εδώ παντρεύονταν στο χωριό, μπορεί μέχρι τη Βίτσα, κοντά ήτανε. Γι' αυτό υπάρχουν και χωράφια βιτσ(ι)νά στο βουνό και μονοδεντρίτ(ι)κα κάτω στο Βαρκό. Είναι όλα προικώα αυτά τα πράματα (...) Ύστερα ο Ν. – Μ. (Γύφτος) ήταν καλός οικογενειάρχης, είχε και το όργανο. Και η γυναίκα του η πρώτη, η (Ε)υταλία, η κακομοίρα, (Γύφτισσα) από τη Μπάγια, ήταν καλή γυναίκα. Νοικοκύρης. Δυο κοπέλες που 'χε, τη Μάχη και την Κλεονίκη, την Κλεονίκη την πέντρεψε στ' Βίτσα στο Μήτσιο με το βιολί και τη Μάχη στον Κ., Γύφτο από το Σκαμνέλ' που 'ρθε γαμπρός εδώ.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«Οι Βιτσ(ι)νοί κι από δεύτερα ξαδέρφια παίρνονταν. Η (Ο)λυμπιάδα τ' Μ., η Κλεονίκη που 'χενε το Μ. το Γ. (Γύφτος), ήταν πρώτες αζαδέρφες και πήραν δυο αδέρφια. Με τα παιδιά π' πήραν ήταν δεύτερα ξαδέρφια και παντρεύ(τη)καν. Άλλο παράδειγμα δε θ(υ)μάμαι. Οι άλλ' παίρνονταν κι από τρίτα κι από τέταρτα. Ήλεγαν: “Τα πρώτα είν' αδέρφια, τα δεύτερα ξαδέρφια, τα τρίτα να παρθούν, αλλά να μην προκόψουν!”» (Σ.Ν. 84 ετών, Βίτσα - Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«Στο Βραδέτο ήταν απ' το Σκαμνέλ' πολλές γυναίκες, έρχονταν νύφες. Απ' το Καπέσοβο ήταν η Ιφιγένεια τ' Αναγνωστόπουλ' κι η μάνα μ', δυο Καπεσοβί(ι)σες. Απ' το Σκαμνέλ' ήταν η Αρτεμισία τ' Μπισμπέλ', ήταν η Φάναϊνα τ' Λιπαρά... κι από άλλα χωριά π' δεν τα θ(υ)μάμαι τώρα. Εκτός Ζαγορίου μια Φεβρωνία θ(υ)μάμ' εγώ που έφυγε απ' το Βραδέτο και παντρεύτ(η)κε κάπου εδώ στο Τσιάμ(ι)κο. Του Τσέτση μια κοπέλα παντρεύτ(η)κε στ' Θεσσαλονίκη, σ(τη)ν Καβάλα ... δεν ξέρω που παντρεύτ(η)κε. Αυτοί είχαν μείν' εκεί και παντρεύτ(η)κ' εκεί.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Κοπέλες δεν έβγαιναν απ' το χωριό. Για μένα προσωπικά υπάρχει πρόβλημα αιμομιξίας, όπως υπάρχει και σε πολλά Ζαγοροχώρια. Δηλαδή ξέρω πολλές οικογένειες ξενιτεμένων Λαϊστινών που έχουν αυτοκτονήσει παιδιά, που είναι τρελαμένοι, σαλεμένοι κ.λπ., γιατί παντρεύονταν μέσα. Μπερδεύτηκαν τα αίματα. Παντρεύονταν μεταξύ τους. Κι αυτό συμβαίνει και στο Δίλοφο, αν προσέξεις: έχει πολύ παλαβό κόσμο στο Δίλοφο. Και σ' άλλα χωριά συμβαίνει αυτό. Υπάρχουν πολλοί σαλταρισμένοι (Λαϊστινοί) και στην Ξάνθη και στη Θεσσαλονίκη κι αλλού. Και αυτοκτονίες και το 'να και τ' άλλο... Γιατί έχουν παντρευτεί μέχρι και πρώτα ξαδέρφια... Ξέρω εγώ πρώτα ξαδέρφια.» (Γ.Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

«Παλιά, για να σου δώσω ένα παράδειγμα, παντρεύονταν μεταξύ τους οι Λαϊστινοί. Αλλά όσοι έπαιρναν απ' έξω απ' το χωριό, οι μεν καλύτερης οικονομικής τάξης, ας πούμε, πήγαιναν κι έπαιρναν γυναίκες στο Σκαμνέλι. Οι δε κατώτερης κοινωνικής τάξης πήγαιναν ή στο Ηλιοχώρι ή στο Βρυσοχώρι. Υπήρχαν και εξαιρέσεις βέβαια, αλλά αυτός ήταν ο κανόνας. Διότι παλιότερα βλαχόφωνο ήταν και το Σκαμνέλι και θεωρούνταν πιο...» (Χρ. Χ. 63 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«Περισσότερο παντρεύονταν μεταξύ τους (οι Βωβουσιώτες), μες το χωριό. Ύστερα με το Περιβόλι και την Αβδέλλα. Στο Περιβόλι εγώ έχω τρεις θείες, τρεις αδερφές του πατέρα μου, παντρεμένες στο Περιβόλι. Απ' την

Αβδέλλα έχω τη μάνα μου και την πεθερά μου. Έχουμε δε και με τη Λάιστα οχτώ συνοικέσια.» (Χρ. Δ. 90 ετών, Βωβούσα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

Ωστόσο σήμερα, που ο ενδογαμικός κανόνας έχει χαλαρώσει και σε ορισμένες περιπτώσεις με εντυπωσιακό τρόπο³⁹, οι ίδιοι οι πληροφορητές δεν αρκούνται να πιστοποιούν ότι τότε ίσχυε, αλλά συγχρόνως διατυπώνουν και τις δικές τους ερμηνείες γι' αυτό. Για τους Σαρακατσάνους, η αποκλειστική τους απασχόληση με την κτηνοτροφία και ο νομαδικός τους βίος τους υποχρέωναν να αναζητούν σύζυγο απ' το «σινάφι» τους. Για τους Ζαγορίσιους, η πνευματική καλλιέργεια και οι εκλεπτυσμένοι τρόποι ήταν καθοριστικοί παράγοντες για τις επιγαμίες τους, ενώ, για τους ταξιδεμένους, η νοσταλγία της πατρίδας τούς οδηγούσε συχνά σε αναζήτηση συντρόφου από τις ξενιτεμένες οικογένειες της ίδιας περιοχής. Για τους βλαχόφωνους, το εμπόδιο της γλωσσικής διαφοροποίησης ήταν καθοριστικό, με αποτέλεσμα να στρέφονται προς τα υπόλοιπα βλαχόφωνα χωριά, ακόμη και εκτός Ζαγορίου, ενώ για τους Γύφτους η χαμηλή κοινωνική τους θέση ήταν σχεδόν απαγορευτική για επιγαμίες εκτός της ομάδας. Ας δούμε μερικές τέτοιες προσεγγίσεις των πληροφορητών :

«Μεικτός γάμος (μεταξύ Ζαγορίσιων – Σαρακατσάνων) δεν έγινε ποτέ στο Μονοδένδρι. Γιατί, κοίταζε, τους θεωρούσαν υποδεέστερους. Έπειτα μην ξεχνάς, τώρα, ότι όλες οι κοπέλες είχαν προσόντα. Δεν μπορούσαν να παν να πάρουν έναν ... Μπορεί να μην είχαν μόρφωση μεγάλη και να μην έφυγαν πέρα από το Δημοτικό ή πέρα απ' το Σχολαρχείο· είχαν οικογενειακή μόρφωση, περιβάλλον άλλο. Δεν ταίριαζαν. Καμία, ποτέ. Ούτε και τόλμησαν να ζητήσουν (οι Σαρακατσάνοι), δεν τόλμησαν! Τώρα, αργότερα σιούκωσαν μύτ'. Κι εγώ δε λέω –να πω– ότι ήταν “ραγιάδες”, ούτε κανένας το επιθυμούσε αυτό το πράγμα, να τον έχεις “ραγιά” τον άλλο, δεν είναι σωστό. Αλλά δεν τόλμησαν κι αυτοί. Δηλαδή ήξεραν τη θέση τους. Είχαν γνώση των πραγμάτων και δεν τολμούσαν (...) Οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) είχαν το δικό τους: βλάχος και βλάχα, δεν έχει παραπέρα. Κι οι Γύφτοι πάλι αναμεταξύ των: από το Μονοδέντρ', από τα

³⁹ Από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι η ακόλουθη: «Ο Κ. (Ζαγορίσιος), τώρα τελευταία, πήρε βλαχοπούλα (Σαρακατσάνα) κι η κόρη τ' πήρε Γύφτο ύστερα, απ' το Σκαμνέλι.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Σουδενά, ανάλογα. Όπως ταίριαζαν.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 1/8/99)

«Πρώτα – πρώτα δεν παντρευόταν ο ένας με τον άλλον. Και πώς να παντρευόταν; Αυτό είναι απόλυτα δικαιολογημένο, διότι ο Σαρακατσάνος έπρεπε να πάρ' μια γυναίκα που να ξέρει κι αυτή από τη ζωή τη νομαδική, χειμώννα στα χειμαδιά και καλοκαίρι στα βουνά, πράγμα που δεν το κάναν οι Ζαγορίσιες (...) Δεν ταίριαζαν τα δύο σινάφια, λόγω όχι τόσο ράτσας, όσο επαγγελματικής διαφοράς. Δεν μπορούσε να ζήσει (ο ένας με τον άλλο). Αλλά ούτε η Σαρακατσάνα μπορούσε να προσαρμοστεί εύκολα εδώ στα ήθη και στα έθιμα. Είχανε μάθει σ' αυτή τη ζωή, ξέρεις. Σε σημείο που λέγανε: “Καλά, να κάτσεις το χειμώννα εδώ! Πώς να ζήσεις;” Γιατί εγώ έμεινα με την οικογένειά μου εδώ συνέχεια τρία χρόνια, με την Κατοχή, και μας λέγανε: “Πώς ζείτε όλον το χειμώννα εδώ;”» (Ε.Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Ήταν και επόμενο αυτό, ορέ παιδιά! Κοίταξε να ιδείς: οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) γι' αυτό έπαιρναν τ' βλάχα. Η βλάχα ήξερε να υφάν', ήξερε να μπαλώσ', να φκιάσ' πονκάμ(ι)σο, τα ντρίλια – μάλλινα – ήξερε να φκιάσ' γιλέκι... Οι Ζαγορίσιες δεν είχαν τέτοιον αργαλειό, ρούχα δεν μπορούσαν να φκιάσουν.» (Μ.Χ. 70 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Υπήρξαν επαφές (με τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους), αλλά αυτές είναι μεταγενέστερες. Δεν ξέρω για παλιότερα αν παντρεύονταν από κείνα τα μέρη. Νομίζω ότι έφταναν μέχρι Βωβούσα, Σκαμινέλι... σ' αυτή την περιοχή. Και οι γαμπροί που έρχονταν ήταν από βλαχόφωνες περιοχές: από το Δίστρατο οι Χασιώτηδες που έχουμε στη Λάιστα, απ' το Περιβόλι έχουν έρθει πολλοί - ο Τζήμας, αυτός που ήταν Πρόεδρος, έχει έρθει από κει. Έρχονταν πολλοί γαμπροί από κει λόγω της γλώσσας. (...) Ύστερα δεν παντρεύονταν με γυναίκες από τη Θράκη επάνω. Όλοι παντρεύονταν στο χωριό. Και πολλοί ξενιτεμένοι κοιτούσαν να βρούν ξενιτεμένους, έστω που δεν είχαν γεννηθεί στο χωριό, αλλά από λαϊστινές οικογένειες. Γιατί είχαν συλλόγους: υπήρχε ο παλιότερος

σύλλογος - “Γεωργικός”, “Φιλοπρόοδος”, δε θυμάμαι καλά - στο Σαρρή Σαμπάν, υπάρχουν και φωτογραφίες.» (Γ.Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

Παρά το γεγονός όμως ότι ο ενδογαμικός κανόνας επιβεβαιώνεται από τους πληροφορητές, όλοι σχεδόν ήταν σε θέση να υποδείξουν μια – δυο εξαιρέσεις του. Οι εξαιρέσεις αυτές αφορούν περιπτώσεις στις οποίες ελληνόφωνοι Ζαγορίσιοι συνήψαν επιγαμίες με Σαρακατσάνους ή Γύφτους, καθώς και περιπτώσεις στις οποίες οι επιγαμίες σημειώθηκαν ανάμεσα σε ελληνόφωνους Ζαγορίσιους και βλαχόφωνους. Οι συνδυασμοί αυτοί εντοπίζονται χρονικά πριν από τη, θεωρούμενη ως οριακή, δεκαετία του 1940, την ίδια περίοδο κατά την οποία απουσιάζουν εντελώς επιγαμίες ανάμεσα σε Σαρακατσάνους και Γύφτους ή Σαρακατσάνους και βλαχόφωνους. Αυτούς τους συνδυασμούς οι πληροφορητές τους τοποθετούν μόλις στις 2-3 τελευταίες δεκαετίες. Ας δούμε όμως τις πρωιμότερες εξαιρέσεις, όπως τις παρουσιάζουν οι πληροφορητές :

«Ο πρώτος γάμος τέτοιος έγινε όταν ο Γιάννο-Ζώης πήρε (τη)ν κοπέλα του Τσι(ου)μάν’ απ’ το Κουκούλ’. Αυτό έχει πολλά χρόνια, μπορεί και πριν απ’ το ’40. “Ούι – είπαν – πήρ’ ο Γιαννο-Ζώης βλάχα (Σαρακατσάνα)!” Ήταν τσελιγκοπούλα όμως. Ήταν πολύ πλούσια οικογένεια αυτοί. Αυτός ήταν ο πρώτος π’ πήρε βλάχα. Πέθαναν τώρα και οι δυο. Ήταν άκληρ’, δεν είχαν παιδιά. Άλλος γάμος έγινε τ’ Γιαννέλ’ (Σαρακατσάνος), πο’ δωκε (τη)ν κοπέλα τ’ στο Μίχο τ’ Σωτήρ’τ’ Μπαζντέκη.» (Σ.Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«Είχε κι άλλα δυο αδέρφια η Ξία, δυο αδέρφια παλικάρια – Γύφτ’. Ο ένας είχε αρραβωνιασμέν’ την Όλγα την Πάπαινα. Αυτή δεν ήταν Γύφτ(ι)σσα. Αλλά ήταν αυτός τέτοιος άντρας, που δεν έδειχνε για Γύφτος. Και τ(η)ν αρραβώνιασε τ(η)ν Όλγα και κάθονταν εδώ στη Ζούκαινα. Αυτή είχε ένα σπίτ’ πολύ μεγάλο, μια κρεβάτα μεγάλ’ - είχε χαθεί αυτός ο κόσμος, δε θ(υ)μάμαι πώς - και μπήκε αυτός ο Γύφτος με τ(η)ν Όλγα κι έμνεισκαν αυτού μέσα, αρραβωνιασμέν’. (...) Ο Τσίκας Βλάχος ήταν, Λαϊστ(ι)νός. Ήξερε βλάχικα, γιατί

ξέρουν αυτοί. Ήρθε γαμπρός εδώ, πήρε (τη)ν κοπέλα τ' Πετροκότση, αδερφή τ' Λευτέρη, αλλάδερφ', από άλλ' μάνα, και αγόρασε το οικόπεδο ο άνθρωπος, έφκιασε το σπίτι και δούλενε. Ήξερε βλάχικα, αλλά δεν τα μιλούσε εδώ. Όπως κι ο Αντών(η)ς ο Ράφτ(η)ς ήταν Λαϊστ(ι)νός. Ήρθε γαμπρός στον Κατσιαδήμα. Ήταν κουτσή η γυναίκα τ' Ράφτ', απ' όταν παντρεύ(τη)κε, με νοσοκομεία, με ...Αλλά αυτός ήταν φτωχός γιατρός. Κι αυτοί είχαν λεφτά και τον σπούδαζαν. Και τον κράτ(η)σαν μετά εδώ οι Κατσιαδ(η)μαίοι κι ήταν γιατρός στο Μονοδέντρ'. Ήρθε σώγαμπρος.» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/7/99)

«Ο Αντών(η)ς ήταν γιατρός. Αυτός ήταν γαμπρός εδώ. Ήταν Βλάχος, αλλά δεν ήταν αυ(του)νούς τ(ου)ς Βλάχους αυτός. Ήταν άλλοι οι Βωβουσιώτες, άλλοι αυτοί κι άλλοι οι Σαρακατσαναίοι. Ήταν Βλάχοι, κουβέντιαζαν βλάχικα, αλλά ήταν άλλη φυλή, δεν ήταν σαν τουτ(ου)νούς. Ετούτοι δεν ήξεραν γλώσσα, οι Σαρακατσαναίοι, εκείνοι μιλάν άλλ' γλώσσα. Ήταν όμως γιατρός, αυτό έπαιζε ρόλο (...) Του 'δειξαν την αδερφή, όταν ήρθε να δει τη νύφη. Συμφών(η)σε αυτός κι ύστερα που 'ρθε είδε τ' νύφ'. Αυτή σιδέρωνε κάτω η κακομοίρα, δεν μπορούσε να σταθεί ορθή. Όταν ήταν μ(ι)κρή, (τη)ν πήρε κάποια "γκότσια" κι έκανε έτσ' προς τα πίσω και μ(ε)σοκόπ(η)κε. Αλλά ο Αντών(η)ς δεν μπορούσε να φύγει, αφού είχε δώσει λόγο. Ήταν ακεραίου χαρακτήρας ο Αντών(η)ς, σοβαρός.(...) Ο Σταύρος είχε τρεις γυναίκες παρμένες, ο αδερφός τ' Σπυροσάκη. Είχε μια αρχοντοπούλα πρώτα, όχι Γύφτ(ι)σσα. Αυτή ήταν η μάνα τ' Τάκη τ' "Παρνασσού" που λέμε. Η δεύτερ' ήταν απ' τα Σουδενά, δεν ξέρω πούθε, κι η τρίτ' ήταν η μάνα τ(η)ς Λευτερίας, του Βούλγαρη. Η δεύτερ' κι η τρίτ' ήταν Γύφτ(ι)σσες, η πρώτ' όμως δεν ήταν. Κι ο Τάκης αγάπ(η)σε (τη)ν Ειρηνούλα απ' το Κονιαράτ(ι)κο και (τη)ν πήρε. Και τότε δεν παίρνονταν έτσ'...Να πάρ' Γύφτος Ζαγορίσια ... Αλλά τώρα άλλαξαν.»(Α.Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«Ο μακαρίτ(η)ς ο Βασίλ(η)ς ο Κόνιαρ(η)ς, τότε που ήταν τ' αντάφτ(ι)κο, πάει να σκοτώσ' (τη)ν αδερφή του, την Ειρηνούλα. Η θειά μ' βγήκε μπροστά: "Μωρέ Τάκη, Τάκη..." Κι ύστερα ο Βασίλ(η)ς πάει κι έγινε καθοδηγητής στο

αντάρτ(ι)κο (...) Η αδερφή τ' τον ανάγκασε, αυτός μπορεί και να μην έβγαине. Ε, να ...πήρε τον Τάκη, το Γύφτο. Οι Κονιαραίοι ήταν το καλύτερο σόι, δεν τα 'θελαν αυτά. Κι επειδή η Ειρηνούλα αγάπ(η)σε το Γύφτο τον Τάκη, του Σταύρου το παιδί, το πήρε λιγάκι πατριωτικά το ζήτημα ο Βασίλ(η)ς: πήγε να τ' σκοτώσ' (τη)ν αδερφή τ'. Ενώ ο Τάκης ο Παρνασσός, ο μακαρίτ(η)ς, ήταν πολύ καλός, κύριος! Μπορώ να σ' πω ότι ήταν καλύτερος απ' όλους τ(ου)ς Ζαγορίσιους. (...) Κι η μάνα μ' εμένα ήταν βλάχα Σαρακατσιάνα. Δεν παντρεύ(τη)καν όμως, γιατί δεν έπαιρνε διαζύγιο (ο πατέρας μου) απ' τ' δεύτερ' τ' γυναίκα. Ύστερα στεφονώθ(η)καν. Η πρώτ' πέθανε, η δεύτερ' δε β(γ)ήκε καλή κι ύστερα αναγκάσ(τη)κε και πήρε (τη)ν Αμαλία, βλαχοπούλα. Μπορεί να ήταν κι ο πρώτος γάμος στο Μονοδέντρ' όλο που πήρε Ζαγορίσιος βλαχοπούλα.» (Γ.Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 21/7/99)

«Εγώ είμαι γιος τ' Λάζου Χαντζιάρα. Ο πατέρας μ' ήταν από μάνα Ζαγορίσια, Τσεπελοβίτ(ι)σσα. Ο πατέρας τ' ήταν ίσως Βλάχος Καραγκούν(η)ς. Τ' γλώσσα εμείς τ' βλάχικη δεν τ' βρήκαμαν, ούτε γνώρ(ι)σαμεν τον παππού, για να ξέρουμε βλάχικα. Η μάνα μ' είναι βλάχα Σαρακατσιάνα. Αφού ήταν η μάνα βλάχα Σαρακατσιάνα, πήρα κι εγώ Σαρακατσιάνα. Οι γονείς μ' παντρεύ(τη)καν το 1927 (...) Ο Μπαζντέκης έδωκε νύφ' στον Τσι(ου)μάν': (τη)ν αδερφή τ' Αριστείδ' τ' Μπαζντέκη -τον έφτακες- (τη)ν πήρε εδώ ο Μίχο – Τσι(ου)μάν(η)ς. Η Ολυμπιάδα. Έκανε ένα παιδί, το 'λεγαν Μπάμπη. Χάθ(η)κε τώρα. Παντρεύ(τη)κε στ' Θεσσαλονίκη κι άφ(η)κε δυο παιδιά.» (Μ.Χ. 70 ετών, Κουκούλι, Σαρακατσάνος. Συνέντευξη 29/7/99)

«Με βλάχους (Σαρακατσάνους) παντρεύονταν αυτή η οικογένεια τ' Μπισμπέλ' (...) Παντρεύτ(η)καν όμως και με Ζαγορίσιους. Ο Πέτρος ο Μπισμπέλ(η)ς πήρε τ' Σοφίου κοπέλα απ' το Σκαμνέλ', οι οποίοι δεν είναι βλάχοι. Αυτός παντρεύτ(η)κε μετά το '20, γύρω στο '25. Ήταν εγκατεστημένος τότε (...) Α, ήταν κι η αδερφή τ' Σοφίου. Είχε πάρ' το Ζύγο, βλάχο (Σαρακατσάνο) πάλι, ο οποίος ήταν εγκατεστημένος στο Κουκούλ'. Αυτός δεν ήταν κτηνοτρόφος, είχε ένα παντοπωλείο, καφενείο κ.λπ. στο Κουκούλ'. Ο Θόδωρος ο Μπαζντέκης είχε πάρ' βλαχοπούλα (Σαρακατσάνα) πάλι. Κι αυτός.

Αλλά ήταν μετακινούμενος κι αυτός: το καλοκαίρ' έβγαινε στο Βραδέτο, το χειμώνα πήγαινε στο Φύλιατ'. Δεν ήταν βλάχος, αλλά ήταν κτηνοτρόφος. (...) Παντρεύτ(η)κε κι η Ευανθία τ(η)ς Μηλίτσας, χήρα ήταν βέβαια, και πήρε το Ζύγο, χήρος ήταν κι αυτός. Βλάχος (Σαρακατσάνος) αυτός, Ζαγορίσια αυτή, τον πήρε.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«(Η μάνα μου) ήταν απ' τ' Ντοβρά (Ασπράγγελοι). Τσιόλος λέγονταν ο πάππ(ο)ς. Ο πατέρας μ' ήταν βλάχος (Σαρακατσάνος). Πρώτα γράφονταν Καραγιώργος κι ύστερα (...) γράφτ(η)καν Μπισμπέλη (...) Ο Μίχος ο Μπακρός ήταν μάστ(ο)ρας. Στα νιάτα τ', όταν πήρε τ' Σεβήρα, ήταν χωροφύλακας. Κι ύστερα έπιακε το μάστ(ο)ρα. Η Σεβήρα ήταν Ζαγορίσια. Αγαπήθ(η)καν ...πο'ρχονταν στον αδερφό τ' τον Τάκη το Μπακρό. Από τ(ου)ς Φραγκάδες ήταν αυτοί, Γύφτ'. Οι Φραγκάδες, οι περ(ι)σσότερ' είναι όλο Γύφτ'. Από κει έρθαν εδώ. Κι αγαπήθ(η)καν με τ' Σεβήρα. Ταίριασαν και συμπεθέριασαν.» (Ξ.Μ. 82 ετών, Βραδέτο – Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 21/7/99)

Η συχνότητα των εξαιρέσεων του ενδογαμικού κανόνα αλλά και ο πρώιμος χαρακτήρας τους μας επιβάλλουν μια συστηματικότερη προσέγγιση των περιπτώσεων αυτών⁴⁰. Αναφορικά με τις επιγαμίες Ζαγορίσιων – Σαρακατσάνων, μια προσεκτικότερη παρατήρηση των όσων αναφέρουν οι πληροφορητές, μπορεί να μας προσφέρει μια επαρκή τυπολογία: στην πραγματικότητα πρόκειται κατά κύριο λόγο για επιγαμίες ανάμεσα σε οικογένειες Σαρακατσάνων τσελιγκάδων και Ζαγορίσιων κτηνοτρόφων των οικογενειών Βασδέκη και Μπισμπέλη. Οι υπόλοιπες περιπτώσεις αφορούν δεύτερο ή τρίτο γάμο ανάμεσα σε διαζευγμένους, χήρους και χήρες, ενώ σε κάποιες από τις εξαιρέσεις φαίνεται να παίζει ρόλο και η μόνιμη εγκατάσταση.

Αυτό, επομένως, που μπορεί να συμπεράνει κανείς είναι ότι ανάμεσα σε Ζαγορίσιους και Σαρακατσάνους διαμορφώνεται μια υβριδική ομάδα, αυτή των Ζαγορίσιων κτηνοτρόφων και των πρώτων εγκατεστημένων Σαρακατσάνων τσελιγκάδων, μέσω της οποίας επιτυγχάνεται, σε αρκετά πρώιμη φάση, ένα επίπεδο επικοινωνίας. Παράλληλα αναδεικνύονται ορισμένες διαδικασίες αστικοποίησης των

⁴⁰ Ο Campbell (1964 : 214) στη δεκαετία του 1950 προσδιόριζε μόλις σε 5% περίπου το ποσοστό εξωγαμίας των Σαρακατσάνων, σχολιάζοντας επιπλέον ότι όσοι κατέφευγαν σε εξωγαμίες, αντιμετωπίζονταν απ' την ομάδα με κάποια επιφυλακτικότητα.

Σαρακατσάνων, όπως η εγκατάλειψη της κτηνοτροφίας και η εγκατάσταση, οι οποίες σε συνδυασμό με την άνοδο του εκπαιδευτικού τους επιπέδου⁴¹ συντελούν στο να μεγιστοποιηθεί αργότερα η τάση της εξωγαμίας :

«Μετά αρχίσαμε και συμπεθερέψαμε με τους Ζαγορίσιους. Εγώ θυμούμαι τον πρώτο γάμο: παντρεύτηκε ο μπάμπας μου ο Γιώργος ο Τσουμάν(η)ς μια απ' το Κουκούλι. Αλλά κυρίως μετά το '38 νομίζω. Αλλά κυρίως άρχισε μετά το '55. Μετά το '55 – '60 άρχισαν τα συνοικέσια μεταξύ των Ζαγορίσιων και των Σαρακατσαναίων. Και πολύ περισσότερο, όσο περνούσαν τα χρόνια κι όσο δούλευε το Γυμνάσιο Τσεπελόβου κι άνοιγε τα μάτια των μαθητών, τόσο κι η ζωή καλύτερευε και των Σαρακατσαναίων.»
(Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

Αναφορικά τώρα με τους υπόλοιπους συνδυασμούς που εντοπίσαμε, τις επιγαμίες δηλαδή των ελληνόφωνων Ζαγορίσιων με τους βλαχόφωνους και τους Γύφτους, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο παράγοντας της εγκατάστασης δεν επαρκεί για να τις ερμηνεύσει. Το στοιχείο που φαίνεται να τις προκαλεί είναι η σταδιακή αστικοποίηση των Γύφτων και των βλαχόφωνων, αν και στις πρώιμες περιπτώσεις που εντοπίσαμε, στη μεριά των Ζαγορίσιων παρατηρείται σχεδόν πάντοτε κάποιο «μειονέκτημα», όπως η χαμηλή εισοδηματική κατάσταση ή ένα πρόβλημα υγείας. Ειδικά στις επιγαμίες των φτωχότερων Ζαγορίσιων με τους Γύφτους, οι πληροφορητές εντοπίζουν τη σταδιακή διαμόρφωση μιας δεύτερης υβριδικής ομάδας, τα μέλη της οποίας χαρακτηρίζονται «μισόγυφτοι» και παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανοδική κοινωνική κινητικότητα των Γύφτων :

«Άλλ' ήταν Γύφτ', άλλ' ήταν μ(ι)σόγυφτ', δηλαδή μάνα Ρωμιά, αυτός Γύφτος. Ο ένας είχε καμίν' πο 'φκιανε τα φ(ου)τσέλια, τα οξυγονοκολούσε. Μες τ' μέσ' στο χωριό. Άλλ' μια οικογένεια πάλι ήταν οι Λαζαίοι. Το παιδί έφυγ' αυτουνού. Κι άλλ' μια οικογένεια πάλι, αυτοί ήταν μ(ι)σόγυφτ'. Πήραν μια κληρονομιά ψυχοκόρ'. Αυτή ζει τώρα, αλλά είναι μ(ι)σομπάνταλ'. Μια φορά η μάνα μ' τ' ζήτη(η)σε προζύμ', αφηρημέν', από τ' γυναίκα τ' κι είπε: “Ούι, στο

⁴¹ Αύξηση της εξωγαμίας των Σαρακατσάνων με την αύξηση της συμμετοχής τους στη δευτεροβάθμια

Γύφτο για προζύμ'!" . Σιχαίνονταν. Αυτός είχε πάρ' μια Ρωμιά πολύ φτωχιά κι αυτή ήξερε ότι σιχαίνομ(α)σαν. Κι έλεγε: "Κοίταξε τι καθαρά τα 'χω!". Αυτή είχε κάν' υπηρέτρια στον Τζιμόπουλο και σ' έναν στο Σιουμπουτσιέλ' (Δίλοφο) κι ήταν καθαρή. Αλλά ήταν Γύφτ'.» (Αικ. Δ. 70 ετών, Μανασσή, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 2/5/2000)

Οι διαπιστώσεις αυτές, σε συνδυασμό με τη μακροχρόνια απουσία επιγαμιών ανάμεσα σε Γύφτους και Σαρακατσάνους, μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε ορισμένες απόψεις σχετικά με το ρόλο της ενδογαμίας και της εξωγαμίας των ομάδων που παρατηρούμε στο Ζαγόρι⁴². Η διατήρηση του ενδογαμικού κανόνα προκαλείται είτε από την τάση των ανώτερων στρωμάτων του πληθυσμού - που συμπίπτουν με τις ομάδες των ελληνόφωνων και βλαχόφωνων Ζαγορίσιων - να συντηρήσουν μια δεδομένη κοινωνική τάξη, είτε από την εσωστρέφεια των Σαρακατσάνων, όσο αυτοί παραμένουν έξω από τους οικισμούς και τους μηχανισμούς εκπαίδευσης. Από την άλλη πλευρά, η εκδήλωση της εξωγαμίας, η οποία σχετίζεται σχεδόν πάντοτε με την επιδίωξη ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, μας παρέχει τη δυνατότητα να αντιληφθούμε την κοινωνική ιεράρχηση των ομάδων, αλλά και τις επιδιώξεις τους στο πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού.

Οι επιλεκτικές επιγαμίες ανάμεσα σε ελληνόφωνους και βλαχόφωνους Ζαγορίσιους αναδεικνύουν τους πρώτους σε πλεονεκτική κοινωνική θέση, αλλά ταυτόχρονα επιβεβαιώνουν τη διχοτόμηση του χώρου σε δύο σχεδόν ανεξάρτητες περιοχές, όπου κυριαρχεί η ενδογαμία. Οι Γύφτοι από τη μεριά τους, καθώς δεν έχουν την ευχέρεια να συνάπτουν επιγαμίες με τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ταξινομούνται στην τελευταία κλίμακα και η κοινωνική τους άνοδος μέσω της εξωγαμίας είναι σχετικά αργή. Ειδική περίπτωση αποτελούν ασφαλώς οι Σαρακατσάνοι. Η κατ' εξαίρεση εκδήλωση εξωγαμίας μόνο προς τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους και καθόλου προς τις άλλες ομάδες - τουλάχιστον στο χρονικό πλαίσιο αυτής της έρευνας - παρά τον περιορισμένο και ειδικό της χαρακτήρα, αναδεικνύει μια σαφή τάση για κοινωνική άνοδο. Από την άλλη πλευρά όμως παρατηρείται και

και την τριτοβάθμια εκπαίδευση διαπιστώνει και η Ανθογαλίδου, 1987 σ. 134

⁴² Η προσφυγή στα κοινοτικά και εκκλησιαστικά ληξιαρχεία της περιοχής για την επιβεβαίωση με ποσοτικά δεδομένα των όσων καταθέτουν οι πληροφορητές, δεν κρίθηκε σκόπιμη, δεδομένης της γενικότερης ομοφωνίας μεταξύ των πληροφορητών. Άλλωστε η ποσοτική διάσταση του ζητήματος θα είχε - στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας - μόνο δευτερεύοντα χαρακτήρα.

μια διάθεση ανταγωνισμού προς τους Ζαγορίσιους, που προκύπτει από την αυτάρκεια της συγκροτημένης ομάδας και τη δυνατότητά της να αναπαράγεται ενδογαμικά. Από την άποψη αυτή η ταξινόμηση των Σαρακατσάνων στην ιεραρχική κλίμακα είναι ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς ταυτόχρονα αποδεικνύονται η ομάδα με τη μεγαλύτερη δυναμική κοινωνικής ανόδου, χωρίς απαραίτητα τη χρησιμοποίηση επιγαμιών για το σκοπό αυτό.

Στο πλαίσιο αυτό θα ήταν χρήσιμο να προσθέσουμε ορισμένα στοιχεία σχετικά με τις εναλλακτικές μορφές συγγένειας⁴³, που αναπτύσσονται μεταξύ των ομάδων και ιδιαίτερα μεταξύ Ζαγορίσιων και Σαρακατσάνων. Όπως έχει επισημανθεί από τον Campbell (1964: 217-224), η ενδογαμική εσωστρέφεια των Σαρακατσάνων αντισταθμιζόταν από τη διευρυμένη εξωστρέφεια στην επιδίωξη κουμπαριάς με άτομα που μπορούσαν να επηρεάσουν θετικά τη ζωή της ομάδας, χωρίς όμως να αλλοιώνουν τη σύστασή της. Πρόκειται για μια από τις σημαντικότερες διαύλους που χρησιμοποίησαν οι Σαρακατσάνοι για την επίτευξη πελατειακών σχέσεων με ισχυρούς φορείς της κοινότητας στο πλαίσιο της πατρωνείας. Στο Ζαγόρι η πρακτική αυτή φαίνεται να εφαρμόστηκε αρκετά συχνά, όπως δηλώνουν οι πληροφορητές, χωρίς όμως να συμφωνούν πάντοτε αναφορικά με τα κίνητρα των δύο πλευρών. Πριν διατυπώσουμε ορισμένες παρατηρήσεις γι' αυτό, ας παρακολουθήσουμε μερικές σχετικές αναφορές :

«Άλλο είν' εκείνο. Η κουμπαριά έτερον - εκάτερον. Κι εγώ στεφάνωσα το Σωτήρη το Ράφτη και βάφτισα και το Γιώργο, το πρώτο του παιδί. (...) Αυτοί, αυτοί τ(ι)ς επεδίωκαν, οι Σαρακατσάνοι. Αυτοί ήθελαν να πιαστούν. Κι αυτουνού του Σωτήρη ο πατέρας, ο Γιώργος ο Ράφτης, είχε κι αυτός ζώα και εξυπηρετούσε τον κόσμο με μπλάφια, με τέτοια πράγματα, στ' αλώνια κ.λπ., όπως ο Κώστας ο Λαδιάς. Και δεν ξέρω τότε τι είπε “Με στεφωνών(ει)ς;” “Σε στεφανώνω”.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«(Μ.Χ.) Οι Βασδεκαίοι οι τσελιγκάδες είχαν πολλές κουμπαριές με τ(ου)ς Σαρακατσιαναίους. [Ποιοι τις επεδίωκαν;] Κι εκείν' κι εκείν'. Έλεγε ο Σαρακατσιάνος ο βλάχος “Θα κάνω έναν κουμπάρο Βασδέκη να μ'

υποστηρίζ'". Κι ο τσέλιγκας έλεγε "Να τον κάνω κουμπάρο, είναι καλός, να τον έχω κοντά".

(Α.Τ.) Δεν ήταν από υπολογισμό αυτά, δεν ήταν από συμφέρο.

(Μ.Χ.) Γιατί, Αλέξη, όχι.

(Α.Τ.) Τώρα, να πάρω το παιδί εγώ, για να 'χω συμφέρο;

(Μ.Χ.) Ναι, ναι, για να κάν(ει)ς έναν κουμπάρο καλό, για ν' ακουμπάς κάποτε, για να σ' λέει κάτ' καλύτερο απ' αυτό π' ξέρ(ει)ς εσύ.

(Α.Τ.) Ένα τ(οι)ς εκατό... Ο Τσι(ου)μάν(η)ς είχε 40 - 50 βαφτ(ι)στήρια...

(Μ.Χ.) Ε, όλα από πλευράς συμφέροντος... (Μ.Χ. 70 ετών - Α.Τ. 77 ετών, Σαρακατσάνοι, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

[Κουμπαριές υπήρχαν μεταξύ Λαϊστινών και Σαρακατσάνων;] Βεβαίως, πάρα πολλές. [Ποιος τις επεδίωκε; 'Η γίνονταν αυθόρμητα;] Γίνονταν αυθόρμητα, έτσι. Δεν υπήρχε δηλαδή καμιά κατωτερότητα των Σαρακατσαναίων να κάνουν κουμπάρο Λαϊστινό. Υπήρχαν και Λαϊστινοί που ήθελαν να βαφτίσουν παιδί Σαρακατσαναίκο. [Αντίστροφα γινόταν; Δηλαδή Σαρακατσάνοι βάφτισαν παιδιά Λαϊστινών;] Α, όχι...» (Α.Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

Από τα παραπάνω αποσπάσματα είναι έκδηλη μια τάση των Σαρακατσάνων πληροφορητών να υποβαθμίσουν τη σημασία της επιδίωξης κουμπαριάς με τους Ζαγορίσιους, στο βαθμό που αυτή η διαδικασία υποδηλώνει μια «ανωτερότητα» των Ζαγορίσιων απέναντί τους. Η απουσία, μάλιστα, αντίστροφων παραδειγμάτων, όπου δηλαδή ο νονός να είναι Σαρακατσάνος, επιβεβαιώνει μια αδυναμία του κλειστού κοινωνικού συστήματος των Σαρακατσάνων, και με την έννοια αυτή τους καθιστά «υποδεέστερους» κοινωνικά σε μια κλίμακα ιεράρχησης των ομάδων. Η τάση άλλωστε των Σαρακατσάνων πληροφορητών να υποβαθμίσουν αυτό το γεγονός, αποδεικνύει έμμεσα και τη διάθεση ανταγωνισμού προς τους Ζαγορίσιους, για την οποία έγινε λόγος λίγο νωρίτερα.

⁴³ Για τη χρήση του όρου βλ. Νιτσιάκος, 1990 σ. 121-130 και 1991 σ. 86-94, όπου και σχετική βιβλιογραφία

Συμπερασματικά, η ενδογαμία των ομάδων που παρατηρούνται στο Ζαγόρι, αναδεικνύεται σε έναν από τους σημαντικότερους κοινωνικούς παράγοντες για τη διαμόρφωση εθνοτικής συνείδησης και ορίων επικοινωνίας μεταξύ του πληθυσμού. Ταυτόχρονα δε, η μελέτη των περιπτώσεων εξωγαμίας, σε συνδυασμό με την τοποθέτηση των ομάδων απέναντι σε εναλλακτικές μορφές συγγένειας, όπως η κουμπιριά, μας επιτρέπουν να διαμορφώσουμε σαφέστερη άποψη για τις ιεραρχήσεις μεταξύ των ομάδων και την εκδήλωση του μεταξύ τους ανταγωνισμού. Απομένει ωστόσο να διερευνηθεί ένας ακόμη κοινωνικός παράγοντας, για τη σημασία του οποίου στο σχηματισμό εθνοτικών ορίων έχουμε κάνει ήδη υπαινιγμούς: πρόκειται για τη γλωσσική διαφοροποίηση των ομάδων που μας απασχολούν.

6) Η γλωσσική ιδιαιτερότητα

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, το Ζαγόρι στο Ανατολικό τμήμα του κατοικείται από βλαχόφωνο πληθυσμό, η γλώσσα του οποίου ανήκει στις λεγόμενες «νότιες» διαλέκτους της Κουτσοβλαχικής και προσιδιάζει μ' εκείνη των βλαχόφωνων πληθυσμών που βρίσκονται ανάμεσα στη Βέροια, τον Όλυμπο και την περιοχή του Ασπροποτάμου (Wace – Tompson 1989: 250-251). Το γεγονός ότι ο πληθυσμός αυτός παρέμεινε στην ουσία αμιγής για μεγάλο χρονικό διάστημα, παρά τη γεινιάσή του και τις όποιες επαφές με το ελληνόφωνο τμήμα του πληθυσμού του Ζαγορίου, επέτρεψε τη διατήρηση της βλαχοφωνίας στον καθημερινό βίο ως πολύ πρόσφατα.

Από την άλλη πλευρά, η συστηματική προσπάθεια για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, η οποία είχε ξεκινήσει από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα - ταυτόχρονα σχεδόν με τη ρουμανική προπαγάνδα, όπως επισημαίνει ο Λαμπρίδης (1868:81-86, 112) - διαμόρφωσε κατά την περίοδο που μας απασχολεί μια ουσιαστική διγλωσσία, για την οποία κάνουν λόγο οι πληροφορητές. Η διγλωσσία μάλιστα αυτή, καθώς αυξάνει τις επαφές με το ελληνόφωνο στοιχείο του υπόλοιπου Ζαγορίου, κάνει ορισμένους πληροφορητές να κρατούν αποστάσεις από τους υπόλοιπους βλαχόφωνους της ευρύτερης περιοχής. Ας δούμε ορισμένες χαρακτηριστικές μαρτυρίες :

«Πάντως βλάχικα μιλούσαμε στο χωριό. Εγώ τα 'φτασα αυτά: μέχρι το '75 μιλούσαν όλοι βλάχικα. Ο πατέρας μου στο τηλέφωνο συνεννοούνταν στα βλάχικα. Αλλά ήταν της ελληνικής επίδρασης το χωριό, δεν ήταν της ρουμανικής, όπως έγινε στη Βωβούσα.» (Γ.Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

«Στη Βωβούσα μιλούσαμε μόνο βλάχικα, αλλά σιγά – σιγά και ελληνικά. Από το σχολείο τα μάθαμε. Στο σπίτι μιλούσαμε βλάχικα συνέχεια, και τώρα ακόμα. Αλλά δε μας εμπόδισαν να μάθουμε τα ελληνικά καλύτερα από τους Έλληνες. Απόδειξη ότι σήμερα έχουμε, η Βωβούσα σήμερα έχει, 80 επιστήμονες: μηχανικοί, δικηγόροι ... διάφορες ειδικότητες. Και τούτο οφείλεται στο ότι εμείς τα μάθαμε τα ελληνικά απ' το σχολείο, ορθώς. Ενώ τα άλλα τα χωριά κουτσουρεμένα. Διάφορες λέξεις τοπικές τ(ι)ς βάζουν μέσα. Ενώ εμείς μάθαμε την πραγματική ελληνική, του σχολείου. Αυτό συμβαίνει κι εδώ, στ' Λάιστα. Κι εδώ οι γέροι δεν ήξεραν ελληνικά. Αλλά σιγά-σιγά...Γι' αυτό λέγονται και «Βλαχοζάγορα» αυτά τα χωριά.» (Χρ. Δ. 90 ετών, Βωβούσα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«Με τ(ου)ς Βλάχους από κείν' τ' μεριά δεν είχαμε παρτίδες. Πολύ λίγες. Συνήθως εμείς μ' αυτούς π' ταιριάζαμαν πιο πολύ ήταν εδώ μέχρι πέρα Παλιοσέλι, Άρματα...Μ' αυτά τα χωριά είχαμαν την ίδια γλώσσα. Από κει και πέρα ήταν άλλ' (...)Οι Αρβαν(ι)τόβλαχοι που 'ρθαν σε μας ήταν απάνω στο βουνό. Νοίκιαζαν δηλαδή όπως οι άλλοι, αλλά αυτοί ήταν Αρβαν(ι)τόβλαχοι, είναι δηλαδή προς τ(ου)ς Αρβανίτες. Βλάχικα μιλάμε κι εμείς, αλλά δεν ταιριάζουν όλα.» (Στ. Τ. 65 ετών, Ηλιοχώρι, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

Η πιο εντυπωσιακή εκδήλωση αυτής της διγλωσσίας φαίνεται πως είναι αυτή που αφορά τα πανηγύρια των βλαχόφωνων κοινοτήτων, στις μεγάλες χριστιανικές γιορτές κυρίως της θερινής περιόδου. Παρά το γεγονός ότι όταν «έρχονταν στα μεράκια» τραγουδούσαν βλάχικα τραγούδια⁴⁴, το κύριο σώμα των τραγουδιών ήταν στα ελληνικά, όπως βεβαιώνουν οι βλαχόφωνοι πληροφορητές, ερμηνεύοντας το

γεγονός μέσω της επίδρασης της εκπαίδευσης. Ενδεικτική είναι η άποψη ενός από τους νεότερους σε ηλικία πληροφορητές που ασχολείται και με την τοπική ιστορία της περιοχής. Παρά το γεγονός ότι το απόσπασμα που ακολουθεί δε δίνει κάποια συγκεκριμένη πληροφορία, είναι χαρακτηριστικό:

«Δεν είναι παράξενο (μια κοινότητα να μιλάει βλάχικα και να τραγουδάει ελληνικά) γιατί η παιδεία είχε αρχίσει στη Λάιστα απ' το 1880. Υπήρχαν σχολεία στη Λάιστα, άρα μάθαιναν ελληνικά τα παιδιά. Μέχρι το 1880 μπορεί, ενδέχεται, τότε τα πανηγύρια να ήταν με βλάχικα τραγούδια μόνο. Αλλά από κει και πέρα άρχισαν τα παιδιά να μαθαίνουν ελληνικά. Μαθαίνοντας ελληνικά άρχισαν να μαθαίνουν τους σκοπούς του Ζαγορίου και ούτω καθεξής.» (Γ.Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

Ο γηραιότερος μάλιστα πληροφορητής, ο Χ. Δ. 90 ετών από τη Βωβούσα, προσεγγίζει και ποσοτικά την αναλογία βλάχικων και ελληνικών τραγουδιών, διαπιστώνοντας ότι τα δεύτερα ήταν περισσότερα. Ωστόσο ο ίδιος, ακόμη και σήμερα, τραγουδά στα βλάχικα δικούς του στίχους για τους ξενιτεμένους της Λάιστας. Ας παρακολουθήσουμε όμως τις σχετικές αναφορές :

«Έχω βιβλίο γραμμένο με τα χέρια μου, περίπου 150 τραγούδια, από τα οποία τα 20 περίπου είναι βλάχικα. Τα άλλα είναι ελληνικά. Για γάμο, για πανηγύρια, για χορό... [Πώς το εξηγείτε αυτό;] Εντούτοις, μιλούσαμε βλάχικα και τραγουδούσαμε ελληνικά! Άντε πες μου να σ' πω! Ήτανε γριές που δεν ήξεραν ελληνικά και τραγουδούσαν ελληνικά, γιατί τ' άκουγαν κι αυτές (...)Οι Λαϊστινοί οι πολλοί φύγανε και δε γυρίσανε. Ταξίδεψα Ξάνθη, Κομοτηνή... μέχρι Σάπες πήγα, βρήκα πολλούς Λαϊστινούς οι οποίοι δεν επέστρεψαν στο χωριό. Και γι' αυτό μια μέρα σκέφτηκα κι έκανα ένα τραγούδ' γι' αυτή την περίπτωση, που λέει: "Έσείς Λαϊστινοί, φευγάτοι χρόνια, πότε θα γυρίσετε στο χωριό σας; Δε σας πήρε ο πόνος για την ωραία Λάιστα; Πού είναι η αρχοντιά;

⁴⁴ Η πληροφορία προέρχεται από τον Γ. Τ, 82 ετών, βλαχόφωνο πληροφορητή από τη Λάιστα (Συνέντευξη 8/8/99)

Η οικογένεια Λάλα Ζήση, Ζήση, Μοράβα, Ιωάννου, Νταλιάνη... Και το τραγουδάω:

*Voi aligats, voi lai marats,
voi vgats di éta tutî,
cîndu va vî turnats nhoarî,
cîndu va vî turnats?
Nu vî lo dorlu di nhoarî – vî,
di mshata di Lacî tse armasi ermî shi singurî?
Iu-i arhundamea di un kiró,
fumelja alu Lala Zisi, Zisi
Rata, Murava, Ioanu sh altsî multsî patriots?*

Απόδοση⁴⁵ στα ελληνικά:

*Εσείς πολυταξιδεμένοι, εσείς μωρέ καημένοι,
εσείς φευγάτοι από καιρό πολύ,
πότε θα γυρίσετε στο χωριό σας / πότε θα γυρίσετε;
Δε σας πήρε ο πόνος για το χωριό σας,
για την έμορφη τη Λάιστα που έρημη έμεινε και μόνη;
Πού 'ναι το αρχοντολόι του παλιού καιρού,
η φαμίλια του Λάλα Ζήση, του Ζήση
του Ράτα, του Μοράβα, του Ιωάννου και άλλοι πολλοί πατριώτες;» (Χρ.
Δ. 90 ετών, Βωβούσα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)*

Ωστόσο παρά το γεγονός της διγλωσσίας των βλαχόφωνων Ζαγορίσιων, η χρήση της μητρικής γλώσσας στην καθημερινή τους ζωή ήταν ο καθοριστικός παράγοντας για την τήρηση αποστάσεων από το ελληνόφωνο τμήμα του πληθυσμού, Ζαγορίσιους και Σαρακατσάνους. Η μόνιμη επωδός των περισσότερων ελληνόφωνων πληροφορητών ήταν πως δεν υπήρχαν ουσιαστικές σχέσεις ανάμεσα σ' αυτούς και τους βλαχόφωνους Ζαγορίσιους, πέραν των αναγκαίων εμπορικών συναλλαγών, γιατί αυτοί «ξέρουν γλώσσα» ή «μιλούν άλλη γλώσσα» κ.τ.ό. Ορισμένοι μάλιστα

⁴⁵ Η γραπτή απόδοση του τραγουδιού στην αρωμουνική και η μετάφραση στα ελληνικά έγιναν από τον κ. Αντώνη Μπουσμπούκη, Αν. Καθηγητή Γλωσσολογίας στο τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

ελληνόφωνοι πληροφορητές μεταφέρουν μια έντονη δυσαρέσκεια από τις προσωπικές τους επαφές με τους βλαχόφωνους, ακριβώς λόγω της χρήσης της μητρικής τους γλώσσας, μολοντί βρίσκονταν σε ελληνόφωνο περιβάλλον⁴⁶.

Άλλοι πληροφορητές πάλι, κυρίως Σαρακατσάνοι, αρνούνται ακόμη και το χαρακτηρισμό του «Ζαγορίσιου» στους βλαχόφωνους, εντάσσοντάς τους περισσότερο στους Βλάχους, παρά στους Ζαγορίσιους. Η στάση αυτή των Σαρακατσάνων θα πρέπει να συσχετιστεί με μια διάθεση ανταγωνισμού προς τους βλαχόφωνους, αφού στο Ανατολικό Ζαγόρι η κατάσταση υπήρξε περισσότερο πολωτική αναφορικά με την εγκατάσταση των νομάδων. Η θέση πάντως των βλαχόφωνων πληροφορητών απέναντι σ' αυτή τη στάση των Σαρακατσάνων, παρά την αναγνώριση της γλωσσικής διαφοράς είναι σαφέστατη: βλαχόφωνα χωριά, αλλά Ζαγοροχώρια. Ας παρακολουθήσουμε όμως ορισμένες χαρακτηριστικές μαρτυρίες :

«Εγώ (θα τους κατέτασσα) μάλλον στους Βλάχους παρά στους Ζαγορίσιους. Άλλο είναι ο Ζαγορίσιος ο κάτω, από το Μονοδένδρι, απ' την Ελάτη κι άλλο ο Λαϊστινός, ο Βωβουσιώτης, ο Ηλιοχωρίτης, ο Βρυσοχωρίτης. (...) Και τα τραγούδια τους παλιά ήταν βλάχικα. Το θεωρούσαν περηφάνια να πουν βλάχικα τραγούδια. Ξέρετε, εγώ γεννήθηκα εδώ κι έμεινα 3-4 χρόνια. Είχα μια φίλη από 'δω. Της έμαθα τα ελληνικά εγώ και μου έμαθε τα βλάχικα. Δεν

⁴⁶ Να τονίσουμε εδώ όμως ότι τα περιστατικά που αναφέρονται δεν αφορούν βλάχους του Ζαγορίου. Ωστόσο η δυσαρέσκεια φαίνεται να τους συμπεριλαμβάνει μ' ένα συνεκδοχικό τρόπο λόγω της ομογλωσσίας: «Μιλούσαν κι ελληνικά, βέβαια, όπως τα μιλούμε κι εμείς. Τα βλάχικα τα χρησιμοποιούσαν μεταξύ των. Αφού θ(υ)μάμαι στο Μέτσοβο μέσα, τ' Αγίου Δημητρίου, πήγαμε επίσκεψη στο σπίτι ενός γιατρού (...) Καθίσαμε, μας κέρασαν, μας έκαναν τραπέζι. Κάθε Μετσοβί(η)ς που ερχόταν στο σπίτι "Καλησπέρα, τι κάν(ει)ς; Πώς είσαι;" στα βλάχικα. Πράγμα που δεν ταίριαζε, γιατί εμείς ήμασταν ξέν'. Και δεν ήμασταν μοναχά εμείς, ήταν κι άλλ': συμβολαιογράφος κ.λπ. Αναμεταξύ των μιλούσαν βλάχικα, δε μιλούσαν ποτέ ελληνικά. Οι Λαϊστινοί ήταν λίγο πιο εξελιγμένοι. Είχανε, τώρα, παιδιά που σπούδαζαν επιστήμονες κ.λπ., δεν είχαν τελείως το βλάχικο. Αποτελούσαν εξαίρεση (...) Κι η Λεσ(ι)νίτσα (Βρυσοχώρι) ήταν καλή, κι η Λάιστα, είχε γιατρούς, είχε δικηγόρους, πολλούς επιστήμονες, και το Γρεβενί ήταν καλό. Αυτά τα τρία, Λεσ(ι)νίτσα, Λάιστα και Γρεβενί ξεχώρ(ι)ζαν από τ' άλλα, από αυτά τα βλαχοχώρια από το Ανατολικό Ζαγόρι.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«Μπορούσαν να σε σκοτώσουν και να λεν τα θ(ι)κά τ(ου)ς και να μην καταλαβαίν(ει)ς τι λεν ... Κατάλαβες τι έγινε; ... (Υ)περέταγα στραπώτ(η)ς εδώ στον Ακράιο με δυο Συρρακαώτες. Και ... Συρράκο ξέρουν κι άλλ' γλώσσα. Όταν σμίγουμσταν, εγώ ένας δεν ήξερα τα συρρακαώτ(ι)κα και τ(ου)ς έλεγα: "Ορέ, θα πείτε ελληνικά ή θα πάτε στο διάολο;" ... Μα έτσ' ήταν. Μαζεύονταν αυτοί και τίκα-τίκα-τίκα τη γλώσσα. Κι εγώ τ(ου)ς αγνάντευα! "Αι γαμώ το κερατό σας γαμώ!" τ(ου)ς λέω ...» (Α.Τ. 77 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

ήξερε καθόλου ελληνικά. Γι' αυτό και τα τραγούδια που τραγουδούσαν τότε ήταν στα βλάχικα. Μετά τον πόλεμο, μετά τους Γερμανούς, άρχισαν τα ελληνικά τραγούδια⁴⁷, αλλά τα ζαγορίσια τραγούδια. Δεν τραγουδούσαν σαρακατσαναίικα τραγούδια.» (Α.Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

(Διάλογος μεταξύ Β. Π. – Π.⁴⁸, Σαρακατσάνας από τη Λάιστα, και Στ. Τ., βλαχόφωνου πληροφορητή από το Ηλιοχώρι)

Β. Π.: Κανονικά ετούτα τα χωριά ως τ' Βωβούσα δεν είναι Ζαγοροχώρια, είναι βλαχοχώρια. Δεν έχουν καμία σχέση...

Στ. Τ.: Είναι βλαχόφωνα, αλλά είναι Ζαγοροχώρια.

Β. Π.: ...γιατί τ' άλλα τα χωριά δεν ξέρουν βλάχικα.

Στ. Τ.: Όχι, δεν ξέρουν βλάχικα. Ήμασταν: Ηλιοχώρ', Βρυσσώρ', Λάιστα, Μακρίνο, Ελατοχώρ', Καστανώνας, Γρεβενίτ', Φλαμπουράρ'... Απ' τη Φούρκα κι εδώ, όλο αριστερά μέχρι κάτω τ' Μπαλντούμα είναι όλοι βλαχόφωνοι. Βλαχόφωνοι με άλλη προφορά. Πάλι απ' τ' Σαμαρίνα μέχρι Περιβόλ' βλαχόφωνοι, αλλά με άλλη προφορά. Επομένως, πρέπ' να 'ναι απ' αλλού εκείν', απ' αλλού εμείς.» (Συνέντευξη 8/8/99)

Ορισμένοι πληροφορητές, μάλιστα, προχωρούν ακόμη περισσότερο, αναγνωρίζοντας γλωσσικές διαφορές και ανάμεσα στους Σαρακατσάνους και τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους. Παρά την ελληνοφωνία και των δύο ομάδων και την κοινή, ως ένα βαθμό, προφορά, εντοπίζουν ιδιοματικές λέξεις και εκφράσεις ή ιδιοτυπίες στην εκφορά, στοιχεία που είναι ικανά, κατά τη γνώμη τους, να οδηγήσουν έναν έμπειρο ακροατή να προσδιορίσει την ομάδα του ομιλούντος. Ο Ε. Μ. 60 ετών,

⁴⁷ Η άποψη της πληροφορητήρας δεν ευσταθεί επιστημονικά, αφού, όπως τονίζεται (Baud – Bony 1990: 22) «η εθνομουσικολογία θα επιβεβαίωνε τα συμπεράσματα των ανθρωπολόγων: “οι Σλαβόφωνοι και οι Ρωμανόφωνοι της Ελλάδας είναι στην απόλυτη πλειονότητά τους απόγονοι αυτόχθονος πληθυσμού”(…)». Στον πρόλογο του ίδιου έργου, άλλωστε, αναφέρεται ότι «σ' όλα τα Βλαχοχώρια της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και Ηπείρου τα περισσότερα δημοτικά τραγούδια λέγονταν και λέγονται στην Ελληνική γλώσσα» (Baud – Bony 1990: ζ). Για το ίδιο ζήτημα βλ. και Έξαρχος, 1986 σ. 135-137. Ωστόσο η άποψη της πληροφορητήρας είναι ιδιαίτερα σημαντική ως ενδεικτική της ιδεολογικής αντιμετώπισης, από τους Σαρακατσάνους, ενός αλλόγλωσσου τμήματος του πληθυσμού.

⁴⁸ Η ίδια πληροφορήτρια ανέφερε ότι στα βλάχικα δεν υπάρχει η λέξη “ευχαριστώ”. Διαβεβαίωσε μάλιστα ότι ο σύζυγός της, που είναι βλαχόφωνος, δεν την ήξερε και δεν μπόρεσε να την πληροφορηθεί, όσο κι αν έψαξε.

Σαρακατσάνος πληροφορητής από το Κουκούλι και συγγραφέας βιβλίων για τους Σαρακατσάνους, προσδιορίζει ορισμένες από τις διαφορές αυτές και τις αιτιολογεί ως εξής:

«Εγώ έχω να παρατηρήσω την εξής διαφορά ανάμεσα στο γλωσσικό ιδίωμα ... δεν είναι ακριβώς ιδίωμα⁴⁹ ... εν πάση περιπτώσει ανάμεσα στο πώς μιλάνε οι Ζαγορίσιοι και πώς μιλάνε οι Σαρακατσαναίοι. Υπάρχει τεράστια διαφορά. Ο Ζαγορίσιος θα πει: “Τσι πού θα τα κάμ(ει)ς τα γίδια σήμερα;”, ο Σαρακατσάνος θα πει: “Σια πού θα τα κάμ(ει)ς τα γίδια σήμερα;”. Άμα ακούσεις “Τσι πού” είναι Ζαγορίσιος, άμα ακούσεις “Σια πού” είναι Σαρακατσάνος. Εγώ τα παρατηρούσα από μικρός αυτά τα πράγματα. Ο Ζαγορίσιος έλεγε: “Πού θα πάνομε;”, ο Σαρακατσάνος έλεγε: “Πού θα πάμε;”. Και κάτι άλλα τέτοια. Το “ίτς” που έλεγε ο Ζαγορίσιος, ο Σαρακατσάνος το έλεγε “μπιτ”... και άλλα πολλά. Και η προφορά τους ακόμα είναι διαφορετική. Βέβαια όλοι τρώμε τα φωνήεντα. Αλλά έχουν οι Σαρακατσάνοι αυτή την αγραφιώτικη προφορά, γιατί από κει κατάγονται. Ο Ζαγορίσιος θα πει: “ο πατέρας”, ο Σαρακατσάνος θα πει “ο πατέρας”, δηλαδή αυτό το ... μεταξύ έψιλον και άλφα.» (Συνέντευξη 29/7/99)

Αναφορικά, τέλος, με τους Γύφτους, οι πληροφορίες που επιβεβαιώνουν τη γλωσσική τους διαφοροποίηση είναι αρκετές και σημαντικές. Οι παλαιότερες απ’ αυτές προέρχονται από το Χρίστο Σούλη (1929 : 146-156), ο οποίος μαζί με ένα σύντομο λεξιλόγιο που παραθέτει, επισημαίνει και τις δυσκολίες που συνάντησε κατά

⁴⁹ Για “ιδίωμα” των Σαρακατσάνων κάνει λόγο και η Χατζημιχάλη (1957: ξδ-ξε) με αναφορές και στην προσέγγιση του Μ. Τριανταφυλλίδη. Για τους Σαρακατσάνους του Ζαγορίου, και ειδικά όσους έχουν εγκατασταθεί στο Κουκούλι, ο Κ. Λαζαρίδης αναφέρει στην ανέκδοτη εργασία του με τίτλο «Το γλωσσικό ιδίωμα του χωριού μου Κουκουλίου – Ζαγορίου (Ζαγορίσιο γλωσσάριο) τομ. Α’, 1972 σ. 13 : «Πρέπει να σημειώσω εδώ πως οι Σαρακατσαναίοι που έχουν εγκατασταθεί στο χωριό μας (35 οικογένειες) έχουν διαφορετικό *accent* κατά την ομιλία τους. Π.χ. το σ το προφέρουν περισσότερο από μας χοντρό (ch). Ακόμα αυτοί τα περισπώμενα ρήματα τα λένε έτσι: “να ιδού”, “να σ’ πού”, “δε σι γιλού” κ.λπ., ενώ στο Ζαγόρι λένε: “να ιδώ”, “να σ’ πω”, “δε σι γιλώ” κ.ο.κ. Οι Σαρακατσαναίοι, εκτός από άλλες διαφορές σε μερικές λέξεις, ακόμα δε χρησιμοποιούν τελικό -s- στη γενική του ενικού των θηλυκών ονομάτων. Έτσι αντί να πουν “τ’ς μάνας” λένε “τ’ς μάνα”, αντί “τ’ς πρατίνας” λένε “τ’ς πρατίνα”, “τ’ς γελάδα”, “τ’ς Παναΐα” κ.ο.κ.». (Α.Κ.Λ., αρ. εισαγ. 3056). Επίσης στην ίδια εργασία (τόμ. Β’, σ. 905 – 906, Α.Κ.Λ., αρ. εισαγ. 3057) κατατίθεται σχέδιο (σχεδιάγραμμα αρ. 6) με ονομασίες προβάτων που σχετίζονται με σημάδια των αυτιών. Οι ονομασίες αυτές παρουσιάζουν εκπληκτική ομοιότητα με τις ανάλογες ονομασίες που χρησιμοποιούν οι Σαρακατσάνοι. Βλ. σχετικά Μακρή, 1990 σ. 168.

τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας: οι πληροφορητές του «πάντες παρ' όσων εζήτησα πληροφορίας μου ηρνούντο τοιαύτας λέγοντες ότι δεν έχουν καμίαν άλλην γλώσσαν εκτός της ελληνικής, ότι είναι Έλληνες και ότι δεν έχουν καμίαν σχέσιν με τους Τουρκόγυφτους». Ωστόσο, όπως επισημαίνει, οι Γύφτοι του Ζαγορίου είχαν πλουσιότερο λεξιλόγιο από τους Γύφτους των Ιωαννίνων · ωστόσο από πληροφορίες μόνο των τελευταίων συνέταξε το λεξιλόγιο που παραθέτει.

Οι δυσκολίες, που επισημαίνει ο Σούλης, στη συλλογή ενός τέτοιου υλικού είναι ασφαλώς πολύ περισσότερες σήμερα, αφού ακόμη και η προσέγγιση των Γύφτων ως τέτοιων είναι ιδιαίτερα δύσκολη, λόγω του προσβλητικού χαρακτήρα της προσφώνησης, όπως έχουμε ήδη σημειώσει. Ωστόσο κατά τη δική μας επιτόπια έρευνα στάθηκε δυνατό έστω και με έμμεσο τρόπο να συγκεντρωθούν ορισμένες πληροφορίες από πληροφορητές που συναναστράφηκαν με Γύφτους και καταθέτουν τις σχετικές μαρτυρίες. Από τις μαρτυρίες αυτές μπορούμε σε γενικές γραμμές να συμπεράνουμε τα εξής :

Το πρώτο χαρακτηριστικό του ιδιώματος που χρησιμοποιούσαν οι Γύφτοι του Ζαγορίου είναι η σχέση του με τα τσιγγάνικα ιδιώματα, αφού από λεξιλογική τουλάχιστον άποψη πολλές από τις λέξεις αυτές προέρχονται από αυτά: λέξεις όπως μασνό(ς) = πέος, μπάκρο(ς) = αρνί, ντίλνó(ς) = τρελός, πατσάρια = ψέμα κ.λπ. που χρησιμοποιούνταν από τους Γύφτους του Ζαγορίου, έχουν τσιγγάνικη προέλευση, όπως επισημαίνει ο Σούλης (1929 : 153 – 154) στηριζόμενος σε πληροφορίες τσιγγάνου πληροφορητή του.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό αφορά τον τρόπο χρήσης του ιδιώματος αυτού. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις επρόκειτο για μια «συνθηματική γλώσσα»⁵⁰ την οποία οι Γύφτοι χρησιμοποιούσαν για ενδοσυνεννόηση κατά την εργασία τους κυρίως στα χωράφια των Ζαγορίσιων. Από την άποψη αυτή δε φαίνεται να είναι μια πλήρης γλώσσα, αλλά ένα ιδίωμα με έντονα κοινωνικό και ταξικό χαρακτήρα που επέτρεπε κατ' αρχήν τη διατήρηση στεγανών. Ωστόσο σύντομα το ιδίωμα πέρασε όχι μόνο στους φτωχότερους Ζαγορίσιους και γενικότερα σε όσους από εργασιακή άποψη συγχρωτίζονταν με τους Γύφτους, αλλά τελικά φαίνεται πως σε γενικές γραμμές έγινε

⁵⁰ Η συνθηματική γλώσσα αντιστοιχεί στην «ανεπίσημη» κοινωνική συμπεριφορά, σε αντίθεση με την «επίσημη» κοινωνική συμπεριφορά, που αντιστοιχεί βέβαια στην επίσημη γλωσσική εκδοχή (Λ. Τσιτσιπής 1983: 8). Για ένα ανάλογο παράδειγμα συνθηματικής χρήσης της γλώσσας βλ. Αυδίκος, 1991 σ. 386.

κτήμα όλης της κοινότητας. Ορισμένους από τους τρόπους με τους οποίους συνέβη αυτό, μας φανερώνουν οι μαρτυρίες που ακολουθούν :

«Απ' ό,τι έλεγε η γιαγιά μου (οι Γύφτοι) χρησιμοποιούσαν δικό τους ιδίωμα. Και ιδίως χρησιμοποιούσαν στα Σουδενά (Πεδινά) Εκεί είχαν επίσης πολλούς Γύφτους, τόσο που στα χωράφια μιλούσαν δικό τους ιδίωμα και η γιαγιά μου χρειάστηκε να κάνει “μαθήματα” για να καταλαβαίνει. Ήταν τέτοιος “βρικόλακας” που ήθελε να καταλαβαίνει. Πήρε λοιπόν μια οικογένεια Γύφτων, μια Γύφτ(ι)σσα, τ(ου)ς έφκιανε πίτες να τρων κι εκείνη τ(η)ς έλεγε λέξεις και διάφορα. Αποτέλεσμα, κάποιος (Γύφτος) είπε για τ' μάνα τ(η)ς, την προγιαγιά μ', κάτι και του απάντ(η)σ' η γιαγιά μ' επίσης στα γύφτ(ι)κα, με αποτέλεσμα εκείνος να “χαντακωθεί” (να ντραπεί). Και έκτοτε σταμάτ(η)σε και τα σχόλια. Τώρα, ακριβώς δεν ξέρω αν ήταν εν ενεργεία γλώσσα όπως τα βλάχικα ως τώρα τελευταία. Αλλά κωδικές λέξεις χρησιμοποιούνταν έντονα. Για παράδειγμα: τσιαβί = γυναίκα, (γ)κουιά = το μουνί κ.λπ. Ήταν λέξεις οι οποίες πέρναγαν και σε μας μετά, κοροϊδευτικά κυρίως: όταν ήθελαν να πουν τίποτα μεταξύ τ(ου)ς οι γριές, χρησιμοποιούσαν τέτοιες κωδικές λέξεις. Ή όταν ειρωνεύονταν κάποιον, ας πούμε “Άντε, σκάσε τώρα!”, έλεγαν: “Θα φέξ' από (τη)ν μπουλ'!” . Είναι -υποτίθεται- παραφθορά του “θα φέξ' από (τη)ν Μπούλτσ' (Ελάτη)”, που δε φέγγει ποτέ, γιατί είναι προς δυσμάς. Αλλά “μπούλ” δεν είναι το χωριό, είναι ο κώλος στα γύφτ(ι)κα...

Ανέφερε μάλιστα μια ιστορία η γιαγιά μ': κάποτε είχαν έρθ' Τούρκοι, μάλλον φοροεισπράκτορες, κι έπεσαν πάνω σε μια γιορτή που κάποιοι χόρευαν - δεν ήταν και τόσο σπάνιο αυτό - σ' ένα αλώνι. Ήθελαν να χορέψουν κι αυτοί. Τώρα, τι να κάνουν οι Γύφτοι; Ήταν υποχρεωμένοι ως διασκεδαστές να παίζουν. Αλλά ήθελαν να κάνουν και λίγο γούστο, γιατί οι Τούρκοι απλώς “ρίχνονταν” (δε χόρευαν καλά). Οπότε άρχισαν στα δικά τ(ου)ς να τραγουδάν:

“Έκαναν τακούλ – τακούλ από πίσω από την μπουλ,
έκαναν τακούλ μπαρέ, τα χαλιόμσαν τα τσιντέ ...”

Δηλαδή:

“Έχεςαν από τον κώλο, (1ος στίχος)
έχεςαν οι Γύφτοι, τα 'φαγαν οι Τούρκοι...”

Εν τω μεταξύ οι Τούρκοι, επειδή γελούσαν οι πάντες καταλαβαίνοντας απλά τι λέει το τραγούδι, θεωρούσαν ότι ήταν πολύ επιτυχημένο το άσμα και “ρίχνονταν” κι αυτοί. Δηλαδή καταλάβαινε και η κοινότητα τη συνθηματική γλώσσα των Γύφτων, γιατί αυτοί διαπλέκονταν έντονα με τους Ζαγορίσιους.» (Γ.Α. 40 ετών, Βίτσα, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 4/8/2000)

«Μιλούσαν, τ(ου)ς άκ(ου)σα εγώ. Τα ’λεγαν αυτά όλα, τα μάθαμαν κι εμείς ύστερα. Τα πήραμαν. [Απ’ όταν τα μάθατε κι εσείς, τα σταμάτησαν;] Όχι, όχι, τα ’λεγαν, αλλά τώρα έχουν ξετοπιτιστεί, έχουν φύγει. Ο Π. είναι μόνο κι αυτός ακόμα λέει. Είπε τ’ Κ. – κάτ’ θέλ(η)σ’ εκείνος να τον πειράξ’ – και τού ’ειπε “πανέτο”⁵¹, τ’ αρχίδια Βρε(ς) το “πανέτο”! “Το πανέτο” μαράζωσε τώρα – τού ’ειπε – δεν μπορείς να κάν(ει)ς τίποτα... ” (...)

Εδώ στα χωράφια, όταν έρχονταν η πίτα για να φαν, αρχινούσαν: “Πάου, πάου, πάου...” φώναζαν. Δηλαδή “έρχεται ο νοικοκύρ(η)ς με (τη)ν πίτα. Εγώ το ’φτακα αυτό. Έρχονταν το κακάβ’ : “Γα, γα, γα...” κάναμαν. Σα συνθηματικό: “Ηρθ’ η ώρα να φάμε...” Κι αυτά όλα βγαλμένα από τ(ου)ς Γύφτ’. [Εσύ έκανες παρέα μ’ αυτούς;] Όλους, όλους τ(ου)ς έχω φτάκει. Έφαγα ψωμί μ’ αυ(του)νούς. Με το Φ. και με το Β. τ(η)ς Ξ. κάναμαν χωράφια. Εγώ παιδάκι τράβαγα τα βόδια κι ο Β. έκανε χωράφ’ .» (Ε.Ρ. 70 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 17/8/2000)

Το αποτέλεσμα του συγχρωτισμού αυτού ήταν ασφαλώς η αμοιβαία επιρροή ανάμεσα στους Ζαγορίσιους, ελληνόφωνους και βλαχόφωνους, και τους Γύφτους. Το λεξιλόγιο των Γύφτων απέκτησε ελληνικές καταλήξεις, ενώ η ομιλία προσαρμόστηκε προς το ελληνόφωνο πρότυπο της κοινότητας. Την ίδια προσαρμοστικότητα έδειξαν οι Γύφτοι και των βλαχόφωνων κοινοτήτων, αφού όπως βεβαιώνουν οι πληροφορητές, εκεί μιλούσαν και βλάχικα⁵², ενώ αντίστροφα, ένα τμήμα του γύφτικου λεξιλογίου εντάχθηκε στο καθημερινό λεξιλόγιο, τουλάχιστον των ελληνόφωνων Ζαγορίσιων: από τις 160 περίπου λέξεις που καταγράφει ο Σούλης,

⁵¹ Ίσως υποκοριστικό της λέξης “πανί”, που κατά το Σούλη (1929 : 154) σημαίνει νερό.

⁵² Η πληροφορία δόθηκε από τον βλαχόφωνο πληροφορητή Γ. Τ. 82 ετών από τη Λάισα (Συνέντευξη 8/8/99). Ο Σούλης (1929:150) μας πληροφορεί ότι το ίδιο συνέβαινε και στους βλαχόφωνους Καλαρρύτες.

τουλάχιστον οι 30 απ' αυτές χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα από τους Ζαγορίσιους, χωρίς ωστόσο οι Ζαγορίσιοι να έχουν πάντοτε συνείδηση ότι προέρχονται από το ιδίωμα των Γύφτων. Οι χαρακτηριστικότερες απ' αυτές είναι οι λέξεις ντλνός = τρελός, πατσάρια = ψέμα, σαχλεύου = κοροϊδεύω, σουρφελές = φτωχός, ανάξιος λόγου, σλάμα = σώπα, τσαβί = κορίτσι, χαλιάου = τρώω, χλιαβίζου = αποπατώ κ.λπ.

Συμπερασματικά, οι παρατηρήσεις που σημειώσαμε σχετικά με τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες των ομάδων που μας απασχολούν, θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα εξής: η γλωσσική διαφοροποίηση του βλαχόφωνου από τον ελληνόφωνο πληθυσμό, φαίνεται να δημιουργούσε ένα αντικειμενικό όριο επικοινωνίας ανάμεσα στα δύο τμήματα, ιδιαίτερα για τους βλαχόφωνους εκείνους που δε συμμετείχαν - ή συμμετείχαν στοιχειωδώς - στην εκπαιδευτική διαδικασία, αφού αυτή ήταν η μόνη δυνατότητα εκμάθησης της ελληνικής. Από την άλλη πλευρά, στο πλαίσιο του ελληνόφωνου τμήματος, η διαφοροποίηση των Σαρακατσάνων, παρ' ότι από επικοινωνιακή άποψη δε δημιουργούσε πρόβλημα, λειτουργούσε ωστόσο ως χαρακτηριστικό αναγνώρισης των μελών της ομάδας, και η λειτουργία αυτή επισημαίνεται κυρίως από Σαρακατσάνους πληροφορητές. Από την άποψη αυτή, θα μπορούσε να θεωρηθεί, με σχετική ασφάλεια, ως εθνοτικό χαρακτηριστικό. Τέλος η συνθηματική - ταξική λειτουργία που επισημάναμε για το γύφτικο γλωσσικό ιδίωμα επιβεβαιώνεται επιπλέον από την ουσιαστική του αχρηστία, εδώ και δεκαετίες, αλλά και από τη δυσκολία που παρουσιάζει η καταγραφή του ως μουσειακού ιδιώματος μέσω των σημερινών επιζώντων απ' όσους το χρησιμοποιούσαν.

Πραγματευθήκαμε ως εδώ τις οικονομικές και κοινωνικές όψεις της εθνοτικής διαφοροποίησης των ομάδων που μας απασχολούν, με άξονα το ότι αποτελούν τα γενεσιουργά, ως ένα βαθμό, αίτια για την εκδήλωση των διαφορών που εντοπίζονται σ' ένα δεύτερο επίπεδο, εκείνο που αφορά ειδικότερες εκφάνσεις του υλικού και πνευματικού βίου καθώς και την ιδεολογική συγκρότηση των ομάδων αυτών. Με την περιγραφή των σημαντικότερων από αυτές τις διαφορές, καθώς και με μια πρώτη λειτουργική προσέγγισή τους, θα ασχοληθούμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Κεφάλαιο Γ

Η πολιτισμική διαφοροποίηση ως παράγοντας εθνοτικής αυτοσυνείδησης

Όπως είναι φυσικό, η διαφορετική οικονομική και κοινωνική οργάνωση των ομάδων που μας απασχολούν αντανακλάται και στο επίπεδο του υλικού και πνευματικού βίου και τελικά στο επίπεδο της παραγωγής μιας συλλογικής αντίληψης για το «εμείς» και το «αυτού». Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσουμε μια προσέγγιση στον καθημερινό βίο της κάθε ομάδας, με στόχο να εξετάσουμε τα στοιχεία εκείνα που επιτρέπουν να διαφανεί η διαφορετικότητα της καθεμιάς, και ταυτόχρονα τον τρόπο με τον οποίο η κάθε ομάδα διαχειρίζεται τις διαφορές αυτές, προκειμένου να παραγάγει σε ιδεολογικό επίπεδο τη δική της συλλογική ταυτότητα απέναντι στις υπόλοιπες. Υπό την έννοια αυτή δε θα μας απασχολήσει μόνο η αντικειμενική διαφοροποίηση των ομάδων, αλλά συγχρόνως και η υποκειμενική θεώρηση της διαφορετικότητας, ειδικά όπου διαπιστώνεται χρήση παρόμοιων ή και απολύτως όμοιων πολιτιστικών στοιχείων. Θα ξεκινήσουμε από τις σημαντικότερες εκφράσεις του καθημερινού υλικού βίου: την κατοικία, τη διατροφή και την ενδυμασία.

1)Κατοικία, διατροφή και ενδυμασία.

α) Κατοικία: Είναι βεβαίως περιττό να περιγράψει κανείς την κατοικία των ελληνόφωνων Ζαγορίσιων και των Βλάχων του Ανατολικού Ζαγορίου, ή τη σαρακατσάνικη καλύβα: έχουν γίνει ήδη λεπτομερέστατες και εμπεριστατωμένες προσεγγίσεις¹ για το ζήτημα αυτό, από τις οποίες τεκμηριώνεται είτε η προφανής διαφορά τους είτε η βαθύτερη σχέση τους αναφορικά με την οργάνωση και τη λειτουργικότητα του χώρου, όπως υποστηρίζει η Χατζημιχάλη (1957: 273).

Αυτό όμως που για την παρούσα έρευνα αποκτά πραγματικό ενδιαφέρον είναι να εξετάσει κανείς το ζήτημα της κατοικίας σε ένα δεύτερο επίπεδο, εκείνο που προκύπτει από την επαφή των ομάδων και την ενδεχόμενη αλληλοδιείσδυση

πολιτιστικών στοιχείων ή τεχνικών. Στην κατεύθυνση αυτή, η εγκατάσταση των Σαρακατσάνων στους οικισμούς του Ζαγορίου και η σταδιακή εγκατάλειψη της καλύβας αποτελούν ένα προνομιακό πεδίο για τη μελέτη της μεταβολής της κατοικίας που επέρχεται πρωτίστως στους Σαρακατσάνους.

Η οργάνωση βέβαια και η χρήση του χώρου παρέμειναν, τουλάχιστον στην πρώτη φάση της μόνιμης εγκατάστασης των Σαρακατσάνων, παρόμοιες μ' εκείνες της καλύβας, όπως βεβαιώνουν ορισμένοι Σαρακατσάνοι πληροφορητές. Ωστόσο για κάποιους άλλους η προσαρμογή ήταν ταχύτερη και η δυσκολία προέκυπτε από τη χειμερινή μετακίνηση, αφού στα χειμαδιά εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν καλύβες κατασκευασμένες από άχυρο. Στην περίπτωση μάλιστα που το οίκημα στο Ζαγόρι ήταν ιδιόκτητο, η συντήρησή του στο διάστημα της απουσίας ήταν βασικό τους μέλημα:

«Πήγε πολύ σιγά – σιγά για ν' αλλάξει. Εμείς βέβαια σε καλύβι δε μείναμε, μείναμε κατευθείαν σε σπίτι. Αλλά τι σπίτι όμως: χωρίς ταβάνι, χωρίς πάτωμα, χωρίς... Και τα βιώματα ότι η μάνα μας ήταν σε καλύβι, τα 'φερνε και στο σπίτι: ότι μέναμε όλοι σ' ένα στρώμα... μέχρι να ξεχωρίσουμε ύστερα στα δωμάτια, να φκιάσουμε έναν καμπινέ... Μέχρι τότε πηγαίναμιν έξω, ήταν μια κρανιά εδώ 'πο πίσω... Η πρόοδος πήγε σταδιακά: μπήκαν στο σπίτι, διατηρούσαν τη γάστρα (...) Ένα δωμάτιο ήταν, και το μοναδικό Εκεί μαζευόμασταν όλοι. Η γάστρα ήταν μέσα στο σπίτι (...) η γωνιά μέσα στο σπίτι, έφευγε ο καπνός απ' τις πλάκες. Μετά είχανε το κακάβι, πάνω στην πυροστιά, έβραζε το φαγητό, και σιγά – σιγά έγινε η εξέλιξη.» (Δ.Α. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

«Κάτω φκιάναμιν καλύβια, νοικιάζαμιν λιβάδια. Εδώ ερχόμασταν στο σπίτι' κι όταν φεύγαμιν το χ(ι)νόπωρο μας κακοφαίνονταν. Κι έβαζάμιν (τη)ν Ξία εδώ μέσα, για να διατηρήσ' το σπίτι' : να βάλ' νερό στ' στέρνα (...) Γύφτ(ι)σσα ήταν η Ξία, αλλά ο πάππος μ' (τη)ν είχε αγαπήσ' και (τη)ν έβαζε το χ(ι)νόπωρο: περιλάβαινε το σπίτι', το διατηρούσε με τ(ι)ς σταλαξιές, με όλα.

¹ Για τη σαρακατσάνικη κατοικία βλ. ενδεικτικά Χατζημιχάλη, 1957 σ.189-192, 254-308, Καββαδίας, 1991 σ. 64-90 και Μουτσόπουλος, 1996 σ. 51-77. Για την αρχιτεκτονική του Ζαγορίου βλ. Σταματοπούλου, 1987.

*Πλέρωνε κι όλα, τ(η)ς έδ(ι)ναμιαν και κάτ' και να μας γεμίζ' και τ' στέρνα νερό.
Όλα τα χρόνια.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη
21/8/99)*

Από την άλλη πλευρά, η επαφή αυτή δε φαίνεται να άφηνε πάντοτε αδιάφορους τους Ζαγορίσιους απέναντι στην πρωτεϊκή αλλά αυτάρκη σαρακατσάνικη καλύβα. Με κίνητρο την περιέργεια, οι πιο παρατηρητικοί επιχειρούσαν να «κλέψουν» την τεχνική και να την αξιοποιήσουν, όταν παρουσιαζόταν ανάγκη. Παρά το γεγονός ότι δεν πρόκειται για κάτι συνηθισμένο, είναι ωστόσο ιδιαίτερα ενδιαφέρον να παρακολουθεί κανείς ένα Ζαγορίσιο πληροφορητή να περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια την κατασκευή μιας σαρακατσάνικης καλύβας και να δηλώνει ότι επιχείρησε και ο ίδιος να χρησιμοποιήσει μια ανάλογη κατασκευή :

«Έκοβαν βέργες μακριές, πολύ μακριές, ανάλογα με το ύψος που ήθελαν. Κι αν δεν ήταν οι βέργες τόσο μεγάλες, τ(ι)ς ένωναν και τ(ι)ς έφκιαναν μακριές. Έφκιαναν έναν κύκλο, στρογγυλό, έφκιαναν τρύπες γύρω - γύρω και μπήγαν μέσα τ(ι)ς βέργες αυτές. Κατά διαστήματα, κατά 30 – 40 πόντους. Μετά ανέβαιναν απάνω στο ... αυτό και τα δέναν σ(τη)ν κορ(υ)φή. Ύστερα έβαζαν από τα πλάγια, γύρω - γύρω, σαν το βαρέλ', ας πούμε, έβαζαν γύρω - γύρω μέχρι απάνω. Μετά έπαιρναν άχυρο κι άρχιζαν από κάτω. Σάλμα το λέγαμιν εμείς, "βριζόλα", άχυρο από βρίζα. Ήταν μακρύ, μονοκόμματο. Πάντως αυτοί, όταν αγόραζαν άχυρο, κοιτούσαν να 'ναι όσο περ(ι)σσότερο γίνονταν μακρύ. Έβαζαν μια σειρά γύρω - γύρω, έβαζαν ένα μακρύ ξύλο ύστερα και το δέναν το ξύλο το όξω με το ξύλο το μέσα. Και το άχυρο ήταν στ' μέσ'. Μετά έβαναν δεύτερ' σειρά από πάνω μέχρι να φτάκουν σ(τη)ν κορ(υ)φή. Ξεκινούσαν από κάτω, για να φεύγει το νερό προς τα κάτω. Και σ(τη)ν κορ(υ)φή απάνω έφκιαναν ένα σταυρό με άχυρο και το 'βαζαν από πάνω, σα διακοσμητικό. Έφκιαναν πόρτα πάλι κατά τον ίδιο τρόπο, με άχυρο. Τ(η)ν άν(οι)γαν και τ(η)ν έκλειναν το βράδ' π' κοιμόνταν μέσα. (...) Είχα δει πολλές φορές τέτοιο καλύβ', αλλά όχι πώς το 'φκιαναν. Δεν είχα καιρό να πάω να παρακολουθήσω. Αλλά τα 'βλεπα όμως κι είχα φκιάσ' κι εγώ καλύβ' τέτοιο, όταν είχαμιν πάρ' τ'

αυτοκίνητο. Όταν δεις πώς είναι, καταλαβαίν(ει)ς και πώς γίνεται.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Η ουσιαστική πάντως διαφοροποίηση στην οργάνωση και χρήση του κατοικημένου χώρου ήταν εμφανής και στο ζήτημα της αντιμετώπισης των αναγκών υγιεινής. Για τους Σαρακατσάνους η απουσία μόνιμης κατοικίας καθιστούσε δευτερεύουσα ή και εντελώς περιττή τη μόνιμη κατασκευή αποχωρητηρίου, αφού άλλωστε στο μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητάς τους βρίσκονταν στην ύπαιθρο. Για τους Ζαγορίσιους όμως η μόνιμη εγκατάσταση στους οικισμούς επέβαλλε μια συνολικότερη αντιμετώπιση, προϊόν της οποίας ήταν το ιδιότυπο αποχετευτικό σύστημα που περιγράφουν οι πληροφορητές :

«(Μ.Χ.) Αποχωρητήρια δεν υπήρχαν τότε σ' εμάς. Έξω, σ(τη)ν εξοχή. Πού να υπήρχαν...Οι Ζαγορίσιοι είχαν, βεβαίως. Όλα τα σπίτια τα ζαγορίσια είχαν. Αλλά οι βλάχοι οι Σαρακατσαναίοι δεν είχαν. Εδώ στα βατσούνια...

(Α.Τ.) Δεν είχαν σπίτια, μωρέ, τότε οι Σαρακατσαναίοι. Έφκιαναν καλύβια, από κείνα τα στρογγυλά... Δεν τ(ου)ς δέχονταν οι Ζαγορίσι'.» (Μ.Χ. 70 ετών - Α.Τ. 77 ετών, Σαρακατσάνοι, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Τα παλιά τα χρόνια δεν υπήρχαν βόθροι που φτιάχνουν τώρα, και καμπινέδες ωραίοι. Ήταν απλοί, κάτ' κασούλες έβαναν εκεί. Και μόλις έπιανε ο κατακλυσμός, ανοίγαν όλοι οι βόθροι. [Ήταν χαμηλοί δηλαδή; Δεν ήταν σκαμμένοι μέσα;] Ναι, δεν ήταν. Στο δρόμο απάνω, μόλις έβγαζαν την πέτρα, αμιολούσαν μέσα το νερό. Στο δρόμο, στο καλντερίμ' είχε κάτ' αρκάδες κι όπως κατέβαινε το νερό τ(η)ς βροχής, το γύρ(ι)ζαν μέσα και καθάρ(ι)ζ' ο βόθρος. Τα 'παιρνε το νερό και τα 'βγαζε κάτω, στη "Λάτρα" που το λένε, έξω απ' το χωριό. Καμιά φορά όμως τύχαινε να σταματήσ' η νεροποντή η μεγάλη κι έμεναν και στο δρόμο. Γιατί από το δρόμο περνούσαν. Αλλά δε ρίχναμαν νερά τότε στους βόθρους, ήταν ξεροί οι βόθροι, μόνο οι ακαθαρσίες ήταν μέσα. Χώνευαν και πολλά μόνα τους, κι απολούσαν και το νερό (...) Εδώ, στη Βίτσα ... έτσι γινόταν. Στο Βραδέτο, στο Καπέσοβο το ίδιο. Γι' αυτό όλοι οι καμπινέδες ήταν δίπλα στο δρόμο. Εγώ, στα δικά μου τα χρόνια, δε θυμάμαι,

βέβαια, τέτοιο πράγμα. Γιατί έφτιαζαν βόθρους, μικρούς βέβαια, αλλά δεν έριχναν νερό και χώνευαν, καίγονταν οι ακαθαρσίες.» (Α.Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«Και τ(ου)ς καμπινέδες τ(ου)ς είχαν όξω, σ(τη)ν οξώπορτα κι έβγαιναν όξω τα Όλ' οι καμπινέδες. [Δηλαδή μύριζαν τα σοκάκια;] Πώς δε μύριζαν! Εμείς βρήκαμν το θ(ι)κό μας εδω(γ)ιά, τ' Μπαλάσκα παραπάνω...Γιατί, ο Σάββας δεν το 'χει όξω; Όλα έτσ' ήταν Αλλά δεν είχε τότε ο κόσμος "Α, μυρίζει" και ξέρω 'γω τι. Ήταν όλ' όμοια.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Σημαντικές όμως παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε και όσον αφορά την οικοσκευή Ζαγορίσιων και Σαρακατσάνων στο Ζαγόρι. Παρά το γεγονός ότι άλλες επιστημονικές μελέτες παρουσιάζουν τους Σαρακατσάνους αυτάρκεις ως προς την κατασκευή των περισσότερων σκευών για οικιακή ή επαγγελματική χρήση, αφού επρόκειτο κυρίως για ξύλινα σκεύη (Καββαδίας, 1991: 36-51), οι Σαρακατσάνοι πληροφορητές μιλούν κυρίως για μεταλλικά σκεύη που προμηθεύονταν από το εμπόριο².

Τέτοια, άλλωστε, ήταν και τα σκεύη των Ζαγορίσιων μικροκτηνοτρόφων τα οποία χρησιμοποιούσαν για την επεξεργασία των λιγότερων αλλά παρόμοιων προϊόντων της οικόσιτης κτηνοτροφίας. Ορισμένοι μάλιστα Ζαγορίσιοι πληροφορητές επισημαίνουν πως τα ξύλινα σκεύη κατασκευάζονταν από τους «ντουγκάρηδες», ειδικούς τεχνίτες που περιόδευαν στα χωριά, ενώ σε κάποιες κοινότητες εντοπίζονται και Ζαγορίσιοι τεχνίτες που κατασκεύαζαν μόνοι τους τα σκεύη αυτά :

«(Δ.Α.) Ήταν πολύ λιτό το νοικοκυριό: κάνα-δυο κακάβια για ν' αρμέγουν, δυο καρδάρια, ένα καζάνι που βάζαν στ' φωτιά με (τη)ν πυροστιά για να μαγειρέσουν... Αυτά ήταν χάλκινα. Αυτά ήταν τα σκεύη τ(ου)ς όλα κι όλα, τα οποία γανώνονταν τακτικά για να μην παθαίνουν δηλητηριάσεις.

² Είναι πιθανό τα ξύλινα σκεύη στα οποία αναφέρεται ο Καββαδίας να αφορούν προγενέστερη φάση.

(Α.Λ.) *Και κάνα-δυο ταψιά π' βάναν το ψωμί τ(ου)ς στ' γάστρα ή κάνα φαϊ π' φκιάναν, το βάναν εκεί στ' μέσ' το ταψί και τρώγαν όλ' παρέα. Δεν υπήρχαν ούτε πιάτα τότε ούτε ...» (Δ.Λ. 48 ετών - Α.Λ. 46 ετών, Σαρακατσάνοι, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)*

«Είχαμαν ντρουμπουλίτσες και τέτοια για τα γάλατα, καζάνια κ.λπ., καρδάρια για το τυρί, καρδάρια για το βούτυρο... Αυτά ήταν όλα ξύλινα, δεν υπήρχαν δοχεία τότε. Έπρεπε να 'σουν πλούσιος για να 'χεις δοχείο για το τυρί. Και το βάζαμαν σε ξύλινα. Αυτά τα 'φκιαναν οι "ντουγκάρ(η)δες": έφκιαναν καρδάρια, έφκιαναν βαένια για το κρασί... Αυτοί ήταν ξέν'. Όπως περνούσαν οι καλαντζήδες να γανώσουν κανένα αγγειό, έτσ' περνούσαν κι αυτοί . (...) Στο Καπέσοβο έφκιαν' ο παπα-Θουκυδίδ(η)ς κι ο Λίας ο Νουσιιάδ(η)ς. Αυτοί έφκιαναν τέτοια πράματα, αλλά για το σπít' όχι επαγγελματικά. Οι ντουγκάρ(η)δες έρχονταν εκεί, τ(ου)ς έβανες σ(τη)ν αυλή με τ(ι)ς πλάνες και χραπ – χρουπ έφκιαναν ό,τ' ήθελες. Τα καζάνια ήταν μεταλλικά, χάλκινα. Τα γανώναμαν, έρχονταν ο καλαντζής (...) Το μαλλί το έγνεθαν και το 'πλεγαν με τα χέρια, με τα κλιτσιά – τ(ι)ς βέργες. Οι δικοί μας έπλεγαν φανέλες και κόλτσες μάλλινες.(...) Σε κάθε σπít' υπήρχε ρόκα, σφοντύλια, λανάρια, τα πάντα. Μέχρι μύλο είχαμαν, χερόμ(υ)λο, π' αλέθαμαν τον τραχανά (...)» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Ωστόσο αυτό που φαίνεται να προέχει, τουλάχιστον για ορισμένους Σαρακατσάνους πληροφορητές, είναι η ανάγκη για περιφρούρηση της ιδιαιτερότητας των Σαρακατσάνων έναντι των υπολοίπων. Προκειμένου να εξυπηρετηθεί η σκοπιμότητα αυτή, τονίζονται κατά κανόνα οι διαφορές στη χρήση και την ονομασία της οικοσκευής, παρά το γεγονός ότι από μια συγκριτική ανάγνωση με τις προηγούμενες αναφορές προκύπτουν σημαντικές αντιφάσεις. Σε τελική ανάλυση, παρά το γεγονός μιας σχετικής ομοιομορφίας³ στη χρήση σκευών για τη συλλογή και επεξεργασία των γαλακτοκομικών προϊόντων και του μαλλιού από τους

³ Η ομοιομορφία αυτή, που φαίνεται να ήταν μικρότερη παλιότερα, όπως υπαινίσσεται ο Καββαδίας (1991: 36-51), ερμηνεύεται είτε από το ότι η κτηνοτροφική δραστηριότητα ήταν από τις πιο διαδεδομένες στο πλαίσιο του παραδοσιακού πολιτισμού είτε από τις αναπόφευκτες αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους Σαρακατσάνους και την περιβάλλουσα κοινωνία, όπως επισημαίνει η Χατζημυχάλη (1957: ξγ')

Σαρακατσάνους και τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους ή τους Βλάχους μικροκτηνοτρόφους, επιλέγεται από τους πρώτους, ως σημαντικότερη, η ιδεολογική αξιοποίηση της διαφοράς, αφού καθορίζει τα εθνοτικά όρια της ομάδας :

«Οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) είχαν τα καρδάρια. Εδώ οι ντόπιοι είχαν κάτι άλλα, τα “κακάβια”, κάτι χάλκινα. Οι δικοί μας είχαν τα καρδάρια, τα μεγάλα. Δεν ήταν ίδια τα σκεύη. Τα δικά μας δεν ήταν ξύλινα, συνήθως στο Μέτσοβο ήταν τα ξύλινα. Οι δικοί μας είχαν αυτά τα σκεύη. Τα αγόραζαν κάτω στα Γιάννενα, στους τενεχτήδες. Είχαν μετά ένα άλλο σκεύος που έμπαινε στην πλάτη. Ήταν δοχείο το οποίο είχε πλάτη, ήταν στρογγυλό, είχε μια τριχιά κι ένα στόμιο σα σωλήνα από σόμπα. Εκεί έριχναν το γάλα απ’ το καρδάρι, το φόρτωναν σα ντουρβά στην πλάτη και το έφερναν. Και το έχυναν στο καζάνι το χάλκινο και έπηζαν το τυρί. Είχαν και το άλλο, τη “βούρτσα”. Εδώ τη λένε “ντρομπολίτσα”, ενώ εμείς τη λέγαμε “βούρτσα”. Να λοιπόν μια διαφορά ακόμα μετά το καρδάρι με το κακάβι. Εδώ δεν είχαν τη φ(ου)τσέλα, η οποία ήταν περισσότερο βλάχικη, δηλαδή σαρακατσάνικη, που κουβαλούσαν το νερό ή βάζαν το κρασί. Γιατί εδώ το κρασί το βάζαν μέσα στα βαρέλια (...) Υπήρχε διαφορά.» (Α.Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

Άλλωστε η ιδεολογική / συμβολική χρήση του πολιτισμικού αυτού υλικού δεν περιορίζεται στα σκεύη , αλλά αφορά την ίδια την κατοικία στο σύνολό της. Η σταδιακή εγκατάσταση των Σαρακατσάνων στους οικισμούς οδήγησε σε αχρηστία την αχυρένια καλύβα, ήδη από δεκαετίες, γεγονός που ώθησε τους συλλόγους Σαρακατσάνων της περιοχής στην κατασκευή ενός υπαίθριου μουσείου, στη θέση “Τυφτόκαμπος” της κοινότητας Σκαμνελίου. Εκεί, όπως τονίζεται από το Μακρή (1990: 315), σε μια έκταση δεκαέξι στρεμμάτων, η Αδελφότητα Σαρακατσαναίων Ηπείρου έχει φτιάξει μια στάνη, όπου κατά το ετήσιο «αντάμωμα» των Σαρακατσάνων της Ηπείρου «ζωντανεύουν οι Ηπειρώτες Σαρακατσάνοι στιγμές από τη ζωή περασμένων γενεών».

Το δεδομένο όμως της εγκατάστασης, από τη μια μεριά, των Σαρακατσάνων στους οικισμούς και η ταυτόχρονη συμβολική χρήση του προηγούμενου τύπου κατοικίας τους , από την άλλη, εξωθούν ορισμένους Ζαγορίσιους πληροφορητές σε

μια αντίστοιχη συμβολική περιχαράκωση γύρω από τη δική τους πολιτισμική έκφραση στο πεδίο αυτό: οι Σαρακατσάνοι δεν είναι απλώς «αυτοί», διαφορετικοί από «εμάς», αλλά ταυτόχρονα διεκδικούν να παραγκωνίσουν «εμάς» από την αποκλειστική ιδεολογική / συμβολική αξιοποίηση της ζαγορίσιας παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Ας παρακολουθήσουμε το χαρακτηριστικότερο απόσπασμα από την αναφορά ενός οργισμένου πληροφορητή :

«Αφού δε θέλουν οι ίδιοι να ενσωματωθούν στη ζαγορίσια κουλτούρα, ούτε την έχουνε ζήσει τη ζαγορίσια κουλτούρα. Ποτέ. Αφού ακολουθούν τη δική τους, τη σαρακατσαναίικη. Πάνε και κάνουν στάνες στον εκθεσιακό χώρο. Μαζεύονται εκεί και χορεύουν... Δηλαδή μέχρι πού θα πάει αυτή η κατάσταση; (...) Όταν βλέπω την αρχιτεκτονική αυτή που γράφει η Σταματοπούλου στο βιβλίο, ως διπλωματική εργασία κιόλας από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, και μου γράφει από κάτω “σπίτι Τσουμάνη”, από πού κι ως πού αυτό είναι “σπίτι Τσουμάνη”; Δε ρώτησες λίγο παρακάτω; Αυτό είναι σπίτι κάποιου Ζαγορίσιου που το αγόρασε ο Τσουμάνης και μου κοπάνησες “σπίτι Τσουμάνη”. Οικία που γράφει από κάτω τριών αιώνων και μου λες είναι “σπίτι Τσουμάνη”; Από πού κι ως πού αυτό το πράγμα;⁴» (Γ. Μ. 37 ετών, Λάιιστα. Συνέντευξη 10/8/99)

β) Διατροφή : Ανάλογη, βέβαια, ιδεολογική αξιοποίηση των διαφορών παρατηρείται και στο πεδίο των διατροφικών συνηθειών της κάθε ομάδας⁵. Πριν όμως φτάσουμε στις σχετικές αναφορές, ας επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τις

⁴ Η συμβολική αξιοποίηση του πολιτισμικού φορτίου συνιστά ιδεολογική χρήση της ιστορίας, η οποία, όπως επισημαίνει ο Le Goff, 1998 σ. 91-95 («Η εθνοτική μνήμη») διαφυλάσσεται και αναπαράγεται από τους ειδικούς «ανθρώπους – μνήμες». Σε κοινωνίες όπως το Ζαγόρι, το ρόλο του «ανθρώπου – μνήμη» καλείται συχνά να παίζει ο ντόπιος διανοούμενος – ιστορικός, όπως στο απόσπασμα αυτό ο συγκεκριμένος πληροφορητής. Οι ερμηνείες αυτού του είδους επαναφέρουν στη συζήτηση το θέμα του «ντόπιου ανθρωπολόγου», κάτι που πραγματευτήκαμε ήδη στην εισαγωγή αυτής της εργασίας

⁵ Για τη σημασία της διατροφής στον καθορισμό εθνοτικών ορίων ανάμεσα σε ομάδες με διαφορετικές διατροφικές συνήθειες (food habits) καθώς και μια σύντομη ανασκόπηση της μεταπολεμικής ανθρωπολογικής έρευνας για τα ζητήματα αυτά βλ. Μ. Arnott, 1975 σ. ix-xi. Για το ίδιο ζήτημα ο De Vos (1982: 15) αναφέρει ότι οι διαφορετικές διατροφικές συνήθειες σχετίζονται συχνά με τις αισθητικές αντιλήψεις των ομάδων σχηματίζοντας εθνοτικά όρια. Τέλος, η Α. Μπακαλάκη (2000: 67-90) εισηγείται καινούργια πεδία έρευνας και συνοψίζει την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό.

διαφορές με όσο το δυνατόν αντικειμενικότερους όρους, μέσα από τις μαρτυρίες των πληροφορητών μας :

«Η βάση (της διατροφής των Σαρακατσάνων) ήταν το γάλα. Τραχανάς, γάλα, τυρί, γιαούρτια, κεφαλοτύρια κ.λπ. Και ψωμί μεικτό: μπομποτά και στάρι, ωραίο ψωμί. Και πίτες έφκιαναν, αραμποσ(ι)τόπ(ι)τες, με λάχανα, με τέτοια πράγματα. Κι έφκιαναν και πίτες με γκίζες και με τέτοια. [Με φύλλο ήταν η πίτα;] Κυρίως το καλαμπόκι δούλευαν αυτοί. Και με φύλλο, αλλά κυρίως με καλαμπόκι. “Μπατσαριά” με ξ(υ)νόγαλο, η καλύτερ’ η τροφή. Ήταν καλό το καλαμπόκι τότε, δεν ήταν υβρίδιο. Και στ’ “Μπουζουβά” και στα “Βαρκά” σπέρναμαν καλαμπόκι τότε. Εδώ ο Νίκο-Λαδιάς (Σαρακατσάνος) μέχρι τελευταία έσπερνε αυτού στα “Βαρκά”. Εμείς πηγαίναμαν νυχτέρια και τ(ου)ς βοηθούσαμε στο ξεσπύρ(ι)σμα. Αλλά αγόραζαν κι όλας.» (Γ.Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

«Ψωμί, τυρί και λάχανα. Και πίτες από λάχανα που τις φτιάχναν στη γάστρα. Ήταν κατά κανόνα το φαγητό (των Σαρακατσάνων) στο κακάβι και στη γάστρα. Και να φανταστείς βγαίνουν στο Βραδέτο, απάνω στα βουνά, και συντηρούνταν από το ρύζι που λέει η μάνα μ’ κι απ’ τα γαλακτοκομικά. Από κει και πέρα τίποτα. Και λάχανα που μάζευαν. Οι οικογένειες στα κονάκια δεν είχαν ούτε γάλα, γιατί μέναν πιο κάτω απ’ τα κοπάδια. Και σου λένε τώρα: “Α, ξέρεις τι ωραία που ζούσαν στον αέρα, στη Μπιντελάγια και στο Βραδέτο...” . Μάλιστα ορισμένοι λέγαν να μην ταιΐζουν ούτε τα σκυλιά, “από μια φορά την ημέρα”, για οικονομία⁶.» (Δ. Α. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

«Βασικό φαγητό (των Σαρακατσάνων) ήταν το τυρί. Και το χινόπωρο γαλοτύρι. Κρέας, αν αρρώσταινε κανένα και το ‘σφαζαν, έτρωγαν κρέας. (Τη)ν προβατίνα τ’ σφάζεις εύκολα; Η προβατίνα τότε ήταν θησαυρός! “Θα

⁶ Για το ζήτημα της «κακής διατροφής» (malnutrition) στο πλαίσιο της παραδοσιακής διαίτας οι εκτιμήσεις των ανθρωπολόγων δεν είναι ομοιόμορφες. Η τάση που συνέδεε τη μεγάλη νοσηρότητα και θνησιμότητα ενός πληθυσμού με την κακή διατροφή στο πλαίσιο της παραδοσιακής του διαίτας, αμφισβητείται από μια άλλη τάση που επισημαίνει τη νοσηρότητα και τη θνησιμότητα που παρουσίασαν πληθυσμοί στο πλαίσιο της «δυτικοποίησης» (westernization) της διαίτας τους. (Βλ. σχετικά Robson, 1980 σ. vii-ix, “Introduction”)

γκρεμίσουμε το σφαχτό” έλεγαν. Τα μεσ(η)μέρια έτρωγαν πατάτες βραστές - δεν πολυμαγειρεύαν πολύ καλά - τυρί, γαλοτύρι, τίποτε κρεμμύδια, κρεμμ(υ)δόφ(υ)λλα που τ(ου)ς έδωναν απ’ το χωριό... τέτοια έτρωγαν. Πίτες, έφκιαναν “μπλατσόπ(ι)τες” με καλαμποκίσιο αλεύρ’ και τσουκνίδα τριμμέν’. Τ(ι)ς τσουκνίδες αυτοί τ(ι)ς στέγνωναν και τ(ι)ς έτριβαν και γίνονταν σα σκόν’. Και τ(ι)ς έβραζαν ύστερα - πώς φκιάνουμ’ εμείς τα στεγνολάχανα - κι έτσ’ έφκιαναν μπλατσόπ(ι)τες. Με φύλλο ... δεν είδα ποτέ εγώ βλάχο να φκιάν’ πίτα. Ψωμί ζύμωναν κάθε μέρα. Πάντα είχαν φρέσκο ψωμί. Ήταν και πολλά άτομα, έτρωγαν και το ψωμί φρέσκο, κι όταν τρωσ το ψωμί φρέσκο θες πολύ να φας. Κρέας, πάλι, έτρωγαν σε πανηγύρια και σε τέτοια ή αν γκρεμίζονταν κανένα “Το ‘ρ(ι)ξ’ ο τόπος” έλεγαν. Η έκλεβαν κανένα και το ‘τρωγαν, υπήρχε κι αυτή η περίπτωση (...)

Εμείς το πρωί τρώγαμιν γάλα απ’ τα ζώα μας. Όταν δεν είχαμιν γάλα, ψέναμιν γκίζα: είχαμιν το μασιά και βάζαμιν γκίζα απάνω και ψένονταν. Το μεσ(η)μέρ’ μπορεί να βράζαμιν καμιά φασ(ο)λάδα ή έφκιαναν συνήθως πίτα οι γυναίκες. Πίτες από κολοκύθια, από λάχανα, από μανιτάρια, από κρέας, από τυρί... διάφορες πίτες. Έφκιαναν μπλατσόπ(ι)τα με καλαμποκίσιο αλεύρ’, χωρίς φύλλο, με λάχανα στ’ μέσ’ και τυριά. Φκιάναμιν κρομμύδια “ορθά” που τα ‘λεγαν, στο τηγάν’. Γένονταν ένα πράμα σα στιφάδο χωρίς το κρέας. (...) Ρεβύθια βράζαμιν, κάνα μπριάμ με πατάτες και λάχανα ...αυτά. Πατάτες είχαμιν και δεν τ(ι)ς σπέρναμιν χωριστά: ανάμεσα στα καλαμπόκια βάζαμιν πατάτες, κολοκ(υ)θιές, ρεβύθια ... Ήταν ένα πράμα σα μπαζές. Πάεινιν οι γυναίκες στο μπαζέ, μάζευαν λίγα κολοκ(υ)θάκια, λίγα φασουλάκια, έβγαζαν και μια ρίζα πατάτες, έφκιαναν ένα “τουρλού”. Περνούσαμιν το μεσ(η)μέρ’ (...) Ύστερα, κάθε χινόπωρο, τ’ Αϊ Φιλίππ’, σφάζαμιν μια γίδα ή μια προβατίνα, ό,τ’ είχε ο καθένας. Και το κρέας το βάναμιν παστοურμά, τον πατσιά τον φκιάναμιν και τον τρώγαμιν τότε, τ’ άντερα τα φκιάναμιν πλεξούδες με τα σ(υ)κωτάκια μαζί, με ρύζ’... Ωραία φαγητά ήταν. Το κρέας πολλές φορές το βάζαμιν σε καρδάρ’ ξύλινο, τ’ αλατίζαμιν και βάζαμιν και μια πλάκα από πάνω. Πολλές φορές όμως το βάζαμιν στο τομάρ’ το ίδιο του ζώου που σφάζαμιν.(...) Ύστερα το βγάζαμιν από το ασκί και το μαγειρεύαμιν, κομματ’ – κομματ’, θες με πράσο, θες με ρύζ’ ή με άλλο κάτ’. Είχε μια μυρωδιά όμως το κρέας... δεν

έφευγε. Αλλά βέβαια μια φορά το μήνα τρώγαμαν, κι αν ... Σε καμιά γιορτή. Συνήθως (τη)ν πίτα είχαμαν πρόχειρ' εμείς. Και μουσαφίρ(η)ς να 'ρχονταν "Τι θα φκιάκω; Πίτα" Οι γυναίκες ήταν για (τη)ν πίτα... πεταλούδες! Σε μ(ι)σή ώρα (τη)ν είχαν έτ(οι)μ', στο γάστρο. Και γίνονταν με βούτ(υ)ρο και μοσχοβολούσε όταν έβγαине απ' το γάστρο. Όλο με βούτ(υ)ρο περνούσαμε τότε, είχαμαν δυο καρδάρια με βούτ(υ)ρο. Εμείς λάδι, για να περάσουμε όλον το χειμώνα, αγοράζαμαν δυο οκάδες: για καμιά σαλάτα, για καμιά λαχανόπ(ι)τα... Δούλενε το βούτ(υ)ρο τρεις παράδες σε όλα... Και δε μας πείραζε τότε.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Από τις αφηγήσεις που προηγήθηκαν μπορεί κανείς να διαπιστώσει σ' ένα πρώτο επίπεδο τις βασικές διαφορές ανάμεσα σε Σαρακατσάνους και Ζαγορίσιους⁷ : η νομαδική μετακίνηση των πρώτων, καθώς δεν τους επέτρεπε να καλλιεργούν, περιόριζε σε μεγάλο βαθμό τη διατροφή σε όσπρια και λαχανικά, που για τους Ζαγορίσιους ήταν μάλλον συνηθισμένα. Από την άλλη μεριά, η δυνατότητα των Ζαγορίσιων να αποθηκεύουν παστωμένο κρέας, τους επέτρεπε να το χρησιμοποιούν κάπως συχνότερα απ' τους Σαρακατσάνους, μολονότι και οι δύο ομάδες, ως κτηνοτροφικοί πληθυσμοί, αντιμετώπιζαν τα ζώα τους περισσότερο ως κεφάλαιο, όπως επισημαίνει και ο Καββαδίας (1991: 115).

Μια τρίτη διαφορά εντοπίζεται στη χρήση των δημητριακών: για τους Ζαγορίσιους η καλλιέργεια του σιταριού ή της σίκαλης, καθώς ήταν φυτά που απαιτούσαν την ελάχιστη δαπάνη νερού, τους προμήθευε «το ψωμί της χρονιάς», σε αντίθεση με τους Σαρακατσάνους που χρησιμοποιούσαν σχεδόν αποκλειστικά το καλαμπόκι για το σκοπό αυτό, το οποίο προμηθεύονταν κατά κανόνα στα χειμαδιά. Για τους Ζαγορίσιους η καλλιέργεια του καλαμποκιού ήταν εξαιρετικά περιορισμένη, αφού απαιτεί μεγάλες ποσότητες νερού, τις οποίες συχνά δε διέθεταν.

Διαφορές, εξάλλου, εντοπίζονται από τους πληροφορητές και μεταξύ ελληνόφωνων Ζαγορίσιων και Βλάχων. Ειδικά σε κοινότητες όπως η Λάιστα, όπου

⁷ Είναι προφανές ότι οι διαφορές αυτές προκύπτουν από τη διαφορετική προσαρμογή των ομάδων στο φυσικό περιβάλλον και την ανάλογη χρήση των φυσικών πόρων. Για τη σημασία του «οικολογικού» παράγοντα στη διαμόρφωση των διατροφικών συνθηκών μιας ομάδας βλ. ενδεικτικά E. Ross, 1980 σ. 181-225. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο J. Goody (1982: 1-9) σημειώνοντας παράλληλα τα μεθοδολογικά προβλήματα που προκύπτουν από μια συγκριτική ανθρωπολογική έρευνα με θέμα τις διατροφικές συνήθειες.

το νερό αφθονεί, η διατροφή συμπληρωνόταν συχνότερα με κηπευτικά αλλά και θηράματα ή ποταμίσια ψάρια, όσον αφορά το κρέας :

«Αλευρόπιτα δεν έκαναν στη Λάιστα, απ' ό,τι λέει η μάνα μου. Έκαναν μια πίτα “γλίτα”, μια πίτα που φούσκωνε, με ζυμάρι, χωρίς φύλλο. Νομίζω γίνεται με προζύμι. Δεν είχαν τη διατροφή που είχαν οι κάτω Ζαγορίσιοι, απ' τη μάνα μου το ξέρω. Εκείνο που έφτιαχνε και το λέγαμε “λαϊστινό” εμείς στο σπίτι, είναι ένα φαγητό με πολλές πιπεριές, ντομάτες, διάφορα λαχανικά και κρέας. Προφανώς αυτό, γιατί είχε πολύ κυνήγι. Είχε και ψάρια όμως από το ποτάμι. Εγώ το 'φτασα να πάω να ψαρεύω με τον πατέρα μου, με τον πεζόβολο που άνοιγε και τα πιάνεις μέσα τα ψάρια.» (Γ. Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

Ωστόσο, ήδη από τις μέχρι τώρα αναφορές, διαφαίνεται μια ουσιαστική διαφωνία ανάμεσα σε Σαρακατσάνους και Ζαγορίσιους πληροφορητές, αναφορικά με το θέμα της πίτας. Η ευρύτατη χρήση της από τους Ζαγορίσιους σε αρκετές παραλλαγές, αλλά και η τουριστική της αξιοποίηση τις τελευταίες δεκαετίες, την έχουν φορτίσει με μια συμβολική υπεραξία που οδηγεί τους Ζαγορίσιους πληροφορητές στην αποκλειστική της διεκδίκηση⁸. Οι Σαρακατσάνοι πληροφορητές, από την άλλη μεριά, δεν αρκούνται απλώς στην αμφισβήτηση της αποκλειστικότητας των Ζαγορίσιων, αλλά συχνά επιχειρούν να αντιστρέψουν τη σχέση υποστηρίζοντας τη σαρακατσάνικη προέλευση των φαγητών αυτών και τονίζοντας την επιρροή που άσκησαν οι Σαρακατσάνες νοικοκυρές στις Ζαγορίσιες. Η ιδεολογική αυτή αξιοποίηση του πολιτιστικού υλικού οδηγεί και πάλι σε φορτισμένες τοποθετήσεις :

«(Οι Σαρακατσάνες) επειδή αναγκάζονταν και επαγγελματικά, ήταν πολύ καλές μαγειρίσσες, προπαντός στις πίτες, στα ψητά... Σε τέτοια πράγματα ήταν φοβερές. Άσε τα ψωμιά τους! Η Σαρακατσάνα, το ψωμί που φτιάχνει είναι άφταστο. Γιατί: από οχτώ χρονών έμαθε να ζυμώνει. Λοιπόν, πήραν και οι

⁸ Η συμβολικός τρόπος της χρήσης της πίτας από τους Ζαγορίσιους επιβεβαιώνεται από την ευρύτατη διάδοσή της και την ποικιλία της σ' ολόκληρο τον ελληνικό χώρο. Ενδεικτικές είναι οι μαρτυρίες του Λουκόπουλου (1984: 113-116) για την Αιτωλία και της Μ. Arnott (1975: 300) για τη Μάνη.

Ζαγορίσιοι πάρα πολλά στοιχεία σε πίτες, σε ψωμιά, σε ψητά πώς το φτιάχνουν κ.λπ.» (Ε.Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«[Ορισμένοι Σαρακατσάνοι υποστηρίζουν ότι οι Σαρακατσάνες ήταν πολύ καλές μαγείρισσες και φτιάχναν πολύ ωραίες πίτες...]

Ποιες; Τούτες οι βλάχισσες; Α, μωρ' το 'χεις χαμένο! Πρώτα – πρώτα, απ' αυτού να καταλάβ(ει)ς, το ταψί που έφκιαναν τις πίτες και τα ψωμιά, έπλεναν και τα ποδάρια τ(ου)ς μέσα. Ούτε λεκάν' δεν είχαν να πλυθούν.(...) Αυτά τα “ζώα” μωρέ... όχι! Όποιος σ' του' ειπε, ή παντελή άγνοια έχει, ή θέλησε να τους εξυψώσει. Δεν ξέρω. Πρώτα – πρώτα δεν τολμούσανε, δηλαδή σκεφτότανε και να πατήσουν το κατώφλι του σπιτιού μας. Σε τόση... όχι απόσταση, αλλά ήξεραν τη θέση των κι έρχονταν έτσι συνεσταλμένοι. Έπρεπε να τ(ου)ς δώσεις αέρα ... να τ(ου)ς πεις “Έλα μέσα!”, κατάλαβες; Από μαγείρεμα μην τα ρωτάς! Τ(ι)ς Ζαγορίσιες δεν τ(ι)ς φτάν' κανένας! Άσχετα, τώρα, αν γίν(η)καν άλλα φαγητά και μοντέρνα και ξέρω 'γω τι...» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«Όχι, δεν έφκιαναν πίτες οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι). Δεν έφκιαναν τόσο πολύ... δεν ήταν για τ(ι)ς πίτες οι βλάχοι. Έφκιαναν κατώτερες πίτες. Οι Ζαγορίσι' ήταν φημισμέν' για τ(ι)ς πίτες. Οι βλάχοι έφκιαναν καμιά τσουκνιδόπ(ι)τα, με τσουκνίδες ξερές όμως, για να μην τσουκνίζονται. Τέτοια πράγματα...» (Α.Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«(Οι Σαρακατσάνοι) έκαναν τυρόπιτες, ωραίες τυρόπιτες,. Έκαναν ρυζόπιτες, παρόλο που δεν είχαν παραγωγή ρυζιού. Φτιάχνανε και γαλατόπιτες, αλλά φτιάχναν και μια πίτα, “γινωμένη” την έλεγαν, γιατί φούσκωνε πρώτα κι ύστερα την έψηναν. Κάτι σαν κουρκουτόπιτα που λένε εδώ, αυτή την αλευρόπιτα. Δηλαδή το μέσον για να εξυπηρετήσει έναν μουσαφίρη ο Σαρακατσάνος ήταν το αρνί το ψημένο και η πίτα. Η πίτα, δε, ήταν το πρώτο μέλημά τους για να τον φροντίσουν. Νομίζω ότι ήταν βασικό είδος διατροφής η πίτα για τους Σαρακατσαναίους. Σ' όλη την Ελλάδα υπάρχει αυτή η αγάπη προς την πίτα (...) Και δε νομίζω ότι είναι προνόμιο των Ζαγορίσιων. Δε νομίζω.

Ποια είναι αυτή η “ζαγορίσια πίτα” ας πούμε; Δε νομίζω... Ίσως από αγάπη προς τους Ζαγορίσιους κάποιος να το είπε, διότι εγώ ξέρω ότι η μητέρα μου την έκανε την πίτα από δώδεκα χρονών.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

Στο ζήτημα βέβαια της διατροφής των Σαρακατσάνων τοποθετούνται σχεδόν όλες οι σχετικές επιστημονικές προσεγγίσεις, με περισσότερο αναλυτικές αυτές των Καββαδία (1991: 110-119) και Χατζημιχάλη (1957: 324-330), όπου το ζήτημα της πίτας αντιμετωπίζεται συστηματικά. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι αναγνωρίζεται στους Σαρακατσάνους η ευρεία χρήση της πίτας, επισημαίνεται από την άλλη μεριά, τουλάχιστον από τη Χατζημιχάλη (1957: 324) ότι οι ζυμαρόπιτες ή αλευρόπιτες είναι οι καθαυτό σαρακατσάνικες πίτες, ενώ οι «πετρόπιτες» που γίνονται με φύλλα, έχουν μπει πιθανότατα πολύ αργότερα στη ζωή των Σαρακατσάνων.

Το γεγονός όμως ότι οι προσεγγίσεις αυτές, παρά τον εμβριθή και συστηματικό χαρακτήρα τους, δεν είναι συγκριτικές, δε μας επιτρέπει να διαφωτίσουμε περισσότερο ορισμένες διαφορές που διαπιστώνουμε από τις αφηγήσεις των δικών μας πληροφορητών, πέρα από τη διαφωνία σχετικά με την πίτα. Ο «σοφράς»⁹, για παράδειγμα, που από τον Καββαδία (1991: 37-38) καταχωρίζεται ως το κατεξοχήν έπιπλο για τα γεύματα των Σαρακατσάνων, χρεώνεται από Ζαγορίσιους και Σαρακατσάνους πληροφορητές ως έπιπλο αποκλειστικά των Ζαγορίσιων:

«[Χρησιμοποιούσατε αυτόν το “σοφρά” που λένε;] Όχι το σοφρά. Κάθονταν γύρω - γύρω από το κονάκι, σταυροπόδι, και μπροστά τους έστρωναν τα “μεσάλια”, στενόμακρα τραπεζομάντιλα (...) [Δηλαδή ο σοφράς ήταν έπιπλο των Ζαγορίσιων;] Μάλλον. Δεν υπήρχε σοφράς στους Σαρακατσαναίους. Κάθονταν σταυροπόδι και έστρωναν την “τάβλα”, αυτό το στενόμακρο πανί. “Τάβλα” ή “μεσάλι”. Κάθονταν σταυροπόδι και το στρώναν μπροστά τους χωρίς άλλο ξύλινο υπερυψωμένο έπιπλο (από) κάτω.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

⁹ Για τη χρήση του σοφρά και από τους χωρικούς (της Αιτωλίας) βλ. Λουκόπουλος, 1984 σ. 60-61.

«Το χειμώνα τρώγαμε στο δωμάτιο που μέναμε, στο χ(ει)μωνιάτ(ι)κο. Τρώγαμε στο στρώμα: όπως είχε τα δύο τα στρώματα από 'δω κι από 'κει στο τζιάκι, είχε κι ένα μεσιό στρώμα. Στο μεσιό το στρώμα βάζαμε το “σοφρά” π' λεν, ένα χαμηλό τραπεζάκι που 'χε δυο πόδια, ένα από 'δω κι ένα από 'κει. Στρώναμε το τραπεζομάντ(ι)λο και καθόμασταν γύρω – γύρω στα μπάσια. Καθόμασταν στα γόνατα, γιατί δε χωρούσε εφτά άτομα που 'μασταν εμείς. Πού να μας χωρέσ' ένας σοφράς τόσος! (Τη)ν πίτα τ' βάζαμε με το ταψί απάνω στο τραπέζ'. Βγάζαν τέσσερα “φιλιά”, τέσσερα κομμάτια, τα μεσαία, και βάζαν τη σαλάτα, αν υπήρχε, ή βάζαν γιαούρτ' ή ξ(υ)νόγαλο. Κι ο καθένας έτρωγε από μπροστά του απ' το ταψί, απ' τη μεριά που ήταν, αλλά απ' το γιαούρτ' ή απ' το ξ(υ)νόγαλο θα 'παιρνε απ' το κοινό δοχείο. Αργότερα η μάνα μου καθιέρωσε το πιάτο του καθενός. “Δεν μπορούν να τρων απ' το ίδιο πιάτο οι γερόντ' με τα παιδιά” είπε. Κι αγόρασε κατ' τσίγκινα πιάτα, για τον καθένα το πιάτο τ'. Υστερα, ήταν και για τους γερόντους καλό αυτό, γιατί εμείς τα παιδιά τρώγαμε γλήγορα, είχαμε δόντια. Οι γερόντ' δεν είχαν δόντια. Τρώγαμε το φαγητό εμείς, έμνεισκαν νηστ(ι)κοί αυτοί. Ήταν καλό για όλους.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Παραδείγματα όπως αυτά μας επιτρέπουν αφ' ενός να διαπιστώσουμε την αλληλοδιείσδυση των πολιτιστικών στοιχείων, αφ' ετέρου να κατανοήσουμε πληρέστερα ότι στοιχεία όπως οι πίτες ή τα οικιακά σκεύη, μπορούν τελικά να αντιμετωπίζονται όχι απλώς ως αξίες χρήσης, αλλά σε δεύτερο επίπεδο, καθαρά υποκειμενικά, ως σύμβολα της εθνοτικής ταυτότητας. Η διαδικασία αυτή γίνεται ακόμη πιο σαφής στο πεδίο της ενδυμασίας.

γ) Ενδυμασία¹⁰: Ανάμεσα στην τυπική ενδυμασία των Ζαγορίσιων και εκείνη των Σαρακατσάνων παρατηρούνται βέβαια αρκετές διαφορές. Οι πληροφορητές μας παρέχουν αρκετά λεπτομερείς περιγραφές, ενώ πλούσιο είναι και το δημοσιευμένο

¹⁰ Για την πολλαπλή λειτουργία της ενδυμασίας στο πλαίσιο του παραδοσιακού πολιτισμού βλ. P. Bogatyref, 1971. Μάλιστα ο Bogatyref αναφέρεται στην «αλληλοσυσχέτιση» (interrelationship) των λειτουργιών της παραδοσιακής φορεσιάς, τονίζοντας (σ. 33) πως πρόκειται για ενδυμασία που υπόκειται ελάχιστα στις αλλαγές που επιτάσσει η μόδα.

υλικό¹¹. Σημαντικές διαφορές μάλιστα εντοπίζονται και μεταξύ ελληνόφωνων Ζαγορίσιων και βλαχόφωνων, τουλάχιστον μέχρι την καθιέρωση και για το βλαχόφωνο πληθυσμό της «φράγκικης» ενδυμασίας, λόγω της μετοικεσίας. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένα σχετικά αποσπάσματα από τις αναφορές των πληροφορητών :

«Οι βλάχισσες (Σαρακατσάνες) φορούσαν ... “κάπα” τ(η)ν ήλεγαν. Αν(οι)γ’ εδώ μπροστά και τ’ γύρ(ι)ζαν. Κεντητές ποδιές εδώ μπροστά, με φούστα μάλλιν’ με πιέτες. Ενώ οι Ζαγορίσιες ήταν με μακρύ φόρεμα, φλοκωτό, με μαντίλ’ στο κεφάλ’ και ποδιά κεντητή μπροστά. Από ποδήματα, οι βλάχισσες έβαναν τσαρούχια, οι Ζαγορίσιες παπούτσια.» (Ξ. Μ. 82 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 21.7.99)

«Οι Ζαγορίσι’ φορούσαν ίδια, όπως και τώρα. Αλλά οι γυναίκες τα φορέματα τα είχαν μέχρι κάτω. Εδώ (στο λαιμό) τα είχαν κλειστά, δε φαίνονταν τίποτα. Και κάλτσες μέχρι απάνω, και τ(ι)ς κυλόττες τ(ι)ς έβαναν μέσα στ(ι)ς κάλτσες, να μη φαίνονταν τίποτα... Ποδιά κεντ(ι)σμέν’ στον πάτο με ωραίο κέντ(ι)σμα κι από μέσα φόραγαν γιλέκι κεντ(ι)σμένο και το είχαν ιδώ για να φαίνεται.» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«Η καλή η φορεσιά (των Ζαγορίσιων) ήταν η ευρωπαϊκιά φορεσιά: τέτοιο ύφασμα, παντελόν’ σακάκι, γιλέκο, γραβάτα... Οι πιο παλιοί βέβαια δεν ξέρω. Μέχρι τον παππού μ’ εγώ π’ τον έφτασα και τον είδα σε φωτογραφίες που ‘χε, στο ταξίδ’ βέβαια, ήταν ντυμένος έτσι’. Ήταν στο τραπέζ’ εκεί, έτρωγαν, έπ(ι)ναν κι έβγαλαν φωτογραφία όλ’ οι πατριώτες.

Οι γυναίκες φορούσαν φούστα φαρδιά, φλοκωτό, είχαν κατ’ γιλέκα με κόπ(ι)τσες. Τέτοια φορούσαν οι γυναίκες. Το φλοκωτό απαραίτητο οι παλιές. Και στην καθημερινή φορεσιά, κι οι χήρες μέχρι που θέρ(ι)ζαν με φλοκωτό. Οι χήρες δεν το ‘βγαζαν το φλοκωτό ντιπ από πάνω τ(ου)ς, μη δώσουν δικαιώματα. Εγώ θυμάμαι, υπάρχει και μια φωτογραφία: η μάνα μ’ στον Άη

¹¹ Ενδεικτικά για τους Σαρακατσάνους βλ. Καββαδίας, 1991 σ. 102-109 και Μελλίδου – Κεφαλά, 1996 σ. 78-87. Για την παλιότερη ενδυμασία των Ζαγορίσιων βλ. Λαμπρίδης, 1868 σ. 155-156, όπου και σχόλια του συγγραφέα για την προσαρμογή της ενδυμασίας στα αστικά πρότυπα.

Γιάννη το Ρογκοβό, 24 Ιουνίου, με το φλοκωτό, με τ(ι)ς φούστες κ.λπ. Τα ίδια φορούσαν και στ(ι)ς καθημερινές και στ(ι)ς γιορτές, αλλά ήταν πιο αξίας αυτά π' φορούσαν στ(ι)ς γιορτές και πιο κατώτερα αυτά π' φορούσαν τ(ι)ς καθημερ(ι)νές. Πανωφόρια β(γ)ήκαν αργότερα: είχαν σάκους, “σάκος γουνωμένος” ήλεγαν. Αυτά είχαν έρθ' απ' έξω. Ήταν σα ζιακέτες, ας πούμε, κι είχαν γούνα γύρω – γύρω , γούνα στο λαιμό και στα μανίκια. Οι άντρες φορούσαν πανωφόρια αυτά του εμπορίου. Ό,τ' φορούσαν στ(ι)ς πόλεις, αυτά φορούσαν κι αυτοί. Αφού ήταν ταξιδεμέν', τ' αγόραζαν και τα 'φερναν.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Εγώ που ρώτησα, επειδή ήθελα να κάνω κάτι στολές λαϊστινές, για το σύλλογο, δε νομίζω να ήταν διαφορετική απ' ό,τι στα κάτω Ζαγόρια. Με το φόρεμα το βυσσινί, με το φλοκωτό κ.λπ. Αντρική εγώ δε θυμάμαι καθόλου διαφορετική απ' ό,τι η “φράγκικη” που λένε. Ενώ των Σαρακατσαναίων ήταν μπουραζάνα οι άντρες, πιο παλιά φουστανέλα, την οποία έχουν ακόμα οι παλιοί, τη φοράνε. (...) Παλιά σε φωτογραφίες που βλέπω εγώ το μπάρμπα – Κογκούλη εδώ πάνω, είχε αυτή τη ...σαν φουστανέλα..., το μαύρο, με πιέτες. Μαύρη φουστανέλα, χοντρή, όχι από πανί, από ύφασμα. Και κάλτσες στενές και μαύρο γιλέκο κι ένα φέσι στο κεφάλι. Αυτή ίσως ήταν η βλάχικη φορεσιά που 'ναι και στη Βωβούσα. Γιατί εμείς πιάνουμε και Βωβούσα, προς το νότιο Ζαγόρι. Αυτή ήταν η στολή η παλιά.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

«Και μάλιστα αυτοί (οι Βωβουσιώτες) φορούσαν και “σιαλβάρια”, δε φορούσαν παντελόνια. Είχαν άσπρο το βρακί, σα φουστανέλα, ένα ζωνάρ' κι ένα άσπρο πουκάμισο μακρύ, μια πουκαμίσα με λίγο σουρωτή. Και στα ποδάρια είχαν “τσεργούλια”, παπούτσια από τομάρια ακατέργαστα: όπως έσφαζαν τα ζώα τ(ου)ς, τα 'φκιαναν και τα 'δεναν με κορδόνια κι έρχονταν.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

Ο βασικός παράγοντας που φαίνεται να διαφοροποιεί τις ανδρικές τουλάχιστον φορεσιές είναι βέβαια η εξωστρέφεια πρώτα των ελληνόφωνων

Ζαγορίσιων και στη συνέχεια των βλαχόφωνων του Ανατολικού Ζαγορίου, λόγω της μετοικεσίας. Αντίθετα, η καθυστερημένη εγκατάλειψη της νομαδικής κτηνοτροφίας από τους Σαρακατσάνους επιτρέπει τη διατήρηση της παραδοσιακής τους ενδυμασίας για πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, με αποτέλεσμα η διαφοροποίηση μεταξύ Σαρακατσάνων και Ζαγορίσιων να είναι εμφανής.

Ωστόσο το ζήτημα που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι η ενδυμασία των ελλήνοφωνων Ζαγορίσιων πριν τη μετοικεσία. Παρά το γεγονός ότι στο χρονικό πλαίσιο της δικής μας έρευνας η «φράγκικη» φορεσιά είναι γενικευμένη, τουλάχιστον για τους άντρες, οι πληροφορητές μεταφέρουν μια αρκετά διαφορετική εικόνα, τουλάχιστον για το τμήμα εκείνο των Ζαγορίσιων που δεν είχαν άμεση σχέση με τη μετοικεσία. Ας παρακολουθήσουμε τις σχετικές μαρτυρίες των πληροφορητών :

«Οι άντρες φορούσαν παντελόν', σακάκι, γιλέκο... Παλιότερα φορούσαν τέτοια πά'ι, αλλά ήταν από "σιαϊάκι", δεν ήταν ευρωπαϊκό ύφασμα. Ήταν ύφασμα στον αργαλειό, χοντρό ύφασμα, αλλά ραμμένο παντελόν', σακάκι ... Τέτοια πράγματα φορούσαν τότε. Αλλά το αγόραζαν αυτό, γιατί δεν ύφαιναν οι Ζαγορίσιες. Στο Βραδέτο τουλάχιστον δεν ύφαινε καμία. Ήταν αγοραστό, αλλά ήταν χοντρό ύφασμα, σαν εκείνο π' φορούσαν οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) έναν καιρό (...) Και πριν το '30 οι τσελιγκάδες φορούσαν φουστανέλα. Ο Σκλάβ(η)ς φορούσε φουστανέλα, ο Λιπαράς, τον έφτακα εγώ στο Βραδέτο, φορούσε μπουραζάνα, σαν αυτή π' φοράν τώρα και χορεύουν στα συγκροτήματα οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι). Φορούσε τέτοια μπουραζάνα με σουφρα. Οι υπόλοιπ' ντύνονταν μ' αυτά που' είπαμαν, παντελόνια και τέτοια. Ο Αλεξαντρής είχε "πτούρια". "Πτούρια" είναι σαν αυτά π' φοράν οι Κρητικοί, σα βράκα, και τ' τα 'παιρναν και τα φορούσαν τ(ι)ς Αποκριές. Τα 'βαζαν οι νεότερ' και γίνονταν καρναβάλια... Αυτός ήταν ταξιδεμένος και ποιος ξέρ' πούθε τα 'φερε αυτά (...) Ποδήματα είχαν "στιβάλια" ως επί το πλείστον, σαν άρβυλα, από "σεβρό" ή από αδιάβροχο. Ωραία παπούτσια, με κορδόνια και κουμπιά και ζευγάρωναν σταυρωτά. Οι γυναίκες φορούσαν γόβες, όχι με πολύ τακούν', και σε δρόμους και σε τέτοια φορούσαν τσαρούχια. Είχαν τσαρούχια, ωραία τσαρούχια, κόκκινα, από τελατίν' – έτσ' λέγαν το δέρμα. Ήταν ένα κόκκινο δέρμα με πίκες – πίκες σαν πρεσαριστό και μαύρ' φούντα από πάνω. Είχα φορέσ' κι εγώ για να

δοκιμάσω, να δω πώς είναι. Ξέρ(ει)ς τι αλαφρά πατάς! Ως επί το πλείστον, τώρα τελευταία, φορούσαν αυτά τα “προπόδια” π’ λέμε, τα οποία ήταν πλεχτά. Τα φκιάναν σα κάλτσες και τα μάλωναν από κάτω με λάστιχο. Αλλά τώρα τελευταία, όταν β(γ)ήκαν τ’ αυτοκίνητα κι ύστερα. Τότε β(γ)ήκαν οι σαμπρέλες. Πριν βγουν οι σαμπρέλες, είχαν τα τσαρούχια.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) κι οι τσελιγκάδες φορούσαν μπουραζάνα ή φουστανέλα. Έφτακα εγώ ανθρώπους με φουστανέλα. Ήταν ο Τσέφος ο Μπαζντέκης, ο Ηρακλής ο Μπαζντέκης, ο Αντών(η)ς ο Μπανταβάλ(η)ς ... αυτοί είχαν φουστανέλα. [Ήταν “βλάχοι” αυτοί, δηλαδή Σαρακατσάνοι;] Όχι, δεν ήταν βλάχοι, ήταν τσελιγκάδες. Αλλά μετακινιόνταν βέβαια, έρχονταν το καλοκαίρ’ απάνω, το χειμώνα κάτω.» (Σ, Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«(Π.Α.) Ήταν κτηνοτρόφοι. Κι ήταν ένα πράμα, πώς να σ’ πω, σαν τ(ου)ς κλέφτες και φορούσαν κι αυτοί τότε εκείνο το παλιό, τ’ μπουραζάνα. Ο Κώτσιο-Μπαζντέκης εδώ φορούσε πολύ καλή στολή σαρακατσάνικη. Κι αυτοί οι Λιπαράιοι, ο Θωδωρο – Μπαζντέκης φορούσε μπουραζάνα άσπρ’. Κι ο πατέρας του Νάσιο – Μαρίτς’ μέχρι που πέθανε φορούσε μπουραζάνα. Τα φορούσαν γιατί ήταν στην κτηνοτροφική ζωή.

(Κ.Α.) Ήταν στην ύπαιθρο, δεν μπορούσαν ν’ αντέξουν το χειμώνα με τα πανιά.» (Π. Α. 68 ετών - Κ. Α. 65 ετών, Σαρακατσάνοι, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Διαπιστώνεται επομένως και στο πεδίο της ενδυμασίας ο σημαντικός ενδιάμεσος ρόλος, τον οποίο διαδραμάτιζε η υβριδική ομάδα των Ζαγορίσιων κτηνοτρόφων. Ωστόσο παραμένει αδιευκρίνιστη μια σημαντική λεπτομέρεια που αφορά τη διαδικασία με την οποία οι κτηνοτρόφοι αυτοί προμηθεύονταν αυτού του είδους το σαρακατσάνικο ρουχισμό, με δεδομένη μάλιστα την απουσία αργαλειών στους Ζαγορίσιους. Οι Σαρακατσάνοι από την άλλη μεριά, αν και παρήγαγαν την ενδυμασία τους οι ίδιοι στους δικούς τους αργαλειούς, δεν ύφαιναν για να

πουλήσουν, όπως τονίζεται απ' όλους τους πληροφορητές, παρά σε εξαιρετικές περιπτώσεις¹².

Οι απαντήσεις που δίνουν στο θέμα αυτό οι πληροφορητές, κινούνται προς δύο κατευθύνσεις : από τη μια μεριά τονίζουν την επαφή Σαρακατσάνων σμιχτών ή τσομπάνηδων με τους τσελιγκάδες στο πλαίσιο του τσελιγκάτου, από την άλλη μεριά πιθανολογούν ότι και οι Ζαγορίσιοι, σε παλιότερη χρονική φάση, παρήγαν οι ίδιοι την ενδυμασία τους σε αργαλειούς :

«Έφκιαναν όλο μοναχοί τ(ου)ς αυτοί, από σώβρακο μέχρι πουκάμ(ι)σο. Και πουκάμ(ι)σο ακόμα έβαναν “ντριλ(ι)νο”, μάλλινο. Υστερα οι νεότερ' έβαλαν από τ' άλλα. Τα 'φκιαναν όλα μοναχές τ(ου)ς, ενώ τα δικά μας ήταν όλα αγοραστά. Οι Μπαζντεκαίοι φορούσαν μπουραζάνες, τέτοια, σαν τ(ου)ς βλάχους (Σαρακατσάνους), αλλά δεν τ(ου)ς λέγαμαν βλάχους. Αυτοί έβαναν και φουστανέλες και τέτοια και θ(υ)μάμαι εγώ τον Καραγιώργο από τ' Βίτσα, σαν όνειρο, π' φορούσε κατ' κάλτσες ιδιότροπες, άσπρες, και κάτ' σα φουστανέλα και κάτω μαύρα παπούτσια, κορδέλια τα 'λεγαν. Είχε και μια κλίτσα κι έβγαине βόλτα. (...) Εδώ στο Μονοδέντρ' δε θ(υ)μάμαι κανέναν τέτοιο ντυμένο. Δεν είχε τσέλιγκα εδώ στο Μονοδέντρ'. Εδώ σαν τσέλιγκας ήταν ο Σταυρίδ(η)ς, αλλά δεν είχε πολλά πρόβατα. Αυτός είχε και μάλλινα ρούχα, αλλά ντύνονταν και με τ' άλλα. Αλλά ούτε και σ' αυτά τα σπίτια είχαν αργαλειούς. Δεν ασχολούνταν οι γυναίκες, παρ' ότι είχαν μαλλιά και τέτοια. Αργαλειούς είχαν οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) μοναχά. Οι Μπαζντεκαίοι είχαν τζιομπαναραίους βλάχους και τ(ου)ς τα 'φκιαναν οι βλάχισσες, ήξεραν αυτές. Όλ' οι βλάχοι ήταν στ(ου)ς τσελιγκάδες. Έπαιρνε (τη)ν οικογένεια τ' ο τζιομπάνος και πήγαινε στον τσέλιγκα. Οι γυναίκες αυτές, τώρα, έγνεθαν, έραβαν ... στον τσέλιγκα πάλι. Ο τσέλιγκας τ(ου)ς έδ(ι)νε λίγο μπομπότα, λίγο ψωμί... έπαιρνε και κανένα ζευγάρ' παπούτσια στα παιδιά κι αυτό ήταν.» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

¹² Για παραγγελίες ρούχων από τους τσελιγκάδες στους Σαρακατσάνους κάνει λόγο η πληροφορήτρια Σ. Ν., 84 ετών από τη Βίτσα. Ακόμη και τότε όμως η αμοιβή των Σαρακατσάνων ήταν σε είδος, σε μαλλί, για να υφάνουν τα δικά τους ρούχα, όταν είχαν λίγα ή καθόλου ζώα.

«Απ' ό,τι έχω διαβάσει απ' τον Λαζαρίδη¹³, στο Κουκούλι υπήρχε ένας μύλος, νερόμυλος. Τον είχαν φτιάκ' οι καλόγεροι του Προφήτ' Ηλία, εκεί που σήμερα είναι το "καλογερικό" γεφύρι, το τρίτοξο. Εκεί υπήρχαν μαντάνια και νεροτριβές, οι οποίες δουλεύανε απ' το νερό του ποταμού. Και εκεί, γράφει ο Λαζαρίδης, πηγαίνανε τα τυλιγάδια κ.λπ. Άρα ύφαιναν οι Ζαγορίσιες. Τι ύφαιναν όμως; Ρούχα για να ντυθούν; Δεν το πιστεύω. Αυτά θα ήταν "χοντρά" ρούχα, στρώματα και υφαντά από μαλλί. Και από τη φορεσιά των Ζαγορισίων, που γράφ' ο μακαρίτ(η)ς ο Βουλόδημος, αυτών των γέρων που έμεναν εδώ, κι αυτοί φορούσαν μάλλινα τα παλιά χρόνια. Συνεπώς υπήρχαν αργαλειοί. Πλην όμως εγώ από το 1930 και εντεύθεν στα χωριά μας δε γνώρισα καμία Ζαγορίσια να 'χει αργαλειό. Πολύ παλιά θα είχαν. Δηλαδή η φτώχεια τα είχε. Διότι, αν διαβάσουμε προικοσυμβόλαια Ζαγορισίων από το 1830 —40 και μετά, εκεί σε τρώει το μετάξι. Μεταξωτά απ' την Καλαμάτα, γράφουν, και χασιές Βιέννης και ... και Δηλαδή οι πλούσιοι. Η φτώχεια είχε (αργαλειούς).» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος. Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

Παρά το γεγονός όμως ότι είναι δυνατόν να ανιχνευθούν σημαντικές ομοιότητες, αυτό που φαίνεται να βάραινε περισσότερο στη συνείδηση Σαρακατσάνων και Ζαγορισίων ήταν η ορατή πραγματικότητα, οι εμφανείς διαφορές. Επιπλέον η αυτάρκεια των Σαρακατσάνων στην παραγωγή του δικού τους ρουχισμού, σε αντίθεση με την εξάρτηση των Ζαγορισίων από την αγορά, τροφοδοτούσε την πόλωση, προσδίδοντας στην ενδυμασία μια ηθική διάσταση που τη μετέτρεπε σε σύμβολο: ο Ζαγορίσιος ήταν αυτός που φορούσε υφασμάτινο παντελόνι. Και, μετωνυμικά, το παντελόνι αυτό γινόταν φορέας μιας άλλης ηθικής, αμφίβολης έως και επιλήψιμης¹⁴, όπως παρατηρεί ο Campbell (1964: 213) και υπαινίσσονται οι Σαρακατσάνοι πληροφορητές :

«Οι Σαρακατσαναίοι είχαν δική τους κάστα. Δεν έμπαινες εύκολα μέσα στο σαρακατσαναίικο. Ίσως και να ήταν αυτό που οι Σαρακατσαναίοι δεν είχαν

¹³ Ο πληροφορητής αναφέρεται στο βιβλίο του Κ. Λαζαρίδη, *Το χωριό μου το Κουκούλι*, τομ. Γ' (Οι κουκουλιώπκοι μύλοι στη χαράδρα του Βίκου), Γιάννινα 1977.

¹⁴ Ανάλογα περιστατικά σχολιάζει και ο Bogatyref (1971: 75-76) αναφερόμενος στην καχυποψία της ομάδας απέναντι στις νεαρές κοπέλες που χρησιμοποιούσαν αστικά ρούχα.

εδώ και πολύ καλές σχέσεις. Δεν έδιναν κορίτσι σε “χωριάτη”, εντός εισαγωγικών. Αυτός ήταν άνθρωπος που φορούσε υφασμάτινο παντελόνι. Έτσι και φορούσε υφασμάτινο παντελόνι, ήταν χωριάτης. Δεν καταδέχονταν να φορέσουν αυτό το παντελόνι.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

Συμπερασματικά, κατοικία, διατροφή και ενδυμασία αποτελούν ένα τρίπτυχο υλικού βίου, στο οποίο παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις κυρίως ανάμεσα σε Ζαγορίσιους και Σαρακατσάνους και δευτερευόντως ανάμεσα σε ελληνόφωνους και βλαχόφωνους Ζαγορίσιους. Οι διαφοροποιήσεις αυτές, καθώς κατά κύριο λόγο οφείλονται στην πρωιμότερη αστικοποίηση των Ζαγορίσιων, φαίνεται ότι μειώνονταν σημαντικά όσον αφορά τα στρώματα εκείνα των Ζαγορίσιων που ασχολούνταν ακόμη με την κτηνοτροφία, είτε τη νομαδική, είτε, ως ένα βαθμό, και την οικόσιτη. Ωστόσο, παρά την όποια προσέγγιση με την αλληλοδιείσδυση πολιτιστικών στοιχείων, εκείνο που φαίνεται να υπερτερεί είναι η συμβολική αξιοποίηση αυτού του πολιτισμικού υλικού, προκειμένου να περιφρουρηθούν εκατέρωθεν τα πολιτισμικά όρια.

Αφήσαμε σκόπιμα για το τέλος την εξέταση της συμπεριφοράς των Γύφτων απέναντι στα ζητήματα αυτά. Επισημάναμε ήδη ότι οι Γύφτοι βρίσκονταν στο περιθώριο του κοινωνικού βίου,[†] ενώ ταυτόχρονα η δραστηριότητά τους δεν παρουσίαζε τον αυτόνομο χαρακτήρα που διέκρινε τη δραστηριότητα των Ζαγορίσιων και των Σαρακατσάνων. Αντίθετα, αναλάμβαναν όλες τις συμπληρωματικές εκείνες δραστηριότητες που απαιτούνταν για την εύρυθμη λειτουργία της Ζαγορίσιας κοινωνίας.

Τα δεδομένα αυτά, καθώς και η μακροχρόνια παρουσία τους στους οικισμούς, δεν επέτρεψαν στους Γύφτους να διατηρήσουν την παλιότερη και ενδεχομένως διαφορετική πολιτισμική τους ταυτότητα στα πεδία αυτά, αλλά τους οδήγησαν σε εξάρτηση από την αντίστοιχη συμπεριφορά των Ζαγορίσιων, και τελικά σε αφομοίωση.^{†*} Καθώς, μάλιστα, ως το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο συγκαταλέγονταν στα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι ουσιαστικά συντηρούνταν από τους υπόλοιπους με διαδικασίες που κάποτε άγγιζαν τα όρια της ελεημοσύνης, όπως αφήνουν να διαφανεί οι σχετικές μαρτυρίες των πληροφορητών :

«Οι βλάχισσες (Σαρακατσάνες) έφκιαναν πολύ καλές πίτες. Και ψωμί καλό, ζυμωμένο. Είχαν ένα τσιόλ' π' το 'στρωναν κατά(γ)η(ς), κι έβαναν το πιάτο το θ(ι)κό μ', το θ(ι)κό σ'... κι έτρωγαν. Σοφράδες δεν είχαν αυτοί, σοφράδες είχαν οι Ζαγορίσι'. (...) Εγώ είχα μπει πολλές φορές στα κονάκια τ(ου)ς. Είχα και φιλενάδες βλάχισσες. Πά(γ)αινα κι έτρωγα... αφού ήμουν ορφανή, δεν είχα Μ' έπαιρναν, φιλενάδες αγαπ(η)μένες αυτές. Και μ' αγαπούσαν ο κόσμος.» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«(Οι Γύφτοι) δεν εξαρτώνται, όπως εκείνα τα χρόνια, απ' το μεροκάματο το θ(ι)κό μ' ή το θ(ι)κό σ'. Αφού έλεγες: "Ας τον πάρω για καμιά δουλειά...", από ελεημοσύν'... Ας το πούμε μάλλον υποστήριξη. Οι Κουρκουταίοι το Μήτρο και τ' Μήτραινα τ(ου)ς υποστήριζαν. Ο πάππος μ' ο Μάνθος υποστήριζε τη Νάκαινα, την είχαν σαν οικιακή βοηθό.» (Α. Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«Αυτοί, τότε, όλ' οι Γύφτ' δούλευαν στα σπίτια. Ξύλα, κλαριά... ό,τ' ήταν δούλευαν. Έτρωγαν το πρωί κολατσιό. Το μεσ(η)μέρ' έτρωγαν στα χωράφια. Το βράδ' τ(ου)ς έδ(ι)ναν ό,τ' είχαν και το 'παιρναν στο σπιτ'. Συν το μεροκάματο... Αυτοί δεν είχαν κτήματα καθόλου.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

2) Πανηγύρι, χορός και μουσική.

Στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας το πανηγύρι κατείχε πάντοτε εξέχουσα θέση¹⁵. Ήταν μια εκδήλωση με πολλαπλή σημασία, αφού όχι μόνο εκτόνωνε τα μέλη της κοινότητας από το φόρτο της εργασίας, αλλά ταυτόχρονα τα

¹⁵ Για την πολλαπλή σημασία του πανηγυριού στις παραδοσιακές κοινωνίες βλ. ενδεικτικά Νιτσιάκος, 1995 σ. 132-150 («Χορός και συμβολική έκφραση της κοινότητας. Το παράδειγμα του χορού στο Κίνικ' – Περιβόλι Γρεβενών»). Για το Ζαγόρι ειδικότερα βλ. Σ. Σωτηρίου, «Τα πανηγύρια στο Ζαγόρι», *Το Ζαγόρι μας* 255-256 (1999) σ. 8.

συσπείρωνε φέρνοντας κοντά όλους τους χωριανούς και συχνά τους συγγενείς τους από διπλανά χωριά. Ειδικά για το Ζαγόρι αποτελούσε μια ευκαιρία για επιστροφή των ξενιτεμένων ανδρών, που έβρισκαν έτσι τη δυνατότητα να επιδειχθούν¹⁶.

Στο Ζαγόρι μπορούμε να διακρίνουμε δύο είδη πανηγυριών, εκείνα που διοργανώνονταν από τις μεγάλες μονές της περιοχής κι εκείνα που διοργανώνονταν από τις κοινότητες, με την ευκαιρία της γιορτής των αγίων – πολιούχων του κάθε χωριού. Έτσι χρονικά η περίοδος των πανηγυριών ξεκινούσε την 25^η Μαρτίου, με το πανηγύρι στη μονή της Ευαγγελίστριας των Άνω Πεδινών, και τελείωνε την 8^η Σεπτεμβρίου, με τα πανηγύρια των χωριών που είχαν εκκλησίες αφιερωμένες στη γέννηση της Παναγίας, όπως το Βραδέτο, οι Κήποι κ.λπ. Ο χρόνος αυτός, και ειδικά η περίοδος από τις 21 Μαΐου και μετά, συμπίπτει με τις καλύτερες, από άποψη καιρικών συνθηκών, μέρες του χρόνου, αφού όπως είναι φυσικό για μια τέτοια εκδήλωση, χρειάζεται ανοιχτός χώρος όπως η πλατεία του χωριού, το «μεσοχώρι»¹⁷.

Αν όμως για τους Ζαγορίσιους το πανηγύρι ήταν ένας παράγοντας συνοχής της κοινότητας, για τους Σαρακατσάνους λειτουργούσε ως συνεκτικός κρίκος της οικογένειας. Παρά το γεγονός ότι η περίοδος των πανηγυριών συνέπιπτε σε γενικές γραμμές με τη δική τους περιοδική παρουσία στο Ζαγόρι, οι Σαρακατσάνοι δε συμμετείχαν, τουλάχιστον αρχικά, στα πανηγύρια των χωριών¹⁸. Όπως μας βεβαιώνουν οι πληροφορητές διοργάνωναν - στις ίδιες βέβαια θρησκευτικές γιορτές - τα δικά τους πανηγύρια, όχι όμως στο πλαίσιο της ομάδας, αλλά ως οικογένειες. Ακόμη κι αν στις γιορτές αυτές συμμετείχαν και πιο μακρινοί συγγενείς ή και άτομα της περιβάλλουσας κοινωνίας, η διοργάνωση του πανηγυριού αφορούσε την οικογένεια¹⁹, τη συνοχή και την προβολή της οποίας επιδίωκε :

¹⁶ Βλ. και σχετική αναφορά της πληροφορητριας Σ. Ν. στη σ. 39.

¹⁷ Για το ρόλο της πλατείας ως χώρου όλων των συλλογικών κοινωνικών εκδηλώσεων και τη διαχρονική του εξέλιξη βλ. συνοπτικά Νιτσιάκος, 1991 σ. 27. Για το ρόλο των πανηγυριών στην οργάνωση του χώρου και του χρόνου, ώστε να εξυπηρετούνται οι λειτουργίες μιας κτηνοτροφικής κοινότητας (όπως ήταν ασφαλώς παλαιότερα όλες οι κοινότητες στο Ζαγόρι) βλ. Αυδίκος, 2000 σ. 35-41 και ειδικά 39-40.

¹⁸ Ο Campbell (1964: 115) πάντως αναφέρει πως οι Σαρακατσάνοι συμμετείχαν, τουλάχιστον κατά την περίοδο της δικής του έρευνας (1954 – 55) στο πανηγύρι της κοινότητας στην οποία ήταν δημότες, καθώς και στα πανηγύρια κοινοτήτων όπου ζούσαν συγγενείς τους. Ωστόσο αναφέρεται εκτενώς και στα πανηγύρια της κάθε οικογένειας.

¹⁹ Από πολλούς μελετητές έχει επισημανθεί ότι η σαρακατσάνικη κοινωνία δεν αποτελεί συστηματικά οργανωμένη κοινωνική δομή. Το ανώτερο στάδιο της οργάνωσής της ήταν το τσελιγκάτο, που συχνά ταυτιζόταν με την εκτεταμένη οικογένεια. Όμως ακόμη κι όταν δε συνέβαινε αυτό, τον πρώτο λόγο είχε πάντα η οικογένεια του τσέλιγκα. (Βλ. ενδεικτικά Καββαδίας, 1991 σ. 125-191 και ειδικά 185,188). Από την άποψη αυτή η διάκριση ανάμεσα σε «δικούς» και «ξένους» - στους δεύτερους

«Κάναμε πανηγύρια ξεχωρ(ι)στά εμείς. Την Παναγία τ(η)ν έκανάμε ξεχωρ(ι)στά. Και καλούσαμε κόσμο, έσφαζάμε μια προβατίνα και καλούσαμε κόσμο, εδώ Μονοδεντρίτες φίλους... έτρωγαν, γλεντούσαν... στα σπίτια. Όλ' οι Σαρακατσαναίοι το 'καναν αυτό. Αλλά αυτό, σας είπα πάλι, δεν το 'βγαζαν να πουν: "Ένταξ' ορέ, τούτ' είναι θ(ι)κοί μας τώρα όλ'..." . Αλλά : "είναι βλάχος, είναι βλάχος."» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Αυτοί είχαν πανηγύρ'. Δεν πανηγύρ(ι)ζαν μαζί με μας, με το χωριό. Είχαν δικό τ(ου)ς πανηγύρ'. Ο Τσι(ου)μάν(η)ς, ας πούμε, είχε πανηγύρ' τ' Άη Λιος. "Έχει παν(η)γύρ' ο Τσι(ου)μάν(η)ς σήμερα". Ο άλλος είχε τ(η)ς Αγίας Παρασκευής, ο Θιαμέγκος, ο άλλος είχε του Αγίου Κοσμά. Οικογένεια – οικογένεια είχε το δικό τ(η)ς πανηγύρ'. Έσφαζαν, έκαναν τραπέζ' μεγάλο μέρος του κόσμου (των χωριανών) και πάεινε το τραγούδ' νίλα! Και τραγ(ου)δούσαν οι άντρες χωριστά, το επαναλάμβαναν αυτό το κομμάτ' οι γυναίκες. Ξανά οι άντρες, ξανά επαναλάμβαναν οι γυναίκες. Γιατί όργανα στα χρόνια τα δικά μ' δεν έπαιρναν.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Αυτοί, οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) , πρώτα δεν έβγαιναν. Αυτοί είχαν θ(ι)κά τ(ου)ς πανηγύρια. Και πάεινε κάθε ένας στα θ(ι)κά τ(ου)ς τα πανηγύρια και γλεντούσε. Παράδειγμα, το μεσ(η)μέρ' μαζεύομ(α)στε στ' εσένα όλ' οι συγγενείς. Εκεί είχαν τα τραγούδια τ(ου)ς, τ(ου)ς χοροί τ(ου)ς. Οι Ζαγορίσιοι ήταν όζω, κι αυτοί είχαν τα θ(ι)κά τ(ου)ς. Γιόρταζαν και τ(η)ς Παναγίας, αλλά περ(ι)σσότερο τ(η)ς Αγίας Παρασκευής. Άμα ήταν πολλοί, καλούσαν και όργανα. Άμα δεν ήταν, με τα τραγούδια. Περ(ι)σσότερο με τα τραγούδια ήταν τότε. Και φαϊ, ψητά και καζάνια και το 'να και τ' άλλο. Το παλιό το βλάχικο. Αλλά τώρα τ(ου)ς περνάν τ(ου)ς Ζαγορίσι'.» (Ξ. Μ. 82 ετών, Βραδέτο – Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 21/7/99)

κατατάσσονταν και οι Σαρακατσάνοι έξω από την οικογένεια ή τη συγγενική ομάδα - που επισήμανε και ανέλυσε ο Campbell, δικαιολογεί απόλυτα μια συμπεριφορά σαν κι αυτή του οικογενειακού πανηγυριού. (Βλ. σχετικά Χατζητάκη, 2000)Ωστόσο θα πρέπει να συμπληρώσουμε ότι ανάλογα πανηγύρια, δηλαδή οικογενειακού χαρακτήρα, υπήρχαν και στους Ζαγορίσιους, τουλάχιστον την εποχή που ο Λαμπρίδης έγραφε τα «Ζαγοριακά» του . (Βλ. σχετικά Λαμπρίδης, 1868 σ. 176).

Συνεπώς η διάκριση αυτή ανάμεσα στο πανηγύρι της κοινότητας και τα οικογενειακά πανηγύρια των Σαρακατσάνων είναι ουσιαστική και κριτήριο διαφοροποίησης ανάμεσα σότις δύο ομάδες. Η διαφορά δεν περιορίζεται μόνο στην κοινωνική τους οργάνωση, αλλά επεκτείνεται και στο τεχνικό μέρος (μουσική, τραγούδι και χορός), δηλαδή στον τύπο του συμποσιασμού και του γλεντιού (Παπαταξιάρχης 1992). Για τους Ζαγορίσιους, το πανηγύρι ήταν ταυτισμένο με τα «όργανα», τους Γύφτους δηλαδή μουσικούς, που αναλάμβαναν κατ' αποκλειστικότητα το μουσικό μέρος²⁰, ενώ για τους Σαρακατσάνους η παρουσία των Γύφτων μουσικών δεν ήταν απαραίτητη και συχνά ούτε καν επιθυμητή. Οι Σαρακατσάνοι «χόρευαν με το στόμα», όπως αναφέρουν οι ίδιοι περιγράφοντας τη διαδικασία των δικών τους πανηγυριών :

«Όσο κι αν σ' φαίνεται παράξενο, σήμερα έχουν φτιάξ' οι διάφοροι σύλλογοι Σαρακατσαναίων χορευτικά, από διάφορα παιδιά που χορεύουν. Αν έβγαιναν οι παλιοί οι Σαρακατσαναίοι και τα 'βλεπαν, θα χώνονταν άλλα δυο μέτρα παραμέσα από κει που βρίσκονται. Οι Σαρακατσαναίοι χόρευαν με το στόμα. Τραγούδια με το στόμα. Τα παλιά τα χρόνια ούτε καν έπαιρναν όργανα. Τραγουδούσαν σε δύο παρέες. Αρχίζουν οι άντρες και "δίπλωναν" οι γυναίκες – τραγουδούσαν κι οι γυναίκες- ή άρχιζαν οι γυναίκες και "δίπλωναν" οι άντρες: για να ξεκουραστεί η μία παρέα, επαναλάμβανε τα ίδια λόγια η άλλη.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«Τραγουδούσαν, δεν είχαν κομπανία, οργανοπαίχτες οι Σαρακατσαναίοι. Κι αν... όταν ερχόταν στη Λάιστα, έπαιρναν αυτούς που ήταν εδώ και πήγαιναν στους γάμους. Στα γλέντια όλα και σ' στιδήποτε "έπαιρναν" τραγούδια. Και πολλές φορές, όταν δεν πήγαιναν τα όργανα απ' εδώ, έβγαζαν ένα γάμο ολόκληρο με τραγούδια, με το στόμα. Ο πρώτος που έμπαινε στο χορό άρχιζε το τραγούδι του κι ακολουθούσαν οι άλλοι. Τραγουδούσαν πρώτα στο χορό και μετά, αυτοί που κάθονταν, επαναλάμβαναν τον ίδιο στίχο. Και γλεντούσαν έτσι με τα τραγούδια. Ύστερα, στα τραπέζια που κάθονταν κι έτρωγαν, τραγουδούσαν πάρα πολύ ωραία τραγούδια. Οι γυναίκες έμπαιναν σε

²⁰ Ο Λαμπρίδης (1868: 112) σχολιάζει: «Κατέχουσι το ουράνιον δώρον, την μουσικήν, αυτοί μόνοι

άλλο κονάκι, όλες μαζί, και οι άντρες αλλού και τραγουδούσαν.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάμια. Συνέντευξη 8/8/99)

«Δεν ήξεραν χορό με τα όργανα. Χόρευαν με το στόμα. Εγώ ο ίδιος χόρευα με το στόμα. Τα όργανα τα σταμάταγα και χόρευα με το στόμα. Έβγαζαν γάμο τρεις μέρες με το στόμα. Μια το 'παιρναν οι γυναίκες, μια οι άντρες. Πολύ όμορφο πράμα. Αλλά τώρα έπρεπε να 'ναι, που 'ναι αυτά τα μαγνητόφωνα να πάρουν... Δεν υπήρχε τότε.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Αυτή η τελευταία μαρτυρία δείχνει ότι η διαφοροποίηση είχε σημαντικό αντίκτυπο στην τεχνική του χορού. Οι Σαρακατσάνοι, αν και δεν ήταν ποτέ δεινοί χορευτές, όπως παραδέχονται και οι ίδιοι, ωστόσο στο πλαίσιο των δικών τους πανηγυριών είχαν διαμορφώσει τη δική τους τεχνική, προσαρμοσμένη στον αργό ρυθμό που επέβαλλαν τόσο τα ίδια τα τραγούδια τους που ήταν «βαριά», όσο και η χορωδιακή τους απόδοση με το στόμα ταυτόχρονα με τη χορευτική εκτέλεση. Έτσι ο συγχρονισμός με τα «όργανα», που έπαιζαν τα τραγούδια σύμφωνα με τα ζαγορίσια πρότυπα, ήταν σχεδόν αδύνατος. Το αποτέλεσμα ήταν οι συχνές παρεξηγήσεις με τους Γύφτους οργανοπαίχτες, ειδικά κάτω από την επίδραση των αλκοολούχων ποτών, στα οποία οι Σαρακατσάνοι δεν ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένοι :

«Αν καμιά φορά έρχονταν όργανα, ελάχιστοι ήταν εκείνοι που ήξεραν να χορέψουν και πήγαιναν σαν τ' αλώγα στ' αλών'. Δεν ήξεραν χορό. Τους άρεσε να χορεύουν με τα λόγια και συνήθως είχαν τραγούδια κλέφτικα και τραγούδια αγάπης. Αλλά ούτε οι Γύφτοι ξέρανε τους σαρακατσάνικους σκοπούς, διότι τα σαρακατσάνικα τραγούδια είναι συνήθως κλέφτικα, τσάμικα, δηλαδή πολύ αργά, που δεν τα "πήγαιναν" οι Γύφτοι. Κι έπαιζαν απ' αυτά τα... τραλάλαλά! Οι δε γυναίκες ήταν ακόμα χειρότερα. Μπορεί στους εκατό οι δέκα άντρες να ήξεραν κάπως να χορεύουν, ενώ στις γυναίκες –προ του 1930- με όργανα ζήτημα να ήξεραν μία-δύο. Κι αυτό, αν έβγαине ποτέ στο μεσοχώρ' και κοίταζε πώς χορεύουν οι άλλες. Τα μόνα τραγούδια που ήξεραν οι Σαρακατσάνες να χορεύουν, κι αυτά με το στόμα, ήταν τα τραγούδια "ο Δήμος", "η Μαρία"...

δυστυχώς ενταύθω».

δηλαδή τραγούδια με τρία βήματα μπροστά κι ένα πίσω. Αυτός ήταν ο χορός. (...) Κι όταν μπαίνανε στο χορό οι νύφες, χόρευαν ή το “Δήμο” ή τη “Μαρία”. Δεν μπορούσαν όμως να προσαρμοστούν. Τα όργανα χτυπούσαν, αλλά αυτές δεν “πηγαίνανε”. Έλεγαν ότι “όταν πηγαίνω τρία βήματα μπροστά κι ένα πίσω, είναι πάντα το ίδιο”. Δεν πηγαίνανε όμως στο χρόνο, στο τέμπο. (...) Και οι Σαρακατσιαναίοι, οι οποίοι ήταν άνθρωποι που δεν έπιναν ποτέ - δεν ήξεραν ούτε από τσίπουρο την εποχή εκείνη ούτε από κρασί: έπ(ι)ναν μια φορά το χρόνο σε κάνα γάμο, το Πάσχα, αν έπαιρναν λίγο, κι όχι όλοι - κι όταν έβρισκαν κρασί κι έπιναν, μεθούσαν εύκολα. Και γινόταν πολλές παρεξηγήσεις. Μεθούσε και το 'λεγε: “Σκατόγυφτε, βάρα!”, δηλαδή χτύπα το όργανο δυνατά. Και πολλές φορές τους έδερναν.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/7/99).

Με αυτά τα δεδομένα, αντιλαμβάνεται κανείς πληρέστερα τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν, όταν οι Σαρακατσάνοι άρχισαν να συμμετέχουν στα πανηγύρια των χωριών. Οι Ζαγορίσιοι, βέβαια, οι οποίοι κατείχαν στα πανηγύρια αυτά θέση ισχύος, περιθωριοποίησαν τους Σαρακατσάνους, παραχωρώντας τους το δικαίωμα να χορέψουν μόνο στο τέλος του πανηγυριού, με αποτέλεσμα η αντίδραση των Σαρακατσάνων να είναι κατά κανόνα δυναμική. Ωστόσο αυτή η περιθωριοποίηση φαίνεται πως, τουλάχιστον στην αρχή, ήταν ως ένα βαθμό και επιλογή των Σαρακατσάνων, λόγω των συνθηκών που προαναφέρθηκαν. Αυτό, μάλιστα, θα πρέπει να ισχύει ιδιαίτερα για τις Σαρακατσάνες, η παρουσία των οποίων στο πανηγύρι του χωριού ήταν πράξη σχεδόν απαγορευμένη από τους ίδιους τους Σαρακατσάνους. Ας παρακολουθήσουμε τις σχετικές μαρτυρίες :

«Βγήκαν ύστερα και στ' χωριού το πανηγύρ', μετά τον πόλεμο. Και πιο πριν έβγαιναν, αλλά έβγαιναν και κάθονταν έτσ' ζαρωμέν' πίσω. Δεν είχαν και τ(η)ν οικονομική άνεσ'. Ήταν ντροπαλοί, ντρέπονταν: ήταν καθυστερημένοι, ήταν αγράμματοι... Ύστερα οι νεότερ' βγήκαν κι άρχισαν κι οι Βραδετ(ι)νοί να τ(ου)ς πλησιάζουν.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«(Μ.Χ.) Παντού οι Ζαγορίσι' είχαν το βέτο. Βέβαια!. Αυτοί κανόν(ι)ζαν το πανηγύρ', τα όργανα, ποιος θα χορέψ'. Δεν είχε το βέτο ο βλάχος (Σαρακατσάνος) να βγει .

(Α.Τ.) Χόρευε και κανένας μέσα – μέσα, αλλά αν ήταν παρέα.

(Μ.Χ.) Αλλά οι άλλ' στο τέλος, όχι σαν τώρα, όλ' μαζί. Τώρα χορεύουν όλοι ανακατωμένα. Οι βλάχισσες δεν έβγαιναν στο παν(η)γύρ'. Αν έβγαιναν, θα να 'βγαίνουν εκεί στον τοίχο, δε θα φαίνονταν. Αυτό επικρατούσε και για τ(ου)ς Γύφτους. Ξέρ(ει)ς, οι Γύφτ' ήταν μαχαλάδες. Δεν έβγαιναν οι Γύφτ' με τ(ου)ς Ζαγορίσι' να χορέψουν μαζί, να κάτσουν κ.λπ. Σε κάποιο τέτοιο επίπεδο ήταν κι οι βλάχοι.» (Μ.Χ. 70 ετών - Α.Τ. 77 ετών, Σαρακατσάνοι, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Έβγαιναν, αλλά δε χόρευαν όπως χορεύουν αναμεταξύ των. Έπρεπε να χορέψουν οι Ζαγορίσι', να τελειώσ' ο χορός, να τελειώσ' και το πανηγύρ' κι μετά να χουρέψουν αυτοί. Και θα να 'καναν και φασαρία με τ(ου)ς Ζαγορίσι'.» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«Στο πανηγύρι με τους Ζαγορίσιους δεν μπορούσαν να ταιριάζουν: τα τραγούδια των Σαρακατσαναίων, τα ήθη και τα έθιμα ήταν διαφορετικά εντελώς, τα ζαγορίσια ήταν διαφορετικά. Και δημιουργούνταν προβλήματα για το ποιος θα χορέψει. Υπήρχε και τότε η σειρά: έρχονταν από άλλα χωριά, νοίκιαζαν και λεωφορεία, και μπαίνουν αυτοί πρώτοι στο χορό. Οι Σαρακατσαναίοι περίμεναν. Τους λέγαν: “εσείς το τελευταίο βράδυ...”. Μπαίνουν οι ντόπιοι Ζαγορίσιοι στο χορό, έμεναν οι Σαρακατσαναίοι. Οπότε γινόταν παρεξηγήσεις. Με αποτέλεσμα ούτε επεδίωκαν κι αυτοί να παν να καθίσουν σ' ένα τραπέζι. Πιάναν τα πεζούλια. Ή κάθονταν οι άντρες στο τραπέζι κι οι γυναίκες - το συζητάω τώρα με τη μάνα μου το γιατί - πιάναν πού είναι του Στέφου το μαγαζί, στο στενό όρθιες. Στριμώνχονταν η μία με την άλλη, βγάζαν τα κεφάλια για να δουν. Μου κάνει κι εμένα εντύπωση αυτό το πράγμα, που είμαι Σαρακατσάνος. Λέω: “Γιατί δε σας έπαιρναν οι άντρες σας να καθίσετε στο τραπέζι, αφού αυτοί κάθονταν;” Άρα υπήρχε και εκ μέρους των ιδίων...Ντρέπονταν να πάρουν τις γυναίκες τους; Δεν ξέρω. Κι αγόραζαν οι

Σαρακατσάνοι ρεβανί και πηγαίνουν στις γυναίκες τους που ήταν όρθιες σ' εκείνο το σημείο. Και μπερδεύονταν η μία με την άλλη, σα δεμάτι γίνονταν... Να φαίνονται μόνο τα κεφάλια.(...) Ο πατέρας μου εμένα δεν πήγαινε στο χορό, γιατί δεν ήξερε. Δεν έμπαινε καθόλου στο χορό. Αλλά ο Νάσιο – Ράφτης που ήξερε, χόρευε. Αλλά πάντα κάναν φασαρία για να χορέψουν. Και προκειμένου να μη συνεχιστεί η φασαρία, τότε τους βάζαν στο χορό.» (Δ. Λ. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

Η συμμετοχή των Σαρακατσάνων στο πανηγύρι του χωριού σε ισότιμη βάση επιτεύχθηκε τελικά αργότερα, κυρίως μετά το τέλος του Εμφυλίου πολέμου. Ωστόσο τα δύο ακραία χρονικά σημεία αυτής της διαδικασίας, που δείχνουν και το βαθμό ενσωμάτωσης των Σαρακατσάνων στο πλαίσιο της κάθε κοινότητας, έχουν εντοπιστεί από τους πληροφορητές. Η πρώτη κοινότητα, στην οποία η κατάσταση αντιστράφηκε λόγω της μαζικής παρουσίας Σαρακατσάνων, ήταν το Κουκούλι, ήδη από τη δεκαετία του 1930, και η τελευταία ήταν η βλαχόφωνη Λαίστα., όπου άλλωστε καταγράφηκαν και οι μεγαλύτερες δυσκολίες στην εγκατάσταση των Σαρακατσάνων :

«Εδώ στο Κουκούλι θα πω πως υπήρξε η πρωτοπορία. Γιατί τα θέματα εδώ, τα πράγματα του Κουκουλίου, τα διαχειρίζονταν οι Σαρακατσαναίοι, μπορώ να πω από το '40 και μετά. Παλιότερα βέβαια κι εδώ, και μέχρι το '30, ήτανε βέβαια οι Ζαγορίσιοι. Μετά σιγά-σιγά έφυγαν. Οι Σαρακατσαναίοι έβγαιναν κανονικότερα στο πανηγύρι. Και χόρευαν και όλα. Ιδιαίτερα οι γυναίκες ήταν λίγο πιο ντροπαλές: έπρεπε να τις σηκώσει ο αδερφός, ο πατέρας, ο ξάδερφος κ.λπ., δεν ήτανε εύκολο πράμα. Ούτε και ήξεραν τόσο χορό, όπως οι Ζαγορίσιες.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Στα πανηγύρια των Λαϊστινών δε συμμετείχαν οι Σαρακατσαναίοι μέχρι τον Εμφύλιο. Μετά. Και μάλιστα μέχρι πρόσφατα δεν τολμούσαν...περίμεναν να τελειώσουν οι Λαϊστινοί όλοι και κατά η ώρα δύο, τρεις, έμπαιναν στο χορό να χορέψουν. Δεν τους το απαγόρευαν οι Λαϊστινοί, βέβαια, αλλά δεν ένιωθαν εκείνοι (άνετα)... Αλλά ίσως κρατούσαν το παλιό, εκείνη την απόσταση που υπήρχε μεταξύ τους από παλιά και δεν έμπαιναν καν

στο χορό πριν από ένα Μέρτζιο, ας πούμε, που ήταν οικογένεια καλή, από έναν Καπέτη κ.λπ. Τώρα τελευταία, μάλιστα, έγινε κι ένα περιστατικό εδώ. Κάποιος εδώ, δε θέλω να πω το όνομά του, θέλησε κι αυτός να βάλει τα Σαρακατσανάκια να μπουν κι αυτά στο χορό. Και μπήκε πρώτος αυτός να χορέψει και να βάλει και τους υπόλοιπους. Γιατί όταν από κάποια παρέα μπει ο πρώτος στο χορό, ακολουθεί και η άλλη (υπόλοιπη) παρέα, έστω και να κάθονται κάτω. Αυτό έχουμε εμείς εδώ στη Λάιστα. Μπήκε λοιπόν στο χορό κι άρχισε να παίζει τραγούδια, με την προϋπόθεση ότι θα βάλει και τ' άλλα τα παιδιά. Έπαιξε το ένα τραγούδι... Αυτοί (οι Λαϊστινοί), τώρα, άρχισαν να "ψυλλιάζονται": "Γιατί μπήκε αυτός; Τι δουλειά έχει και μας χάλασε τη σειρά;". Έπαιξε το δεύτερο, άρχισαν αυτοί να δυσανασχετούν. Κατάλαβε εκείνος, φαίνεται είχε πει και λίγο, κι έριχνε κατευθείαν πεντοχίλιαρα - εκείνη την εποχή - για να παίζουν και το ένα τραγούδι και το άλλο... Έπαιξαν 5-6 τραγούδια, επίτηδες, για να σπάσει το κατεστημένο. Το 1978 αυτά, τώρα τελευταία. Οπότε άρχισαν να φεύγουν οι Λαϊστινοί, μπήκαν οι δικοί μας, χορέψανε κ.λπ. Την άλλη μέρα έγινε μεγάλη συζήτηση: "Τι δουλειά είχε να μας κόψει το χορό, να μας χαλάσει το γλέντι..." κ.λπ. Πλην όμως από τότε καθιερώθηκε Λαϊστινοί και Σαρακατσαναίοι και παιδιά να χορεύουν χωρίς συγκεκριμένη σειρά²¹.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

Οι πληροφορητές, εξάλλου, από τα βλαχόφωνα χωριά εντοπίζουν και τις σημαντικότερες διαφορές, σχετικά με το χορό και τη μουσική, ανάμεσα στους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους και τους βλαχόφωνους. Το δεδομένο της βλαχοφωνίας για τα χωριά αυτά και η συχνή εκτέλεση βλάχικων τραγουδιών στα πανηγύρια, όπως ήδη επισημάνθηκε, φαίνεται πως επηρέασε τη μουσική και χορευτική τεχνοτροπία των βλαχόφωνων. Το αποτέλεσμα ήταν να εντοπίζονται ακόμα και σήμερα, που τα τραγούδια στα πανηγύρια των βλαχόφωνων είναι τα ίδια με εκείνα των ελληνόφωνων Ζαγορίσιων, στοιχεία που δηλώνουν πολιτιστική συγγένεια με τους βλαχόφωνους της

²¹ Στο περιστατικό αναφέρεται και ο βλαχόφωνος πληροφορητής Γ. Τ. 82 ετών από τη Λάιστα σχολιάζοντας: "Αυτοί ξεσ(η)κώθ(η)καν να χαλάσουν το πανηγύρι. Εμείς είμαστε φιλήσυχοι, δε μας αρέσει ο καβγάς." (Συνέντευξη 8/8/99) Αντίθετα ο βλαχόφωνος πληροφορητής Γ. Μ. 37 ετών, επίσης από τη Λάιστα, δεν είχε υπόψη του το περιστατικό. (Συνέντευξη 10/8/99)

ευρύτερης περιοχής. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα το γεγονός ότι στη Βωβούσα τα «όργανα» προέρχονταν κατά κανόνα από το βλαχόφωνο Μέτσοβο ή το Βοτονόσι :

«Τα όργανα που έρχονταν στη Βωβούσα για το πανηγύρι της Αγίας Παρασκευής είναι από το Μέτσοβο ή απ' το Βοτονόσι. Ή απ' τη Χρυσοβίτσα. Ειδικά όργανα. Γύφτοι. Το δε Πάσχα, επειδή είχε χιόνια στα βουνά και δεν μπορούσαν να 'ρθουν από κει, έρχονταν απ' τη Λάιστα. Κάθε Πάσχα τα όργανα ήταν απ' τη Λάιστα. Μιχαλίτσης, Γκρίτσης, Κουφός, Ντάφης και Τέγος.» (Χρ. Δ. 90 ετών, Βωβούσα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«(Α.Γ.)Και τα τραγούδια όμως και ο χορός των Λαϊστινών είναι διαφορετικός από το χορό που χορεύουν στην Ελάτη. Γιατί εγώ είδα το πανηγύρι της Ελάτης, του Σκαμνελίου, του Τσεπελόβου... Είναι διαφορετικά. Είδες που χορεύουν (εδώ) τα τσάμικα τα βαριά; Τον “Ήλιο”; Δεν τα χορεύουν αυτά παρακάτω. (Εδώ) χορεύουν τον “Ήλιο”, την “Παπαδιά” στα ποτήρια... Παρακάτω δεν τα χορεύουν έτσι, χορεύουν λίγο διαφορετικά. Πιο πολύ ταιριάζουμε με τους Βωβουσιώτες. Εμείς εδώ και μπορώ να πω με τη νότια Καστοριά από κει πίσω και με τα Γρεβενά και με τα χωριά εδώ Αβδέλλα κ.λπ. Έτσι βλέπω εγώ.

(Χρ. Χ.) Πιο ορεινοί εμείς εδώ...» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα - Χρ. Χ. 63 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«Τα τραγούδια τέτοια ζαγορίσια ήταν. Απλώς, ας πούμε, αυτό που έχουμε “Τα σια, μωρή, τα σια” εμείς δεν το χορεύουμε στο χορό, το χορεύουμε αντικριστό, όπως το χορεύουν κι οι Βωβουσιώτες, δηλαδή αγόρι – κορίτσι. Οι υπόλοιποι γίνονται ένα μπουλούκι μετά. Εμείς τα παίζουμε αυτά τα τραγούδια, τη “Χάιδω”... όλα αυτά τα “συγκαθιστά” που λέμε. Τα “συγκαθιστά” τα χορεύουν στη Λάιστα καρσιλαμάδες. “Καρσί” ίσον “απέναντι”. Όχι, κανονικά ζαγορίσια ήταν τα τραγούδια. Και πολύ παλιά ζαγορίσια ήξεραν κι όλες: “Ποταμιά”...» (Γ. Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

Τέλος αξίζει να σχολιάσουμε τη θέση των Γύφτων στο πανηγύρι της κοινότητας και σ' εκείνο των Σαρακατσάνων. Η εξ' αρχής απόλυτη εξάρτηση των Ζαγορίσιων και η σταδιακή εξάρτηση των Σαρακατσάνων από τους Γύφτους οργανοπαίχτες, τους καθιστούσε το πιο απαραίτητο στοιχείο στη διεξαγωγή του πανηγυριού. Οι οργανοπαίχτες ήταν αυτοί που απολάμβαναν πολύ μεγαλύτερη αποδοχή σε σχέση με τους υπόλοιπους Γύφτους, παρά το γεγονός ότι συχνά έπεφταν θύματα ξυλοδαρμού, όπως είδαμε. Στη χωροταξία του πανηγυριού καταλάμβαναν το κέντρο, σε αντίθεση με την καθημερινή τους ζωή που κυλούσε στο περιθώριο του οικισμού.

Στο πλαίσιο του πανηγυριού, άλλωστε, είχαν την πολυτέλεια να σχολιάσουν τα τεκταινόμενα στην κοινότητα σκαρώνοντας τραγούδια για επώνυμα πρόσωπα, άλλοτε επαινετικά κι άλλοτε πειραχτικά, εκφράζοντας συχνά την κοινή γνώμη, δηλαδή την άποψη όσων παρευρίσκονταν. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της λειτουργίας μας παρέχει η ακόλουθη μαρτυρία της πληροφορήτριας Σ. Ν. 84 ετών, κόρης οργανοπαίχτη από τη Βίτσα :

«Είχαν βγάλ' ένα τραγούδ' :

“Εμάθατε τι γίν(η)κε στον Κάτω Μαχαλά;

Η Ευνομία τ' Μπελο(γ)ιάννη, η λεβεντονιά

άφησε τον άντρα της με τα δυο παιδιά...”

Γιατί είχε αρρωστήσ' αυτός, ήταν φθισικός, και τον άφ(η)κε, και μετά ξαναγύρ(ι)σε πάλι... Κι είχε παιδιά τ' Μαριάνθ' και το Γιώργο. Που 'ναι στ' Μπάια παντρεμένος. Κι ύστερα τ(η)ς έβγαλαν άλλο:

“Εφταιξα, συμπάθησέ με, Γιώ- μωρ' Γιώργαινα

και συγγνώμη παραγγέλνω, κυρά – Γιωργάκαινα...”²²»

(Συνέντευξη 22/7/99)

Συμπερασματικά, το πανηγύρι, ο χορός και η μουσική αποτελούσαν παλιότερα ένα πεδίο όπου διακρινόταν με σαφήνεια η θέση της κάθε ομάδας. Καθώς

²² Ανάλογα παραδείγματα αποτελούν τα πειραχτικά στιχουργήματα μεταξύ χωριών, τα οποία σκάρωναν οι Γύφτοι μουσικοί στα πανηγύρια του κάθε χωριού περνώντας τα γειτονικά. Βλ. σχετικά Β. Δαλκαβούκης, *Ευτράπεζες διηγήσεις από το Μονοδένδρι Ζαγορίου. Η λειτουργία του άσεμνου χιούμορ*, Θεσ/νίκη 1995, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, σ. 118, 136.

όμως η σχετική αυτάρκεια των Σαρακατσάνων μειώθηκε, με την παράλληλη αύξηση των σχέσεών τους με τους οικισμούς, το πανηγύρι της κοινότητας μετατράπηκε σε θέατρο ανταγωνισμού, όπου Ζαγορίσιοι και Σαρακατσάνοι επιχειρούσαν να διαφυλάξουν ή να επιβάλουν τους δικούς τους όρους. Η ίδια κατάσταση, άλλωστε, υπάρχει ακόμα και σήμερα, ειδικά στις κοινότητες εκείνες όπου πληθυσμιακά οι δύο ομάδες είναι ισοδύναμες²³.

3) Αντιλήψεις περί αισθητικής.

Οι διαφορές που εντοπίστηκαν στα πεδία που προαναφέραμε, όπως ήταν φυσικό, επηρέασαν σημαντικά τις αντιλήψεις που σχημάτισε η κάθε ομάδα για το ωραίο. Παρά το γεγονός ότι δεν μπορούμε να αναγνωρίσουμε μια συγκροτημένη άποψη με τη φιλοσοφική έννοια του όρου - στο πλαίσιο άλλωστε του παραδοσιακού πολιτισμού η αφηρημένη σκέψη δεν ευνοείται - είναι ευδιάκριτες, ωστόσο, αποσπασματικές αντιλήψεις ικανές να συγκροτήσουν ένα στοιχειώδες σύστημα για την κάθε ομάδα που μας απασχολεί. Με βάση τις πληροφορίες που συγκεντρώσαμε, τα σημαντικότερα στοιχεία αυτού του συστήματος αφορούν τα χρώματα και τα σχέδια του ρουχισμού, το χορό, το χιούμορ και τις μυρωδιές.

Αναφορικά με τα χρώματα και τα σχέδια των υφαντών παρατηρείται μια βασική διαφορά ανάμεσα σε Ζαγορίσιους και Σαρακατσάνους. Οι Ζαγορίσιοι εκδήλωναν μια σαφή προτίμηση προς τη μονοχρωμία και ειδικά προς τα σκούρα χρώματα, ενώ αντίθετα οι Σαρακατσάνοι προτιμούσαν την πολυχρωμία και τα περίτεχνα σχέδια, ιδιαίτερα στα υφαντά που σχετίζονταν με την τελετουργία του γάμου. Τον εντυπωσιασμό που προκαλούσαν τα σαρακατσάνικα υφαντά τον επιβεβαιώνουν και οι Γύφτοι πληροφορητές, ενώ οι Ζαγορίσιοι υπαινίσσονται τη σεμνότητα που υποδήλωνε η επιλογή της μονοχρωμίας. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες σχετικές αναφορές :

²³ Στις 28/7/99, όταν είχα την πρώτη επαφή με τους Σαρακατσάνους πληροφορητές Μ. Χ. και Α. Τ. στο Κουκούλι, με ρώτησαν αν στο Μονοδένδρι τσακώνονται ακόμη στο πανηγύρι, όπως τα προηγούμενα χρόνια. Να σημειωθεί εδώ ότι στο Μονοδένδρι, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, το πανηγύρι είχε διακοπεί αρκετές φορές από καβγάδες Σαρακατσάνων και Ζαγορίσιων ή Σαρακατσάνων και Γύφτων μουσικών. Για κάποια χρόνια μάλιστα δεν είχε διοργανωθεί καν.

«(Οι βελέντζες των Σαρακατσάνων) ήταν πολύχρωμες. Είχαν και σκέτες, κόκκινες, μπλε... αλλά είχαν και πολύχρωμες. Έβλεπες μια βελέντζα να 'χει γύρω-γύρω μπορντούρα μαύρ'. Έβλεπες άλλ' να 'χει μέσα βούλες-βούλες άσπρες και να 'ναι κόκκιν' η βελέντζα. Έφκιαναν αυτές που 'χαν για τα ζώα που πήγαιναν στα ψίκια και στους γάμους, τ(ι)ς έφκιαναν πολύ πολύχρωμες και πολύ παιχνιδιάρες.

Οι Ζαγορίσι' έφκιαναν σεμνά, μονόχρωμα. Η κόκκινο ή ...ξέρω 'γω. Μπορεί να 'χε μια μπορντούρα μαύρ', αλλά μονόχρωμο. Οι Ζαγορίσι' ως επί το πλείστον κόκκινες έφκιαναν, του 'χαν έτσ'». (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Είχαν κι οι Ζαγορίσιες αργαλειούς, αλλά η τελευταία "σκάλα". Έφκιαναν κιλίμια με χρώματα και σχέδια, σειρά -σειρά. Οι βλάχισσες (Σαρακατσάνες) έφκιαναν και λουλούδια και σχέδια... Ό,τ' ήθελες εσύ λουλούδια είχαν μέσα! Τα 'φκιαναν μοναχές τ(ου)ς αυτά, προικάτ(ι)κα. Να 'ρχονταν και να 'βγαζαν τα ρούχα οι βλάχισσες, όταν παντρεύονταν, θα να 'λεγες: "Θέ μ', τι 'ναι τούτα!" Και μονόχρωμα ήταν και χρωματ(ι)στά ήταν... Πολλά, πολλά, δεν μπορώ να σ' πω!» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα - Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

Οι διαφορές αυτές απηχούν εξάλλου και τις διαφορετικές συνθήκες, κάτω από τις οποίες παράγονταν οι αισθητικές αντιλήψεις. Η εξωστρέφεια των Ζαγορίσιων είχε επιφέρει ήδη την προσαρμογή της αισθητικής τους προς τα αστικά πρότυπα που γνώριζαν στους τόπους μετοικεσίας, με αποτέλεσμα να ατονήσει κάθε παραγωγική δραστηριότητα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως τέχνη. Οι πληροφορητές επισημαίνουν αυτή την απουσία αυθεντικής ζαγορίσιας τέχνης αντιπαραβάλλοντάς την με την αυτάρκεια των Σαρακατσάνων, και τονίζουν όχι μόνο το χρηστικό αλλά και το αισθητικό αποτέλεσμα της σαρακατσάνικης τέχνης :

«Εδώ οι Λαϊστινοί - δεν ξέρω στα παρακάτω χωριά - ζούσανε με τα λεφτά των ξενιτεμένων, είχαν πολλά χρήματα και μόνο πολύ παλιά, θυμάμαι, κάποια γιαγιά είχε αργαλειό. Αγόραζαν στις πόλεις ό,τι πουλιόταν εκεί. Εδώ

μόνο μια γιαγιά είχε κι εκεί είδα εγώ τη ζαγορίσια τέχνη. Αλλού δεν είδα κάτι χειροποίητο ζαγορίσιο, σε κανένα σπίτι εδώ στη Λάμστα. Δεν υπήρχε τέχνη.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάμστα. Συνέντευξη 8/8/99)

«Αργαλειούς είχαν όλες οι γυναίκες (οι Σαρακατσάνες) και ύφαιναν διάφορα ρούχα για τους εαυτούς τ(ου)ς, για τους άντρες τους... Υφαιναν βελέντζες, φλοκιαστές κ.λπ. Αξιοποιούσαν το μαλλί που δεν πουλούσαν. Μέχρι τσουβάλια ύφαιναν, τσουβάλια μάλλινα, κι έβαζαν μέσα το αλεύρ' αλεσμένο από το μύλο. Κάτι ωραία δισάκια έφκιαναν, τα περνούσαν στα ζώα από 'δω κι από κει. Ωραία πράγματα έφκιαναν, πολύ ωραία.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Στο επίπεδο πάντως του καθημερινού βίου η διαφορά των αισθητικών αντιλήψεων έβρισκε τη συμβολική της έκφραση στη χρήση του μπαλώματος και των εσωρούχων: παρ' ότι το μπάλωμα ήταν κοινή πρακτική, το ύφασμα και η τεχνική του μπαλώματος διαφοροποιούνταν τόσο πολύ, ώστε να παράγεται αισθητικό αποτέλεσμα αποδεκτό μόνο στο πλαίσιο της ομάδας. Έτσι το μπάλωμα, ταυτόχρονα με την απουσία εσωρούχων στους Σαρακατσάνους και ειδικά στις γυναίκες, διαμόρφωνε ένα όριο στην αισθητική, επηρεάζοντας ακόμη και την εκδήλωση εξωγαμίας, όπως επισημαίνουν Σαρακατσάνοι πληροφορητές :

«(Α.Τ.) Γιατί έλεγαν οι θ(ι)κοί μας οι παλιοί: "Θα πάρ(ει)ς Ζαγορίσια; Θα πάρ(ει)ς, αλλά θα σ' το κολλήσ' απ' όξω απ' το παντελόν' το τράγιο το μπάλωμα". Τράγιο μπάλωμα θα σ' κολλήσ' στο χακί το παντελόν'. [Ήταν παρδαλά δηλαδή τα ρούχα των Ζαγορίσιων;] Παρδαλά μοναχά! Για γέλια ήταν... (...) Τα βρακιά (που φορούσαμε) σκισμένα, κατεστραμμένα απ' τ' μια μεριά. Δεν είχαν "σέλα" ντιπ. Ίσια π' βάσταγαν από 'δω κι από κει. Ντιπ έτσ'.

(Μ.Χ.) Κι οι βλάχισσες ξεβράκωτες, δεν έβαναν βρακί.» (Α.Τ. 77 ετών - Μ.Χ. 70 ετών, Σαρακατσάνοι, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

Το όριο όμως αυτό ήταν εμφανέστερο στην αξιολόγηση των χορευτικών ικανοτήτων των Σαρακατσάνων από Ζαγορίσιους και Γύφτους. Όπως επισημάναμε

ήδη, η τεχνική του χορού ήταν αρκετά διαφορετική σε Σαρακατσάνους και Ζαγορίσιους. Έτσι, όταν οι Σαρακατσάνοι άρχισαν να συμμετέχουν στα πανηγύρια των χωριών, η δυσκολία τους να προσαρμοστούν στα καινούργια πρότυπα ήταν εμφανής και το χορευτικό αποτέλεσμα ανοιχτό στην κριτική της κοινότητας. Η κριτική αυτή, μάλιστα, εκδηλωνόταν άλλοτε με το γέλιο κι άλλοτε με τα περιπαιχτικά τραγούδια των Γύφτων μουσικών προς τους Σαρακατσάνους χορευτές :

«Α, οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) ήταν “Χα, χου, χα, χου, χο...”. Οι Ζαγορίσι’ ήταν όμως... μερακλήδες! Έβγαινες στο μισιχώρ’ στ’ Βίτσα στον Κάτω Μαχαλά κι ήλεγες: “Θε μ’, τι ’ναι τούτα!” Τώρα πού ’ντα; Αλλά το βαστάει η Βίτσα ακόμα. Πού να μπουν οι Ζαγορίσιες στο χορό, και να μπει η Μαρίκα τ’ Ζώη στο χορό και να μπει η ‘Ππολύτ’ τ’ Κώτσιο – Μπαζντέκη στο χορό ! (...)

Οι βλάχοι παράγγελναν μόνο τα θ(ι)κά τ(ου)ς τα τραγούδια στο πανηγύρ’. [Τι χορό χόρευαν;] Μήνα ήξερα εγώ; Μήνα θ(υ)μάμαι; [Λένε ότι ο “βλάχικος” ο χορός είναι αυτός “στα τρία” ...] “Στα τρία”, “στα τέσσερα”... χέι-χο, χέι-χο... [Οι Ζαγορίσιοι τι έλεγαν που τους έβλεπαν;] Γελούσαν... (...)

Τ(ου)ς έλεγαν (οι Σαρακατσάνοι): “Λαλάτε εσείς” κι αυτοί λαλούσαν:

“Μωρή αρκούδα μαλλιαρή / με τα χοντρά ποδάρια

Γιατί δε χορεύεις μωρή αρκούδα μαλλιαρή / με τα χοντρά ποδάρια...”

Ρίξε αυτοί κι αμπήδα... [Δεν το καταλάβαιναν αυτοί;] Τι ήξεραν; Πού καταλάβαιναν αυτοί τι τραγούδια ήταν... από το λόγγο πο ’ρχονταν;» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«Με (τη)ν Κατοχή παρήγγειλαν αυτοί (οι Σαρακατσάνοι στο πανηγύρι) “Του αϊτού ο γιος”. Του αϊτού ο γιος... Το χορεύαμαν κι εμείς... φοξ! [Αυτοί πώς το χόρευαν;] Τίποτα, δε χορεύεται. Είναι “μαρς” ...Κι εμείς το χορεύαμαν φοξ! [Ηξεραν να χορεύουν οι Σαρακατσάνοι;] “Ρίξτε βλάχοι πενηντάρια / κι ας μην πάνουν τα ποδάρια” τ(ου)ς έλεγαν οι Γύφτ’. Α, έτσ’ ήξεραν: έμπαιναν απάν’ κι αμπήδαγαν σα δαμάλια. Δεν ήξεραν καθόλου χορό. [Όταν χόρευαν οι

“βλάχοι”...J... γελούσαν οι Ζαγορίσιοι!...» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Μια φορά γέρονταν ένας γάμος αυτού κι ήρθαν τα όργανα και χόρευαν. Είπαν αυτοί (οι Σαρακατσάνοι): “Θα πάρετε τ’ Γκαραγκούνα!”. Αρχισαν οι Γύφτ’ “Γκαραγκούνα πάει στη βρύση...” “Όχι, μωρέ γαμώ το στανιό σας!”, μπαμ κατακέφαλα στους Γύφτους... Άντε πάλι... Και τ(ου)ς λέει ένας απ’ το χωριό: “Κοινωνήσατε για να ’ρθετε σε γάμο βλάχικο;” Ήταν άγριοι... άξεστ’ άνθρωποι. Όχι κι όλοι, αλλά... [Χορό ήξεραν;] Ε, σα βλάχοι... Πέρα βρέχει δηλαδή... “Ρίχτε βλάχοι τη δεκάρα κι ας μην πάνουν τα ποδάρια” τ(ου)ς ήλεγ’ ο Ζιούλ(η)ς.» (Αικ. Δ. 70 ετών, Μανασσή, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 2/5/2000)

Γενικότερα, πάντως, το χιούμορ Σαρακατσάνων και Ζαγορίσιων φαίνεται πως ήταν αρκετά διαφορετικό, με αποτέλεσμα οι μεν να μην αντιλαμβάνονται τα αστεία των δε. Για τους Ζαγορίσιους από τη μια μεριά, και ειδικά για το τμήμα εκείνο που παρέμενε κατά βάση αγροτικό, η ροπή προς το άσεμνο ήταν αρκετά μεγάλη, και ταυτόχρονα πολύ συχνές οι ευτράπελες διηγήσεις για παπάδες, χήρες ή νύφες, αλλά και για τις άλλες ομάδες του πληθυσμού, τους «βλάχους» και τους Γύφτους²⁴.

Το χιούμορ των Σαρακατσάνων από την άλλη μεριά, ήταν περισσότερο εσωστρεφές και εκδηλωνόταν κυρίως με περιπαιχτικά τραγούδια για πρόσωπα οι καταστάσεις της σαρακατσάνικης κοινότητας, χωρίς να επεκτείνεται σε άλλες ομάδες, τουλάχιστον όπως βεβαιώνουν οι Σαρακατσάνοι πληροφορητές. Υποστηρίζουν μάλιστα πως το σαρακατσάνικο χιούμορ δεν περιείχε καθόλου άσεμνα στοιχεία, ενώ κάποιοι δηλώνουν πως ήταν υποτονικό έως και ανύπαρκτο, αφού οι συνθήκες της ζωής τους, και ειδικά η απομόνωση των τσομπάνηδων, δεν ευνοούσε αυτού του είδους την επικοινωνία²⁵. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η εσωστρέφεια

²⁴ Αναλυτικότερα για το χιούμορ των Ζαγορίσιων βλ. Β. Δαλκαβούκης, *Ευτράπελες διηγήσεις από το Μονοδένδρι της Ηπείρου. Η λειτουργία του άσεμνου χιούμορ*, Θεσσαλονίκη 1995, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, όπου καταγράφεται αρκετό πρωτότυπο υλικό και επιχειρείται μια απόπειρα ερμηνείας.

²⁵ Ορισμένες ευτράπελες διηγήσεις των Σαρακατσάνων που επιβεβαιώνουν αυτές τις τάσεις δημοσιεύει και ο Μακρής (1990: 278-285). Ωστόσο για το χιούμορ των Σαρακατσάνων δεν υπάρχει, τουλάχιστον απ’ όσο γνωρίζω, μια ολοκληρωμένη επιστημονική προσέγγιση. Επομένως τα συμπεράσματα αυτά κατατίθενται με κάθε επιφύλαξη, που προκύπτει από την αντικειμενική αδυναμία να επιβεβαιωθούν κι από άλλο υλικό.

ήταν απόλυτα δικαιολογημένη και, ως εκ τούτου, η δυσκολία στην επικοινωνία με τους Ζαγορίσιους φυσιολογική.

Ας παρακολουθήσουμε ορισμένα δείγματα από το χιούμορ των μεν και των δε, καθώς και τις σχετικές μαρτυρίες :

«Αστεία έλεγαν (οι Σαρακατσάνοι), αλλά έλεγαν δικά τ(ου)ς που τα καταλάβαιναν αυτοί και γελούσαν. Ήταν “κρύα” αστεία δηλαδή για μας, αλλά αυτοί ξεκαρδίζονταν, έλεγαν τα θ(ι)κά τ(ου)ς. [Ετυχεσ εσύ σε δικές τους συντροφίες, ώστε να ακούσεις αστεία δικά τους;] Ετ(υ)χε κάποτε. Έλεγε ένας και γελούσαν ξεκαρδίζονταν: πήγαν οι κλέφτες μέσα στο καλύβ’ – λέει – κι είχαν κρυμμένο το βλάχο κάτω απ’ τα σκεπάσματα. Κι άν(οι)ξαν μια τρύπα από κει πέρα κι είπε για να τ(ου)ς ειδοποιήσ’ αυ(του)νούς: “Χρυσή τρυγώνα λάλησε, άντε καημένη Νικολό...”. Βγήκαν αυτοί από (τη)ν τρύπα κι έφ(υ)καν –λέει. Και γελούσαν. Τι να γελάσεις απ’ αυτά τώρα; ... Κάθονταν εκεί στο μεσοχώρι στα πεζούλια κι έλεγαν αυτά (...)

Βλάχος (Σαρακατσάνος) παπάς δεν υπήρχε, ούτε ένας. Ούτε ψάλτ(η)ς ούτε μοναχός. Έλεγαν πήγε κάποτε να τ(ου)ς κάν’ λειτουργία ένας παπάς το Πάσχα, όζω. Πήγε εκεί πέρα, τ(ου)ς λέει: “Ψάλτε, ορέ παιδιά, πέστε τίποτα κι εσείς, ψάλτε. Πέστε το Χριστός Ανέστη.” “Αμ, δεν το ξέρουμε, μωρέ παπά²⁶.” “Πέστε το όπως το ξέρετε...” Κι αρχίρ(η)καν αυτοί: “Άντε μωρέ Χριστός τ’ Ανέστη...” Του ‘χαν σαν τραγούδ’.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Οι Σαρακατσάνοι λέγανε τραγούδια σκωπτικά, όταν γινότανε κάτι χτυπητό: αν έκλεβ’ ένας μια γυναίκα, αν πάθαιναν κάτι τα κορίτσια που πήγαιναν να μαζέψουν κορόμηλα και τις πείραζε κανένας κ.λπ. Αν ήθελαν να πειράζουν έναν που δεν τους έκανε ένα χατίρι...κάτι τέτοια. [Προς τους Ζαγορίσιους υπήρχαν σκωπτικά τραγούδια;] Προς τους Ζαγορίσιους δεν ξέρω. Αυτά είναι μεταξύ των. Ας τα διαβάσω:

“Ο Βαλάκος κι ο Μακρής ήταν πρώτος προξεν(η)της

²⁶ Βλ. σχετικά Campbell, 1964 σ. 321-322 για την αδυναμία των Σαρακατσάνων να κατανοήσουν τη Θεία Λειτουργία. Γενικότερα για τη θρησκευτικότητα των Σαρακατσάνων βλ. και σημείωση 14 στο κεφάλαιο Β.

Πάρ(τη)νε, Κεραμάρ', τη Ρήνα, τη Θοδώραίνα τη χήρα
Επεξήγηση: Ένας χήρος να πάρει μια χήρα...

Τρεις κοπέλες, δυο παιδιά, βόηθεια θα 'χεις κι απ' αυτά
Επεξήγηση: Ο ένας είχε τρεις κοπέλες, η άλλη είχε δυο γιούς...

Θέλ' να πάν' στον Άη Λια, μη βασκάνουν τα παιδιά
Επεξήγηση: Ήθελαν να στεφανωθούν στον Άη Λια στο Βραδέτο...

Έλα Στάθ' να στεφανώσεις, την Κατέρω να τυπώσεις
Επεξήγηση: Ο Στάθ(η)ς Βασδέκης. Η Κατέρω ήταν η νύφ', η χήρα...

Θέλω να τα πάρ' 'κονόμο, για να πιάν' καλά τον ώμο.
Δεν ήταν ένας, δεν ήταν δυο, ήταν ούλο το χωριό.
Επεξήγηση: Δεν πήγε κανένας στο γάμο...

Ήταν ο Βαλάκος κι ο Μακρής, κι ο γαμπρός κι ο συγγενής.
Θέλ' να πάει και στο κονάκι, σκιάζεται τον Παραχάκη

Επεξήγηση: Θέλει το βράδυ, παντρεμένη να πάει στο κονάκι. Ο
Παραχάκης ήταν ένας μπάμπας της...

Παίρνει και το Βαλάκο, να τον πάει στο Μέγα Λάκκο
Επεξήγηση: Εκεί (στη χαράδρα) είχαν τα κονάκια...

Μη σκιάζεσαι, βρε Κεραμάρη, όσο το 'χω στο ζωνάρι
Επεξήγηση: Κεραμάρης ήταν ο γαμπρός. Στο ζωνάρι είχε το πιστόλι...
Του Βαλάκου το κουμπόρι το φοβούνται οι βλάχοι ούλοι!"
(...)

Άλλος ένας παντρεύ(τη)κε. Και στις οχτώ μέρες εμείς συνηθίζουμε να
έχουμε τα "π(ι)στρόφια". Και πήρε ο γαμπρός τη νύφη και κάνα – δυο δικούς
του άλλους και πάν' στα πιστρόφια. Δεν κάλεσε όμως κάποιον άλλο, γνωστό
του, φίλο κ.λπ. Κι εκείνου τ' κακοφάν(η)κε και πήγε τη νύχτα και πάει και
βρίσκει τα άλογα του γαμπρού και της νύφης και τους κόβει τις ουρές:

“Στις είκοσι μία Γεναριού, ήρθ' ο Θόδωρος αυτού
ήρθ' ο μαύρος να χαρεί, την πεθερούλα του να δει
σ(η)κώθ(η)κ' ο μαύρος το πρωί, φέρνει γύρα το Ντορή
το Ντορή και τον Καρά, ω, πω πω μωρ' πεθερά,
τ' άλογά μας κολοβά!

Πιάνουν το Γιαννούλη Γιαννάκη και το Γιάννη Κατσιαρτζή

και τους κάνουν ζεταή

μην τυχόν και κουνηθεί, πέντε χρόνια φυλακή.
Μην το παίρνετε γι' αστεία, κι άλλα τόσα εξορία.
Όρε Γιώργο Κεραμάρη, να τα ρίξουμε στη στάνη,
να πληρώσουμε τ(ι)ς ουρές, μη χοντύνουν οι δουλειές.”

(...)

Άλλο ένα πιο παλιό: γινόταν ένας γάμος στο Ηλιοβούνι της Πρέβεζας, στη Νέα Κερασούντα πιο πάνω. Το Ηλιοβούνι ήταν ένα από τα καλύτερα βουνά του νομού Πρέβεζας, για χειμαδιά. Κι έλεγαν οι Σαρακατσάνες: “Αν παντρευτώ, να παντρευτώ στο Ηλιοβούνι”, γιατί ήταν 6-7 στάνες μεγάλες. Γινόταν ένας γάμος κι όπως πήγε ένας συχαριάρης μπροστά, κι όπως ρίχναν ντουφεκίες, μια ντουφεκιά σκοτώνει ένα άλογο. Και βγάλανε τραγούδι γι' αυτό:

“Εριξαν μια μπαταριά, έβγαλαν έναν πατσιά.

Γιώργο-Τάγκα και νταή, έμπα μες τη μεραή

Επεξήγηση: Να μοιράσουν το άλογο...

Γιώργο-Τάγκα το κεφάλι, Πέτρο-Μάστορα το κ(ον)φάρι

Κι απομένει ο πατσιάς. Και τον παίρνει ο Γιαννακός

και τον τρώει μοναχός.”

(...)

[Για παπάδες, για παπαδιές είχαν πειραχτικά τραγούδια;] Όχι, δεν είχαν. Τα σκωπτικά τραγούδια των Σαρακατσάνων ήταν τραγούδια για να κοροϊδέψουν ορισμένους, μεμονωμένα, ή ορισμένες καταστάσεις. Ήταν συντηρητικά τραγούδια. [Άσεμνες ιστορίες υπήρχαν;] Όχι, δεν είχαν.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«(Δ.Α.) Εγώ, μπορώ να σου πω, δεν ξέρω κανένα αστείο. Δεν ξέρω τι διαπίστωσης εσύ από άλλους. Ούτε καν, δεν υπήρχαν αστεία. Δεν είχαν χιούμορ καθόλου.

(Αρ.Α.) Δεν τους άφηνε η κακομοιριά...

(Δ.Α.) Ίσως και γιατί είχαν επαγγέλματα που ήταν μόνοι τους οι άνθρωποι. Δεν είχαν χιούμορ.» (Δ.Α. 48 ετών - Αρ.Α. 46 ετών, Σαρακατσάνοι Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

Τέλος ακόμη και οι μυρωδιές αναδεικνύονται σε πεδίο αισθητικής κριτικής. Οι Ζαγορίσιοι πληροφορητές δηλώνουν πως αντιλαμβάνονταν ως δυσάρεστες τις μυρωδιές από τα σαρακατσάνικα καλύβια και τα σπίτια των Γύφτων, χωρίς όμως να μπορούν να τις προσδιορίσουν με ακρίβεια. Έτσι οι μυρωδιές χαρακτηρίζονται αντίστοιχα «βλαχίλα» και «γυφτίλα», σηματοδοτώντας ένα ακόμη τμήμα των ορίων ανάμεσα στις ομάδες :

«Καλοκαίρι μπήκα μέσα (σε σαρακατσάνικα καλύβια), αλλά δεν είχαν φωτιά. Φωτιά άναβαν τον Απρίλ' και λίγο το χινόπωρο. Ήταν η ατμόσφαιρα μέσα αποπνικτική: παράθυρα δεν είχε ν' ανοίξουν, μια πορτούλα είχε, μύρ(ι)ζε το άχυρο. Ύστερα δεν αερίζονταν και καλά: από χνώτα, από διάφορα μύρ(ι)ζε...» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Πολλές φορές πήγαινα στα κονάκια, γιατί είχα και τ' μάνα μ' βλάχα (Σαρακατσάνα). Αλλά όταν έφευγαν αυτοί, πηγαίναμιν και λεηλατούσαμεν εμείς, μπουρμπολογούσαμεν: κάνα σου(γ)ιά μη βρούμε... Και μύρ(ι)ζε "βλαχίλα" το κονάκι... [Δηλαδή πώς ήταν αυτή η "βλαχίλα";] Μια μυρωδιά ιδιότροπ'. [Ήταν το άχυρο που μύριζε;] Όχι, δε μυρίζ' τ' άχυρο. Ήταν μέσα η "βλαχίλα"... Και στ(ου)ς Γύφτους να πήγαινες, μύρ(ι)ζες "γυφτίλα". "Γυφτίλα" είναι μια μυρωδιά: ίσως βγάζ' το χνώτο τ(ου)ς, ίσως ο ιδρώτας κ.λπ.» (Γ. Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

Συμπερασματικά, η αισθητική κριτική απέναντι στους «άλλους», σπανιότερα ως θετική και συχνότερα ως αρνητική γνώμη, διαμόρφωνε ένα πλαίσιο συσπείρωσης των μελών της κάθε ομάδας απέναντι στο διαφορετικό. Ωστόσο ακόμη και σήμερα, που τα στεγανά μεταξύ των ομάδων δεν υφίστανται, η αισθητική κριτική εξακολουθεί να λειτουργεί, ίσως μάλιστα με πιο απροσδιόριστο τρόπο, αφού έχουν ήδη επέλθει αντικειμενικές συγκλίσεις. Η μαρτυρία που ακολουθεί είναι ενδεικτική:

«Πάντως, το σπít' το βλάχικο (σαρακατσάνικο) φαίνεται που 'ναι βλάχικο ... [Πώς το καταλαβαίνεις;] Δεν ξέρω, δεν μπορώ να το χαρακτηρίσω...

*Η ομιλία... Το σπίτ' εμάς μπορεί να 'ναι φτωχότερο, αλλά φαίνεται ότι είναι
ζαγορίσιο... Ενώ το βλάχικο φαίνεται.» (Αικ. Δ. 70 ετών, Μανασσή, Ζαγορίσια.
Συνέντευξη 2/5/2000)*

4) Γάμος, ήθη και έθιμα.

Ένα εξίσου ενδιαφέρον πεδίο για σύγκριση και διερεύνηση της πολιτισμικής διαφοροποίησης των ομάδων που μας απασχολούν είναι οι τελετουργίες και τα έθιμα του κοινωνικού βίου. Φυσικά το εύρος του αντικειμένου είναι τεράστιο και οι επιμέρους λαογραφικές καταγραφές πάρα πολλές.

Ωστόσο αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο στη δική μας προσέγγιση είναι η περιοχή εκείνη του κοινωνικού βίου που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη ιδεολογική αξιοποίηση εκ μέρους των ομάδων, με αποτέλεσμα να παράγονται αποκλειστικά χαρακτηριστικά που να μπορούν να χαρακτηριστούν ως εθνοτικά. Έτσι και η επιτόπια έρευνα προσανατολίστηκε στην εξυπηρέτηση αυτής της σκοπιμότητας. Με βάση τις προϋποθέσεις αυτές, τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα, όπως τουλάχιστον αναδεικνύονται από το υλικό, είναι η τελετουργία του γάμου και η επιλογή των βαφτιστικών ονομάτων.

Στο τελετουργικό του σαρακατσάνικου γάμου αναφέρονται σχεδόν όλες οι λαογραφικές καταγραφές που αναφέρονται στους Σαρακατσάνους²⁷. Παρά τις επιμέρους διαφορές που διαπιστώνει κανείς μελετώντας τις καταγραφές αυτές, είναι δυνατόν να διακριθεί ένας κοινός καμβάς, που αποτελούσε τον κορμό της γαμήλιας τελετουργίας. Τα στάδια αυτής της διαδικασίας ήταν βασικά τρία: η προετοιμασία του γάμου, η τέλεση του γάμου, οι μεταγαμήλιες πράξεις.

Στο πρώτο στάδιο τα κύρια χαρακτηριστικά ήταν η συλλογή ξύλων για το μαγείρεμα, η διαδικασία για το ζύμωμα του ειδικού ψωμιού («έπιαναν» τα προζύμια για την κουλούρα) και η άφιξη των καλεσμένων, που συνήθως έφερναν ως δώρα σφαχτά και άλλα είδη που θα χρησιμοποιούνταν στο γαμήλιο τραπέζι. Το δεύτερο στάδιο ξεκινούσε με τη γαμήλια πομπή (ψίκι), κατά κανόνα με φορτηγά ζώα, που μετέφερε τη νύφη στα «κονάκια» του γαμπρού. Εκεί γινόταν η στέψη και το γαμήλιο

²⁷ Βλ. ενδεικτικά Λαμνάτος, 1979 σ. 88-101, Κίτσης, 1982 σ. 48-60 και Μακρή, 1990 σ. 219-252.

γλέντι. Τέλος το τρίτο στάδιο περιελάμβανε τις διαδικασίες «δοκιμασίας» της νύφης, κυρίως με την παρασκευή πίτας, και τελείωνε με τα «πιστρόφια», την επίσκεψη δηλαδή της νύφης στους συγγενείς της, μερικές μέρες αργότερα.

Παρά το γεγονός όμως ότι η γαμήλια αυτή διαδικασία έχει χρεωθεί ως σαρακατσάνικη στις διάφορες σχετικές καταγραφές, οι Ζαγορίσιοι πληροφορητές και κάποιοι Σαρακατσάνοι βεβαιώνουν πως στα κύρια σημεία της η γαμήλια τελετουργία ήταν ίδια και για τους Ζαγορίσιους, τουλάχιστον στην παλιότερη μορφή της²⁸. Ας παρακολουθήσουμε τις σχετικές μαρτυρίες :

«Ο γάμος ο ζαγορίσιος: (τη)ν Πέφτ' μαζεύονταν και πάαιναν για ξύλα. Να φέρουν τα ξύλα για το γάμο, να μαγειρέψουν. (Τη)ν Παρασκευή μαζεύονταν αυτού, αλλά το Σαββάτο μαζεύονταν όλο το σόι με σφαχτά ακέρια, άλλος προβατίνα, άλλος γίδα, άλλος ό,τ' είχενε. (Τη)ν Κυριακή γένονταν ο γάμος. Αν ήταν η νύφ' απ' άλλο χωριό, πάειναν και (τη)ν έπαιρναν. Θ(υ)μάμ' εγώ τον Τάκη, είχε γυναίκα απ' το Τσερβάρ'. Ήταν το ψίκι από πέρα 'πο το πουνράρ' ως το χωριό με τα μουλάρια πο 'φερναν τ' νύφ'! Από το Τσερβάρ', Ζαγορίσια πάλι. Τ' Δευτέρα έφκιαναν κουλούρα, οι Ζαγορίσι', κι έπιαναν από (τη)ν μια μεριά η νύφ' κι από (τη)ν άλλ' ο γαμπρός ποιος θα κόψ' περ(ι)σσότερο... ποιος θα ζήσ' περ(ι)σσότερο. Τελευταία πάαιναν τ' νύφ' στο μπ(η)γάδ' να πάρ' νερό. Κι έριχν' η νύφ' νερό σ' όλο το σόι τ' γαμπρού κι πλένονταν. Κι έφκιανε και πίτα η νύφ', αλευρόπ(ι)τα. Αλλά όταν έβγαναν τα ρούχα τ(η)ς νύφ(η)ς όζω... "Θα πάρουμε να βγάλουμε τα ρούχα τ(η)ς νύφ(η)ς όζω!". Τα 'βγαζαν όλα ένα – ένα και τα τίναζαν. Τα προικάτ(ι)κα. [Είχαν και έθιμα για την παρθενιά της νύφης;] Α, ήταν βέβαια. Εάν η νύφ' δεν ήταν παρθένα, (τη)ν άλλ' την μέρα τ(η)ν έδιωχναν. [Και πώς αποδεικνυόταν ότι ήταν παρθένα;] Ντρέπομαι να το πω... Η παρθένα, όταν (τη)ν "τέτοιωναν", έβγαине αίμα. Αυτό ήταν. Και φαίνονταν αυτό στο σεντόν' π' κοιμόνταν. [Κι έβγαζαν το σεντόνι έξω να φαίνεται;] Βέβαια! Το 'βγαζαν, λέει, και γένονταν τ(η)ς κακομοίρας!» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

²⁸ Σε λεπτομερέστατη περιγραφή του ζαγορίσιου γάμου καταφεύγει ο Λαμπρίδης (1868: 177-190) προκειμένου να τεκμηριώσει την αρχαιοελληνική καταγωγή των σχετικών εθίμων. Η ομοιότητα με το λεγόμενο "σαρακατσάνικο" γάμο είναι πολύ μεγάλη.

«Εγώ θ(υ)μάμαι γάμους, οι οποίοι κρατούσαν απ' την Πέμτ' ως τ' Δευτέρα. Πέμτ' το βράδ' έπιαναν τα προζύμια κι αρχινούσαν: Παρασκευή, Σάββατο... Κυριακή γένονταν η στέψ' και τ' Δευτέρα σκολνούσ' ο γάμος. Τέσσερ(ι)ς μέρες με γλέντια τετρακούβερτα. Άλλος βέβαια, έκανε και τρεις, άλλος δυο... Πάντως κάτω από δυο, γάμος δεν υπήρχε. Τα προζύμια θα τα 'πιαναν πάντως (τη)ν Πέμτ', για να ζ(υ)μώσουν κ(ου)λούρες, να φκιάσουν για το γάμο κ.λπ. Αλλά μπορεί να μη διασκεδάζαν όλες τ(ι)ς μέρες, μπορεί να διασκεδάζαν Σάββατο και Κυριακή. Έτ(υ)χα εγώ στ' Παντελή τ' Τσιολάκη το γάμο, πιτσιρικάς, και μου 'χαν ζώσ' και "φτα" - "φτάδες", δηλαδή ποδιές από ύφασμα παρδαλό. Σαν υπηρετικό προσωπικό, ας πούμε. Και μου 'χαν ζώσ' κι εμένα που ήμουν μ(ι)κρός και χαιρομουν εγώ...Κράτ(η)σε πολλές μέρες. Ήταν μεγάλ' δ(ου)λειά. Είχαν πρόγραμμα: πήγαιναν τ' νύφ' για νερό...Σήμερα θα κάνουμε αυτό, ύστερα το άλλο... Τραβούσαν (τη)ν κ(ου)λούρα με το γαμπρό, ποιος θα πάρ' το μεγαλύτερο κομμάτ' και δε σ(υ)μαζεύεται... Έτ(υ)χα και σ' ένα γάμο στο Καπέσοβο, κι εκείνος μεγάλος γάμος, τέσσερ(ι)ς μέρες κράτ(η)σε.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Την Πέμτη πήγαιναν να δουν τα προικιά, αν ήταν η νύφη απ' αλλού. Πήγαιναν οι συγγενείς του γαμπρού κι έπαιρνα τα προικιά και τα 'φερναν εδώ στο χωριό. Μετά έφτιαχναν μια κουλούρα, μαγείρευαν, έτρωγαν κι έπιναν. Το Σάββατο έσφαζαν, πήγαιναν τα καλέσματα ο κόσμος, ψωμιά και κρέατα περ(ι)σσότερο, δεν πήγαιναν δώρα τότε, τα παλιά τα χρόνια. Πήγαιναν και κανένα κατσαρολικό, χάλκωμα, για να 'ναι γερός ο γάμος. Ύστερα την Κυριακή πήγαιναν κι έπαιρναν τη νύφη με τ' άλογα, ωραιές βελέντζες, κιλίμια, κουβέρτες χρωματιστές... Γινόταν ο γάμος και συνέχιζαν το γλέντι ως τη Δευτέρα. Τη Δευτέρα πήγαιναν τη νύφη στη βρύση να πάρει νερό. Ο πιο καινούργιος γάμος που έγινε εδώ ήταν του Ευρυμέδων. [Ήταν ζαγορίσιος γάμος αυτός;] Ναι, ζαγορίσιος. [Παρ' ότι η μάνα του ήταν Σαρακατσάνα...] Ναι, και βλάχα (Σαρακατσάνα) η γυναίκα του. Τότε δεν πήγαιναν οι βλάχοι, το συμπεθεριακό, στο γάμο... Η νύφη μοναχή. Την έπαιρναν. [Οι Ζαγορίσιοι πήγαιναν;] Πήγαιναν. Λίγοι κι απ' αυτούς. Τσακώνονταν συνήθως. Λίγο να

παρεξηγιόνταν...» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«(Κ.Α.) Οι παλαιοί οι Ζαγορίσιοι είχαν αυτό το γάμο με τα μουλάρια (Π.Α.) Οι πιο παλιοί... Και προζύμια κι όλα. Μέχρι και πιστρόφια είχαν. Εμένα μο 'λεγε ο μακαρίτ(η)ς ο πάππος μου, όταν παντρεύ(τη)κ' ο Κώτσιος ο Σκόκας, έκανε γάμο με τα μουλάρια.» (Κ.Α. 65 ετών - Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνοι, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Τη δομική αυτή ομοιότητα ανάμεσα στο σαρακατσάνικο και το ζαγορίσιο γάμο διατάρασσαν ορισμένα επιμέρους στοιχεία, τα οποία ωστόσο χρεώνονται ως σημαντικά από τους πληροφορητές. Πρόκειται για το χώρο όπου γινόταν η στέψη, για την προίκα της νύφης, για το φλάμπουρο και τέλος για τα «πιστρόφια», την ύπαρξη των οποίων στο ζαγορίσιο γάμο αμφισβητούν ορισμένοι Σαρακατσάνοι πληροφορητές. Πριν επιχειρήσουμε μια ερμηνεία για τις διαφορές αυτές, ας παρακολουθήσουμε τις σχετικές μαρτυρίες :

«Ξεκινούσαν με τα φλάμπουρα και πηγαίνουν πέρα στην κερασιά – ήταν μια κερασιά πέρα, στον Μπαλάσκα - πήγαιναν και κόβαν ζαλίκια πουρνάρια κι έρχονταν εκεί και ράβαν το φλάμπουρα. Και τραγουδούσαν κι έρχονταν προς τα εδώ όλες με τα ζαλίκια. Αυτό γινόταν την Πέμπτη (...) Οι Ζαγορίσιοι δεν είχανε φλάμπουρο, είναι καθαρά σαρακατσάνικο έθιμο (...) Πολλοί, πάρα πολλοί γάμοι (Σαρακατσάνων) γίνονταν στα κονάκια. Κατεζοχήν εκεί γινόταν οι γάμοι, έξω στα κονάκια. Εγώ θυμάμαι το γάμο του Θόδωρου του Κοντοδήμου απ' το Κουκούλι. Η νύφη ήταν στο Γυφτόκαμπο. Έφεραν παπά εκεί στα κονάκια, δεν πήγαιναν σ(τη)ν εκκ(λ)ησία.» (Αρ. Α. 46 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

«Έπαιρναν τη νύφη καβάλα και πήγαιναν στη σtάνη, στα κονάκια τους. Εκεί γινόταν η στέψη χωρίς κανέναν από τους δικούς της. Δε συμμετείχαν οι συγγενείς της νύφης, μόνη της η κοπέλα. (...) Εδώ (στη Λάιστα) δεν υπήρχαν πιστρόφια, γιατί ήταν εδώ, στο χωριό το ίδιο. Παντρευότανε και φεύγαν ταξίδι,

πήγαιναν στον πατέρα τους, στην Ξάνθη, στην Καβάλα, στην Αλεξανδρούπολη... Γιατί ήδη από το 1915, 1920 οι αρχηγοί των οικογενειών ήταν στην Ξάνθη κ.λπ. Ήταν περισσότερο αστικοποιημένοι αυτοί.» (Α.Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάμια. Συνέντευξη 8/8/99)

«Οι Λαϊστινοί δεν είχαν φλάμπουρο. Πάντως σ' εμάς κάνανε: ο βλάχ(η)ς πάνω στ' άλογο έπιανε τ' σημαία με τρία μήλα απάνω κόκκινα και στο μεσοχώρ'. Αλλά είχαν και κάτ' άλλα εθίματα, με τα μαχαίρια: τα τράβαγε ο κουμπάρος και κάτ' τέτοια. Αυτά στο Ηλιοχώρ'. Από χωριό σε χωριό είχαν διαφορά. Κι απ' (τη)ν ίδια τ' φυλή να 'σαι... Αν πήγαινες στ' Βωβούσα, διαφορετικά κάπως... Πιστεύω κι οι Σαρακατσαναίοι το ίδιο: αν πήγαινες στ(ου)ς Σαρακατσαναίους από δω, κι οι Σαρακατσαναίοι που 'ναι προς τη Βέροια, δεν υπάρχει θέμα... Τέτοιες λεπτομέρειες δεν μπορεί να τ(ι)ς έχουν όλ' το ίδιο.» (Στ. Τ. 65 ετών, Ηλιοχώρι, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«Έφκιαναν φλάμπουρα οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) και γλέντια οι βλάχοι!... Κι όταν γύρ(ι)ζαν απ' τα ξύλα κι έβαναν το φλάμπουρα απάνω στα ξύλα, και χορό!... [Έφτιαχναν οι Ζαγορίσιοι φλάμπουρο;] Όχι, δεν έφκιαναν οι Ζαγορίσιοι φλάμπουρα. Αυτό ήταν βλάχικο έθιμο.» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«Οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) πρώτα παντρεύονταν όξω κι ύστερα στα σπίτια. Α, οι Ραφταίοι: ο Αντών(η)ς παντρεύ(τη)κε στο καλύβι, στον Πεταλόη. Κι ο Νάσιος, το '45 που παντρεύ(τη)κε, έμενε εδώ, στο δικό μας το σπίτι. Κάθησαν εδώ κάνα-δυο χρόνια αυτοί, με ενοίκιο, κι ύστερα αγόρασαν το σπίτι. Εδώ είχε κάνει το γάμο ο Νάσιος ο Ράφτης, στον κήπο, κι είχε γίνει το χώμα σαν τσιμέντο απ' το πάτημα (...) Κι οι Ζαγορίσιοι παντρεύονταν στα σπίτια. Και βάφτ(ι)ζαν στα σπίτια. Ο Λευτέρ(η)ς στη σάλα του Ευρυμέδων παντρεύ(τη)κε. [Δηλαδή σε τι διέφερε ο ζαγορίσιος γάμος απ' το “βλάχικο”;] Αυτοί έφκιαναν φλάμπουρα και τέτοια, εμείς δε φκιάναμαν φλάμπουρα. [Κατά τα άλλα ήταν ίδιοι δηλαδή;] Σχεδόν ίδιοι. Έκαναν κι εκείνοι τραπέζια, ετούτοι έστρωναν ταύλες κάτω, έτρωγαν κάτω στο πάτωμα οι βλάχοι, έστρωναν “μεσάλια” που

Ύλεξαν και κάθονταν γύρω - γύρω και πέταγαν το ψητό έτσ'. Έβραζαν και σε καζάνι φαγητό. [Οι Ζαγορίσιοι δεν έφτιαχναν σε καζάνι;] Έφτιαχναν κι αυτοί. Η γιαγιά μου ήταν μαγείρισσα στου Μπακρού το γάμο. Κι έφτιαχναν και δαμάσκηνο το τελευταίο πιάτο, δαμάσκηνο με σταφίδες και κρέας. Γλυκό, κατά κάποιο τρόπο, και ριζόπιτες γλυκές να γλυκάνει ο γάμος.» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορία. Συνέντευξη 3/5/2000)

«(Π.Α.) Έθιμο ήταν, του 'χαμαν έθιμο. Κοίτα να δεις: οι βλάχοι έχουν φλάμπουρα. Όλες οι περιοχές: Λάκα - Σούλι φλάμπουρα, οι Γκαραμπέρ(η)δες φλάμπουρα, εδώ, τα Γιάννενα είχαν φλάμπουρα, πλην εδώ(γ)ια τα Ζαγόρια. Όλες οι άλλες περιοχές είχαν φλάμπουρο. [Δεν είναι μόνο των Σαρακατσαναίων δηλαδή...] (Κ.Α.) Κοίταξε, το σχέδιο ήταν διαφορετικό, αλλά ο φλάμπουρας σα φλάμπουρας υπήρχε. (Π.Α.) Ναι, υπήρχε.» (Κ.Α. 65 ετών, Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνοι, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Ζητούσαν προίκα οι Ζαγορίσιοι γαμπροί. Θυμάμαι ένα χαρακτηριστικό: ο Παντελής ο Τσιολάκης ζητούσε προίκα και του υποσχέθ(η)κ' ο πατέρας τ(η)ς νύφ(η)ς ότι θα τ' δώσει τόσα λεφτά. Έρθ' η ώρα να γίν' ο γάμος. Έφκιασαν προζύμια, έφκιασαν αυτά, έρθ' η ώρα να γίν' η στέψη "Τα λεφτά" λέει στον πεθερό. "Δεν τα 'χω" λέει ο πεθερός. "Δώσε μ' τα λεφτά, ειδικά δεν έχει!". "Μα δεν τα 'χω, θα σ' τα δώκω, θα τα βρω!". Τίποτα. Βγάξ' το δαχτυλίδ', τη βέρα, και (τη)ν πετάει κάτω. Έψαχναν να βρουν τ' βέρα. Κάτω το χαγιάτ' ήταν γκαλντερίμ' και πήγε η βέρα και σφηνώθ(η)κε κι αυτοί έψαχναν να βρουν. Τελικά του υπέγραψε γραμμάρια κι έγινε η στέψη. Δεν του υπέγραφε γραμμάρια, δε στεφανώνονταν. (...) (Οι Σαρακατσάνοι) έδιναν κι αυτοί προίκα, αναλόγως με τη δυνατότητα που 'χε ο καθένας: έδ(ι)ναν και μετρητά, αλλά πρόβατα ως επί το πλείστον. Δύνονταν ο άλλος, έδ(ι)νε 50-60 πρόβατα, δε δύνονταν, έδ(ι)νε 10-20. [Με συμφωνητικό γίνονταν αυτά;] Όχι, συμφωνία με το στόμα, όχι γραπτά. Δεν τα 'δ(ι)ναν άμα δεν είχαν να τα δώσουν.(...) Γίνονταν και πιστρόφια: μετά από δέκα - δεκαπέντε μέρες πήγαιναν στο σπít' τ(η)ς νύφ(η)ς κι έσφαζαν, "γκρέμ(ι)ζαν το σφαχτό" που Ύλεξαν αυτοί. Έτρωγαν, έπ(ι)ναν κ.λπ., κάθονταν μια - δυο μέρες και γυρνούσαν

πάλι στο σπίτι τ(ου)ς. [Το ίδιο συνέβαινε και με τους Βραδετινούς;] Βέβαια. Όλοι είχαν πιστρόφια.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Οι αφηγήσεις που προηγήθηκαν, παρ' ότι δημιουργούν μια ασταθή εικόνα και δίνουν την εντύπωση μιας κάποιας ρευστότητας, μπορούν ωστόσο να μας προμηθεύσουν μια βάση για να διακρίνουμε συγκλίσεις και αποκλίσεις ανάμεσα στις ομάδες. «Το φλάμπουρο είναι βλάχικο έθιμο» είναι η πρώτη κοινή διαπίστωση, κι εδώ ο όρος «βλάχος» δεν αφορά μόνο τους Σαρακατσάνους, αλλά τους νομαδικούς κτηνοτροφικούς πληθυσμούς της ευρύτερης περιοχής. Το φλάμπουρο επομένως δημιουργεί ένα σαφές όριο, πέρα από το οποίο τοποθετείται ο Ζαγορίσιος και ασφαλέστερα ο ελληνόφωνος Ζαγορίσιος.

Μια δεύτερη διαπίστωση αφορά το βαθμό αστικοποίησης των ομάδων. Οι αστικοποιημένοι Ζαγορίσιοι επιδίωκαν προίκα, ενώ για τους Σαρακατσάνους η σημασία της ήταν οπωσδήποτε δευτερεύουσα. Στο βλαχόφωνο τμήμα τα πιο αστικοποιημένα χωριά δε χρησιμοποιούσαν φλάμπουρο, ενώ γενικότερα το έθιμο της επιστροφής της νύφης («πιστρόφια») διατηρούνταν μόνο σ' εκείνα τα στρώματα του ζαγορίσιου πληθυσμού που παρέμεναν αγροτικά²⁹, αφού εκ των πραγμάτων ήταν δύσκολο να το τηρήσουν οι μέτοικοι. Η μετοικεσία, επομένως, ως διαδικασία εξωστρεφής, καθώς διαβάθμιζε σ' ένα άλλο επίπεδο τον πληθυσμό, διαμόρφωνε ένα δεύτερο όριο στη χρήση του εθιμικού τυπικού.

Τέλος μια τρίτη διαδικασία, αυτή που αφορούσε το χώρο της στέψης, φαίνεται πως αλλοιώθηκε από τη σταδιακή εγκατάσταση των νομάδων Σαρακατσάνων: η στέψη μεταφέρθηκε από τα «κονάκια» στα νοικιασμένα ή αγορασμένα σπίτια, μια πρακτική που για τους Ζαγορίσιους, την ίδια περίπου περίοδο, έτεινε να εκλείψει, καθώς οι περισσότεροι προτιμούσαν το χώρο της εκκλησίας. Την ίδια οδό άλλωστε ακολούθησαν σύντομα και οι Σαρακατσάνοι, χωρίς ωστόσο να αλλοιώσουν το εθιμικό μέρος του γάμου στο σύνολό του. Έτσι η εγκατάσταση, ως στάδιο της αστικοποίησης, συνιστούσε ένα τρίτο όριο διχοτομώντας τον πληθυσμό, ο οποίος διαχειριζόταν ανάλογα το εθιμικό τυπικό. Μια επιπλέον μαρτυρία εδώ είναι απαραίτητη :

«Μ' φαίνεται ότι γίνονταν γάμοι (Σαρακατσάνων) και στα καλύβια. Ήμουν μ(ι)κρός τότε και δε θ(υ)μάμαι καλά. Πάντως στο χωριό πο 'γινε, έγινε σ(τη)ν εκκλησία. Ο Κωστούλας ο Τσι(ου)μάν(η)ς είχε αγοράσ' τ(η)ς Κοντούλως το σπίτι. Και, θ(υ)μάμαι, έραβαν το φλάμπουρο - ήταν κουμπάρος ο Αλέιξ' ο Τσι(ου)μάν(η)ς, ήταν ανύπαντρος αυτός και του 'λεγαν: "Και σένα φλαμπουριάρη μου θε να σε τραγουδήσουμε / να σε χαρεί η μανούλα σου να σε παντρέψει γλήγορα / να ράψει άσπρο φλάμπουρο, άσπρο και κατακόκκινο".» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Επομένως, παρά τη δομική ομοιότητα του γαμήλιου τελετουργικού που παρατηρείται σε όλες τις ομάδες του πληθυσμού, η κάθε μια απ' αυτές προσάρμοζε το εθιμικό τυπικό στη δική της εμπειρία. Έτσι οι δευτερεύουσες αυτές αλλοιώσεις παρήγαγαν σταδιακά μια ποικιλία μορφών που όχι μόνο διέφεραν μεταξύ τους, αλλά μοιραία αποκτούσαν και μια αξιολογική διάσταση. Η μαρτυρία που ακολουθεί είναι χαρακτηριστική :

«Έκαναν γάμους βαρβάτους οι Σαρακατσαναίοι. Να ξεκινάν με τ' άλογα, με γυναίκες, προικιά και σούπα και μούπες και να πηγαίνει το τραγούδ' εδώ στα χωριά μέσα... Ένα πρόμα, ένα γκρουπ... Δεν τα 'καναν οι Ζαγορίσιοι αυτά. Και τα 'βρισκαν - πώς να σ' πω - για να γελάσουν, να κοροϊδέψουν. Ήταν λάθος αυτό. Δεν καταλάβαιναν, δεν το βάθαιναν. Γιν(η)κ' ο γάμος τ' Νάσιου αυτουγιά στο σπίτι' το δικό σ'. Πά(γ)αιν' αυτός με το μινέκι ... πα, πα, πα τι γίνονταν! Πά(γ)αιν' η βελέντζα η φλοκιστή και το τραγούδ'... Αλλά δεν το βάθαιναν: "Α, οι Σαρακατσαναίοι ..." Πέρα βρέχει! (...) Αν σου πω ότι δεν είδα γάμο ζαγορίσιο καθόλου... Πόσο είμαι χρονών, γάμο ζαγορίσιο δεν είδα. Δεν έκανε και κανένας. Ίσως να παντρεύονταν όταν δεν ήμασταν εμείς εδώ ή παντρεύονταν στα Γιάννενα, Αθήναις... Πάντως εγώ δε θ(υ)μάμαι εδώ γάμο μονοδεντρί(ι)κο, απ' όταν θ(υ)μάμαι τον εαυτό μ'. Ο Βρεμέδος έκανε γάμο πώς έκαναν οι Σαρακατσαναίοι.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

²⁹ Για το θέμα αυτό έχουν καταγραφεί από Ζαγορίσιους πληροφορητές και σχετικές ευτράπελες

5) Ονοματοδοσία

Ανάλογες παρατηρήσεις μπορεί να σημειώσει κανείς και για το ζήτημα των βαπτιστικών ονομάτων³⁰. Οι τρεις θεσμικοί φορείς της ονοματοδοσίας ήταν ο ανάδοχος, ο ιερέας της κοινότητας και η οικογένεια. Ο ανάδοχος, σε συνεννόηση με την οικογένεια, επέλεγε το όνομα αλλά μπορούσε να ονοματοδοτήσει και χωρίς τη σύμφωνη γνώμη των γονέων, όπως τονίζεται από τους πληροφορητές. Από την άλλη μεριά ο ιερέας είχε συχνά το δικαίωμα να ασκήσει «βέτο» στην επιλογή των άλλων δύο φορέων, υπερασπιζόμενος τη χριστιανική παράδοση που - ειδικά για τους Ζαγορίσιους - φαίνεται να βρισκόταν σε κάποια υποχώρηση μπροστά στη νέα παράδοση που είχε ήδη δημιουργήσει ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός : τα αρχαιοελληνικά ονόματα³¹. Η νεότερη αυτή παράδοση είχε μάλιστα ενσωματωθεί στα οικογενειακά δέντρα των Ζαγορίσιων, ώστε να μη διαταράσσεται η επίσης παραδοσιακή πατροπλευρική ονοματοδοσία.

Για τους Σαρακατσάνους η κυρίαρχη παράδοση φαίνεται πως ήταν η χριστιανική, χωρίς ωστόσο να λείπουν τα αρχαιοελληνικά ονόματα. Η ερμηνεία εδώ είναι δυσκολότερη, καθώς δεν μπορεί κάποιος να επικαλεστεί την αστικοποίηση ή την επιρροή της κλασικής παιδείας, ειδικά στο χρονικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας. Το ζήτημα βέβαια απαιτεί συστηματικότερη προσέγγιση, αν και ορισμένοι πληροφορητές αιτιολογούν το φαινόμενο μέσω της εξωστρέφειας των Σαρακατσάνων κατά την επιλογή αναδόχου. Ας δούμε ορισμένες χαρακτηριστικές αναφορές :

«Τα ονόματα (των Ζαγορίσιων στο Βραδέτο) ήταν χριστιανικά, γιατί ήταν δύσκολ' οι παπάδες. Άμα δεν του 'λεγες χριστιανικό όνομα σου 'λεγε: "Τι όνομα είν' αυτό; Πες μ' ένα όνομα να 'χει άγιο." Κι ακολουθούσαν αυτό:

διηγήσεις με άσεμνο περιεχόμενο. Βλ. Δαλκαβούκης, *Άσεμνο χιούμορ*, ό.π. σ. 95-96.

³⁰ Για την ονοματοδοσία στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας βλ. Αυδίκος, 1996 158-167, όπου και ομαδοποιούνται τα βαπτιστικά ονόματα σε τέσσερις ομάδες ανάλογα με την προέλευσή τους (εκκλησιαστικά, αρχαιοελληνικά και τοπικά –με δύο υποδιαρέσεις)

³¹ Ο Κώστας Λαζαρίδης, πάντως, στην αδημοσίευτη εργασία του «Το γλωσσικό ιδίωμα του χωριού μου Κουκουλίου – Ζαγορίου (Ζαγορίσιο γλωσσάριο)», 1972, τομ. Α' σ. 33-37, καταγράφει συνολικά 53 ανδρικά ονόματα και 39 γυναικεία. Από τα ανδρικά τα 17 είναι αρχαιοελληνικά, τα 34 χριστιανικά και τα 3 άλλης προέλευσης. Από τα γυναικεία τα 13 είναι αρχαιοελληνικά, τα 21 χριστιανικά και τα 5 άλλης προέλευσης. (Α.Κ.Λ., αρ. εισαγ. 3056).

Σωτήρ(η)ς, Γιάνν(η)ς, Αποστόλ(η)ς, Λέν' κ.λπ. Του παππού, της γιαγιάς από τον πατέρα πρώτα. Μπορεί να 'ταν και κάνας ιδιότροπος νονός και να μην έβγαζε τον παππού, να 'βαζε θ(ι)κό τ' όνομα. Ό,τ' ήθελε ο νονός... Ο νονός κι ο παπάς. Ήταν και παπάδες που δέχονταν, αλλά οι περισσότερ' : "Όνομα χριστιανικό!". Θυμάμαι στα βαπτίσια του Λία του Μπισμπέλη, νονός ήταν ο Βασίλ(η)ς ο Καρέτσης. Βάπτ(ι)ζαν στα σπίτια τότε, όχι σ(τη)ν εκκλήσια. "Και το όνομα;" λέει ο παπάς. "Χαρίλαον φωνάζει και Λία το γιορτάζει" λέει ο Βασίλ(η)ς ο Καρέτσης. "Τι Χαρίλαο και Λία και... Ηλίας, όχι δύο ονόματα!" λέει ο παπάς. Τέρμα ο Χαρίλαος, απόμ(ει)νε το Ηλίας (...) (Κι οι Σαρακατσάνοι) τα ίδια, χριστιανικά : Γιάνν(η)ς, Αποστόλ(η)ς, Νίκος... κάτ' Πολύκαρπος, Τρύφανος (Τρύφων)... Είπαμαν και για κάποιον Αχυλλέα. Ποιος ξέρ' ποιος τον βάπτ(ι)σε ... Ή μπορεί να ήταν κάνας πρόγονος, κάνας θείος Αχυλλέας. Το όνομα το 'δ(ι)νε και σ' αυτούς ο νονός. Άμα ήθελε ρώταγε και τ(ου)ς γονείς, άμα ήθελε έβγαζε το θ(ι)κό τ'.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζει μια μεμονωμένη πληροφορία που σχετίζεται με την απουσία του χριστιανικού βαπτιστικού ονόματος «Πέτρος» στους Σαρακατσάνους. Ο πληροφορητής που την καταθέτει, τη συνοδεύει με μια σχετική ευτράπελη διήγηση για τη φυσιογνωμική ομοιότητα Σαρακατσάνων και Γύφτων, η οποία όμως δεν προέρχεται από το Ζαγόρι. Ο ισχυρισμός του, πάντως, για την απουσία του συγκεκριμένου ονόματος στους Σαρακατσάνους είναι εν μέρει αληθής, αφού και άλλοι πληροφορητές δυσκολεύτηκαν να θυμηθούν Σαρακατσάνο στο Ζαγόρι με το όνομα «Πέτρος» :

«Σαρακατσιαναίοι και Γύφτ' δεν παντρεύονταν ποτέ αναμεταξύ τ(ου)ς, γιατί νόμ(ι)ζαν ότι άλλαζ' ο Πέτρος τα κεφάλια τ(ου)ς. Ο Χριστός διανυκτέρευε σ' ένα χάν', σ' ένα ξενοδοχείο... [Αυτή την ιστορία ποιοι τη λένε, οι Γύφτοι ή οι Σαρακατσάνοι;] Δεν τη λένε ούτε οι Γύφτοι ούτε οι Σαρακατσιάνοι. Δε θέλουν να το πουν. Μπορεί να το ξέρουν, αλλά δε θέλουν να το πουν. Πώς δεν το ξέρουν!... Κι εκεί από κάτω απ' το ξενοδοχείο ήταν ένας Γύφτος κι ένας Σαρακατσάνος και μάλωναν. Ε, λέει ο Χριστός στον Πέτρο "πήγαινε από κάτω

και πες τ(ου)ς να κάνουν ησυχία”. Κατέβ(η)κ’ ο Πέτρος, τ(ου)ς είπε, ανέβ(η)κε, πάλι τα ίδια. Πάει κι αυτός χραπ με το μαχαίρ’ τ(ου)ς κόβ’ τα κεφάλια. Ανεβαίν’ “Τ(ου)ς έκοψα τα κεφάλια” λέει στο Χριστό. “Ούι, γρήγορα να πας να τα βάλ(ει)ς στ’ θέση τ(ου)ς!” Κι αυτός τ’ άλλαξε τα κεφάλια, έκανε λάθος, γι’ αυτό κι οι Γύφτ’ με τ(ου)ς Σαρακατσιαναιούς ... (μοιάζουν). Αλλά δε βγάζουν και το όνομα “Πέτρος” οι Σαρακατσιαναίοι. Ενώ οι Γύφτ’ δεν το κρατάν αυτό. Γιατί ο Πέτρος είναι η βάση της εκκλησίας... Εκτός κι αν είναι Ζαγορίσιος Έλληνας, όπως εδώ η περίπτωση τ(ου) Πετράκη (ενν. ο πατέρας Ζαγορίσιος και η μητέρα Σαρακατσάνα). Κι αντέδρασε και τότε η μάνα τ’, γιατί γεννήθ(η)κε τ’ Αγίου Γρηγορίου το παιδί, “γεννήθ(η)κε με τ’ όνομά τ’ το παιδί” και τούτο και τ’ άλλο... Δεν ήθελε. Αν βρεις κανένα βλάχο, βλάχο και βλάχα, να ‘χουν το όνομα “Πέτρος” στο παιδί, έλα να μ’ πεις εμένα “είναι στο τάδε σημείο”. Ούτε στη Θράκη, ούτε στην Ήπειρο ούτε π(ου)θενά!» (Γ. Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

Η προτίμηση όμως για τα αρχαιοελληνικά ονόματα δεν ήταν ομοιόμορφη. Στο βλαχόφωνο τμήμα του πληθυσμού φαίνεται πως μαζί με τη χριστιανική παράδοση ίσχυαν και άλλες παραδόσεις με πιο περιορισμένο τοπικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα μια εμφανώς διαφορετική εικόνα. Τη διαφοροποίηση αυτή οι βλαχόφωνοι πληροφορητές επιχειρούν να την ερμηνεύσουν άλλοτε ορθολογικά κι άλλοτε αποδίδοντάς την σε στερεοτυπικά χαρακτηριστικά των «παρακάτω» Ζαγορίσιων. Όμως τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη περίπτωση το όριο, ανάμεσα στους μεν και τους δε, είναι σαφές :

«Είχαμε και μια υπηρέτρια στο σπίτι, την οποία την πήραν (οι αντάρτες) και την πήγαν στη Ρουμανία. Την έφερε ο πατέρας μου κάτω το 1975 πρώτη φορά και το 1977 οριστικά. Αυτή ήτανε Λαϊσινή, με καταγωγή μάλλον απ’ το Περιβόλι, η Σουλτάνα. Και υπάρχει πολύ το όνομα “Σουλτάνα” σ’ αυτά τα χωριά τα δικά μας. Κι η γιαγιά μου Σουλτάνα και ξαδέρφες μου... προς τιμήν της Βασιδέ Σουλτάνας, της βασιλομήτορος, γιατί αυτά τα χωριά εκεί ανήκαν στη βασιλομήτορα. Και έβγαζαν το όνομα προς τιμήν της. Και σε άλλα βλαχόφωνα χωριά, στο Φλαμπουράρι κ.λπ. υπάρχει συχνό αυτό το όνομα. Το έβγαζαν. Κι

όχι αρχαία ελληνικά ονόματα (...) Είχαν περισσότερη εκπαίδευση και παιδεία στο Κεντρικό Ζαγόρι. Είχαν μνηθεί στα αρχαία κείμενα και θέλησαν να τα μιμηθούν. Εδώ στη Λάιστα ήταν πιο πίσω.» (Γ. Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

«Δεν έχουν δε οι Λαϊστινοί πολλά αρχαία ελληνικά ονόματα, ενώ οι παρακάτω Ζαγορίσιοι βάζουν ένα χριστιανικό όνομα και πολλά αρχαιοελληνικά (στην οικογένεια), για να γιορτάζουν μια φορά και να μην κάνουν πολλά έξοδα.» (Χρ. Χ. 63 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

Τέλος αποτρεπτικά φαίνεται να λειτουργούσε για του Ζαγορίσιους η επιλογή ονόματος που ήταν ταυτισμένο με Γύφτους της κοινότητας. Χωρίς να πρόκειται για συγκεκριμένα ονόματα, τονίζεται απ' τους πληροφορητές η κοινωνική συνέπεια ενός ονόματος που υπήρχε ήδη σε κάποιο Γύφτο : δεν ήθελαν να δέχονται επισκέπτες που λίγο πριν είχαν επισκεφθεί ένα γύφτικο σπίτι για τα «χρόνια πολλά». Ας παρακολουθήσουμε μια σχετική μαρτυρία :

«Τ(ου)ς είχαν λίγο παρακατιανούς, αλλά πάειναν επισκέψεις. Ο πατέρας τ(η)ς μάνας μ' γεννήθ(η)κε τ' Αι Σπυρίδωνα κι είπαν εκεί να τον βγάλουν Σπύρο. Λέει η μάνα τ': "Εγώ δεν το βγάζω το παιδί Σπύρο, να κάνουν επισκέψεις στο Γύφτο και να μο 'ρχονται εμένα!" Επειδή υπήρχε κάποιος Σπύρος, Γύφτος, στο χωριό, δεν ήθελε να 'ρχονται απ' το Γύφτο μετά στο σπίτι. Και είδε, λέει, στον ύπνο τ(η)ς: "Δεν είπες το παιδί Σπύρο, να δεις κι εγώ τι θα σ' κάνω!" Και στα εκοσιδυό χρόνια το παίρν', πέθανε το παιδί.» (Αικ. Δ. 70 ετών, Μανασσή, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 2/5/2000)

6) Τα εθνοτικά πρότυπα

Επιχειρήσαμε ως εδώ να αναλύσουμε τις σημαντικότερες όψεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης ανάμεσα σε Ζαγορίσιους, Βλάχους, Σαρακατσάνους και Γύφτους, προσεγγίζοντας τις διαφορές όχι μόνο στο περιγραφικό αλλά και στο

λειτουργικό επίπεδο. Εντοπίσαμε έτσι τη συμβολική τους αξία για τη συγκρότηση της εθνοτικής συνείδησης και είμαστε τώρα σε πλεονεκτικότερη θέση να προσεγγίσουμε τις αξίες που διέπουν τη συλλογική ζωή της κάθε ομάδας. Οι αξίες αυτές, ειδικά στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας, δε μένουν αφηρημένες έννοιες, αλλά μετουσιώνονται σε πρότυπα συμπεριφοράς που ενσαρκώνονται από τα μέλη της κάθε ομάδας.

Ωστόσο θα ήταν λάθος να καταφύγουμε σε μια τυποποιημένη παράθεση στερεοτυπικών χαρακτηριστικών, αποδίδοντας έτσι μια στατική εικόνα της πραγματικότητας. Η προσέγγισή μας, καθώς βασίζεται στον εντοπισμό των αντινομιών και της αλληλοδιείσδυσης του πολιτισμικού φορτίου από τη μια ομάδα στην άλλη, είναι και σ' αυτό το επίπεδο υποχρεωμένη να επισημάνει τις ασυνέχειες που διακρίνουν την παραγωγή και εξέλιξη των συλλογικών αυτών προτύπων ζωής, και να καταδείξει εν τέλει την ιδεολογική τους αξιοποίηση από τις ομάδες που μας απασχολούν. Στο πλαίσιο αυτό, η εξέταση των συμπεριφορών που προβάλλονται ως πρότυπα και επιβεβαιώνονται ως τέτοια από τους πληροφορητές, δε θα πρέπει να γίνει ανά ομάδα, αλλά ανά συμπεριφορά που βρίσκει θετική ή αρνητική απήχηση στην κάθε ομάδα.

Από τους μελετητές του σαρακατσάνικου συστήματος αξιών και ειδικά τον Campbell (1964: 214) επισημαίνονται οι αξίες του φιλελεύθερου φρονήματος, της επιθετικής έπαρσης και γενικότερα του ανυπόταχτου βίου, ως αξίες ρυθμιστικές της συμπεριφοράς των Σαρακατσάνων. Απέναντι στους «άλλους» και ειδικότερα απέναντι στους δυνατούς, ο σαρακατσάνικος τρόπος αντίδρασης είναι η ανυπακοή, ακόμη και η ανοιχτή σύγκρουση. Οι δικοί μας Σαρακατσάνοι πληροφορητές επιβεβαιώνουν την εικόνα αυτή, μεταφέροντας ένα αίσθημα θαυμασμού γι' αυτούς που επιδίωξαν ή κατάφεραν να συμπεριφερθούν μ' αυτό τον τρόπο. Ενδεικτική είναι η αφήγηση που ακολουθεί για τους Ρετζαίους, ληστές που έδρασαν στο Ζαγόρι και την ευρύτερη περιοχή κατά το Μεσοπόλεμο :

«Οι Ρετζαίοι βήκαν στο κλαρί γιατί τ(ου)ς σκότωσαν τον πατέρα άλλ' χωριανοί εκεί στο χωριό τ(ου)ς, στ' Ανώι. Κτηνοτρόφος ήταν ο πατέρας τ(ου)ς και ξέρω 'γω πώς έγινε μια βραδιά, τσακώθ(η)καν και τον σκότωσαν. Και τον έρ(ι)ξαν για να μην τον βρουν, μέσα σε μια τρύπα. Αλλά η τρύπα αυτή είχε μέσα

μια αγριοσ(υ)κιά και σκάλωσε. Κι έτσ' τον βρήκαν σε σαράντα μέρες. Αλλά δεν ήξεραν ποιος τον σκότωσε. Τα παιδιά ήταν μ(ι)κρά. Έμ(ει)ναν τα παιδάκια ορφανά. Έρθαν τα χρόνια να πάει στρατιώτ(η)ς ο μεγάλος, ο Γιάνν(η)ς. Πήγε στρατιώτ(η)ς εδώ στον "Ακραίο". Ο άλλος, ο Θύμιος, ήταν στο σπίτ'. Πέρα στ' Λαμπρή λέν ότι αυτός που 'χε σφάξ' το Ρέτζιο πήγε να σφάξ' τ' αρνί και το 'φ(υ)κ' απ' τα χέρια. Και λέει: "Ορέ εγώ έσφαξα το Ρέτζιο και δε μο 'φ(υ)κ' απ' τα χέρια και θα μ' φύγεις εσύ;" Άκουσαν τα παιδάκια. Πηγαίνουν μια μέρα στη γυναίκα τ' Ρέτζιου και τ(η)ς είπαν αυτή (τη)ν κουβέντα. Είχε λίγο κι αυτή ιδέα γι' αυτόν. Τ' άκουσε το παιδί, ο Θύμιος, δεκαοχτώ χρονών, "Μάνα - τ(η)ς είπε - θα πάω στα Γιάννενα να πω τ' Γιάνν' αυτό κι αυτό συμβαίν'." Τ' λέει η μάνα τ' "Όχι, πού θα πας, θα ιδούμε..." , δεν τ' άφ(η)κε το παιδί. Αυτός έφ(υ)κε. Έρχεται στον Ακραίο, βρίσκει το Γιάνν'. Το ντουφέκι του 'χε στο χέρι το παιδί, παίρν' κι ακόμα ένα από μέσα. Πήγαν κάτω και σκότωσαν 9 άτομα - συγγένεια. Σκόλασε: βήκαν στο κλαρί τα παιδιά. Άρχισε το κράτος να τ(ου)ς κυνηγάει. Τα πρόβατα τ(ου)ς χάθ(η)καν κι η μάνα τ(ου)ς μπορώ να σ' πω διακόνεψε. Αυ(του)νούς τ(ου)ς επικήρυξε το κράτος τόσα λεπτά, αλλά ήταν τόσο παλικάρια π' δε μπόρεγαν να τ(ου)ς κάνουν τίποτα. Ξαγόραζαν κόσμο, έπαιρναν λεφτά και πήγαιναν σε φτωχόν κόσμο και τ(ου)ς υποστήρ(ι)ζαν. Είχαν πιάσ' το κράτος δικό τ(ου)ς, τ(ι)ς αστυνομίες: (Τη)ν αστυνομία στ' Μπάια, έπιασαν τον αστυνόμο "Πάρε αυτάια και μη μιλάς". Έκανε το κορόιδο κι εκείνος. Και δεν μπορούσε να τα βάλ' μ' αυ(του)νούς.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Για τους Σαρακατσάνους άλλωστε η στάση αυτή σχετιζόταν με την κοινωνικοποίησή τους στο δύσκολο ρόλο του διαρκώς μετακινούμενου. Οι δυσκολίες ήταν πολλές και η φυσική βία αποτελούσε την πιο αποτελεσματική αυτοάμυνα, αφού η ενσωμάτωση στο δίκαιο της εδραίας κοινωνίας δεν ήταν πάντοτε εφικτή. Ο αδύναμος «έπρεπε ν' αναμερήσ'», όπως τονίζει Σαρακατσάνος πληροφορητής από το Κουκούλι :

«Κι είχαν και λίγο έτσ' το "ζορμπαλίκι", ήτανε "ζορμπάδες": "Εμένα μιλάς; Θα σ' τραβήξω μία με (τη)ν γκλίτσα στο κεφάλ'". Πού να τραβήξεις με

(τη)ν γκλίτσα στο κεφάλι; Αυτοί ήταν. Γιατί τους ανάγκαζε το επάγγελμα: είχαν να κάνουν με Τούρκους, με αγροφύλακες... στη στράτα. Ήταν ένα είδος αυτοάμυνας. Ο αδύνατος δεν μπορούσε να επιβιώσει. Έπρεπε να αναμερήσει.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

Από τους Ζαγορίσιους βέβαια αυτή η στάση δεν ήταν αποδεκτή. Αλλά επιπλέον, όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις των πληροφορητών, δεν αναγνώριζαν καν στη συμπεριφορά των Σαρακατσάνων την ευθύτητα που της αποδίδεται. Αντίθετα τους χρέωναν πονηριά και θρασυδειλία, θεωρώντας έμμεσα ως γνησιότερους εκφραστές μιας τέτοιας λεβεντιάς τους Ζαγορίσιους κτηνοτρόφους. Στις αφηγήσεις μάλιστα που ακολουθούν, ο χαρακτηρισμός «συνεργάτες των κλεφτών» μοιάζει να αποδίδει στους Σαρακατσάνους μια θλιβερή ενδιάμεση στάση: ούτε με τη νομιμότητα ούτε με την ανοιχτή παρανομία :

«Είναι και λίγο πονηροί οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι), γιατί όπως σου είπα τ(ου)ς έκανε η φύσις... Κατέβαινε αυτός μια φορά το χρόνο από (τη)ν Οζιά ή απ' τ' Ραμνά στα Γιάννενα να ψωνίσει. Έπρεπε να 'ναι πονηρός. Έ, μερικοί βέβαια έστρωσαν, αλλά οι περισσότεροι είναι καχύποπτοι, είναι πονηροί. Σ' λέει θα με κοροϊδέψω, θα με γελάσω. Είναι αυτοί οι ορεσίβιοι. Δεν ήταν λαός, ας πούμε, τ(η)ς κοινωνίας και τ' πολιτισμού. Έχουν μια πονηριά απάνω τ(ου)ς.» (Γ. Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

«Όπως έλεγε ο μπάρμπα – Μήτσιος, το 'χε σε τιμή το ότι ήταν λιποτάκτ(η)ς απ' το στρατό και τον κυνηγούσαν οι χωροφύλακες. Το 'λεγε και το ξανάλεγε και το θεωρούσε τιμητικό (...) Και καβαλάει τ' άλογο ο μπάρμπα – Γιώργος (Ζαγορίσιος τσέλιγκας) να πάει μοναχός τ' στο β(ου)νό. Και βγαίνει ο βλάχος (Σαρακατσάνος) και τ' λέει: "Άλτ!" Δε σταμάτ(η)σε ο μπάρμπα – Γιώργος. "Σταμάτα γιατί πυροβολάω!" τ' λέει. "Ρίξε, ορέ γκίζά!" τ' λέει ο μπάρμπα – Γιώργος. Αυτός ήταν πράγματι "γκιζάς", γιατί πάεινε κι έπαιρνε τον ορό απ' τ' σιάν' τ' μπαρμπα – Γιώργου να φκιάσει γκίζα να φάει στο σπίτι τ'. Και β(γ)ήκε κλέφτ(η)ς να σταματήσει ποιον; Το μπάρμπα – Γιώργο! (...) Δεν ήταν καθεαυτού κλέφτες αλλά συνεργάτες των κλεφτών. Και το καυχόνταν

ορισμένοι βλάχοι ότι αυτοί συμμετείχαν και σου 'λεγαν πώς έβαζαν το μαντήλ' το μαύρο και πώς συνεργάζονταν με τ(ου)ς κλέφτες...» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20.7/99)

Οι αφηγήσεις αυτές μας επιτρέπουν να σχολιάσουμε για μια ακόμη φορά τη λειτουργική αξία της υβριδικής ομάδας των Ζαγορίσιων κτηνοτρόφων. Για τα λιγότερο αστικοποιημένα στρώματα του εγκατεστημένου πληθυσμού οι αξίες που ενσάρκωναν οι λέξεις «λεβέντης» και «παλικάρ» εξακολουθούσαν να υφίστανται προσωποποιημένες στους πλησιέστερους εκφραστές τους, τους Ζαγορίσιους κτηνοτρόφους.

Διαπιστώνεται επομένως μια σύγκλιση αξιών ανάμεσα στην ποιμενική κοινωνία των Σαρακατσάνων και τη φθίνουσα ομάδα των Ζαγορίσιων κτηνοτρόφων, μια σύγκλιση που λειτουργεί ως αντινομία, όταν θεωρούμε το σύστημα αξιών των ομάδων στερεοτυπικά. Ανάλογες συμπεριφορές άλλωστε εκδηλώθηκαν και από Γύφτους, ενώ ανοιχτά αντίθετες τοποθετήσεις διατυπώνονται από Σαρακατσάνους της νεότερης γενιάς, όπως μαρτυρούν οι ακόλουθες αφηγήσεις :

«Είχε κι άλλα δυο αδέρφια η Ξία, δυο αδέρφια παλικάρια, Γύφτ'. Ο ένας είχε κλέψ' τότε - δεν ξέρω - κατ' κριάρια, αλλά δεν ήταν μπαζντεκάτ(ι)κα. Οι Μπαζντεκαίοι (Ζαγορίσιοι τσελιγκάδες) τον έφαγαν. Τα 'φερ' απ' αλλού αυτά τα κριάρια. Και μαγείρευε και μύρ(ι)ζε το κρέας και όλ' αυτοί είπαν: "Τα κρέατα αυτά είναι δ(ι)κά μας!" Το 'κλείσαν το σπίτ' γύρω - γύρω με τα ντουφέκια οι Μπαζντεκαίοι - εδώ(γ)ια στην πόρτα τη δική μας ήταν δυο - τον φώναζαν ... Αλλά σου είπα, ήταν τέτοιος στοιχειωμένος Γύφτος, δεν έκανε πίσω! "Εβγα όξω" του είπαν. "Ναι - τ(ου)ς είπε - βγαίνω. Δεν είναι θ(ι)κά σας τα κριάρια, τα 'χω απ' αλλού." "Όχι, θ(ι)κά μας είναι". Τραβάει το μπιστόλ' ο Γύφτος και τ(ου)φεκάει τ(ου)ς Μπαζντεκαίους! Δεν έπιασε το μπιστόλ'. Στάθ(η)καν κι αυτοί, μπαμ - μπαμ, τον σκότωσαν. Εδώ σ(τη)ν πόρτα τ' θ(ι)κή μας ακριβώς έπεσε.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Διάβαζα το βιβλίο του Μακρή που επαινούσε τους Κουμπαίους!»³² Ούτε λίγο, ούτε πολύ! Και ξέροντας την ιστορία με τους Κουμπαίους πολύ καλά, επειδή την έζησε η μάνα μου, ούτε καν ασχολήθη(η)κα με τα παρακάτω. Γιατί τι ήταν αυτό; Ήταν σωστή πράξη; Ήταν μια βάρβαρη πράξη : πήγαν και σφάζαν τα ζώα, τα πρόβατα. Σκοτώνονταν μεταξύ τους, με ανθρώπους απ' το σινάφι τους, και μετά βάλαν και σφάζαν 500 πρόβατα. Αν είναι δυνατόν αυτό το πράγμα τώρα να το εκθειάζουμε! Τι ήταν αυτό; Πράξη ανδραγαθίας ήταν;» (Δ. Α. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

Από την άλλη μεριά, στο σύστημα αξιών των Ζαγορίσιων κυριαρχούσαν η νομιμοφροσύνη, η πνευματική καλλιέργεια, η κοινωνική ανέλιξη μέσω της εκπαίδευσης και του εμπορίου, γενικότερα η ήπια στάση, αλλά και η συναλλαγή με την εξουσία, όπως επισημαίνει ο Campbell (1964 : 213). Τα πρότυπα αυτά, ταυτισμένα με τα πρόσωπα των επιτυχημένων μετοίκων που συχνά λειτουργούσαν και ως ευεργέτες των κοινοτήτων, διαμορφώθηκαν βέβαια μέσω της σταδιακής αστικοποίησης, τουλάχιστον ενός τμήματος του ανδρικού πληθυσμού³³. Ταυτόχρονα όμως επιβλήθηκαν ως κυρίαρχες συμπεριφορές και στο υπόλοιπο τμήμα του κατά βάση αγροτικού πληθυσμού του Ζαγορίου, αλλοιώνοντας παλιότερες αξίες που, όπως είπαμε, επιβίωναν μόνο στο πλαίσιο του κτηνοτροφικού κόσμου. Τα κυρίαρχα αυτά πρότυπα, καθώς ταυτίστηκαν με το εγκατεστημένο τμήμα του πληθυσμού, οδήγησαν τους Σαρακατσάνους στην παραγωγή ενός αρνητικού στερεοτυπικού χαρακτηριστικού: ο «χωριάτης». Ο Campbell (1964 : 213) μάλιστα, ως εξωτερικός παρατηρητής, διαπίστωσε και κατέγραψε τον οξύτατο τρόπο με τον οποίο διατυπωνόταν απ' τους Σαρακατσάνους η κριτική αυτή. Από τους δικούς μας πληροφορητές οι χαρακτηρισμοί είναι ηπιότεροι, αν και ορισμένοι υπαινιγμοί είναι σαφείς :

«Οι Ζαγορίσιοι οι γηγενείς, οι ντόπιοι, πολλοί εκ των οποίων δεν είναι κι αυτοί Ζαγορίσιοι, είχαν τα σπίτια τους, ήταν δημότες, είχαν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, είχαν κάποια μόρφωση - αρκετά μεγάλη για την εποχή

³² Βλ. σχετικά Μακρή, 1990 σ. 115-136, «Οι λήσταρχοι Κουμπαίου».

³³ Αναλυτικότερα για το σύστημα αξιών και προτύπων στο Ζαγόρι, όπως διαμορφώθηκε από το θεσμό της μετοικεσίας, βλ. Δαλκαβούκης, 1999 σ. 74-92.

εκείνη - ήταν άνθρωποι των γραμμάτων, ήταν επιστήμονες, ήταν έμποροι. Απεναντίας οι Σαρακατσαναίοι ήταν κατεξοχήν νομαδικός λαός, νομάδες, αγράμματοι, ατίθασοι. Φυσικά υπήρξε αυτή η αντιπαλότητα: Ήρθαν οι ξένοι στα χωριά μας, νοικιάσανε μεν τα βουνά και παίρνουμε κάποια χρήματα, από την άλλη όμως δεν μπορούμε να συγχρωτιστούμε.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Ένα μόνο που είχαν οι Σαρακατσαναίοι ήταν το εξής: ουδέποτε ήθελαν να παντρέψουν κορίτσι σε άνθρωπο, όχι Λαϊστίνο, γενικά μη Σαρακατσάνο. Και σχετικά τον έλεγαν “χωριάτη” με μειωτικό χαρακτήρα. Δηλαδή περνούσε κάποιος από τη στάνη δίπλα. Φώναζαν τα σκυλιά, έτρεχαν, “Ποιος είναι; Ένας χωριά(η)ς περνάει...”. Έτσι ακριβώς. (...) (Οι Σαρακατσάνοι δεν εγκαταστάθηκαν νωρίς στη Λάιστα) γιατί δεν τους θέλανε. Ίσως κι από περηφάνια κι οι Σαρακατσαναίοι... Οι Σαρακατσαναίοι είναι μια φυλή ... ευγενική μπορώ να πω. Είναι αξιοπρεπής φυλή, είναι περήφανη φυλή και δεν έχει τη νοοτροπία των Γύφτων. Δε θέλω να προσβάλω τους Γύφτους, αλλά ήταν τελείως διαφορετικοί στην ηθική τους³⁴.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

Ωστόσο το σύστημα αξιών που ακολουθούσαν οι Ζαγορίσιοι, δεν άφηνε εντελώς αδιάφορους τους Σαρακατσάνους. Η σχετικά πρώιμη, για παράδειγμα, εγκατάσταση των Σαρακατσάνων στο Κουκούλι και το Βραδέτο είχε ως αποτέλεσμα κάποιοι απ' αυτούς να αγνοήσουν το παραδοσιακό σύστημα αξιών και να στραφούν σε δραστηριότητες που γενικά χρεώνονταν στους Ζαγορίσιους (π.χ. σπουδές). Κανείς Σαρακατσάνος όμως δεν αντιμετώπισε με μειωτικό τρόπο τα άτομα αυτά· αντίθετα φαίνεται πως είχαν αυξημένη επιρροή στην ομάδα, ως συνδετικός κρίκος που ενέπνεε

³⁴ Ο Τσουμάνης (1981:54) γράφει σχετικά: «Το Ζαγόρι (...) δεν μπορεί να ζήσει μαζί μ' ένα στοιχείο απολίπτο και τελείως αγράμματο, που έχει ροπή στην κλεψιά και στη ληστεία, χωρίς δική του ακίνητη περιουσία, χωρίς να επιδιώκει στόχους καλύτερευσης της ζωής του, μ' ένα στοιχείο που η φύση του επαγγέλματός του και ο τρόπος της ζωής του το κάνει να μην είναι ποτέ καθαρό, που δε δέχεται ταπείνωση, φοβέρα ή υποταγή, μ' ένα στοιχείο ατίθασο κι εκδικητικό που δεν ανέχεται και το 'χει σε προσβολή του να προσφωνήσει τον άρχοντα Ζαγορήσιο με τη λέξη αφέντη. Τη λέξη αφέντη την έχει στα χείλη του άλλο φύλο που κατοικεί σε πολλά χωριά του Ζαγοριού, καθώς και φτωχοί Ζαγορήσιοι που δέχονται κάθε ταπείνωση απ' τους άρχοντες.»

εμπιστοσύνη στις σχέσεις με τις εδραίες ομάδες ή το κράτος³⁵. Όπως μάλιστα δηλώνεται, στα καινούργια αυτά πεδία δραστηριότητας οι Σαρακατσάνοι μπήκαν με την ορμή του νεοφώτιστου. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες ενδεικτικές αναφορές :

«[Οι πρώτοι Βραδετινοί Σαρακατσάνοι που σπούδασαν ποιοι ήταν;] Τα παιδιά του Τσουμάνη. Αυτά τα τρία: στρατιωτικός, δικηγόρος και μηχανικός. Μετά σπούδασε ο άλλος ο Τσι(ου)μάν(η)ς, ο Σπύρος, το γιό τ', τον έκανε μηχανικό, κι ήταν κι ένα διάστημα νομομηχανικός εδώ στα Γιάννενα. Οι τρεις οι πρώτοι σπούδασαν πριν το '40. Γιατί εγώ ήμουν παιδάκι και θ(υ)μάμαι το Γιώργο πο 'ρχονταν με τ' στολή, μια μπλε στολή με σιρίτια. Θ(υ)μάμαι τον Ηλία τον Τσι(ου)μάν' που σπούδαζε κι είχε κάν' μονόζυγο: είχε μια μηλιά κι είχε ένα κλωνάρ' δίπλα κι είχε κρεμάσ' μ' αλ(υ)σίδες ένα ξύλο κι έκανε μονόζυγο, γυμνάζονταν. Και τον Τρύφανο ο οποίος σπούδαζε δικηγόρος. (...) Υστερα γίν(η)κε συμβολαιογράφος και συμβολαιογράφος πέθανε.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Ο αδερφός μου τελείωσε τη Μέση Εμπορική στα Γιάννενα. Δύο αδέρφια μου τελείωσαν, αυτός και ο μικρότερος, μετά απ' αυτόν, που ήταν γαμπρός στο Καπέσοβο. Το '33 έφυγε από δω και πήγε στην Αθήνα. Τον είχε υπάλληλο ο Λούλης και τον έβαλε γραφέα στο Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων. Έχουμε δηλαδή μια τάση για γράμματα. Σπούδασε εκεί άλλα τέσσερα χρόνια, πήρε το πτυχίο της Ανωτάτης Εμπορικής και σιγά – σιγά ανέβαινε τα σκαλοπατάκια. Μετά το '40 ανέβηκε, ανέβηκε μέχρι που έφτασε να γίνει από τους Γραμματείς του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων. Πρόπερσι πέθανε.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«Και τα δυο τα “μυέτια” είναι αξιόλογα. Βέβαια λόγω της δουλειάς τους είχαν μια ζωτικότητα, η οποία βγήκε τα τελευταία χρόνια, οι Σαρακατσάνοι. Γιατί, όταν το χωράφ' είναι παρθένο κι αρχίσεις να το

³⁵ Εντύπωση, πάντως, προκαλεί το γεγονός ότι σε τρία τουλάχιστον έγγραφα της κοινότητας Μονοδενδρίου (Α.Κ.Μ., κατ. 4, σ. 24 πράξη 40/ 1936, σ. 61-62 πράξη 31/ 9-3-1938 και σ. 88 πράξη 40/ 1938) ορίζεται από την κοινότητα ως συνήγορός της για υποθέσεις που αφορούν αντιδικία της κοινότητας με Σαρακατσάνους κτηνοτρόφους, ο επίσης Σαρακατσάνος δικηγόρος Γεώργιος Τσουμάνης.

καλλιέργει, παράγει. Οι Ζαγορίσιοι τα μπουχτίσανε τα γράμματα. Όταν εμείς δεν ξέραμε να γράψουμε τ' όνομά μας και βάζαμε ένα σταυρό από κάτω με το δάχτυλό μας, οι Ζαγορίσιοι ήταν επιστήμονες. Τα μπουχτίσανε, τα χορτάσανε τα γράμματα. Εμείς μετά το '50 – '60, μπήκαμε πολύ δυναμικά. Δεν αποτυγχάνει εύκολα ο Σαρακατσάνος, όταν ξεκινήσει... Υπάρχει αυτή η ορμή του νεοφώτιστου. Ύστερα από μερικά χρόνια ίσως να υπάρξει μια κάμψη φυσιολογική.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

Η αποτελεσματικότητα, πάντως, των Σαρακατσάνων στα καινούργια αυτά πεδία δεν αντιμετωπίστηκε πάντοτε με θετικό τρόπο από τους Ζαγορίσιους. Η αναφορά που ακολουθεί είναι ενδεικτική για την εμφάνιση ενός νέου ανταγωνισμού που διαμορφώθηκε με τη διείσδυση των Σαρακατσάνων σε χώρους όπου παραδοσιακά κυριαρχούσαν οι Ζαγορίσιοι :

«Άκουσα μια φορά που ήμουν στο καφεκοπείο τ' πατέρα σ' στα Γιάννενα κι ήταν μια Τσεπελοβίτ(ι)σσα. Δε με γνώρ(ι)ζ' αυτή κι άρχισε: “Ούι, μωρέ Κώστα, τα Σαρακατσανάκια να μάθουν γράμματα και να γίνουν γιατροί!” και τούτα και τ' άλλα... “Το παιδί τ' Γιάνν' Γιαννάκη γιατρός!” έλεγε συνέχεια. Κοίταζε να δεις πόσο δεν ήθελαν να προχωρήσ' ο κόσμος! Τ(ου)ς φάν(η)κε βαρύ...» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Ανάλογες αντινομίες όμως παρατηρούμε σε σχέση και με άλλους πόλους του συστήματος αξιών. Στο ζήτημα της καθαριότητας, για παράδειγμα, το όριο ήταν σαφές : οι Ζαγορίσιοι αυτοπροσδιορίζονταν ως καθαροί και νοικοκυρεμένοι, σε αντίθεση με τους Σαρακατσάνους που λόγω επαγγέλματος χρεώνονταν ως φύσει ακάθαρτοι, όπως και οι Γύφτοι. Το πιο ενδιαφέρον βέβαια εδώ δεν είναι τόσο να ακούσουμε τους Ζαγορίσιους πληροφορητές, όσο κυρίως τις αντιρρήσεις εκ μέρους των αρνητικά ταξινομημένων Γύφτων και Σαρακατσάνων. Οι τελευταίοι, μάλιστα, υποστηρίζουν πως η διάκριση αυτή είχε στερεοτυπικό χαρακτήρα, αφού και οι Ζαγορίσιοι διατηρούσαν ζώα :

«(Στο Σοποτσέλι / Δίλοφο) η γεωργία ήταν ελάχιστα αναπτυγμένη στο χωριό και μόνο μετρημένες οικογένειες ζούσαν απ' αυτή, σε συνδυασμό και με λίγα οικόσιτα γιδοπρόβατα που διατηρούσαν επίσης και όλες οι οικογένειες του χωριού.(...) Το Σοποτσέλι είναι το μοναδικό χωριό του Ζαγορίου που αντιτάχθηκε στην εγκατάσταση κτηνοτρόφων ξένων και ντόπιων, κι αυτό για να διατηρείται το χωριό πάντα καθαρό και τα κτήματα των κατοίκων άγγιχτα από κάθε είδους ζώα.» (Τάκης Γκαστής, «Ιστορικά – Ηθικολαογραφικά στοιχεία για το Σοποτσέλι Ζαγορίου, το τωρινό Δίλοφο», Δελτίο Κέντρου Ερευνών Ζαγορίου 2 (1981) σ. 35)

«Σκούπιζαν οι γυναίκες τα σοκάκια συνέχεια. Κάθε Σάββατο. Γιατί περνούσαν ζώα πολλά τότε, δεν ήταν όπως τώρα που χορτάρισαν οι δρόμοι. Τότε ήταν γυαλί οι δρόμοι. Σκούπιζαν και κάθε πρωί. Το Σάββατο οπωσδήποτε, αλλά και κάθε πρωί, άμα κοπρούσαν τα ζώα.» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«Οι Ζαγορίσιοι ήταν μαθημένοι στην καθαριότητα, στα σοκάκια κ.λπ., πράγμα που οι Σαρακατσιαναίοι δεν το είχαν αυτό. Απ' το πρωί ως το βράδ' πήγαινε ο αργαλειός συνέχεια τάκα – τούκα, τάκα – τούκα. Αυτό δεν μπορούσαν να το αντέξουν. Δεν τους ήθελαν, πώς να στο πω... [Οι Ζαγορίσιοι δεν είχαν αχούρια στα σπίτια τους για να κλείνουν τα οικόσιτα ζώα;] Πώς δεν είχαν, κάτω απ' το δωμάτιο που κοιμόνταν... [Εκεί δε μύριζε;] Μύριζε, αλλά ήταν δική τους η μυρωδιά και δεν τους πείραζε... Περνούσαμε εμείς με τα μουλάρια που είχαμε. Δυο φορές την ημέρα τα παίρναμε απ' τη βοσκή και τα φέρναμε στο χωριό να τα ποτίσουμε στις βρύσες. Κι η Ζαγορίσια η γυναίκα καθόταν έξω απ' την εξώπορτα με μια βέργα και φώναζε: “Ουστ, ουστ!” και τα χτυπούσε, για να μην κοπρίσουνε μπροστά εκεί. “Ουστ, τα σκασμένα σας! Ψόφος να σας μας!” Ακούγαμε εμείς “ψόφος να μας μας!” για τα ζώα μας, πηγαίναμε στον κήπο και δεν τ(η)ς αφήναμε ούτε φασόλια, ούτε κολοκυθάκια, ούτε αγγούρια. Ό,τι είχε, τα κάναμε θάλασσα. Το θυμάμαι, αφού το 'κανα εγώ. Έτσι το μίσος καλλιεργήθηκε σιγά – σιγά.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«[Οι Ζαγορίσιοι λένε ότι οι Σαρακατσάνοι ήταν βρώμικοι...] Μπορώ να το καταλάβω. Η κτηνοτροφική δουλειά είναι βρώμικη... ως προς τα ζώα... [Οι Ζαγορίσιοι όμως δεν είχαν ζώα;] Είχαν. Και τα 'χαν κάτω από κει π' κοιμάνταν. Αυτό που έφκιασ' ο Σάββας τώρα εκεί δωμάτιο, παλιά ήταν αχούρια. Γιατί εγώ έπαιζα με το Σάββα εκεί. Κι από πάνω κοιμάνταν. Όπως κι όλ'. Όλα τα σπίτια έτσ' ήταν.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Είχα μια γιαγιά που ήταν πολύ νοικοκυρά, πολύ καθαρή που την έλεγαν Μανούσω. Γι' αυτό πήραμεν εμείς το όνομα "Μανούσης", γιατί καθεαυτού το όνομα εμάς είναι Λάζου. Επειδή οι Λαζαίοι έκλεβαν (...) άλλαξε το όνομα και το πήρε "Μανούσης" απ' τη γιαγιά μ', επειδή ήταν καθαρή. Αυτή η γιαγιά ήταν απ' τα Δολιανά και πήρε τον πάππο μ' από τ' Βίτσα, Λάζος γράφονταν. Ο παππούς δεν ήταν οργανοπαίχτη(η)ς, μόνον ο πατέρας μ'.» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

Το ζήτημα, ωστόσο, στο οποίο φαίνεται να συγκλίνουν οι παρατηρήσεις των πληροφορητών είναι αυτό που αφορά τη φιλοξενία. Πληροφορητές απ' όλες τις ομάδες διαπιστώνουν πως οι Σαρακατσάνοι είναι πιο φιλόξενοι απ' τους Ζαγορίσιους, ερμηνεύοντας την απροθυμία των Ζαγορίσιων ως κατάλοιπο του φόβου των ληστών. Η αυτοκριτική μάλιστα των Ζαγορίσιων πληροφορητών είναι οξύτερη από την κριτική που τους ασκούν οι Σαρακατσάνοι στο ζήτημα αυτό, ενώ οι βλαχόφωνοι θεωρούνται από βλαχόφωνους και Σαρακατσάνους πληροφορητές ως περισσότερο φιλόξενοι από τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους, προσεγγίζοντας στο σημείο αυτό τους Σαρακατσάνους. Ας παρακολουθήσουμε τις σχετικές μαρτυρίες :

«Οι Ζαγορίσιοι είναι βέβαια νομοταγείς, φιλήσυχοι. Δε δέχομαι εγώ εκείνο που λένε ότι είναι πάρα πολύ φιλόξενοι. Νομίζω ότι οι Σαρακατσάνοι είναι πιο φιλόξενοι. Είναι οι Ζαγορίσιοι φιλόξενοι, αλλά οι Σαρακατσάνοι στο θέμα αυτό είναι πάρα πολύ φιλόξενοι, στον υπερθετικό βαθμό. Μάλιστα, λένε, τους κατηγορούσαν ότι, όταν ερχόταν ένας ξένος άνθρωπος, δεν τον έβαζε ο

Ζαγορίσιος μέσα, ενώ ο Σαρακατσάνος θα το 'λεγε: "Από πού 'σαι, ρε πατριώτ'; Πού θα μείν(ει)ς;" Εκείν' τ(η)ν εποχή... ξέρ(ει)ς... "Έλα στο σπίτι'...".» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«(Τους Ζαγορίσιους θα τους χαρακτηρίζα) όχι καλούς. Πολύ πονηρούς, πολύ τσιγκούνηδες. Αφιλόξενους. [Τους Σαρακατσάνους;] Λίγο καλύτερα από μας στ' φιλοξενία. Αν θα πας σ' ένα βλάχικο σπίτι, μπορεί να κάνουν θυσία. Αν θα πας σ' ένα ζαγορίσιο σπίτι, θα σ' δώκουν έναν καφέ κι ένα ρακί και "γίνε άφαντος". Αν θελήσεις να κοιμ(η)θείς σ' ένα ζαγορίσιο σπίτι, δε θα κοιμ(η)θείς, αν δεν είσαι συγγενής ή πολύ – πολύ γνωστός. Ενώ σ' ένα βλάχο μπορεί να πας - και περαστικός να 'σαι - και να τ' πεις "Θα με βάλ(ει)ς αυτού(γ)ια να κοιμ(η)θώ;", θα σε βάλ'. Είναι πιο φιλόξεν'. Στο βλάχικο το σπίτι θα πας και θα σ' στρώσουν τραπέζ', πώς το λεν! Ο Ζαγορίσιος όχι.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Γιατί σήμερα στο Ζαγόρι, κι απ' τα παλιά τα χρόνια, λένουν ότι οι Ζαγορίσιοι είναι αφιλόξενοι; Δεν άφ(η)ναν κανέναν να μπει μέσα, διότι είχαν δίκιο. Διότι ήξεραν απ' τα παλιά, η γιαγιά, η "μάκω" που έλεγαν αυτοί, έκλεινε (τη)ν πόρτα. Γιατί; Από το φόβο της ληστείας. Αυτό καλλιεργείται σιγά – σιγά μέχρι τώρα που άλλαξαν οι καιροί, αλλά δεν άλλαξαν τα μυαλά.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«Φιλόξενος κόσμος όμως οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι). Άμα πήγαινες, θα μαγείρευαν, θα 'καναν... Ήταν φιλόξενοι. [Ενώ οι Ζαγορίσιοι ήταν σφιχτοί;] Ναι, ο Τζιωμάρ(η)ς έκλεινε την πόρτα από μέσα με το σίδερο, να μην πάν' κανένας το μεσ(η)μέρ' (...) Στον πατέρα μ' οι βλάχοι του 'λεγαν: "Είσαι φιλόξενος, γιατί δεν είσαι Ζαγορίσιος!" "Ο Θόδωρος δεν είναι από δω, εσείς είστε τσιγκούν(η)δες!" έλεγαν οι βλάχοι. Αυτός άμα δε δέχονταν τ(ου)ς ξένους, δε γένονταν... Ενώ οι Ζαγορίσιοι, ο Τζιωμάρ(η)ς, ο Κόνιαρ(η)ς, όλ' έβαναν το σίδερο πίσω από (τη)ν πόρτα το μεσ(η)μέρ'.» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«(Α.Γ.)Αλλά αν ο “χωριάτης” αυτός που έλεγαν έκανε τον ανήφορο κι ερχόταν προς τα κονάκια, άνοιγαν όλες οι πόρτες, θα σφάζονταν το καλύτερο αρνί, να το ψήσουν... Οι γυναίκες θα έφτιαχναν, το βραδάκι μετά το άρμεγμα των προβάτων, στη γάστρα την πίτα, για να του προσφέρουν να καθίσει να φάει (...) Οι μέν Σαρακατσαναίοι θεωρούσαν τον εαυτό τους άρχοντα, μόνοι τους... Και οι Ζαγορίσιοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους επίσης. Υπήρχε δηλαδή μια παράλληλη σχέση, μπορώ να πω. Δεν υπήρχε σχέση υποτίμησης του ενός προς τον άλλο. Οι Σαρακατσαναίοι, ίσως για να μην ενοχλήσουν κατά κάποιο τρόπο... Δηλαδή: “Δε θα πάω στο Χόρεβα, για να μην ενοχλήσω, όχι γιατί δε με δέχεται ο Χόρεβας.” Έτσι το νιώθω εγώ. Ούτε θα έκλεινε την πόρτα ένας Λαϊστίνος σ' ένα Σαρακατσάνο. Θα τον δεχόταν, βεβαίως.

(Χρ. Χ.) Πολύ φιλόξενοι οι Σαρακατσάνοι. Και συνεχίζεται και σήμερα (...)

(Α. Γ.) Οι Λαϊστινοί έχουν την ψυχή τους προς τη Μακεδονία. Κι έχουν νοοτροπία μακεδονίτικη. Εγώ που έζησα τώρα στη Θεσσαλονίκη και βλέπω και τα Γιάννενα και τα γύρω χωριά των Ιωαννίνων, είναι τελείως διαφορετική η νοοτροπία των Λαϊστινών από των άλλων. Πήγα στη Θεσσαλονίκη και νόμιζα ότι είμαι στη Λάιστα. Ανοίγουν τα σπίτια τους.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα – Χρ. Χ. 63 ετών, βλαχόφωνος, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

Τέλος θετικές κρίσεις συγκεντρώνουν οι Γύφτοι, κυρίως λόγω της υπομονής και της υπακοής τους. Παρά το γεγονός ότι κατά γενική ομολογία ήταν οι πιο περιφρονημένοι, η εργατικότητα και η αντοχή τους ή οι επιτυχίες τους στα «γράμματα» και τη μουσική εντοπίζονται από τους πληροφορητές. Ταυτόχρονα μάλιστα διακρίνεται ένας θαυμασμός για την ελευθεριότητα και απλότητα του βίου τους, ειδικά από τους Ζαγορίσιους εκείνους που βίωναν περισσότερες πιέσεις από το δικό τους επεξεργασμένο σύστημα αξιών :

«Αυτή η λαότητα έχει συγχρωτιστεί με τους Ζαγορίσιους, έγινε ένα, μολονότι οι Ζαγορίσιοι τους θεωρούσαν λίγο παρακατιανούς, όπως κι οι Σαρακατσάνοι. Αυτοί οι άνθρωποι όμως απέδειξαν ότι είχαν μια τεράστια αντοχή: δεν είναι μικρό πράγμα να σε θεωρεί ο άλλος κατώτερο, κι εσύ όμως να αποδεικνύεις ότι παλεύεις κι επιβιώνεις. Και είναι άνθρωποι αξιόλογοι. Εμείς

χρωστάμε σ' αυτούς τη μουσική και τα τραγούδια μας.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Ο Πέτρος Μπεκάρης ήταν Ριζαρίτης, ο αδερφός του Κώστα τ' Μπλίγκα, πο 'χει τα παπούτσια. Κι ήταν και ψάλτ(η)ς βυζαντινός ωραίος. Θεολόγος καθηγητής. Ήταν ανθυπολοχαγός με το στρατό και τον σκότωσαν οι αντάρτες (...) Όσ' έπαιρναν γράμματα, σπούδαζαν. Στην ηλικία τ' δικιά μ' και πιο μπροστά ακόμα.» (Γ. Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

«Εργατικοί άνθρωποι, πολύ. Δεν ήταν τεμπέλ(η)δες, πολύ εργατικοί (...) Κι έδ(ι)ναν ξ(υ)νόγαλο στο Γύφτο, και χόρευαν αυτοί ... Έπαιζε λαούτο ο Μπεκάρ(η)ς. "Ε, πανάθεμά το! Εμείς έχουμε τα καλά όλα και μια φορά δεν μπορούμε να τραγ(ου)δήσουμε και να χορέψουμε. Αυτοί μ' ένα κύπελο τραχανά η ξ(υ)νόγαλο χορεύουν.." έλεγ' ο Τζιωμάρ(η)ς.» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

Συμπερασματικά, η στατική θεώρηση του συστήματος αξιών της κάθε ομάδας, θα μας οδηγούσε στο να περιγράψουμε στερεοτυπικά τα εθνοτικά όρια ανάμεσά τους και να διαπιστώσουμε, φυσιολογικά, τις ελάχιστες δυνατότητες για σύγκλιση μεταξύ τους. Ωστόσο στερεοτυπική θεώρηση σημαίνει ιδεολογικά φορτισμένη θεώρηση: στην πραγματικότητα το σύστημα των προτύπων συμπεριφορών δεν ήταν παρά ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο γίνεσθαι. Κι αυτή η μεταβολή είναι ανιχνεύσιμη στη μακρά διάρκεια, όπως φαίνεται και από το υλικό που παραθέσαμε.

7) Καταγωγή των εθνοτικών ομάδων και φιλολογία περί καταγωγής

Θα κλείσουμε την αναφορά μας στην πολιτισμική διαφοροποίηση μεταξύ των ομάδων που μας απασχολούν, με την εξέταση του ζητήματος της καταγωγής τους. Ο όρος «καταγωγή» μπορεί να νοηθεί με δύο διαφορετικούς τρόπους: Καταρχήν περιγράφει τη βιολογική σχέση ανάμεσα σε κατιόντες απογόνους και ανιόντες

προγόνους, οι οποίοι συνιστούν έτσι μια συγγενική ομάδα. Με την έννοια αυτή, όταν αναζητούμε την καταγωγή μιας εθνοτικής ομάδας, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι αποτελεί μια διευρυμένη συγγενική ομάδα με κοινό πρόγονο ή προγόνους από κάποια συγκεκριμένη περιοχή.

Στην πραγματικότητα όμως κάτι τέτοιο είναι αδύνατον να επαληθευτεί, τουλάχιστον με τις μεθόδους των κοινωνικών επιστημών, από τη στιγμή που στη συλλογική μνήμη της ομάδας δεν καταγράφονται συνήθως τέτοιου είδους πληροφορίες που να ξεπερνούν το όριο των τεσσάρων γενεών. Το όριο αυτό, άλλωστε, καθορίζεται από το γενικό κανόνα της προσφυγής έξω από τη συγγενική ομάδα προκειμένου να αναζητηθεί σύζυγος, λόγω της απαγόρευσης της αιμομιξίας.

Όπου όμως η ανασύσταση γενεαλογικών δέντρων αποβαίνει άκαρπη για την απόδειξη της κοινής καταγωγής, επιστρατεύονται συνήθως δευτερογενείς πληροφορίες που προέρχονται από τη μελέτη των κοινωνικών και γενικότερα πολιτισμικών εκδηλώσεων μιας ομάδας. Τέτοιες εκδηλώσεις είναι η γλώσσα, τα ήθη και έθιμα, οι προφορικές παραδόσεις κ.λπ. Στην περίπτωση αυτή όμως ο όρος «καταγωγή» χάνει το βιολογικό του υπόβαθρο και προσδιορίζεται πολιτισμικά, με αποτέλεσμα όχι την κυριολεκτική, αλλά τη μεταφορική του χρήση.

Όταν, επομένως, η παρουσία κοινών πολιτισμικών χαρακτηριστικών σε μια ομάδα ανθρώπων ερμηνεύεται με την αναγωγή σε μια παλαιότερη κοινή συγγενική ομάδα βιολογικής καταγωγής, η μεταφορική χρήση του όρου είναι προφανής. Στην κοινωνική ανθρωπολογία το φαινόμενο αυτό περιγράφεται ως “family metaphor” ή “origin metaphor” και αναφέρεται στην επίκληση πλασματικής συγγένειας από άτομα που συνιστούν μια ομάδα με γενικά ομοιόμορφες πολιτισμικές εκδηλώσεις ³⁶.

Για τους Ζαγορίσιους η αναμόχλευση της οικογενειακής μνήμης είναι συνήθως αρκετή για να τεκμηριωθεί η βιολογική ασυνέχεια. Άτομα από την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, συνήθως άρρενες, εντάσσονταν στο πληθυσμιακό δυναμικό των κοινοτήτων κατά κανόνα ως «σώγαμπροι», καθώς λόγω του ταξιδιωτισμού, η λειψανδρία φαίνεται πως έπαιρνε σοβαρές διαστάσεις. Κάποτε μάλιστα η διαδικασία αυτή δεν αφορούσε μεμονωμένα άτομα, αλλά ολόκληρες οικογένειες που συνήπταν

³⁶ Βλ. ενδεικτικά Roosens, 1994 σ. 85-86. Στο μύθο της καταγωγής αναφέρονται και οι De Vos – Romanucci (1982: 364) διακρίνοντας δύο εθνογενετικούς τύπους, εκείνον της αυτοχθονίας (autochthonous myth) κι εκείνον του ταξιδιού (“the journey” myth).

επιγαμίες στο Ζαγόρι ή εντάσσονταν στο σύνολό τους στο πλαίσιο της κοινότητας. Οι μαρτυρίες που ακολουθούν είναι οι πιο χαρακτηριστικές :

«Η μητέρα μου ήταν απ' το Καπέσοβο. Ήταν κόρη του Αριστοτέλη του Βάντζιου. Ο Αριστοτέλης ο Βάντζιος ήταν δάσκαλος, καθηγητής, κάτ' τέτοιο. Αυτός ταξίδευε στη Σμύρν'. Η μάνα μ' γεννήθ(η)κε στη Σμύρν'. Ήρθαν απ' τη Μ. Ασία εδώ. Αυτός ο παππούς είχε πολλά αδέρφια. Η καταγωγή τ(ου)ς ήταν απ' τη Βελτισία, Κληματιά σημερινή. Υπάρχουν ακόμα συγγενείς στ' Βελτισία. Ο Αριστοτέλ(η)ς ήρθε γαμπρός στο Καπέσοβο, παντρεύ(η)κε τη γιαγιά τη Λέν'. Είχε κι άλλα αδέρφια. Ένας ήταν στο Τσεπέλοβο, επίσης γαμπρός, ο οποίος είχεν ένα παιδί που το 'λεγαν Γιάνν'. Αυτός δεν ήθελε να λέγεται Βάντζιος και άλλαξε το επίθετο και το 'κανε Χατζόπουλος, πήρε το όνομα απ' τον παππού τον άλλο, τ(η)ς μάνας τ'. Είχαν κι άλλους συγγενείς. Ένας άλλος έμνεισκε στα Γιάννενα και ο γιος τ' ο Κώστας ήταν γαμπρός στο Μονοδέντρ' (...) Ο παππούς μ' απ' τον πατέρα μ' είχεν μια αδερφή που τ(η)ν έλεγαν Χαρίκλεια. Αυτή ήταν ανύπαντρ' κι έμνεισκ' εκεί στο χωριό, μαζί μας. Αυτή μου είχε πει ότι η οικογένειά μας κατάγεται απ' (τη)ν Κόν(ι)τσα. Δε θ(υ)μάμαι ακριβώς πώς λεγόταν το επίθετο – ούτε το επίθετο αυτό ήταν δικό μας, ύστερα το 'βγαλαν - και ήρθε και εγκαταστάθ(η)κε στο Βραδέτο. Τώρα, γαμπρός ήρθε ο παππούς, πώς ακριβώς έγινε δεν ξέρω...» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Ο πατέρας μου καταγόταν από τη Δωδώνη, απ' το Λιποχώρι. Ήρθαν στη Μπούλτση (Ελάτη) ο πατέρας του και η μάνα του να εργαστούν. Ο πατέρας του Γιάννης, η μητέρα του Μαρίνα. Εγκαταστάθ(η)καν εκεί, πλήρωσαν σπίτ' σ(τη)ν αρχή. Βοσκούσαν και ζώα και τέτοια, έκαναν διάφορες δουλειές. Είχαν τέσσερα αγόρια και δύο κορίτσια. Ο ένας μπήκε στη χωροφυλακή, ο μπαμπάς, ο μεγάλος ήταν δάσκαλος, ο Κώστας, ο άλλος ήταν ταχυδρομικός, ο Μίχος, κι ο μικρός, ο Τέλης, πήγε κι αυτός στη χωροφυλακή. Ο ένας παντρεύ(τη)κε στη Μπούλτση, ο άλλος πήρε γυναίκα απ' το Σκαμνέλ', Ζαγορίσιες και οι δυο, κι ο πατέρας μ' ήρθε εδώ, στο Μονοδένδρι γαμπρός. Η μάνα μ' ήταν μοναχοκόρη.» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«Η καταγωγή των Βασδεκαίων είναι από τη Θεσσαλία, από τη Μαγνησία, απ' τα χωριά του Πηλίου, και είναι απόγονοι των Μπαζντεκαίων - όχι Βασδέκης, αλλά Μπαζντέκης - που όταν έκαμαν την επανάσταση του 1821 ξεσηκώθηκαν αυτοί. Όταν κατεστάλη η επανάσταση, ο ένας ο παππούς έφυγε και ήρθε προς τα δω. Αυτά μου τα 'λεγε ένας Βασδέκης, που του τα 'λεγε μια συμπεθέρα του γριά πάνω στα βουνά του Πηλίου.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

Ανάλογες διαπιστώσεις, όμως, μπορεί να κάνει κανείς και για τους Σαρακατσάνους. Παρά το γεγονός ότι γενικά επικαλούνται την κοινή τους καταγωγή, διαπιστώνονται κι εδώ σοβαρές αντιφάσεις, που θα μπορούσαν να κωδικοποιηθούν σε τρεις κατηγορίες: στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι αντιρρήσεις των Σαρακατσάνων της περιοχής σχετικά με τον υπολογισμό του αριθμού τους από τη Χατζημιχάλη³⁷. Σε μια δεύτερη κατηγορία θα μπορούσαμε να εντάξουμε τις ευθείες αναφορές για «σαρακατσανοποίηση» χωρικών, όπως οι περιπτώσεις των οικογενειών Κοντοδήμου, Πανταζή, Καραμπά, Χασκή και Σιντόρη που σημειώνονται από το Μακρή (1990 : 41). Τέλος ενδεικτική για την ύπαρξη μιας τρίτης κατηγορίας αντιφάσεων είναι και η περίπτωση του πληροφορητή Μ. Χ. που επιλέγει την ταυτότητα του Σαρακατσάνου λόγω της καταγωγής της μητέρας του, όπως ο ίδιος επισημαίνει³⁸.

Είναι επομένως ανιχνεύσιμοι οι μηχανισμοί εκείνοι, μέσω των οποίων διαταράσσεται η ευθύγραμμη βιολογική ακολουθία τόσο για τους Ζαγορίσιους όσο και για τους Σαρακατσάνους. Αυτό όμως που φαίνεται να έχει μεγαλύτερη σημασία δεν είναι τόσο η ίδια η βιολογική καταγωγή όσο η επίκλησή της, η ιδεολογική με άλλα λόγια αξιοποίησή της. Μέσα από γενικεύσεις, ακόμη και προφανείς αντιφάσεις, επιδιώκεται να καταδειχθεί η συνέχεια της ομάδας ή η σύνδεση των ατόμων μ' αυτήν, ενώ αντίστροφα, από τους θεωρούμενους ως ήδη ενταγμένους στην ομάδα εκδηλώνονται τάσεις αποκλεισμού των αμφίβολων περιπτώσεων, ώστε να

³⁷ Βλ. ενδεικτικά τις διορθώσεις που κάνει ο Μακρής (1990:114) και την κριτική που ασκεί ο Τσουμάνης (1981:50-51). Σύμφωνα πάλι με τον Μποτό (1982:359) οι εκτιμήσεις της Χατζημιχάλη είναι πολύ μετριοπαθείς, γιατί οι Σαρακατσάνοι ήταν πολύ περισσότεροι.

³⁸ Βλ. τη σχετική μαρτυρία στη σ. 111.

διαφυλαχθεί η βιολογική της «καθαρότητα». Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες ενδεικτικές μαρτυρίες :

«Ο μπαμπάς μ' ήταν Ζαγορίσιος, ασ' τον στην καταγωγή, Σουλιώτ(η)ς. Εδώ γεννήθ(η)κε αυτός, ο παππούς μ' ήρθε από κει. [Θεωρούνταν από τους υπόλοιπους ως Ζαγορίσιος;] Ζαγορίσιος, όχι, κανένας δεν είπε... Κι ήταν κι απόγονος των Ριζαρών. Από πατέρα ήμασταν συγγενείς: με τ' γυναίκα τ' Κατσιαδήμα, με τ(ου)ς Κιτσαίους, με τ(ου)ς Κονιαραίους, με τον Τσίμα. Ήταν όλοι σόι αυτοί. Αφού ο Τσίμας, όταν ήρθε η Ροδία, η γυναίκα μ', "νόφ'" τ' φώναζε. Ήταν από καλό σόι ο πατέρας μ', ενώ η μάνα μ' ήταν Σαρακατσιάνα.» (Γ. Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

«[Ο πατέρας σου όμως δε θεωρείται από τους Σαρακατσάνους "βέρος" Ζαγορίσιος. "Αυτός ήταν απ' τη Λάκα" λένε...] Ναι, ναι, του το 'λεγαν αυτό. Αφού δεν ήθελαν να βάλουν το Σάββα στη Ριζάρειο. [Του το 'λεγαν και οι Ζαγορίσιοι αυτό;] Περ(ι)σότερο οι Ζαγορίσιοι. Τον είχαν, τον εκτιμούσαν, αλλά του 'λεγαν κι όλας. Και του Μπαλάσκα επίσης.» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«(Δ.Α.) Ο Βασδέκης κι ο Βαταβάλης ήτανε τόσο πολύ παλιοί στη Βίτσα, που εμείς δεν ξέρουμε καθόλου την ιστορία τους. Εμείς ήρθαμε το '30 εδώ, αυτοί ήτανε... Πάντως εδώ οι δικοί μας δεν τους κατατάσσουν στους Σαρακατσαναίους.

(Α.Α.) Λόγω του ότι μπλεχτήκανε κι αυτοί με (τη)ν κτηνοτροφία σε μεγάλο βαθμό κι άρχισαν να ντύνονται έτσι, λόγω της δουλειάς τ(ου)ς, να τ(ου)ς χρεώσουμε κι αυ(του)νούς μετά ότι ήταν Σαρακατσαναίοι;...

(Δ.Α.) Δε νομίζω. Εγώ απ' ό,τι έχω ακούσει, δε νομίζω ότι ήταν αυτοί Σαρακατσάνοι. Απλώς ασχολούνταν με (τη)ν κτηνοτροφία κι ήταν πολύ μεγάλοι τσελιγκάδες.» (Δ. Α. 48 ετών - Α. Α. 46 ετών, Σαρακατσάνοι, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

«Διαβάζοντας σ' ένα γέρο Σαρακατσάνο τους στατιστικούς πίνακες του πληθυσμού των Ηπειρωτών Σαρακατσαναίων που περιέχει ο Α' τόμος του έργου της Αγγ. Χατζημιχάλη "Οι Σαρακατσάνοι", ο γέρος μου απάντησε χαρακτηριστικά ως εξής: "Τι μας έκανε αυτήν η γυναίκα, ορέ παιδί, μας λόβιασε π' μας ανακάτωσε με τους Κουτσόβλαχους και τσ' Καραγκούνηδες". Τα είπε αυτά ο γέρος γιατί πολλούς Συρρακιώτες, Προσβαλίτες και Αρβανιτόβλαχους τους θεωρεί Σαρακατσαναίους.» (Χρ. Τσουμάνης, «Σαρακατσαναίοι», Δελτίο Κέντρου Ερευνών Ζαγορίου 2 (1981) σ. 51)

Η ιδεολογική αξιοποίηση της καταγωγής γίνεται περισσότερο σαφής όταν η συζήτηση αφορά την ονομασία των ομάδων και ειδικότερα τον προσδιορισμό των Σαρακατσάνων. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, οι Ζαγορίσιοι αναφέρονταν στους Σαρακατσάνους με το γενικότερο προσδιορισμό «βλάχου»³⁹, κάτι που άλλωστε είναι καταφανέστατο στις αφηγήσεις και των Ζαγορίσιων πληροφορητών. Αλλά και οι Σαρακατσάνοι, όπως δηλώνουν, χρησιμοποιούσαν ευρύτατα την ονομασία αυτή για να αυτοπροσδιοριστούν, και μόνο κατά τις τελευταίες δεκαετίες «τ' αξιοποίησαν οι νέοι» το όνομα «Σαρακατσάνου», γιατί «το βρήκαν στα χαρτιά».

Από τις μαρτυρίες που ακολουθούν, είναι ανιχνεύσιμη μια διαλεκτική διαδικασία, μέσω της οποίας διαμορφώνεται μια καινούργια συνείδηση, αφού «οι Σαρακατσαναίοι τώρα άρχισαν να ανακαλύπτονται σαν Σαρακατσαναίοι». Στη διαλεκτική αυτή διαδικασία είναι, απ' ό,τι φαίνεται, καθοριστικός ο ρόλος των ίδιων των ερευνητών⁴⁰, αλλά πλέον και των μέσων μαζικής ενημέρωσης :

«Οι Σαρακατσάνοι είναι μία, κατά τη γνώμη μου, καθαρά ελληνική φυλή. Απόδειξη ότι μιλάνε την ελληνική γλώσσα τελείως καθαρά και με λίγους ιδιοματισμούς. Περισσότερους βλέπουμε στην Κρήτη, στη Μακεδονία... παρά στους Σαρακατσαναίους τους βλάχους. Τους "βλάχους" λέω, γιατί οι Σαρακατσαναίοι τώρα άρχισαν να ανακαλύπτονται σαν Σαρακατσαναίοι. Εμείς, ειδικά η φυλή μας, μεταξύ μας δε λέγαμε ότι είμαστε Σαρακατσαναίοι, παρά

³⁹ Βλ. σχετικά και σημείωση 18 του κεφαλαίου Β.

⁴⁰ Είναι ενδεικτικός ο χαρακτηρισμός «μάνα των Σαρακατσαναίων» που αποδίδεται από τους Σαρακατσάνους στην Αγγελική Χατζημιχάλη. Βλ. σχετικά *Σαρακατσαναίοι, Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου Σαρακατσαναίων Ελλάδος και Διασποράς*, Αθήνα 1996 σ. 7.

λέγαμε ότι είμαστε “βλάχοι”. Έτσι αυτοπροσδιοριζόμασταν. [Αυτό σας το επέβαλαν οι άλλοι ή από μόνοι σας;] Τώρα ακριβώς δεν μπορώ να το ξέρω... [Εδώ στη Λάιστα συμβαίνει το εξής οξύμωρο: οι ντόπιοι Λαϊστινοί, οι οποίοι είναι βλαχόφωνοι, λέγανε “οι βλάχοι” και εννοούσαν τους Σαρακατσάνους...] Ναι, ακριβώς. Ίσως τώρα τελευταία, από διάφορες μελέτες που έχουν γίνει, έχουν σχηματίσει πλέον οι Σαρακατσιαναίοι την εντύπωση ότι δεν είναι Βλάχοι, αλλά ανήκουν σε μια άλλη φυλή, η οποία δεν ανήκει στους Βλάχους, αλλά ανήκει ακριβώς σ’ αυτή τη σαρακατσιαναϊκή φυλή. Αυτοπροσδιορίζονται λοιπόν τώρα τελευταία ως Σαρακατσιάνοι.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα Συνέντευξη 8/8/99)

«[Εσείς εκείνα τα χρόνια προσδιοριζόσασταν μεταξύ σας ως Σαρακατσάνοι ή αποδεχόσασταν εκείνο το “βλάχοι”;] Σαρακατσάνοι, όλοι. [Γιατί μου έλεγαν ότι στο Βραδέτο π.χ. δεν το ήξεραν το “Σαρακατσάνοι” οι Βραδετινοί...] Δεν είχε βρει τότες όνομα, είχε μείν’ το βλάχικο. Μετά τ’ αξιοποίησαν οι νέοι, μετά τον πόλεμο. Το βρήκαν στα χαρτιά. Γιατί κάποτε είχε έρθ’ κι εδώ μια καθηγήτρια, δεν ξέρω τι ήταν, και μιλήσαμε. Ήμουν και πρόεδρος. Και μου είπε για τ(ου)ς Σαρακατσιαναίους ότι ήταν - λέει - οι πρώτοι Έλληνες! Αυτό ήταν απίστευτο! Γιατί έζ(η)γαν - λέει - στα βουνά και δεν έπεσαν στα χέρια των Τούρκων, γι’ αυτό και λέγονται “Σαρακατσιαναίοι”: λέει το “καρά” είναι μαύρος... Μο’ λεγε πολλά, έκατσ’ εδώ δυο ώρες, δεν τα συγκράτ(η)σα όλα, περί Σαρακατσάνων. Πού να τα ξέρουμε εμείς αυτά τα παλιά τώρα.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«(Δ.Α.) Το ντοκυμανταίρ της Ε.Ρ.Τ. ήταν πέρα για πέρα απαράδεκτο, γιατί έδειχνε μια κατάσταση τόσο πολύ ρόδιν’ που δεν είχε καμία σχέση. Ήταν οι Σαρακατσάν’, τώρα, οι γεροντότεροι, με άσπρη μπουραζάνα, με ρούχα πολύ άσπρα, σιδερωμένα, κι ερχόταν τώρα τα πρόβατα, ανέβαιναν απ’ τα χειμαδιά στα βουνά. Στην πραγματική κατάστασ’ αυτό δεν είχε καμία σχέσ’, γιατί οι άνθρωποι - ήταν τόσο σκληρή η δουλειά στο κοπάδι - δεν μπορεί να είσαι τόσο πολύ καθαρός. Δεν μπορεί ν’ αρμέγουν τα πρόβατα και να περνάν τα πρόβατα δίπλα σου και να τροχιένται στη μπουραζάνα τα πρόβατα και να είναι άσπρ’! Ή

αυτά που λέγαν ότι κάθονται, τώρα, και ψήνουν και τρώνε στο δρόμο... Γιατί δεν ήταν τα πράγματα καθόλου έτσι. Οι άνθρωποι, τους ανάγκαζε τόσο πολύ απ' τη μια μεριά οι καιρικές συνθήκες που δε σφάζαν...

(Α.Α.) Μα δε σφάζαν οι άνθρωποι ποτέ. Και οι καιρικές συνθήκες να το επιτρέπαν, δε σφάζαν. Μονάχα σ' ένα πανηγύρι και σ' ένα γάμο σφάζαν. Παρ' ότι είχαν δικά τ(ου)ς ... προϊόντα, προτιμούσαν να τα πουλήσουν, γιατί δεν έβγαιναν οικονομικώς. Το σφάξιμο που κάναν ήταν σ' ένα γάμο, σ' ένα πανηγύρι και τ' Λαμπρή. Όλα τ' άλλα τα πήγαιναν για πούλημα. Και τα βούτυρα και τα τυριά όλα για πούλημα τα 'χαν. (...)

(Δ.Α.) Ο τσέλιγκας ήταν...άσχετα αν τώρα ορισμένοι γράφουν και αρθρογραφούν ότι ήταν αυτός που φρόντιζε τους αδυνάτους Σαρακατσαναίους για να περάσουν κι αυτοί καλά... Καμιά σχέση δεν έχει αυτό (με την πραγματικότητα). (...) Τους έδινε ό,τι είχε αυτός ευχαρίστηση. Ούτε λογαριασμούς, ούτε τίποτα. Τα ζώα του τζιομπάνου "έπιαναν" όσα ήθελε ο τσέλιγκας, όσα έβαζε ο τσέλιγκας⁴¹.» (Δ. Α. 48 ετών – Α. Α. 46 ετών, Σαρακατσάνοι, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

«Το "βλάχος" το λένε με την έννοια του κτηνοτρόφου, γιατί ξέρετε πολύ καλά ότι οι Βλάχοι με τους Σαρακατσαναίους είναι μια άλλη λαότητα. Οι Βλάχοι έχουν και τη βλαχική γλώσσα. Οι Σαρακατσαναίοι μιλάν μόνο ελληνικά. Αλλά υπό την επαγγελματική έννοια, όλοι ονομάζονταν "βλάχοι". Πράγμα που και οι ίδιοι οι Σαρακατσαναίοι, αφού τους έλεγαν "οι βλάχοι, οι βλάχοι" το αποδέχτηκαν κι αυτοί κι έλεγαν "οι βλάχοι". Αλλά πάλι μέσα τ(ου)ς έλεγαν: "Τι

⁴¹ Οι απόψεις αυτές έρχονται σε αντίθεση με όσα αναφέρει για το ίδιο ζήτημα ο Καραβίδας (1931: 37), όταν γράφει για τον τσέλιγκα ότι «αποδίδει εις τους σμίχτες του ως καλός διαχειριστής ό,τι αναλογεί εκάστω επί τη βάσει του ποιμνίου του και της εργασίας του(...)» και για το τσελιγκάτο ότι «εξασφαλίζει την απόλυτον ψυχικήν επί του έργου ενότητα των μελών (...) εξασφαλίζει ακόμη διά τους μικροτέρους σμίχτες συνεταίρους μίαν άτοκον και ασφαλή διά τα απαραίτητα τρόφιμα και άλλα έξοδα πίστωσιν(...)». Η σκέψη του Καραβίδα, ενταγμένη στο πλαίσιο του «κοινοτισμού», του «ποπουλισμού» και της «μικροαστικής νομοτέλειας» (Δαμιανάκος 1990: 61), καθώς αναζητεί μια ενδιάμεση οδό μακριά από τον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό, παραγνωρίζει τις ταξικά οργανωμένες σχέσεις που παρουσιάζει το τσελιγκάτο. Διαφωτιστική ως προς το ζήτημα αυτό είναι η ανάλυση που επιχειρεί ο Νιτσιάκος (1987: 278): «Η οργάνωση του τσελιγκάτου βασιζόταν στην αρχή της συμπληρωματικότητας κεφαλαίου και εργασίας. Ο τσέλιγκας διέθετε το ζωικό κεφάλαιο, τις βοσκήσιμες εκτάσεις και πιστωτικές διευκολύνσεις, ενώ οι συμβαλλόμενοι τσομπάνηδες πρόσφεραν την εργατική τους δύναμη και οι σμίχτες εργατική δύναμη συν το ζωικό κεφάλαιο που διέθεταν.» (οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου). Πάντως ως ταξικά ομοιογενή ομάδα χαρακτηρίζει τους Σαρακατσάνους και ο Παπαταξιάρχης (1990: 148)

μας λέν τώρα βλάχους, αφού λέξη βλάχικη δεν ξέρουμε!”» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

Από τους μηχανισμούς αυτούς δεν εξαιρούνται, φυσικά, οι Ζαγορίσιοι, οι οποίοι άλλωστε αυτοπροσδιορίζονταν ως τέτοιοι ήδη από πολύ παλιότερα, τουλάχιστον από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, όταν ο Λαμπρίδης δημοσίευε τα «Ζαγοριακά» του συσπειρώνοντας τους ταξιδεμένους της διασποράς. Η ίδια διαδικασία ακολουθείται και σήμερα μέσω συλλόγων και περιοδικών εκδόσεων, ενώ αξιοσημείωτη είναι η επίδραση που ασκείται από Ζαγορίσιους συγγραφείς, κατά κανόνα ερασιτέχνες λαογράφους, στη διατήρηση, τη διαμόρφωση ή και την «επινόηση»⁴² της ζαγορίσιας ταυτότητας κυρίως σ’ όσους διαβιούν πλέον εκτός Ζαγορίου. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της λειτουργίας μας δίνει η αφήγηση του πληροφορητή Γ. Μ. από τη Λάιστα, συγγραφέα ενός βιβλίου για το χωριό του που είχε μεγάλη απήχηση στους εκτός Λάιστας συγχωριανούς του :

«Οι Λαϊστινοί λένε “απ’ το Ζαγόρι”, βέβαια, Ζαγορίσιοι αισθάνονται. Αλλά βέβαια εκεί στη Βόρεια Ελλάδα γίνονται γλέντια Ηπειρωτών, δε γίνονται γλέντια Ζαγορίσιων. Και συμμετέχουν. Περισσότερο το “Ηπειρος” πηγαίνει παρά το “Ζαγόρι”, είμαστε Ηπειρώτες. Γιατί το Ζαγόρι δεν είναι πολύ γνωστό. Εκεί στη Χρυσούπολη που ’χω εγώ ένα κατάστημα, ο δρόμος μπροστά λέγεται “οδός Ζαγορίου”. Πλατεία Μακεδονίας και οδός Ζαγορίου. Όπου ακούν το “Ηπειρώτης” μπαίνουν, το “Ηπειρώτης” τους καλύπτει αυτούς και το “Ζαγόρι”, το “ηπειρώτικο γλέντι”. Ο άλλος ο Τοπάλης που με κάλεσε σήμερα, γράφει στο αρτοποιείο του απ’ έξω “Ηπειρος”. Και του λέω: “Γιατί δε γράφεις Ζαγόρι;” Ενώ εγώ είχα βρει μια φωτογραφία - θα τη δεις στο βιβλίο μου - όπου ήταν ο παππούς του το 1922, κάπου εκεί. Ήταν παλιά φωτογραφία κι απάνω είχε πουρί. Πήρα και το ’ξυσα με ξυραφάκι και τι ανακάλυψα από κάτω;

⁴² Ο Ε. Hobsbawm (1995: 1-14) χρησιμοποιεί τον όρο “invented tradition” για να περιγράψει μια παράδοση (με σαφώς ιδεολογικό χαρακτήρα) που διακρίνεται τόσο από τις συνήθειες και τα έθιμα (customs) μέσω των οποίων κατασκευάζεται, όσο και από τις αντικειμενικές εκείνες συνήθειες (convention and routine) που προκύπτουν από την οικονομική δραστηριότητα μιας ομάδας (γι’ αυτό και ανήκουν περισσότερο στη «βάση» παρά στο «εποικοδόμημα», όπως τονίζει). Με δεδομένη την ανάλυση αυτή, αλλά και τη χαλαρή πλέον σχέση των εκτός Ζαγορίου Ζαγορίσιων με τον τόπο καταγωγής, η παράδοση την οποία χρησιμοποιούν για να αυτοπροσδιοριστούν ως «Ζαγορίσιοι», έχει σαφώς ιδεολογικό χαρακτήρα και μπορεί να χαρακτηριστεί ως “invented tradition”.

“Αρτοποιείον το Ζαγόριον” Τότε. “Τα βλέπεις;” του λέω. “Ο παππούς!” λέει... Και διατηρούν αρτοποιείο από τότε και το συνεχίζουν τα παιδιά του. Πάμπλουτοι, έχουν κατακτήσει όλη τη Χρυσούπολη μέσα. Και γράφει “Ηπειρος” τώρα. Γιατί το Ζαγόρι έχει ξεχαστεί. Αυτοί που ήρθαν μετά δεν ήξεραν τι θα πει “Ζαγορίσιος”. Χρειάζεται μια προσπάθεια προς τα έξω για το Ζαγόρι, γιατί έχουμε κλειστεί εδώ μέσα και ορισμένοι το μπερδεύουν με τη ...Ζαγορά! Και τα λές αυτά εδώ κι είναι σα να μιλάς ...κινέζικα!» (Γ. Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

Αναφερθήκαμε ως τώρα στην ιδεολογική αξιοποίηση της καταγωγής των Σαρακατσάνων και των Ζαγορίσιων, γιατί οι ομάδες αυτές παρουσιάζουν τέτοια δραστηριότητα στο ζήτημα αυτό. Αντίθετα, αμελητέα είναι η τάση των βλαχόφωνων να τονίζουν τη βλάχικη καταγωγή τους, παρ’ ότι την αποδέχονται. Κατά κανόνα, όπως είδαμε με τους Λαϊστινούς, προτιμούν να αυτοπροσδιορίζονται ως Ζαγορίσιοι, αν και η διαφορά στη γλώσσα εκλαμβάνεται συχνά ως ένδειξη διαφορετικής καταγωγής. Στις ίδιες μάλιστα αναφορές των πληροφορητών μπορούμε να διακρίνουμε και τα σπέρματα μιας άλλης ενδεχόμενης ταυτότητας :

«Γενικά οι βλαχόφωνοι δεν έχουν καμία σχέση με τους Ρουμάνους. Καμία σχέση. Διότι εμείς, μπορώ να σας πω, είμαστε παλιότεροι εδώ, παρά να σχηματιστεί το ρουμανικό κράτος. Βέβαια, είμαστε παλιότεροι. [Δηλαδή απορρίπτετε τη θεωρία ότι οι Βλάχοι ήρθαν απ’ τη Δακία κ.λπ.;] Τίποτε, καμία σχέση με τη Δακία, εμείς γεννηθήκαμε εδώ. Εδώ γεννηθήκαμε, εδώ ζούμε κι εδώ θα πεθάνουμε.» (Χρ. Δ. 90 ετών, Βωβούσα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«Αλλά ούτε κι οι Σαρακατσαναίοι είναι από μια περιοχή όλ’ . Πρέπ’ να ’χουν έρθ’ κι αυτοί απ’ αλλού. Όπως κι οι Βλάχοι: οι Βλάχοι από τούτ’ τ’ μεριά δεν ταιριάζουν με τ(ου)ς Βλάχους που ’ναι από κει ’πο πέρα. Υπάρχουν διαφορές μεγάλες, και σ(τη)ν προφορά και σ’ όλα. Από κάπ’ αλλού έχουν έρθ’ οι άλλοι, από κάπ’ αλλού έχουμ’ έρθ’ εμείς.» (Στ. Τ. 65 ετών, Ηλιοχώρι, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«[Οι Λαϊστinoί λένε τους Σαρακατσάνους “βλάχους”. Δεν είναι παράξενο αυτό;] Ναι, “βλάχους” τους λένε. Το “βλάχος” έχει μπερδευτεί τώρα. “Βλάχο” λες αυτόν που είναι πάνω στο βουνό, το Σαρακατσάνο, γιατί δεν μπορούσε να προσδιοριστεί. Άμα πεις “είμαι βλάχος”, θα νομίζουν ότι είσαι Σαρακατσάνος. Γι’ αυτό αποφεύγεται αυτό το πράγμα. Εγώ νομίζω “λατινόφωνο χωριό” είναι καλύτερα, όπως λένε “ελληνόφωνα χωριά” στην Κάτω Ιταλία. Άμα λες “βλαχόφωνα”, δεν ξέρει ο άλλος απ’ (τη)ν Αθήνα, τα μπερδεύουν.(...) Όσον αφορά τα επίθετα, εγώ τα χωρίζω σε δύο κατηγορίες: είναι εκείνα που προδίδουν λατινική καταγωγή και ετυμολογία και εκείνα που είναι ελληνικής ετυμολογίας. Εγώ για το δικό μου, “Μέρτζιος” δίνω την εξήγηση από τα ιταλικά: *commercio*= έμπορος στα ιταλικά, όπως ήταν και μια μεγάλη οικογένεια Μερτσάρη εδώ στα Γιάννενα, που ασχολούνταν με το εμπόριο. Παπατάδε, Χατζήδες, Οικονόμου κ.λπ., αυτά είναι ελληνικής προέλευσης. Υπάρχουν όμως κι άλλα, π.χ. Δεβελέγκας... Αυτό είναι μάλλον λατινιγενές: *De Lavenga* ίσως, κάπως έτσι (...) Και είχαμε και πολλά ονόματα τουρκογενή, λόγω του ξενιτεμού: Τοπάλης κ.λπ.» (Γ. Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

Τέλος, απουσιάζει εντελώς οποιαδήποτε δραστηριότητα εκ μέρους των Γύφτων που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αξιοποίηση της καταγωγής τους. Παρά το γεγονός ότι είναι εντοπίσιμοι, όπως και σε άλλο σημείο έχουμε σημειώσει, οι ίδιοι δεν αναφέρονται καθόλου στην καταγωγή τους, επιδιώκοντας να αυτοπροσδιορίζονται ως Ζαγορίσιοι. Άλλωστε όπως αναφέρει ο πληροφορητής Ε. Μ. στη σχετική μαρτυρία του, οι Γύφτοι προηγούνται των Σαρακατσάνων στην περιοχή, με αποτέλεσμα οι παλιότεροι απ’ αυτούς να μην αναγνωρίζονται καν, αφού θεωρούνταν ήδη από πολύ παλιά αφομοιωμένοι :

«Οι Γύφτοι είναι από πάρα πολλά χρόνια εγκατεστημένοι εδώ. Εγώ βλέπω ότι πρέπει να είναι εδώ από το 15^ο αιώνα οπωσδήποτε. Απ’ ότι έχω διαβάσει, πρέπει να ήταν από τότε. Δηλαδή, όταν έγινε το Βοϊνίκο, 1431, ήταν αυτές οι οικογένειες. Διότι ένα τραγούδι που λέει για το Σκαμνέλι, αν δεις από

ποιους συνοικισμούς συγκροτήθηκε το Σκαμνέλι, εντοπίζει ένα συνοικισμό που είχαν εγκατασταθεί Γύφτοι. Αλλά αυτή η εγκατάσταση έγινε προ πολλού. Άρα είναι γηγενείς εδώ, είχαν σπίτια στ(ι)ς άκρες των χωριών κ.λπ.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Πολλές φορές έλεγαν (οι Ζαγορίσιοι) - υπό τύπον...- “Άι , ορέ σκατόγυφτε!”. Δεν τ(ου)ς κακοφαίνονταν. Τώρα τ(ου)ς κακοφαίνεται, βέβαια. Αφού λέμε καμιά φορά “στα Γύφτ(ι)κα” και λέει η Σοφία “όχι Γύφτ(ι)κα, Άγιος Χαράλαμπος...” Και δεν το λεν ότι είναι Γύφτοι, δεν το παραδέχονται. Πρώτα – πρώτα άλλοι σπούδασαν, άλλοι είναι υπάλληλοι... Εξελίχθηκαν.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορία. Συνέντευξη 1/8/99)

Επιχειρήσαμε στο κεφάλαιο αυτό να εξετάσουμε τις σημαντικότερες όψεις της πολιτισμικής έκφρασης των ομάδων που μας απασχολούν, με στόχο να εντοπίσουμε τις διαφορές τους αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι ομάδες διαχειρίζονται τις διαφορές αυτές. Διαπιστώσαμε βέβαια αντικειμενικές αποκλίσεις, αυτές που οφείλονται κατά κανόνα στη διαφορετική προσαρμογή των ομάδων στους περιορισμούς του φυσικού περιβάλλοντος, και τις οικονομικές ή κοινωνικές όψεις, με τις οποίες εκφράζεται η προσαρμογή αυτή.

Ωστόσο, πέρα από τις διαφορές αυτές, διαπιστώσαμε επίσης την τάση για συμβολική / ιδεολογική αξιοποίηση του πολιτισμικού υλικού της κάθε ομάδας, μια διαδικασία που έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση συγκεκριμένων ορίων μεταξύ τους. Η διαμόρφωση αυτών των ορίων επιτρέπει τώρα να κατανοηθεί σαφέστερα και ο χαρακτηρισμός των ομάδων αυτών ως «εθνοτικών» ή «εθνοπολιτισμικών». Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα διερευνήσουμε τις πολιτικές όψεις της εθνοτικής διαφοροποίησης με άξονα τα σημαντικότερα γεγονότα της περιόδου που μας απασχολεί, και τη στάση των ομάδων απέναντι σ’ αυτά.

Κεφάλαιο Δ

Ιστορικές συγκυρίες και στάση των εθνοτικών ομάδων

Στο χρονικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται η παρούσα έρευνα, δηλαδή την περίοδο από το 1900 ως το 1970, στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, και κατά συνέπεια και στο Ζαγόρι, έλαβαν χώρα πολλά και σημαντικά ιστορικά γεγονότα. Πρόκειται ίσως για την πιο έντονη περίοδο στη σύγχρονη ιστορία της περιοχής, αφού σημειώθηκαν τόσο η ένταξή της στον εθνικό κορμό με τους Βαλκανικούς πολέμους, όσο και νέες στρατιωτικές επιχειρήσεις αργότερα στο πλαίσιο των δύο παγκοσμίων πολέμων.

Θα επιχειρήσουμε στο κεφάλαιο αυτό να εξετάσουμε τις στάσεις των ομάδων που μας απασχολούν απέναντι στα σημαντικότερα από τα γεγονότα αυτά, αφού όπως φαίνεται από το υλικό που συγκεντρώσαμε, σημειώθηκαν σημαντικές διαφοροποιήσεις και - σε ορισμένες περιπτώσεις - συγκρούσεις. Τα γεγονότα που θα μας απασχολήσουν είναι η ληστεία, η ρουμανική προπαγάνδα, ο Εμφύλιος πόλεμος και τέλος οι δημογραφικές μεταβολές των δύο πρώτων μετεμφυλιακών δεκαετιών.

1) Η περίοδος της ληστείας

Με τον όρο «ληστεία» προσδιορίζεται συνήθως από τους ιστορικούς ένα κοινωνικό φαινόμενο που εμφανίζεται ταυτόχρονα με την ίδρυση του ελληνικού κράτους και παύει να υφίσταται κατά το Μεσοπόλεμο. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα μεθοδολογικό εντοπισμό, μέσω του οποίου επιδιώκεται να εξεταστεί το φαινόμενο της ληστείας σε συνάρτηση με τη νέα κεντρική εξουσία που διαμορφώθηκε με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, αφού όπως διαπιστώνεται από τους μελετητές, η ληστεία αποτελεί συνέχιση της κλέφτικης και αρματολίκης παράδοσης που με τη σειρά της πηγάζει από την παμπάλαια παράδοση της ληστείας στα Βαλκάνια και τη Μ. Ασία. (Στ. Δαμιανάκος 1987 : 75)

Φορείς της ληστρικής δράσης σ' ολόκληρο το 19^ο αιώνα και ως το Μεσοπόλεμο υπήρξαν κατά κύριο λόγο οι νομάδες ή ημινομάδες κτηνοτρόφοι. Η στενή σχέση της ληστρικής συμμορίας με το τσελιγκάτο καθώς και η ομολογία

δομών που παρατηρείται ανάμεσα στους δύο αυτούς σχηματισμούς είναι σαφείς: από την εκμάθηση των τεχνικών «αποκτήσεως», όπως ονομάζει ο Καββαδίας (1991: 34) τη διαδικασία επωφελούς διαχείρισης των φυσικών υλικών, μέχρι τις πολιτισμικές πρακτικές και τις ηθικές αξίες που διακρίνουν από κοινού τον κόσμο των ληστών και τους νομάδες ή ημινομάδες κτηνοτρόφους (Δαμιανάκος 1987: 80-96) διαπιστώνεται η συμπληρωματική λειτουργία της ληστρικής δραστηριότητας ως προς την ποιμενική (Γ. Κολιόπουλος 1979: 251-253). Συχνά μάλιστα το τσελιγκάτο καθίσταται ο επενδυτικός φορέας της λείας, ενώ η συμμορία ο αναγκαίος κοινωνικός σύμμαχος του τσελιγκάτου στη διαρκή σύγκρουσή του με την περιβάλλουσα κοινωνία.

Στο πλαίσιο αυτό μπορούμε να εντάξουμε και δύο επιμέρους όψεις του φαινομένου, όπως η ζωοκλοπή, πρακτική αρκετά συχνή μεταξύ των νομάδων ή ημινομάδων κτηνοτρόφων, και η συσχέτιση της ληστείας με την εθνική δράση. Η ζωοκλοπή, η οποία ερμηνεύεται ως πολιτισμική πρακτική που παραπέμπει ευθέως στη ληστρική δραστηριότητα (Δαμιανάκος 1987: 87) συνδέεται με το ευρύτερο εθιμικό δίκαιο των ποιμενικών πληθυσμών, και ειδικά των Σαρακατσάνων¹, και συνοδεύεται από την ηθική επιβράβευση ως πράξη λεβεντιάς, όταν εκδηλώνεται στο πλαίσιο των παραδοσιακών κανόνων δικαίου (Καββαδίας 1991: 217-218). Στη δεύτερη περίπτωση, η στρατολόγηση ληστών για τη στελέχωση σωμάτων ατάκτων που διέσχιζαν την ελληνοτουρκική μεθόριο ως τους Βαλκανικούς πολέμους, παρείχε ένα ισχυρό ηθικό έρεισμα για τη διαιώνιση του φαινομένου της ληστείας. Η εθνική δράση, άλλωστε, αποτελούσε μια κοινωνική διέξοδο για τους ληστές που αποφάσιζαν να ενταχθούν στο επίσημο κοινωνικό πλαίσιο: πολύ συχνά η ανταμοιβή τους ήταν μια θέση στον επίσημο κρατικό μηχανισμό, το στρατό ή τη χωροφυλακή². Το τέλος των αλυτρωτικών διεκδικήσεων εξάλλου σηματοδοτεί και την αρχή για την οριστική πάταξη του φαινομένου στο Μεσοπόλεμο, είτε με διοικητικές πράξεις, όπως η εγκατάσταση των νομάδων κτηνοτρόφων, είτε με δρακόντεια κατασταλτικά μέσα (Δαμιανάκος 1987: 75).

¹ Βλ. σχετικά Campbell, 1964 σ. 206-207.

² Βλ. σχετικά Β. Γούναρης, 1996 σ. 158-163. Βλ. επίσης Κολιόπουλος, 1979 σ. 195-207, αλλά και σ. 212, όπου αναφέρεται ότι συχνά οι ληστές διορίζονταν ως Καπετάνιοι στο “Τούρκικο”. Για ένα ενδιαφέρον παράδειγμα από το Ζαγόρι βλ. Δαμιανάκος, 1987 σ. 71-74.

Οι εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις είναι απαραίτητες για να κατανοήσουμε πληρέστερα το φαινόμενο της ληστείας στο Ζαγόρι³. Παρά το γεγονός ότι η ληστεία ήταν σχεδόν ενδημική στην περιοχή ήδη από το 18^ο αιώνα, όπως επισημαίνει ο Λαμπρίδης (1889 β': 38, 67), η έκταση και η ένταση που έλαβε κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και ως την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, είναι αξιοσημείωτες. Κατά την περίοδο αυτή προκλήθηκε σημαντική φθορά τόσο σε χρήμα όσο πρωτίστως σε ανθρώπινο δυναμικό, αφού εκατοντάδες οικογένειες, κυρίως από το ανατολικό τμήμα, αναγκάστηκαν να εκπατριστούν⁴.

Οι φορείς της ληστείας στο Ζαγόρι προέρχονταν από τους νομαδικούς κτηνοτροφικούς πληθυσμούς της ευρύτερης περιοχής. Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα συμμορίες βλαχόφωνων ληστών και Σαρακατσάνων λυμαίνονταν την περιοχή, όπως αναφέρει ο Λαμπρίδης, σχολιάζοντας όμως παράλληλα πως οι βλαχόφωνοι ληστές προέρχονταν «εκ των υπέρ την δεξιάν του Αώου όχθην και εκτός του Ζαγορίου οικούντων Βλάχων». Αντίθετα οι Βλάχοι του Ζαγορίου επανειλημμένα απέδειξαν, κατά το Λαμπρίδη, τη διάθεσή τους να υπερασπίσουν όχι μόνο τα δικά τους χωριά αλλά και γενικότερα το Ζαγόρι από τις ληστρικές επιδρομές. Το επιφανέστερο παράδειγμα αυτής της στάσης ήταν η περίπτωση του οπλαρχηγού Νικολάου Δούβλη από τη Βωβούσα και των «ατρομήτων του Ζαγορίου Βλάχων» συντρόφων του (Λαμπρίδης 1889 β': 38, 55-56, 62-66).

Η στάση αυτή του Λαμπρίδη απέναντι στους Βλάχους του Ζαγορίου θα πρέπει βέβαια να ερμηνευθεί σε συνάρτηση και με το γενικότερο πλαίσιο της εποχής, αφού η βλαχόφωνη περιοχή του Ζαγορίου βρισκόταν στη δίνη της ρουμανικής προπαγάνδας, όπως είδαμε στην ιστορική εισαγωγή. Ωστόσο η βαθμιαία αστικοποίηση του ανατολικού βλαχόφωνου Ζαγορίου και η συρρίκνωση της εκεί νομαδικής κτηνοτροφικής δραστηριότητας σε οικόσιτη, φαίνεται να επιβεβαιώνουν τους ισχυρισμούς του: οι βλαχόφωνοι του Ζαγορίου διαφοροποιούνταν σημαντικά από τους υπόλοιπους βλαχόφωνους της ευρύτερης περιοχής ως προς τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά, κι αυτό αποδεικνύεται από τη φθορά που υπέστησαν από τις ληστρικές συμμορίες των υπόλοιπων βλαχόφωνων της βόρειας Πίνδου.

³ Σημαντικές πληροφορίες για τη ληστεία στο Ζαγόρι, ειδικά κατά το Μεσοπόλεμο, καταγράφει η τοπική εφημερίδα των Ιωαννίνων «Ηπειρωτική Ηχώ». Βλ. σχετικά Αυδίκος, 1993 σ. 57-58.

⁴ Βλ. σχετικά Δαλκαβούκης, 1999 σ. 27-28, όπου και βιβλιογραφία

Δε θα μπορούσε βέβαια να ισχυριστεί κανείς το ίδιο και για τους Σαρακατσάνους του Ζαγορίου. Οι πληροφορητές μας, Ζαγορίσιοι και Σαρακατσάνοι, επιβεβαιώνουν τη ληστρική δράση των νομάδων αυτών κτηνοτρόφων, επισημαίνοντας ταυτόχρονα τις διαδικασίες εκείνες που διευκόλυναν τη διεξαγωγή της ληστείας: παρόλο που σημαντικές ληστείες της εποχής είχαν ως δράστες Σαρακατσάνους, η εμπλοκή τους συνίστατο κυρίως στη διευκόλυνση άλλων ληστών, καθώς οι Σαρακατσάνοι ως «φυλαχτάδες» των Ζαγορίσιων και γενικότερα λόγω της εξοικειώσής τους με την περιοχή μπορούσαν να λειτουργήσουν ως «κολαούζοι». Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες χαρακτηριστικές αναφορές :

«Έχω μια μαρτυρία από μια γριά μεγάλης ηλικίας - όταν υπηρετούσα εγώ, το 1957, ήταν 80 – 90 χρονών – για τη ληστεία της Κανέτσαινας στο Κουκούλι: “Εγώ ήμουν κοπελίτσα στο Κουκούλι κι είχαμαν τα βουνά τα κουκουλιώτ(ι)κα. Καθίσαμε δυο χρόνια μέσα στο χωριό σε σπίτι νοικιασμένο, η οικογένεια του τσέλιγκα. Μετά άλλα δυο – τρία χρόνια βγήκαμε απάν’ και καθίσαμε στα βουνά. Κι όταν έγινε η ληστεία της Κανέτσαινας στο Κουκούλι, του Πλακίδα, η γυναίκα του Πλακίδα τους κατάλαβε ποιοι ήταν οι κλέφτες και πού πήγανε, γιατί στο χωριό η οικογένεια του τσέλιγκα καθότανε δίπλα της στο σπίτι κι ο τσέλιγκας είχε ένα γάιδαρο. Και τον γνώρισε αυτό το γάιδαρο από το γκάρισμα απάνω στο βουνό.” Όπως το ξέρουμε εμείς, από έρευνα που έκανα, τη γυναίκα του Πλακίδα, μαζί με την κόρη της, τις πήγανε στα κονάκια του Γιαννακού. Αυτά γίναν το 1897, κάπου τότε έγινε η ληστεία της Κανέτσαινας. (...) Πολλοί Σαρακατσαναίοι απ’ τα παλιά χρόνια ήταν φυλαχτάδες των Ζαγορισίων, των πλουσίων, και ξέρανε όλα τα κατατόπια του κάθε σπιτιού, του κάθε αρχοντικού, και τα κατατόπια του χωριού, τους δρόμους κ.λπ. Οι Σαρακατσαναίοι ως άνθρωποι ορεσίβιοι, άνθρωποι των όπλων, πρώτον απ’ την εποχή της κλεφτουριάς, τη μια χρονιά ήταν φυλαχτάδες, την άλλη ήταν κλέφτες. Και φέρνανε κλέφτες, ληστές, είτε απ’ το Ξηρόμερο είτε από τη Θεσσαλία είτε από τη Μακεδονία και κάνανε τις ληστείες, δηλαδή γνωστούς των άλλους απ’ την περιοχή που έμεναν το χειμώνα. Όταν ήταν στον Αστακό με τα πρόβατά τους το χειμώνα, γνώριζαν έναν άνθρωπο - εκείνη την εποχή άνθρωποι του σκοινιού και του παλουκιού ήτανε - (και του έλεγαν) “Ελάτε να

πάμε απάνω, να μη φαινόμαστε εμείς. Εμείς θα σας πούμε το πού και το πώς” κ.λπ. “Ξέρουμε τα σπίτια”. Τη ληστεία του Πλακίδα την έκαναν Σαρακατσιαναίοι με δυο – τρεις άλλους ξένους. Αυτοί (οι Σαρακατσάνοι) ξέρανε τα σπίτια, από πού θα μούνε κ.λπ. Ήταν “κολαούζοι” που λένε. Τη ληστεία του Ιουδά, ενός Εβραίου στο Κουκούλι, την κάνανε Σαρακατσιαναίοι. Αυτός δεν ξέρω πώς βρέθηκε στο Κουκούλι, ήταν μπακάλης, έμπορος... όλα μαζί. Κι έμενε στο Κουκούλι. Κάπου γράφει ο μακαρίτ(η)ς ο Λαζαρίδ(η)ς γι’ αυτόν. Εμένα μου ’πε το όνομα “Χριστοδουλάκος” κι άρχισα να ψάχνω να το βρω. Κι όντως λεγόταν Χριστόδουλος Γόγολος (ο δράστης), απ’ τους Σαρακατσιαναίους, ο οποίος είχε ζήσει χρόνια στο Κουκούλι, η οικογένειά του. Κάπου ήτανε τζιομπάνος, σε κάποιον τσέλιγκα.» (Χρ. Γ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 1/8/99)

Η «συμπληρωματική σχέση», άλλωστε, μεταξύ συμμορίας και τσελιγκάτου για την οποία έγινε ήδη λόγος, επιβεβαιώνεται και για το Ζαγόρι από τις αφηγήσεις των πληροφορητών. Όταν οι Σαρακατσάνοι δεν επιδίδονταν ευθέως σε ληστρική δράση, συνήθως παρείχαν άσυλο στους ληστές ανταποδίδοντας την επωφελή γι’ αυτούς «παρέμβαση» των ληστών στους θεσμούς της περιβάλλουσας κοινωνίας. Τέτοιοι θεσμοί ήταν οι κοινότητες, από τις οποίες οι Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι επιζητούσαν ευνοϊκή μεταχείριση, αλλά και η ίδια η αστυνομία ακόμη, όταν άρχισε η συστηματική καταστολή της ληστείας κατά το μεσοπόλεμο. Οι μαρτυρίες που ακολουθούν μας παρέχουν δύο ενδεικτικά παραδείγματα :

«Του Καπεσόβου το βουνό πιο παλιά το νοίκιαζαν, τ’ Γκουβουσιτίσα. Μο ’λεγ’ ο Σαραγιάνν(η)ς, Θεός σχωρέστον κι αυτόν, ήθελε ο Κολοβός ο κλέφτ(η)ς να βάλ’ κάποιον βλάχο (Σαρακατσάνο), ο οποίος το καλοκαίρ’ φαίνεται τον τάιζε ψωμί. Λοιπόν γίνονταν μια μέρα η συνεδρίασ’. Ήταν κι άλλ’ μέσα τσελιγκάδες να το “χτυπήσουν”. Τακ – τακ μπαίν’ μέσα (ο Κολοβός). “Πόσα θέλετε;” “Τόσο.” “Οποιος έχει καρδιά και δε φοβάται -λέει- ας πα’ να το χτυπήσ’.” Έμ(ει)ναν αυτοί, δεν μπόρεσαν να το χτυπήσουν. Ήταν ο Κολοβός, θα τ(ου)ς καθάρ(ι)ζε και τα πρόβατα κι αυ(του)νούς. Θέλω να σ’ πω, του Καπεσόβου το βουνό το ’δωναν σ’ εκείνον, ο οποίος περιέθαλπε τον Κολοβό.

Και του Καπεσόβου είναι το καλύτερο βουνό. Μ' τα 'λεγε ο Σαραγιάνν(η)ς αυτά.» (Γ. Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

«Μια χρονιά λοιπόν, εξαιτίας των Ρετζαίων, έκλεισαν φυλακή όλους τ(ου)ς τσελιγκάδες. “Γιατί φ(υ)λάτε τ(ου)ς κλέφτες;” Είπαν μία αυτοί, είπαν δυο “Εμείς δεν μπορούμε να μη τ(ου)ς φ(υ)λάξουμε. Ελάτε εσείς στο βουνό να τ(ου)ς πιάσετε.” Τ(ου)ς έβαλαν μέσα. Και ξεκινάν οι Ρετζιαίοι, τ' αδέρφια τα δυο, και ντύθ(η)καν σε πολιτικά ρούχα - τέτοια παλικάρια ήταν - και πήγαν στην πόρτα του ανώτερου των Ιωαννίνων, τ(η)ς αστυνομίας. Και την ώρα που αυτός έμπαινε στο σπίτι τ' το βράδ', τ(ου)ς ήρε σ(τη)ν πόρτα. “Καλησπέρα” τ(ου)ς είπε. “Καλησπέρα. Εσύ είσαι ο διοικητής τ(η)ς Χωροφυλακής εδώ;” “Εγώ είμαι.” “Μας γνωρίζεις εμάς;” “Δε σας γνωρίζω, παιδιά.” Εμείς είμαστε οι Ρετζιαίοι. ‘Αν(οι)ξ’ (τη)ν πόρτα να μπούμε μέσα.” ‘Αν(οι)ξε (τη)ν πόρτα, μπήκαν μέσα. “Είτε τ(ου)ς ανοίγεις αύριο το πρωί (τη)ν πόρτα να φύγουν να παν στα σπίτια τ(ου)ς, είτε το κεφάλ' σ'. Και να φύγεις, και σ(τη)ν Αθήνα να πας, θα σε βρούμε!” Το πρωί τ(ου)ς άν(οι)ξε, έφ(υ)καν οι τσελιγκάδες. Και πέθαναν δυο τσελιγκάδες μέσα στ' φυλακή. Απ' τ' στενοχώρια τ(ου)ς πέθαναν.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Η ανοχή και συχνά η αποδοχή εκ μέρους των Σαρακατσάνων των αξιών του ληστρικού κόσμου είναι εμφανής και από την υιοθέτηση της πρακτικής της ζωοκλοπής, όπως ήδη επισημάναμε, αλλά και γενικότερα της χαλαρής αναγνώρισης της έγγειαυς ιδιοκτησίας. Τέτοια φαινόμενα ήταν αρκετά συχνά και στο Ζαγόρι. Η ζωοκλοπή, βέβαια, λόγω κυρίως του εθιμικού της χαρακτήρα, αφορούσε πρωτίστως την ίδια τη σαρακατσάνικη κοινότητα, αν και συχνά, «άμα λάβαιναν», έκλεβαν ζώα και από Ζαγορίσιους, όπως αναφέρουν ορισμένοι πληροφορητές.

Οι καθημερινές προστριβές με τους Ζαγορίσιους προέρχονταν κυρίως από την αμφίβολη αποδοχή εκ μέρους των Σαρακατσάνων του ότι η έγγειαυς ιδιοκτησία ήταν μια «πραγματική» ιδιοκτησία: γι' αυτούς οι καρποί της γης ήταν αναπόσπαστο τμήμα του φυσικού πλούτου που δεν μπορούσε να ανήκει σε μεμονωμένα φυσικά πρόσωπα. Έτσι οι γεωργικές καλλιέργειες των Ζαγορίσιων υφίσταντο συχνά ακούσιες ή εκούσιες ζημιές από τα ζώα των Σαρακατσάνων ή και από τους ίδιους τους

Σαρακατσάνους. Η διαφορά της νοοτροπίας απηχεί εδώ τη βαθύτερη διάσταση που διαπιστώσαμε σχετικά με την προσαρμογή των μεν και των δε στο φυσικό περιβάλλον και την πρόσβασή τους στους φυσικούς πόρους. Ας παρακολουθήσουμε όμως τους πληροφορητές να προσεγγίζουν τα ζητήματα αυτά :

«Ε, ήταν και λίγο... έκλεβαν οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) Αναμεταξύ τ(ου)ς έκλεβαν. Έκαναν ένα γάμο; Έπρεπε να πα' να κλέψουν για να προκόψ' ο γάμος. Το 'χαν έθιμο. Εγώ παντρεύ τ(η)ν κοπέλα μ' σήμερα! Θα πα' να κλέψω το θ(ι)κό σ' το σφαχτό να μαγειρέψω... Άμα λάβαιναν, έκλεβαν κι απ' τ(ου)ς Ζαγορίσι'.» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«Καλά, ζωοκλοπές, έκλεβαν κάνα ζώο μεταξύ τ(ου)ς. Με τ(ου)ς χωριανούς δεν είχαν τέτοια πράματα. Τώρα, χάνονταν και χωριαν(ι)κά ζώα, αλλά ποιος ξέρ' αν χάθ(η)καν ή γκρεμίστ(η)καν ή τα 'κλεψαν. Αλλά μεταξύ τ(ου)ς κλέβονταν. Θ(υ)μάμαι ένα συγκεκριμένο παράδειγμα: ο παππούς μ' πήγε να κόψ' ξύλα. Θα 'ταν γέροντας, σαν τ'εμένα τώρα θα ήταν, και δεν μπορούσε να γυρίσ' το βράδ' στο χωριό και κοιμόνταν εκεί. Και συνέχιζε τ(η)ν άλλη μέρα κ.λπ. Και πέρασ' ένα κοπάδι πρόβατα από κει. Ο τζιομπάνος είχε κλέψ' ένα αρνί, προβατίνα ξέρω 'γω, τ(η)ν έσφαξε, άναψε φωτιά (τη)ν έψ(η)σε κι ... έδωκε και τ' παππού! "Πάρε, μπάρμπα – Κώστα, πάρε κι εσύ." Ε, πήρε κι ο μπάρμπα – Κώστας, τι να 'κανε. Δοκίμασε. Τολμούσε να πει; Αλλά ούτε και κανένας παραπονέθ(η)κε, γιατί αυτοί ίσως και να τα 'ξεραν μεταξύ τ(ου)ς ότι κλέβ' ο ένας τον άλλον. Δεν άκ(ου)σα να παραπονεθεί κανένας, να πει ότι μ' έκλεψαν κ.λπ. Μπορεί να το 'χασε και να είπε γκρεμίστ(η)κε ή ψόφ(η)σε κ.λπ. Γιατί σ' λέω ότι έκλεβαν πράγματι ο ένας απ' τον άλλον.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Όμως τα ζώα κάνουν ζημιές. Θα πήγαιναν και στο χωράφι και στο αμπέλι και στο τριφύλλι και στο κλαδερό. Ο Σαρακατσάνος σαν άνθρωπος ακτήμων - δεν είχε τίποτα - γινόταν το κεράσι, έπρεπε να πάει να το φάει. Το καρύδι, το σταφύλι, όλα τα οπωρικά... Αυτή ήταν μια ζημιά την οποία ο μεν Σαρακατσάνος την είχε: "Α, ορέ, δε θα φάω εγώ;" Τι, θα πήγαινε ν' αγοράσ'»

Από την άλλη μεριά όμως ο Ζαγορίσιος το έβλεπε ότι αυτό ήταν φθορά της περιουσίας του. Κι είχε δίκιο. Ετούτ' εδώ πού να το κατανοήσουν! Ήταν μια διαφορά νοοτροπίας τεράστια. Ο Σαρακατσάνος δεν είχε ποτέ γη, ούτε σπίτι. Επομένως δεν τη λογάριαζε και τόσο αυτή την περιουσία, κεράσια και μήλα και τέτοια. Εγώ ο ίδιος, παιδιά που ήμασταν στο Δημοτικό : “Πού να πάμε να φάμε κεράσια σήμερα;” Ούτε μας ενδιέφερε ποιανού ήταν. Και δεν το θεωρούσαμε ότι κάναμε και ζημιά.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

Ωστόσο η ταύτιση της ληστρικής δραστηριότητας στο Ζαγόρι με τους Σαρακατσάνους δεν είναι μόνο υπερβολική αλλά και παραπλανητική. Ανάλογη δραστηριότητα με αυτή των Σαρακατσάνων διαπιστώνεται και για τους Ζαγορίσιους κτηνοτρόφους και κυρίως τους τσελιγκάδες της Βίτσας. Οι πληροφορητές καταθέτουν συγκεκριμένες μαρτυρίες για τη συνεργασία τους με τους Ρετζαίους και την εμπλοκή τους σε ληστείες, απαγωγές ή και ανθρωποκτονίες που διαπράχθηκαν στο Ζαγόρι, με τη συνεργασία, κάποτε, και την κάλυψη συγγενών τους ή άλλων φτωχών Ζαγορίσιων που κατοικούσαν μέσα στα χωριά :

«Εμείς οι Μονοδεντρίτες διεκδικούσαμε με τ(ου)ς Βιτσ(ι)νούς τον Άη Λια, το μοναστήρ'. Οι Βιτσ(ι)νοί τότε τα κατάφεραν, με ποιο τρόπο δεν ξέρω, να κάνουν “προσωρινά μέτρα” για να πάρουν τον Άη Λια απ' το Μονοδέντρ'. Στ' Μπαία ήταν τότε ένας ειρηνοδίκης που λεγόταν Ατέσης. Αυτός ήρθε εδώ κι έγιναν τα “προσωρινά”. Αυτοί κατόρθωσαν και είχαν, όπως λέν τώρα, κι ένα βασιλικό διάταγμα υπογεγραμμένο ότι ο Άη Λιας είναι τ(η)ς Βίτσας.(...) Τέλος πάντων. Κι έγιναν τα “προσωρινά” στον Άη Λια. ... Πήγαμε όλοι. Τότε οι Ρετζαίοι τα 'χαν καλά με τ(ου)ς Μπαζντεκαίους. Όλες οι κλεψιές π' γένονταν, μέσα οι Μπαζντεκαίοι! Οι Ρετζαίοι έρχονταν και πριν να γίνουν αυτά. Γίνονταν αγιασμός όζω: κάτι άντρες πελώριοι στο ανάστημά των και καλοκαμωμένοι. Ιδίως εκείνος ο Θύμιος ήταν ομορφάνθρωπος, ήταν καλός, δεν ήταν εγκληματική μορφή. Κι όμως τα 'κανε τα εγκλήματα. Έρχονταν κάθε χρόνο τ' Άη Λιος κι “έπαιρναν” την εικόνα. Αντί για εκατό δραχμές, αυτοί έδιναν δυο χιλιάδες, τρεις χιλιάδες... Κατάλαβες τι γίνονταν; Τη “χτυπούσαν” και την

“έπαιρναν”, αυτοί ήταν οι “κουμπάροι”. Λοιπόν έγινε το δικαστήριο και είπε ο Ατέσης σε δέκα μέρες θα βγει η απόφαση να δούμε πού ανήκει ο Αη Λιας. Του λέν οι Μπαζντεκαίοι “Πάμε κι από ’δω να δεις τ(η)ν περιοχή, τ’ αλώνι κ.λπ.”. Στ’ αλών’ πίσω ήταν κρυμμέν’ οι Ρετζιαίοι Του είπαν: “Αν δε βγάλ(ει)ς τ(η)ν απόφασ’ υπέρ τ(η)ς Βίτσας, θα σ’ κόψουμε το κεφάλι”. Και την έβγαλε.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«Τη στιγμή που ήταν στο βουνό και έρχονταν ο κλέφτ(η)ς εκεί που καθόσουν τι να τον έκανες; Θα σε καθάρ(ι)ζε. Κι έτσ’ πήγαινε και το ’παιρνες και νερό να πιει και κρέας το ’δ(ι)νες... Διότι ήταν ένας άνθρωπος ληστής! Κι έλεγαν ετούτ’ εδώ τώρα ότι “εκμεταλλεύονται τ(ου)ς Μονοδεντρίτες οι Σαρακατσιαναίοι (μέσω των ληστών)...” Που δεν το ’καναν αυτό το πράμα οι Σαρακατσιαναίοι.. Μια φορά ήρθαν οι Ρετζιαίοι εδώ απάν’ κι ήταν κάποιος Φιλίδης απ’ τα Πάνω Σουδενά, λεφτάς, κι ήταν στο πανηγύρ’. Κι είπαν αυτοί - οι Μπαζντεκαίοι, τώρα, αυτά τα ’καναν - να τον πιάσουν να τον ’ξαγοράσουν. Να ζητήσουν τόσα λύτρα. Τ(ου)ς έβαλαν οι Μπαζντεκαίοι. Κι επειδής ο πάππος μ’ ήταν εδώ γνωστός σε όλο το χωριό, τ(ου)ς είχε σα δικούς τ’, πήγε και τ(ου)ς είπε: “Παιδιά να φύγει αμέσως απόψε αυτός, διότι αυτό κι αυτό θα κάνουν απόψε”. (Τη)ν ίδια νύχτα σκαπέτ(η)σε πέρα, πάει στα Σουδενά. Τα ’λεγε ο πάππος μ’.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Οι Ρετζιαίοι είχαν κλείσει μέσα στο υπόγειο, εκεί στο μεσοχώρ’ στο σπít’ τ(η)ς Σκόκως, ένα παιδί. Αυτό ήταν ένα πλουσιόπαιδο και το πήραν οι Ρετζιαίοι για λύτρα. Και το ’κλεισαν εκεί κι έπαθε φυματίωσ’ απ’ το κρύο και (τη)ν υγρασία. Και έλεγε ότι ήταν 26 του μηνός (Ιουλίου) κι ήταν πανηγύρ’ όζω. “Μ’ είχαν σ’ ένα χωριό -λέει, δεν ήξερε ποιο - και μου ’φερνε μια κουτσή ψωμί”. Κι αυτή (η συνεργάτιδα των Ρετζαίων) έλεγε τα ’βρε σ’ ένα κουδούνι τα λεφτά, στη “Φαράτη”, ενώ τ(η)ς τα ’χαν δώκει οι Ρετζιαίοι. Ήταν συμπεθέροι με τ(ου)ς Ρετζαίους. Το παιδί αυ(τη)νής είχε πάρ’ αδερφή ενός Μπαζντέκη απ’ τη Βίτσα, ο οποίος είχε με τ(ου)ς Ρετζιαίους...» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 3/5/2000)

Αναδεικνύεται έτσι για μια ακόμη φορά η σημασία της υβριδικής αυτής ομάδας, των Ζαγορίσιων κτηνοτρόφων: η δράση τους μας επιτρέπει να μεταθέσουμε το όριο που διχοτομεί τον πληθυσμό, αναφορικά με τη ληστεία, από το δίπολο Ζαγορίσιοι – Σαρακατσάνοι στο δίπολο νομάδες ή ημινομάδες κτηνοτρόφοι – αγρότες / αστικοποιημένοι. Την οριοθέτηση αυτή επιβεβαιώνει και η στάση των Σαρακατσάνων της νεότερης γενιάς, όσων δηλαδή ουσιαστικά δε βίωσαν τις συνθήκες ζωής του τσελιγκάτου, αλλά με τον ένα ή τον άλλο τρόπο μεγάλωσαν στο πλαίσιο της κοινότητας. Οι απόψεις τους είναι απόλυτα καταδικαστικές προς τη ληστρική συμπεριφορά.

Ταυτόχρονα οι πληροφορητές αυτοί αρνούνται την ύπαρξη οποιασδήποτε σχέσης των Σαρακατσάνων με τους ληστές, πλην της αναγκαστικής περίθαλψης εξαιτίας του φόβου μιας εκτεταμένης ζημιάς στα κοπάδια τους. Η ουσιαστική αποκήρυξη της ληστείας από τους νεότερους Σαρακατσάνους αποδεικνύει έτσι και τα όρια της λειτουργίας των παραδοσιακών αξιών του κτηνοτροφικού κόσμου από τη στιγμή της κατάρρευσης του τσελιγκάτου με την ομαδική εγκατάσταση των, ακτημόνων κυρίως, Σαρακατσάνων στο πλαίσιο των κοινοτήτων :

«[Υπάρχει μια αντίληψη ότι οι Ζαγορίσιοι δεν τους ήθελαν τους Σαρακατσάνους, επειδή περιέθαλπαν τους ληστές. Και οι Ζαγορίσιοι ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητοι στη ληστεία.] (Δ.Λ.) Αυτό δεν πιστεύω ότι ευσταθεί και τόσο, γιατί εδώ στο Μονοδέντρι δεν περάσανε ληστές. (...) Πιο παλιά ήταν οι Ρετζιαίοι, οι Κουμπαίοι. Ίσως απ' τους Κουμπαίους να είχε δημιουργηθεί αυτός ο φόβος. Γιατί ο Κουμπής ήταν δικός μας, ήταν Σαρακατσάνος.

(Α.Λ.) Όμως το θέμα εδώ είναι πώς φτάσαν κι αυτοί... (να γίνουν ληστές). Αυτοί φτάσαν απ' τους ίδιους, απ' τους συγγενείς τους.

(Ουρ.Λ.) Οι Καζουκαίοι κατηγορήσαν τον Κουμπή ότι ήταν κλέφτ(η)ς.

(Α.Λ.) Μετά αυτοί κάναν κακό στ(ου)ς Σαρακατσαναίους;

(Ουρ.Λ.) Βέβαια, σκότωσαν (τη)ν ξαδέρφη τ(ου)ς.

(Δ.Λ.) Επομένως το πρόβλημα ήταν εσωτερικό τους, δεν είχαν να κάνουν με τ(ου)ς χωριανούς, με τ(ου)ς Ζαγορίσιους, ότι δεν τ(ου)ς ήθελαν και τ(ου)ς κυνηγούσαν και σήκωσαν μπαϊράκι. Ήταν δικό τους θέμα.» (Ουρ. Λ. 82

ετών - Δ. Α. 48 ετών - Α. Α. 46 ετών, Σαρακατσάνοι, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

«Εγώ απ' ότι έχω ακούσει απ' τη μητέρα μου για τους ληστές, μου 'χει πει ότι υπέφεραν πολύ οι Σαρακατσαναίοι απ' τους ληστές. Δηλαδή, αν καμιά φορά υπέθαλπαν τους ληστές, τους υπέθαλπαν για να μην κάνουν ζημιά στα πρόβατά τους. [Ήταν ένα είδος “μαφίας” δηλαδή;] Ακριβώς. Κι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν ένα είδος προστασίας. Γιατί τους ρήμαζαν. Τους έβρισκαν τα πρόβατα, τα έσφαζαν, τους κυνηγούσαν. Φοβούνταν πολύ. “Οι κλέφτες!” έλεγαν οι Σαρακατσαναίοι, “Ήρθαν κλέφτες!”. Είναι λάθος αυτό, νομίζω εγώ, ότι αυτός ο ρατσισμός να προέρχεται από κει. Δεν έχω ακούσει εγώ από τη μητέρα μου τέτοια πράγματα. Θυμάμαι που μου έλεγε περιστατικά πώς είχανε ορισμένες ληστείες απ' αυτούς, πώς έσφαζαν την προβατίνα και μαγείρευαν να τους δώσουνε να φύγουνε, για να μην πάθουν καμιά ζημιά... Τέτοια πράγματα. [Ήταν αναγκασμένοι και να τους καλύπτουν, καμιά φορά, από τις Αρχές, όταν γίνονταν έρευνες;] Δεν έχω ακούσει τέτοιο πράγμα. Γιατί ήταν πιο πολύ χτυπημένοι οι Σαρακατσαναίοι απ' τους ληστές. Γιατί μέσα στα χωριά υπήρχε η αστυνομία. [Υπήρχε εδώ αστυνομικός σταθμός;] Υπήρχε, ναι.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

Ο ίδιος ο κτηνοτροφικός κόσμος, εξάλλου, διαπίστωνε βαθμιαία την αναγκαιότητα εκσυγχρονισμού του τσελιγκάτου μπροστά στις καινούργιες συνθήκες που διαμόρφωσε η ενσωμάτωση της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος. Η λειτουργικότητα της ληστρικής συμμορίας σε εθνικό επίπεδο είχε ξεπεραστεί, ενώ στο κοινωνικό επίπεδο τα προβλήματα που δημιουργούσε στους κτηνοτρόφους ήταν μάλλον περισσότερα από αυτά που επεδίωκε να λύσει, όπως φαίνεται από σχετικές μαρτυρίες των πληροφορητών⁵.

⁵ Αναφέρει σχετικά ο Χ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος πληροφορητής από το Κουκούλι: «Το 1917 έγινε η αρπαγή μιας Σαρακατσανοπούλας από Σαρακατσάνο άλλης στάνης. Η Σαρακατσανοπούλα αυτή ήταν συγγενής μου, ξαδέρφη της μάνας μου, ονόματι Πανάγιω Τσουμάνη. Ξεκαλοκαιριάζανε στις λίμνες του Παπίγκου και την έκλεψε ένας Φερεντίνος. Όταν την έκλεψαν, την πήγαν από το Πάπιγκο στο Γρεβενί, στα δάση. Το μαθαίνει ο παππούς μου, ο Ανδρέας Τσουμάνης και κατεβαίνει στα Γιάννενα, στο Διοικητή των Γιαννινών, με την κάπα του, με την γκλίτσα του και του λέει: “Τι 'ναι αυτά τα πράματα! Αφήσατε τ(ου)ς Σαρακατσαναίους τ(ου)ς βλάχους εδώ απάν' και κλεφτομανάν! Μας παίρνουν τ(ι)ς κοπέλες!” Βγήκαν αποσπάσματα απάνω, πήραν τα πρόβατα απ' το Φερεντίνο, απ' το ξεκαλοκαιριό του, και των

Στο πλαίσιο αυτό η δράση του Πανηπειρωτικού Κτηνοτροφικού Συνδέσμου δεν περιοριζόταν μόνο στην εξυπηρέτηση στενών επαγγελματικών συμφερόντων. Τα σχετικά έγγραφα⁶ αποδεικνύουν τη συνεργασία του Συνδέσμου με τις στρατολογικές αρχές και τις Κοινότητες για τον έλεγχο των ανυπότακτων ή λιποτακτών κτηνοτρόφων, κυρίως «σκηνιτών» Σαρακατσάνων, διαδικασία που αποδυνάμωνε έναν από τους σημαντικότερους μηχανισμούς αναπαραγωγής της ληστείας μετά το 1913. Η πάταξη, άλλωστε, της ληστρικής συμπεριφοράς φαίνεται πως ήταν από τους βασικούς στόχους του Συνδέσμου, αν κρίνουμε από την αυστηρότητα του αναθεωρημένου καταστατικού που προτάθηκε για ψήφιση το 1924. Το σχετικό απόσπασμα είναι χαρακτηριστικό και για την αντιμετώπιση των μη τσελιγκάδων κτηνοτρόφων, στους οποίους χρεώνεται κατά βάση η υποψία της ληστρικής δράσης :

«Γενικά Διατάξεις.

Προστίθεται άρθρον 24^{ov}.

Παν μέλος του σωματείου διατηρούν ποιμενικήν ομάδα και σμίκτας, οφείλει να δέχεται εις την ομάδα τον σμίκτην εξ άλλης ποιμενικής ομάδας, αφού προηγουμένως εξετάση και βεβαιωθεί ότι ο προσλαμβανόμενος παρ' αυτού σμίκτης έχει άμεμπτον συμπεριφοράν και ότι εξόφλησε τους μεταξύ αυτού και του αρχιποιμένου του λογαριασμούς δια προσαγωγής εγγράφου βεβαιώσεως (...) Άνευ τοιαύτης βεβαιώσεως του προκατόχου αρχιποιμένου απαγορεύεται η πρόσληψις τούτου υπό ετέρου αρχιποιμένου δικαιουμένου του διοικ. συμβουλίου να διαγράψη εκ των μελών του Συνδέσμου τον παραβάτην αρχιποιμένα.

Άρθρον 25^{ov}. Απαγορεύεται η πρόσληψις ποιμένων παρ' οιουδήποτε αρχιποιμένου μέλους του Συνδέσμου, άνευ εγγράφου βεβαιώσεως του

άλλων τσελιγκάδων και τα φέρανε στο Γρεβενίτι. Εκεί τ' αρμέγανε, τα βοσκούσαν ανακατωμένα, και χύνανε το γάλα. Αυτό αρκετές ημέρες, οπότε αναγκάστηκε ο Φερεντίνος. Επενέβησαν οι άλλ' οι τσελιγκάδες: "Θα σε μαρτυρήσουμε πού είσαι, αν δε δώσεις την Πανάγιω πίσω." Εδόθη η Πανάγιω πίσω, πάνε και τα πρόβατα.» (Συνέντευξη 5/8/99

⁶ Βλ. ενδεικτικά την αλληλογραφία του ΙΧ Στρατολογικού Γραφείου (Ιωαννίνων) με τον Πανηπειρωτικό Κτηνοτροφικό Σύνδεσμο και την κοινότητα Δοβρινόβου (Ηλιοχώρι) για τον εντοπισμό των «σκηνιτών» που ήταν γραμμένοι στα μητρώα αρρένων της κοινότητας το έτος 1904 και έπρεπε να στρατευθούν το 1925. Η κοινότητα δήλωνε άγνοια του τόπου διαμονής τους «καθότι τυγχάνουν σκηνίτες», και το Στρατολογικό Γραφείο Ιωαννίνων ζητούσε στοιχεία από τον Κτηνοτροφικό Σύνδεσμο. (Α.Κ.Λ., Φάκελος 7: "Αρχείο Κτηνοτροφικού Συνδέσμου". Υποφάκελος ζ': "Διάφορα έγγραφα"), Τα έγγραφα κατατίθενται στο Επίμετρο.

προκατόχου αρχιποιμένος ότι ο ποιμήν ούτος είνε καλής διαγωγής και δεν κατηγορήθη επί ζωοκλοπή και εν γένει περί της καλής αυτού συμπεριφοράς.» (Α.Κ.Λ., Φάκελος 7: “Αρχείο Κτηνοτροφικού Συνδέσμου”. Υποφάκελος ε΄: “Εξερχόμενα έγγραφα 1924-1925”)

Οι εξελίξεις αυτές, καθώς επιβεβαιώνουν ως ένα βαθμό το σχηματισμό της αναγκαίας κοινωνικής συναίνεσης εκ μέρους του κτηνοτροφικού κόσμου, μπορούν να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε πληρέστερα και το τέλος του φαινομένου της ληστείας στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Για το Ζαγόρι το τέλος της ληστείας σηματοδοτείται από δύο σημαντικά γεγονότα: τη ληστεία της Πέτρας⁷ το 1926 από τους Ρετζαίους και την απαγωγή, το 1928, των πολιτευτών Ιωαννίνων Αλεξάνδρου Μυλωνά και Γεωργίου Μελά, υποψηφίων βουλευτών με το κόμμα των Προοδευτικών, από τους Σαρακατσάνους Κουμπραίους. Και οι δύο πράξεις είχαν ως νομοτελειακό αποτέλεσμα τη σύλληψη των δραστών και την εκτέλεσή τους, των Κουμπραίων το 1929 και των Ρετζαίων το 1930 (Μακρής 1990 : 121-136). Η ανάμνηση των γεγονότων αυτών είναι ακόμη και σήμερα ολοζώντανη μεταξύ των γηραιότερων Σαρακατσάνων της περιοχής :

«Μετά, δεν ξέρω ποια χρονολογία, έδωσε μια διαταγή τότε ο Βενιζέλος, όποιος κλέφτ(η)ς σκοτώσ' άλλον κλέφτ', παίρν' αμνηστία. Και δίν' το σήμα ο Κολοβός ότι “Παιδιά, έδωσ' αυτή τ' διαταγή ο Βενιζέλος. Προσέξτε! Βαρέστε να πάρετε τ(η)ν αμνηστία, να ζήσετε κι εσείς σαν άνθρωπ'.” Βάρεσαν τρεις κλέφτες οι Ρετζαίοι. Τ(ου)ς πήραν τα κεφάλια, τα παρέδωσαν και πράγματι δόθ(η)κε αμνηστία. Και ξεκίν(η)σαν όλ' η χωροφυλακή και πήγαν εκεί που είν' το νοσοκομείο, έξω στη Δουρούτ'. “Έρθαν οι Ρετζαίοι, τ(ου)ς είδαμαν, έρθαν στα Γιάννενα!” Γλέντια κι αυτά... Τέλος το κλέφτ(ι)κο. (...) Αυτοί (οι Ρετζαίοι) έμ(ει)ναν εδώ. Λεφτά είχαν, το βράδ' έβγαιναν με τ(ου)ς μεγάλους, με τ(ου)ς αρχοντικούς, μ' αυ(του)νούς. Έμαθαν ότι έρχονται τα εκατομμύρια του Γεωργίου Σταύρου από Αθήνα για Γιάννενα. Εκείνα τ(ου)ς έφαγαν. Έβαλαν εσένα, εμένα, έμασαν καμιά δεκαριά άτομα - αυτοί δεν πήγαν - και τ(ου)ς είπαν να κάτσουν στο τάδε μέρος. “Εκεί θα περάσουν τα λεφτά, να το πιάσετε

και να τα πάρετε.” Κι έτσ’ έγινε. [Η ληστεία της Πέτρας είναι αυτή:] Η ληστεία της Πέτρας. [Λέει ο Μακρής ότι ήταν και Σαρακατσάνοι...] Ήταν, ήταν. Σαρακατσάνοι ήταν. Και αμέσως έδωσαν οι αστυνομίες ότι ο Ρέτζιος ήταν που κίνησε όλο αυτό το πράμα. Αλλά έφ(υ)καν αυτοί αμέσως και πήγαν στ’ Ρουμανία. Στ’ Ρουμανία τ(ου)ς έπιασαν και τ(ου)ς έφεραν εδώ και τ(ου)ς σκότωσαν. Γιατί, σου είπα, έκαναν πολλά και δεν τ’ γλίτωσαν.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Ωστόσο η οριστική πάταξη της κλοπής φαίνεται πως επιτεύχθηκε τελικά λίγο αργότερα, στη διάρκεια της Κατοχής, όταν η περιοχή πέρασε στον ουσιαστικό έλεγχο του Ε.Α.Μ. Φορείς κλοπών, στο πλαίσιο της κοινότητας, ήταν κατά κανόνα οι Γύφτοι και οι φτωχότεροι Ζαγορίσιοι, οι οποίοι δρούσαν κάτω από το βάρος άλλοτε της βιοτικής ανάγκης και άλλοτε του τυχοδιωκτισμού. Οι πράξεις αυτές όμως δεν είχαν την αναγκαία αποδοχή εκ μέρους του πληθυσμού, ώστε να προσλάβουν την ηρωική διάσταση που συνόδευε συνήθως τη ληστρική δράση των συμμοριών. Ήταν αντίθετα καταδικαστές, αν και κατανοητές, όπως μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε η σημερινή συλλογική μνήμη των Ζαγορίσιων πληροφορητών. Το παράδειγμα που ακολουθεί είναι χαρακτηριστικό :

«Είχαν κλέψει κάτι κριάρια οι Γύφτοι, πεινούσαν. Ο κουτσο-Μίχος, ο Μπεκάρης κι ο Μπλίγκας. Ήρθε η αστυνομία, έκανε ανακρίσεις και τέτοια και λένε: “Ο Μπεκάρης (έκλεψε)”. “Α, ο Μπεκάρης είναι νοικοκύρης” έλεγαν εδώ οι γυναίκες όλες. “Δεν είναι ο Μπεκάρης, άλλος είναι!” Πιάνουν τα κρέατα αυτοί μέσα στο σπít’ τ’ Μπεκάρη. Ήταν μεγάλο το σπítι και τα ’βαλαν εκεί. Και τον πιάνει ο σταθμάρχης, τον φορτώνει το κριάρι και φώναζε: “Νοικοκύρης ο Μπεκιάρης...” . Τον έλεγε “Μπεκιάρη” κι όλα... [Έκλεβαν δηλαδή οι Γύφτοι:] Ου, βέβαια. Όταν ήρθε το Ε.Λ.Α.Σ. εδώ σταμάτ(η)σε το κλέψ(ι)μο. Μέχρι δεμάτια απ’ τ’ αλώνι άρπαζαν. Κοιμόμασταν στ’ αλώνι, αλλιώς τ’ άδειαζαν τ’ αλώνι. Ο Μπλίγκας μέχρι κυδώνια τ’ Μπαλάσκα απ’ το νταβάν’ άρπαζε. “Δώσ’ μ’ το κυδών’ -τ’ λέει - κι ύστερα να μ’ πεις χρόνια πολλά.” “Ποιο κυδών’;” “Αυτό πού ’χεις στην τσέπη...” . Τον είχε δει.

⁷ Για τη ληστεία της Πέτρας και τον αντίκτυπό της στην ηπειρωτική κοινή γνώμη βλ. Αυδίκος, 1993 σ.

Πώς είχε κλέψει ο Πετσέλης τα λεφτά απ' το Σέα. Έστελνε η Αγγλία τότε κι έδ(ι)ναν στο κάθε άτομο δεν ξέρω πόσα. Κι είπαν να τα μοιράσ' ο Σέας. Είδε αυτός π' τα μέτρησ' ο Σέας, πόσα είναι, για να ξέρει πόσα θα δώσει. Τα 'βαλε στο μπαούλο. Αυτός (ο Πετσέλης) κάθονταν στ' φωτιά εκεί(γ)ια. Τα 'δε τα λεφτά π' τα 'βαλε στο μπαούλο. Πήγε ο Σέας στο γραφείο για συνεδρίασ', ήταν πρόεδρος τότε, πήγε κι η Σέαινα να τον πάρ', γιατί ήταν παράλυτος από πολιομυελίτιδα και μετακινιόνταν με το ζώο. Σκαρφάλωσε αυτός απ' τον τοίχο - ήξερε πού έβαναν το κλειδί - άν(οι)ξε, τα πήρε απ' το μπαούλο κι έφ(υ)κε. Πήγε σ(τη)ν εκκλησιά κι έψελνε, ήταν Χαιρετισμοί. "Μπα - είπαν - να τα πήρε ο Πετσέλης; Ποια ώρα; Αφού έψελνε σ(τη)ν εκκλησιά..." (...) Καμιά φορά τα παίρνουν. Έμαθαν στο Ε.Λ.Α.Σ. ότι τα 'κλεψε, τον ανέβασαν στον πλάτανο: "Να πεις: τα έκλεψα" "Τα πήρα..." "Τα έ-κλε-ψα, να πεις!" "Τα έ-κλε-ψα!..." . Και τον έφερναν γύρω - γύρω στον πλάτανο...» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

Συμπερασματικά, η στάση των ομάδων απέναντι στη ληστεία μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε το μηχανισμό με τον οποίο παράγονταν συγκεκριμένες στερεοτυπικές αντιλήψεις για τους «άλλους»: οι ελληνόφωνοι Ζαγορίσιοι, όπως και οι Βλάχοι, αυτοπροσδιορίζονταν ως φιλήσυχοι νοικοκυραίοι που υφίσταντο τις συνέπειες της ληστρικής δραστηριότητας, οι Σαρακατσάνοι χαρακτηρίζονταν συχνά ως ληστές και συχνότερα ως συνεργάτες των ληστών, και οι Γύφτοι αντιμετώπιζονταν με τη συνήθη επιφυλακτικότητα που αντιμετώπιζονται οι διαρρήκτες. Ωστόσο η εμπιστοσύνη απέναντί τους ήταν πολύ μεγαλύτερη από εκείνη που έδειχναν προς τους Σαρακατσάνους, αφού οι Γύφτοι, ως εγκατεστημένοι, βρίσκονταν κάτω από το συλλογικό έλεγχο της κοινότητας.

Ο στερεοτυπικός χαρακτήρας των αντιλήψεων αυτών, αν και είναι σαφής ήδη διαπιστώσαμε, διέθετε πάντως μια πραγματική βάση, ειδικά όσον αφορά τη ληστρική συμπεριφορά που είχε ως φορέα της, κατά κανόνα, τον κτηνοτροφικό κόσμο. Η σταδιακή όμως εγκατάσταση των Σαρακατσάνων και κυρίως οι διαδικασίες εκσυγχρονισμού του τσελιγκάτου και γενικότερα της κτηνοτροφικής δραστηριότητας

κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, οδήγησαν βαθμιαία στην εξάλειψη του φαινομένου, με αποτέλεσμα την αποκήρυξη της ληστείας από τους Σαρακατσάνους της νεότερης γενιάς. Η αποκήρυξη αυτή, φυσικά, δεν αφορά το ηθικό μέρος, για το οποίο όλοι σήμερα, αυτονόητα, συμφωνούν. Η μνήμη της κοινότητας συγκροτείται κυρίως ως επιλεκτική μνήμη⁸, όπως εμφανίζεται ανάμεσα στους αστικοποιημένους Σαρακατσάνους που δε βίωσαν τις συνθήκες ζωής στο τσελιγκάτο.

2) Η πολιτική πλευρά των εθνοτικών σχέσεων

α) Η ρουμανική προπαγάνδα.

Όπως έχουμε ήδη επισημάνει σε άλλο σημείο⁹, η ρουμανική προπαγάνδα εκδηλώθηκε στο βλαχόφωνο τμήμα του Ζαγορίου με αρκετή ένταση από το 1880 περίπου και ως το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου. Παρά το γεγονός ότι σε γενικές γραμμές η στάση των βλαχόφωνων Ζαγορίσιων απέδειξε το σταθερό προσανατολισμό τους προς την ελληνική Πολιτεία και την ελληνική παιδεία, σε ορισμένες περιπτώσεις ο πληθυσμός διχάστηκε από τη δράση των ρουμανιζόντων, που επιχείρησαν να διαμορφώσουν εκπαιδευτικούς πυρήνες στις βλαχόφωνες κοινότητες με απώτερους πολιτικούς στόχους. Τα χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της κατηγορίας κοινοτήτων υπήρξε η Βωβούσα, όπου το ρουμανικό σχολείο διατηρήθηκε για αρκετές δεκαετίες, ενώ παράλληλα εκδηλώθηκαν από τους ρουμανιζόντες Βωβουσιώτες και τάσεις πολιτικής αυτονομής.

Η στάση αυτή εγγράφηκε διαφορετικά στη συλλογική μνήμη των ομάδων που μας απασχολούν. Οι βλαχόφωνοι πληροφορητές κινούνται σε δύο κατευθύνσεις: από τη μια μεριά περιορίζουν την έκταση του φαινομένου στα ελάχιστα δυνατά όριά της, από την άλλη μεριά επιχειρούν να ερμηνεύσουν τη στάση των ρουμανιζόντων με κοινωνικούς όρους, αποδίδοντας τη συμπεριφορά αυτή στη φτώχεια των χωρικών και τις δελεαστικές προτάσεις των υπεύθυνων της προπαγάνδας. Δε λείπουν ωστόσο και ερμηνείες που προεκτείνονται στο παρόν, με αφορμή το γεγονός ότι η Βωβούσα

⁸ Για τη δυναμική λειτουργία της συλλογικής μνήμης και τον επιλεκτικό της χαρακτήρα βλ. την ανάλυση της Βαν Μπούσχοτεν, 1997 σ. 211-230, όπου και σχετική βιβλιογραφία, καθώς και τις παρατηρήσεις του J. Le Goff, 1998 σ. 87-91. Η Βαν Μπούσχοτεν επανέρχεται στο ζήτημα και με πιο πρόσφατο δημοσίευσμά της. Βλ. σχετικά Βαν Μπούσχοτεν, 2001.

⁹ Βλ. σχετικά σ. 29-31 και 32-33 στο κεφάλαιο Α.

παρέμεινε κοινότητα, χωρίς να ενταχθεί σε κάποιον από τους νεοπαγείς δήμους της περιοχής. Ας παρακολουθήσουμε όμως τις σχετικές μαρτυρίες :

«Παλιότερα υπήρχε ρουμανικό σχολείο στη Βωβούσα. Και βρέθηκε ως εξής: ένας γέρος Βωβουσιώτης είχε ένα εγγονάκι και θέλησε να το στείλει στη Βελλά, μου φαίνεται, σ' ένα οικοτροφείο ελληνικό, και δεν το δέχτηκαν. Οπότε αυτός πήγε και βρήκε τον τρόπο κι έγινε η αφορμή να γίνει το ρουμανικό σχολείο. Και το ρουμανικό αν έζησε, περίπου εκατό χρόνια, πήγαιναν τα παιδιά [τα] φτωχά. Ήταν όλα δωρεάν. Τελειώνοντας το Δημοτικό στ' Βωβούσα, πήγαιναν στα Γιάννενα τέσσερα χρόνια, δωρεάν, και οι υπόλοιποι, όσ' είχαν όρεξ' για γράμματα, πήγαιναν στη Θεσσαλονίκη και συνέχιζαν. [Έφταναν και μέχρι τη Ρουμανία;] Ναι. Και απ' αυτή την πράξη, αγαπητοί μου, ωφελήθ(η)κ' η Ρουμανία, διότι πήρε τα καλύτερα στελέχη. Διότι ήταν φτωχοί και ένας φτωχός, όταν προσδεύει, γίνεται προσωπικότητα. Και απ' όλη την πράξη αυτή - που λέμε "ρουμανίζοντες" κ.λπ. - ωφελήθ(η)κ' η Ρουμανία, γιατί πήρε πολλά στελέχη. Πολλοί άντρες απ' εδώ, Βλάχοι, πήραν τα καλύτερα πόστα.» (Χρ. Δ. 90 ετών, Βωβούσα, Βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«Αλλά η Λάιστα ήταν της ελληνικής επίδρασης, δεν ήταν της ρουμανικής, όπως έγινε στη Βωβούσα. Η Βωβούσα έμεινε κοινότητα και το Δίστρατο κι όλοι αυτοί, έμειναν για εθνικούς λόγους. Γιατί αν συμμετάσχουν μέσα στο Δήμο, θα 'ρθει ο Κωνσταντίνεσκου απ' τη Ρουμανία και θα πει ότι "όλο δικό μας είναι αυτό, βλαχόφωνο". Τους απομόνωσαν για να τους σβήσουν οικονομικά. Σαν κοινότητες θα έχουν τα κίνητρα κοινοτήτων, όχι δήμων. Δε θα παίρνουν τα κονδύλια που παίρνουν οι δήμοι. Και ως κοινότητες θα εξαφανιστούν, τι θα κάνουν; Αυτοί χαίρονται τώρα, αλλά στο μέλλον...» (Γ. Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

Το γεγονός, βέβαια, ότι η ατομική μνήμη των πληροφορητών δεν είναι δυνατόν, λόγω ηλικίας, να προσεγγίσει τα παλιότερα γεγονότα που σχετίζονται με τη ρουμανική προπαγάνδα, έχει ως αποτέλεσμα οι πληροφορητές να επικεντρώνονται στην τελευταία φάση της περιόδου, δηλαδή στη δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι

ρουμανίζοντες κατά τη διάρκεια του Β' παγκοσμίου πολέμου. Εδώ οι στάσεις διαφοροποιούνται σημαντικά: από τους μεν βλαχόφωνους πληροφορητές επιλέγεται να τονιστεί η ελληνική τους συνείδηση και η σημαντική τους συνεισφορά ενάντια στην ιταλική εισβολή, από τους δε ελληνόφωνους πληροφορητές, Ζαγορίσιους και Σαρακατσάνους, εντοπίζονται τα όποια προβλήματα προέκυψαν. Συχνά, βέβαια, οι πληροφορίες που κατατίθενται δεν αφορούν τους Βλάχους του Ζαγορίου, αλλά τους βλαχόφωνους της ευρύτερης περιοχής. Ωστόσο με συνεκδοχικό τρόπο η αμφιλεγόμενη στάση ορισμένων από τους άλλους βλαχόφωνους, π.χ. στο Μέτσοβο, χρεώνεται ως συνολική συμπεριφορά και συντείνει στο να διαμορφώνεται ένα κλίμα καχυποψίας. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένες σχετικές αναφορές :

«(Γ.Τ.) Στου '40 τον πόλεμο που πήγαιναν οι Βλάχοι, ξέρ(ει)ς τι είπε ένας γέρος; "Άντε στον πόλεμο και να μη γυρίσ' κανέναν, αν δε νικήσετε!" Το 'λεγαν για να 'ναι μπροστάρ(η)δες.

(Χρ. Δ.) Κοιτάζτε, η Βωβούσα είχε στον πόλεμο πενήντα παιδιά απάν' στην πρώτ' γραμμή. Γιατί ήταν χιόνια κι επειδή εμείς ξέρουμε απ' τα χιόνια, να βαδίσουμε και να φυλαχτούμε, ήταν όλοι απάν' στην πρώτ' γραμμή. Κι ευτυχώς απ' τους πενήντα γύρισαν όλοι στα σπίτια τους, χωρίς κρυοπαγήματα, χωρίς τίποτα. Μόνο δύο ελαφρά ανάπηροι: ένας είχε βλήμα στο πόδι κι ένας στο χέρι. Αυτός που είχε βλήμα στο χέρι πέθανε. Ο άλλος λέγεται Τσιαπάρας Γιάννης και είναι πρόεδρος της Πανελλήνιας Ενώσεως Αναπήρων Πολέμου. Δε βρήκαν άλλον κανέναν, βρήκαν το Βωβουσιώτη κι έβαλαν...» (Γ. Τ. 82 ετών, Λάϊστα - Χρ. Δ. 90 ετών, Βωβούσα, βλαχόφωνοι. Συνέντευξη 8/8/99)

«Εγώ ήμουν φαντάρος το 1945 στα Γιάννενα και φεύγουμε το τάγμα απ' τα Γιάννενα και πήγαμε στα Γρεβενά: 529 Τάγμα της 9^{ης} Μεραρχίας. Μας πήγαν τα "τζέιμς" μέχρι το Μέτσοβο κι ύστερα με τα πόδια ως τη Μηλιά - κοιμήθ(η)καμιν εκεί το βράδ' - Κρασιά, Κηπουριό, Γέφυρα Σπανού και πήγαμε στα Γρεβενά όλο το τάγμα. Το '46 - '47 π' γένονταν τα δικαστήρια αυτά, πήγα έτσ', να κάμω σεργιάνι. Και γινόταν τα δικαστήρια αυτά, επειδή σήκωσαν σημαία ρουμανικιά, σε καιρό πολέμου, τότε που 'ρθαν οι Ιταλοί εδώ. Αντέδρασαν αυτοί, οι Βωβουσιώτες, ήθελαν τ(ου)ς Ρουμάνους, ξέρω 'γω τι

ήθελαν. Γιατί είναι μια φυλή άλλ', με ρουμανικιά γλώσσα, και μάλλον θα 'ναι κι από κει, τίποτα, η φλέβα τ(ου)ς, ρουμανική. Όλα αυτά: Βδέλλα, Σμίξη, Περιβόλι, Βωβούσα... [Εδώ στα παρακάτω βλαχοχώρια, Λάιστα, Βρυσοχώρι κ.λπ. έγινε κανένα παρόμοιο περιστατικό;] όχι, δεν άκ(ου)σα σε κανένα άλλο χωριό πλην τ(η)ς Βωβούσας. Το θυμάμαι ακριβώς. Γίν(η)κε το δικαστήριο εφτά φορές κι αναβλήθ(η)κε. Δεν προχώρ(η)σε. Κι εκείν' τα' φορά αναβλήθ(η)κε. Δεν ξέρω τι απέγινε μετά. Αφού αναβλήθ(η)κε για κάμποσο διάστημα, εγώ στρατιώτ(η)ς ήμουν, δεν κάθεται ο στρατός σ' ένα μέρος. Ήταν κι επιχειρήσεις τότε, ήταν κι ανταρτικά... και δεν ξέρω τι απέγινε. Τι ήθελαν αυτοί και σήκωσαν σημαία ρουμανικιά; Αφού ήταν οι Ιταλοί εδώ κι ο Χίτλερ και μας πολέμαγαν...» (Α. Τ. 77 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Ετούτ' οι θ(ι)κοί μας (οι Σαρακατσάνοι) δεν είχαν σχέσεις με τους Ιταλούς. Με τ(ου)ς Ιταλούς είχαν οι Μετσοβίτες. Βέβαια, τότε υπήρξε μεγάλο ρεύμα φιλοϊταλικό. Εμείς ήμασταν με τον πόλεμο στο Μέτσοβο. Είχαν σχέσεις κι ήταν και προδότες. Διότι στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου είχαν αρκετά πυρομαχικά, τα είχε ο στρατός. Πούθε ήξεραν οι Ιταλοί ότι ο Αη Γιώργης ήταν κάργα πυρομαχικά; Το ευτύχημα ήταν ότι βομβάρδιζαν συνέχεια εκεί και μια βόμβα δεν έπεσε πάνω στον Αη Γιώργη! Όλες γύρω – γύρω. Κι όταν έγινε η οπισθοχώρηση του στρατού, τα μεγαλύτερα μαγαζιά στο Μέτσοβο, του Τ. – δεν τα θυμάμαι τώρα όλα – βρέθηκαν το πρωί με φωτογραφίες του Μουσολίνι μεγαλύτερες απ' αυτές. Άρα τ(ι)ς είχαν, ήξεραν όλα τα πράματα. Και ήξεραν ότι υπήρχε και αεράμυνα στο Μέτσοβο. Ούτε την αεράμυνα κατόρθωσαν τότε να τη βομβαρδίσουν, διότι το Μέτσοβο είναι κατά τέτοιο τρόπο χτισμένο, που δεν έχει ορατότητα, φαίνεται, απ' τ' αεροπλάνα. Και όσες βόμβες έριξαν για να πέσουν μέσα, έπεσαν όλες στο ποτάμι. Και όσοι άνθρωποι κατέφυγαν στο ποτάμι για να γλιτώσουν, σκοτώθηκαν εκεί πέρα. Μάλιστα μια οικογένεια 7-8 άτομα είχε έρθ' από τα Τρίκαλα, κάπου από κει, διότι πήγαιναν το χειμώνα και ξεχειμάζαν εκεί κάτω, δεν κάθονταν στο Μέτσοβο, και ήρθαν εκεί και σκοτώθ(η)καν. Μην τα ρωτάς, άστα!

[Με τους Βλάχους στο Ανατολικό Ζαγόρι σημειώθηκαν τέτοια επεισόδια;] Όλοι αυτοί είχαν, ξέρω, όλοι αυτοί ήταν ανακατεμέν'. Τώρα,

μπορεί να μην ήταν όλα τα άτομα, βέβαια, αλλά το Ανατολικό Ζαγόρι - τώρα, πώς να τους πω; - άλλωστε λέγονται και “ρουμανόβλαχοι”¹⁰, δε λέγονται αυτοί; Συνεπώς...» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια Συνέντευξη 1/8/99)

Συνεπώς η περίοδος της ρουμανικής προπαγάνδας φαίνεται πως υπήρξε η αφορμή για να λάβουν περισσότερο επίσημο χαρακτήρα οι άτυπες πολιτισμικές διαφοροποιήσεις που εντοπίσαμε ανάμεσα σε ελληνόφωνους (Ζαγορίσιους και Σαρακατσάνους) και βλαχόφωνους στο Ζαγόρι. Εδώ το αρχικό όριο στην επικοινωνία, η διαφορά στη γλώσσα, αξιοποιήθηκε πολιτικά από τους ρουμανίζοντες. Ωστόσο, παρά τη μικρή απήχηση που βρήκε μεταξύ των βλαχόφωνων Ζαγορίσιων η ρουμανική προπαγάνδα, όπως αναφέραμε ήδη στο ιστορικό πλαίσιο, στάθηκε ικανή να παραγάγει στερεοτυπικές αντιλήψεις με πολιτική χροιά.

Όμως η ταχύτητα των εξελίξεων σ’ αυτή τη συγκεκριμένη ιστορική φάση έφερε σύντομα το ζήτημα της ρουμανικής προπαγάνδας σε δεύτερη μοίρα. Ένα νέο πολιτικό όριο ανάμεσα στις ομαδώσεις που μας απασχολούν φαίνεται να διαμορφώθηκε με αφορμή τη στάση που κράτησαν απέναντι στην αντίθεση Δεξιάς και Αριστεράς ήδη από την περίοδο της Κατοχής και κυρίως με τον Εμφύλιο πόλεμο.

β) Εμφύλιος πόλεμος και πολιτική πόλωση

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τις πολιτικές προτιμήσεις και τη στάση που κράτησαν οι ομάδες στο Ζαγόρι κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου, θα πρέπει να αναφερθούμε σύντομα στις προεμφυλιακές πολιτικές τους καταβολές και τις ζυμώσεις που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Η απουσία ενός συγκροτημένου αριστερού κινήματος με απήχηση σε ευρύτερα λαϊκά στρώματα κατά την περίοδο αυτή, είχε επιτρέψει στις δύο μεγάλες «αστικές» παρατάξεις της εποχής, τους Βενιζελικούς και τους Βασιλόφρονες, να κυριαρχούν στο πολιτικό σκηνικό. Η σημαντικότερη πολιτική εξέλιξη, τουλάχιστον ως τη δικτατορία Μεταξά, ήταν ασφαλώς η εγκαθίδρυση της αβασίλευτης δημοκρατίας, πολίτευμα που προτάθηκε

¹⁰ Ο όρος χρησιμοποιείται αρκετά συχνά από τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους για τον προσδιορισμό των Βλάχων του Ανατολικού Ζαγορίου, προκειμένου να τους διακρίνουν από τους «βλάχους», όπως αποκαλούν τους Σαρακατσάνους. Ωστόσο στο πρώτο συνθετικό του όρου είναι εμφανής η

στο λαό από τη Δ' Εθνοσυνέλευση στις 25 Μαρτίου 1924 και εγκρίθηκε απ' αυτόν στις 13 Απριλίου του ίδιου έτους με μεγάλη πλειοψηφία (Κολιόπουλος 1982 : 157-158).

Η πόλωση αυτή ανάμεσα στις δύο μεγάλες παρατάξεις εκδηλώθηκε και στο Ζαγόρι. Σε κάθε κοινότητα οικογένειες με σημαντική επιρροή ταυτίστηκαν άλλες με τους Βενιζελικούς κι άλλες με τους Βασιλόφρονες, διαμορφώνοντας ένα κλίμα αντιπαράθεσης που μοιραία εκδηλωνόταν και στο επίπεδο της διεκδίκησης της κοινοτικής εξουσίας. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα μας το παρέχει η κοινότητα της Λάιστας, με τη διάσταση που εκδηλώθηκε ανάμεσα στις οικογένειες Μέρτζιου και Καπέτση:

«Εδώ παλιά ήταν δύο... (παρατάξεις): ήταν οι Βασιλικοί με τους Μερτζαίους και οι Φιλελεύθεροι με τους Καπετσαίους.» (Χρ. Χ. 63 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«Οι βλαχόφωνοι πληθυσμοί ήταν γενικά δεξιοί. Στη Λάιστα, ας πούμε, το 1974 στις εκλογές, η Ν.Δ. πήρε την πλειοψηφία και τέσσερις ψήφους πήρε το Κέντρο, η Ένωση Κέντρον, εκ των οποίων οι δύο ήταν απ' τη δική μου οικογένεια. Πριν τον πόλεμο πρέπει να υπήρχε μια πόλωση μεταξύ Βασιλικών και Βενιζελικών, αλλά δεν τα ξέρω καλά. Εκφραζόταν και σε κοινοτικό επίπεδο. Υπήρχαν δύο μεγάλες οικογένειες που διοικούσαν τα κοινοτικά πράγματα, η δική μου και των Καπετσαίων. Ο γιατρός ο παππούς μου, κι απ' την άλλη μεριά οι Καπετσαίοι, οι οποίοι ήταν έμποροι, κτηνοτρόφοι, ασχολούνταν μ' αυτά τα πράγματα. Και τις περισσότερες φορές, απ' ότι θυμάμαι από διηγήσεις, επικρατούσε η ομάδα του παππού μου, οι Βασιλόφρονες. Προφανώς Βενιζελικοί ήταν τότε οι Καπετσαίοι. Απ' τον πατέρα μου και το θείο μου, μετά δηλαδή το '45, άρχισαν και μπήκαν στον Κεντρώο χώρο οι δικοί μου και πολιτεύονταν ο θείος μου, το '50 βουλευτής. Αλλά ο παππούς μου ήταν με το βασιλιά.» (Γ. Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

στερεοτυπική αντιμετώπιση των βλαχόφωνων , αποτέλεσμα –προφανώς- της ρουμανικής προπαγάνδας στην περιοχή. (Βλ. σχετικά στο κεφ. Α)

Για τους Σαρακατσάνους, από την άλλη μεριά, τα πράγματα ήταν περισσότερο σαφή: η παραδοσιακή τους πρόσδεση με την παράταξη των Βασιλοφρόνων προερχόταν σαφώς από μια συντηρητική διάθεση, την οποία εντοπίζουν οι πληροφορητές. Ταυτόχρονα όμως ιδιαίτερα ισχυρός ήταν γι' αυτούς ο προσανατολισμός προς το έθνος, από την εποχή των εθνικών αγώνων, και η ταύτιση του έθνους με το πρόσωπο του βασιλιά. Ορισμένοι Σαρακατσάνοι πληροφορητές προσδίδουν, μάλιστα, στο φαινόμενο αυτό μια διάσταση σχεδόν γραφική :

«(Π.Α.) Εδώ το φέρνουν ότι ήταν πρωτόγονοι (οι Σαρακατσάνοι) και ήταν έξω στο βουνό, σαν καπεταναρία, σαν κλέφτικο. Κι από κει το κράτησαν αυτοί. (Κ.Α.) Κράτ(η)σαν απ' τον Κατσαντών' ακόμα αυτοί, κράτ(η)σαν εκείνο το εθνικό, το εθνικό... Εκείνο κρατήθ(η)κε, το εθνικό.» (Π. Α. 68 ετών – Κ. Α. 65 ετών, Σαρακατσάνοι, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«(Οι Σαρακατσάνοι) ήταν βασιλόφρονες. Η μητέρα μου, όταν έβλεπε στην τηλεόραση βασίλισσα, τρελαινόταν. Ήταν βασιλόφρονες. Τώρα είναι ανάμικτοι.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

«Οι Σαρακατσιαναίοι, αν, ας πούμε, είχαν μελετήσει τότε την κομμουνιστική ιδεολογία, η οποία ήταν στη βάση της καλή, έπρεπε να είναι όλοι κομμουνιστές. Γιατί περιουσία δεν είχαν, στην αστική τάξη δεν ανήκαν. Αλλά τι γίνεται · να δεις πού το εντοπίζω εγώ: ο Σαρακατσάνος, σαν παραδοσιακός άνθρωπος που είναι, το φοβάται το καινούργιο. Είναι πολύ συντηρητικός. Θέλει το σίγουρο, την πεπατημένη. Αρκεί να σ' πω το εξής, που δεν το ξεχνώ. Όταν το '74 ξαναήρθε η Δημοκρατία και ήρθαν όλοι, μου λέει η μακαρίτισσα η μάνα μου: “Καλά, Ευριπίδ', ήρθαν όλ', ο βασιλιάς δεν θα 'ρθ'”; “Δεν θα 'ρθ'.” “Και πώς θα ζήσουμε χωρίς βασιλιά;” Το καταλαβαίν(ει)ς; Μια γυναικούλα που ούτε γράμματα ήξερε. Αυτή ήταν η νοοτροπία των περισσότερων Σαρακατσιαναίων. Τι να αλλάξει; Άκουσαν κι όλες ότι οι Μπολσεβίκοι δεν πιστεύουν σε Χριστό και ο ένας αρπάξ' τ' αλλ(ου)νού να 'χουν όλ' ίδια, κι είπαν: “Αυτό δε γίνεται! Τι 'ναι αυτά τα πράγματα!” Και ταυτίστηκαν όλοι εκεί. Στοιχήθηκαν ο ένας πίσω απ' τον άλλον κι είπαν: “Εδώ!” Αυτή είναι για μένα

η ερμηνεία. (...) Μιλάμε για μια εποχή που 'ταν όλοι αγράμματοι οι καημένοι και σου 'λεγαν: "Τούτο που ξέρουμε..."» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

Ωστόσο οι φορείς εξουσίας της σαρακατσάνικης κοινότητας, οι τσελιγκάδες, ήταν αυτοί που στην πραγματικότητα καθόριζαν τη συνολικότερη στάση απέναντι στις πολιτικές εξελίξεις, πριμοδοτώντας ανάλογα με τις περιστάσεις συγκεκριμένα πρόσωπα της πολιτικής σκηνής, στο πλαίσιο, φυσικά, πελατειακών σχέσεων και επιδιώξεων. Ας παρακολουθήσουμε μια χαρακτηριστική μαρτυρία γι' αυτό :

«Οι Σαρακατσαναίοι προ του '40 δεν ξέρανε τι θα πει δεξιός και τι θα πει αριστερός. "Πού θα ψηφίσουμε;" "Όπ' θα πει ο τσέλιγκας..." Τελείωσε. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν αριστεροί. Το ότι υπήρχε το αριστερό κίνημα, υπήρχε. Αλλά ήταν στην αφάνεια και παλεύανε τότε τα δύο κόμματα μεταξύ των, το Φιλελεύθερο με το Λαϊκό. Τώρα, εδώ στην Ήπειρο, είχαμε δύο βουλευτές, το '25 – '29, το Λούλη και το Μπότσια. Κι έλεγαν οι Σαρακατσαναίοι: "Ποιον θα ψηφίσουμε; Λούλα – Μπότσια!" Το Λούλη και το Μπότσια, διότι αυτοί ήταν φίλοι με τους τσελιγκάδες. Και οι τσελιγκάδες έλεγαν στους Σαρακατσαναίους: "Θα ψηφίσετε αυτούς" Ούτε πιστεύανε ότι ψηφίζουν για να καλυτερέψει η ζωή τους. Ψηφίζανε έτσι..."» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

Η διαδικασία αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από τη στάση που τήρησαν οι κτηνοτρόφοι της Ηπείρου απέναντι στο δημοψήφισμα της 13^{ης} Απριλίου 1924 για το πολιτειακό: παρά το γεγονός ότι ήταν γενικά βασιλόφρονες, το επίσημο συνδικαλιστικό τους όργανο, ο Πανηπειρωτικός Κτηνοτροφικός Σύνδεσμος, που ελεγχόταν από τους τσελιγκάδες, στήριξε την αβασίλευτη δημοκρατία, γεγονός που θα πρέπει να ερμηνευθεί ως διάθεση συγκατάνευσης του κτηνοτροφικού κόσμου προς το γενικότερο πολιτικό κλίμα που διαμορφωνόταν την περίοδο αυτή. Στη σχετική προκήρυξη που κυκλοφόρησε ο Σύνδεσμος διαβάζουμε τα εξής :

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΥΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Εις τας 25 Μαρτίου ε.ε. η εθνοσυνέλευσις ανεκήρυξεν την Δημοκρατίαν, ήτις κυριαρχεί εις όλην την Ευρώπην και εγγυάται την αποκατάστασιν της εσωτερικής ησυχίας και συμφιλιώσεως, επίσης εξασφαλίζει τας λαϊκάς, ατομικάς και πολιτικάς ελευθερίας καθώς και την ευτυχίαν της χώρας.

ΠΡΟΣΚΑΛΟΥΜΕΝ λοιπόν όλους τους κτηνοτρόφους της Ηπείρου, οίτινες αφού έδειξαν πρώτοι τα Δημοκρατικά των φρονήματα, και τώρα με την ιδίαν προθυμίαν να τρέξουν εις τα εκλογικά τμήματα την 13^{ην} Απριλίου και ψηφίσουν ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, και εγκρίνουν την απόφασιν της Εθνοσυνελεύσεως.

ΤΡΕΞΑΤΕ ΟΛΟΙ ΝΑ ΨΗΦΙΣΗΤΕ ΤΗΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΝ.

Ο ΠΑΝΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ

(Α.Κ.Λ., Φάκελος 7: “Αρχείο Κτηνοτροφικού Συνδέσμου”.Υποφάκελος ε’ : “Εξερχόμενα έγγραφα 1924 – 1925”)

Το πλαίσιο αυτό, ωστόσο, δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό για τις τάσεις που εκδηλώθηκαν ήδη από τα πρώτα χρόνια της κατοχής και κυρίως κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Για τους Ζαγορίσιους, για παράδειγμα, που αποτελούσαν πάντοτε μια «φρόνιμη κοινωνία» (Δαμιανάκος 1987 : 75), η μαζική συμμετοχή τους στις οργανώσεις του Ε.Α.Μ. πραγματικά εκπλήσσει¹¹. Θα ’λεγε μάλιστα κανείς ότι σε συνδυασμό με την επιδεικτική απουσία Σαρακατσάνων από τις οργανώσεις αυτές, εκδηλώνεται στο Ζαγόρι την περίοδο αυτή ένα ιστορικό παράδοξο, που αντιβαίνει στη γενικά αποδεκτή άποψη πως η ΕΑΜική αντίσταση και ευρύτερα η Αριστερά

¹¹ Την απροσδόκητη γενικότερη ενδυνάμωση της Αριστεράς, που προπολεμικά αποτελούσε αμελητέα πολιτική δύναμη, επισημαίνει και ο Richard Clogg (1982 : 212). Ωστόσο παρατηρεί (1982 : 219) ότι «το Ε.Α.Μ. φρόντισε να καταπιαστεί με τα προβλήματα που απασχολούσαν τον ελληνικό λαό από τότε ακόμη που πάλευε εναντίον του εχθρού. Φρόντισε για καλύτερες συνθήκες υγιεινής και εκπαίδευσης, για ένα σύστημα λαϊκής δικαιοσύνης που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες μιας βασικά αγροτικής κοινωνίας και για καλύτερες συνθήκες επικοινωνίας. Πράγματι το Ε.Α.Μ. φάνηκε να δείχνει περισσότερο ενδιαφέρον για τα προβλήματα των Ελλήνων αγροτών και εργατών, από ό,τι είχαν δείξει ποτέ οι πολιτικοί.». Για το ίδιο ζήτημα οι Campbell – Sherrard (1968: 173-174) υποστηρίζουν πως η ενδυνάμωση της αριστεράς προήλθε σε μεγάλο βαθμό από ένα συνδυασμό παραγόντων όπως την απροθυμία της αστικής τάξης να οργανώσει ένα λαϊκό απελευθερωτικό αγώνα, τη συνεργασία ενός

στελεχώθηκαν από τα στρώματα εκείνα του αγροτικού πληθυσμού που παραδοσιακά είχαν μια ροπή προς την ανταρσία (Δαμιανάκος 1987 : 74-75). Στις μαρτυρίες μάλιστα που ακολουθούν, οι δυσαρεστημένοι από το Ε.Α.Μ. που αργότερα οργανώθηκαν στον Ε.Δ.Ε.Σ., ασκούν την κριτική τους όχι στη βάση μιας προγραμματικής διαφωνίας, αλλά παραπονούμενοι για την ασυνέπεια των στελεχών σε σχέση ακριβώς μ' αυτές τις προγραμματικές εξαγγελίες για ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη¹² :

«Στην αρχή, όταν πρωτοβγήκε το Ε.Α.Μ., ήμασταν εδώ όλοι, όλοι οι Ζαγορίσιοι ήμασταν με το Ε.Α.Μ. Θ(υ)μάμαι εγώ, όταν έγινε η ορκωμοσία στα Σουδενά, στα “Βαρκά” έγινε, εδώ μεταξύ Σουδενά και Βίτσας, όλοι οι Ζαγορίσιοι μαζεύτηκαν: από Σκαμνέλι, από Τσεπέλοβο, από Λάϊστα... απ’ όλα τα χωριά του Ζαγορίου πήγαμαν και ορκίστ(η)καμαν στα Σουδενά. Ήμασταν κάπου δυο χιλιάδες άτομα. Και μας όρκ(ι)σε ο παπα – Τσιούκας απ’ τα Πάνω Σουδενά. Εκεί δώσαμε τον όρκο όλοι ότι θ’ αγωνιστούμε για να ελευθερώσουμε (τη)ν πατρίδα. Όλοι ήμασταν ένα. Κι ύστερα άρχισαν τσιουκ από ’δω, τσιουκ από ’κει, μπήκε κι ο Ζέρβας στη μέση... [Πήγαν δηλαδή και αρκετοί Ζαγορίσιοι με το Ζέρβα;] Πήγαν, πώς!» (Γ. Δ. 72 ετών, Βραδέτο – Καπέσοβο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 2/5/2000)

«Στ(η)ν αρχή ήρθαν εδώ, είπαν ότι “απελευθερωτικός” και ξέρω ’γω τι, όλ’ γραφτήκαμαν στο Ε.Α.Μ. Εγώ ήμουν στο Δικαστήριο το Λαϊκό... Αλλά ύστερα όμως, ενώ σο ’λεγαν άλλα, κι ήβλεπες ότι εγώ ήμουν ξ(ι)πόλ(υ)τ’ κι εσύ φορούσες δυο ζευγάρια κάλτσες και αρβύλες ωραίες, κι έτρωγες εσύ κι εγώ π(ει)νούσα κι έτρωγα το κουρκούτ’ με το παγούρ’ – τόσο αραιό ήταν - ε, φύγαμαν κι εμείς ύστερα! Αφού παρουσιάστ(η)κε και το Ε.Δ.Ε.Σ. τότε, φύγαμαν κι εμείς, όσοι φύγαμε. Αλλά και άλλοι που ήταν, ήταν μετανιωμέν’ ύστερα. Δεν

τμήματός της με τους κατακτητές, την οργανωτική εμπειρία των κομμουνιστών σε καταστάσεις πίεσης και τέλος την πρόταξη εθνικών και απελευθερωτικών στόχων από το Ε.Α.Μ. και τον Ε.Λ.Α.Σ.

¹² Στους δυσαρεστημένους θα πρέπει να εντάξουμε και πολλούς Γύφτους που οργανώθηκαν στο Ε.Α.Μ. προσδοκώντας μια καλύτερη ζωή και κυρίως κοινωνική ανέλιξη. Η αφήγηση που ακολουθεί επιβεβαιώνει με μια διάθεση διακωμώδησης την εκτίμηση αυτή: «Πήγε η Θ. να πει στον Κ. – έτσ’ έλεγε η καθοδήγησ’ - πήγε να τ’ πει ότι αφού είμαι όλοι ίδιοι “να παντρευτούμε!”. “Όχι, μωρ, Θ., και για μας αυτά · αυτά τα λέμε για τον κόσμο!” τ(η)ς είπε κι αυτός. “Άλλα λέτε κι άλλα κάνετε!” ήλεγε η Θ. ύστερα.» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

μπορούσαν όμως, φαίνεται, να φύγουν γιατί ήταν μπλεγμένοι κάπου κι ήταν δεμένοι ή είχαν συμφέροντα.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«Εδώ ήταν “χαρά στον αζιότερο” τότε! Όποιος είχε μαχαίρ’ έκοβε. Οι καπεταναφαίοι έτρωγαν το κρεατάκι τ(ου)ς κι οι άλλοι έτρωγαν το σταρένιο το μπληγούρ’ στο παγούρ’... Έτσ’ ήταν οι εποχές τότε. Έτσ’ μας έβαλε η Αγγλία. Η Αγγλία ήταν τότε κι οι άλλ’ παραπάνω...» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

Η συμμετοχή, πάντως των Ζαγορίσιων στις τάξεις του Ε.Α.Μ. φαίνεται πως ενισχύθηκε και από τη δράση ενός παραδοσιακά ισχυρού πόλου εξουσίας στην περιοχή, των μορφωμένων, που στην παρούσα φάση ήταν κυρίως οι δάσκαλοι. Ειδικά σε κοινότητες όπως το Κουκούλι, όπου η αριστερή τάση συσπείρωσε το σύνολο σχεδόν των Ζαγορίσιων, η οργανωτική τους ικανότητα και η δύναμη της επιρροής τους εντοπίζονται από τους πληροφορητές :

«Αργότερα, το ’43 και εντεύθεν, δηλαδή εδώ και πενήντα χρόνια, που άρχισε η Αντίσταση, τότε οι περισσότεροι δάσκαλοι, οι οποίοι ήταν τα κεφάλια στα χωριά, ήταν αριστεροί. Οι περισσότεροι δάσκαλοι που υπηρετούσαν στα χωριά του Ζαγοριού ήταν αριστεροί. Είχαν οργανωθεί στο Κ.Κ.Ε. Γιατί; Μην το συζητάς... Αυτοί σιγά – σιγά οργάνωσαν κι άλλους. Πόσοι ήταν στο χωριό; Είκοσι; Είκοσι πέντε; Τριάντα; Τους δέκα να είχαν οργανώσει, οι άλλοι άγονται και σύρονται. Να γιατί ήταν οι περισσότεροι Ζαγορίσιοι ήταν αριστεροί. Και στην οργάνωσή τους δεν τους έφτανε κανείς.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«Εδώ στο Ε.Α.Α.Σ. κατατάχ(τη)καν ο γραμματ(ι)σμένος ο κόσμος, όχι οι αγρόμαματ’. Γύρ(ι)σαν πολύ κόσμο κι αγράμματο αυτοί οι γραμματ(ι)σμένοι. “Αφού πάει ο δάσκαλος π’ ξέρ’ γράμματα, θα πάνω κι εγώ, ο τζιομπάνος”. Κι είχε πάρ’ ένα τέτοιο ρεύμα μεγάλο η αριστερά πλευρά, μεγάλο ρεύμα. Δηλαδή θα

επικρατήσ' κομμουνισμός πλέον. Απ' (τη)ν Κατοχή ακόμα.» (Μ. Χ. 70 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

Από την άλλη μεριά η στάση των Σαρακατσάνων, τουλάχιστον στην αρχή, ήταν μάλλον επιφυλακτική. Η διατήρηση της ουδετερότητας όμως ήταν ουσιαστικά ανέφικτη για δύο κυρίως λόγους. Κατ' αρχήν η φανερή σύμπραξη του Κ.Κ.Ε. με το Ε.Α.Μ. και ο ουσιαστικός έλεγχος των οργανώσεων απ' αυτό¹³ ενεργοποιούσε τα συντηρητικά τους αντανάκλαστικά και τους έκανε ευάλωτους στην αντικομμουνιστική προπαγάνδα που είχε ήδη ξεκινήσει με βασικό μοχλό τους τσελινγκάδες. Κατά δεύτερο λόγο, η περιοδική τους μετακίνηση ανάμεσα στο Ζαγόρι και τις παράλιες περιοχές, ιδίως της Αιτωλοακαρνανίας και της Άρτας, που ελέγχονταν από τον Ε.Δ.Ε.Σ., τους έφερνε αντιμέτωπους και με τις δύο παρατάξεις, με αποτέλεσμα να υποχρεωθούν να εκδηλώσουν τα πραγματικά τους αισθήματα. Στη συντριπτική τους πλειονότητα συντάχθηκαν με τη Δεξιά :

«Αργότερα που άρχισε, από το '43 και δώθε, το αριστερό κίνημα να βγαίνει, όλοι οι τσελινγκάδες εκμεταλλεύτηκαν τον όρο “κομμουνισμός”: “Θα σας πάρουν τα πρόβατα, θα σας πάρουν τα γίδια, θα πάτε να δουλέυετε μέρα – νύχτα...” και τίποτε περισσότερο. Τρομοκράτησαν δηλαδή τον κόσμο. Γράμματα δεν ξέρανε (οι Σαρακατσάνοι) – μιλώ πάντα για το Ζαγόρι. Οι ιθύνοντες ήταν όλοι τσελινγκάδες μεταξύ των συγγενείς. Κι όλος ο κόσμος πήγε εκεί. [Υπήρξαν εξαιρέσεις όμως, έτσι δεν είναι;] Ελάχιστες, πολύ ελάχιστες, πάρα πολύ ελάχιστες... Εγώ που ήμουνα στην Ε.Π.Ο.Ν., δεν ήθελαν να με δουν... Και μ' είχαν και συγγενή... Κι εγώ βρέθηκα στο τέλος να τους γλιτώσω. (...) Οι τσελινγκάδες έλεγαν: “Θα σας πάρουν τα πρόβατα, θα σας πάρουν τα γίδια, θα σας πάρουν τ(ι)ς κοπέλες από 'δω να τ(ι)ς πάν να δ(ου)λέψουν κατ' στα Γιάννενα. Άντε να βρεις κοπέλα εσύ μετά!”» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«Τ(ου)ς ανάγκασαν (τους Σαρακατσάνους) να γραφτούν κι εδώ. “Α, μη γράφεις στο μόνιμο - σου 'λεγαν – γράψ' στον εφεδρικό (Ε.Λ.Α.Σ.).

Πάειναμαν κάτ', είχαμαν τ(ου)ς άλλ(ου)νούς, τ(ου)ς δεξιούς: "Ελάτ' εδώ! Κομμουνισταί είστε; Θα φάτε ξύλο!" Γιατί το καλοκαίρ' ανέβαινες απάν', το χειμώνα κατέβαινες κάτ'. "Να φτύσω απάν' φτύνω τα μ(ου)στάκια μ', να φτύσω κάτ', φτύνω τα γένια μ'..." Εμείς του 'χαμαν πάθ'.» (Α.Τ. 77 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

Η σύμπραξη των Σαρακατσάνων με τη Δεξιά εκφράστηκε, άλλωστε, και με τη στρατολόγησή τους στα ανταρτικά σώματα του Ε.Δ.Ε.Σ., όταν αυτά συγκροτήθηκαν στο Τσεπέλοβο, με πρωτοβουλία του τότε ανθυπολοχαγού Γεώργιου Τσουμάνη, Σαρακατσάνου από το Βραδέτο. Η επιρροή του στην κοινότητα των Σαρακατσάνων ήταν σημαντική, όπως βεβαιώνουν οι σχετικές μαρτυρίες, αλλά η στρατολόγηση φαίνεται να καθορίστηκε κι από άλλους παράγοντες: Ζαγορίσιοι και Σαρακατσάνοι πληροφορητές συμφωνούν πως η συμμετοχή στα σώματα αυτά ήταν έμμισθη, αν και συχνά είχε πρόσκαιρο χαρακτήρα, ώστε να καλυφθούν επείγουσες βιοτικές ανάγκες. Άλλωστε η περιοδική μετακίνηση των Σαρακατσάνων φαίνεται πως καθιστούσε δύσκολη μια μακροχρονιότερη συμμετοχή :

«Εδώ έγινε ένα πράμα - για το Ζαγόρι θα πω, για τ(ου)ς βλάχους (Σαρακατσάνους) τ(ου)ς Ζαγορίσιους. Εδώ ήταν ο Γιώργο – Τσι(ου)μάν(η)ς, απ' το Βραδέτο, ο οποίος συνέπεσε να είναι στρατιωτικός. Προτού τον Εμφύλιο, έτσι; Προτού να πούμε ΕΑΜίτ(η)ς κι ΕΔΕΣίτ(η)ς. Έφ(υ)κ' αυτός, στρατιωτικός. Οι στρατιωτικοί, να πούμε, πώς ήταν; Ας τ(ου)ς πούμε βασιλικούς, πίστευαν εκεί. Όλοι οι βλάχοι λίγο πολύ ήταν και πολλοί συγγενείς μ' αυτόν. Κι υπήρχε ότι "έμαθαν γράμματα τα παιδιά τ' Νίκου – Τσι(ου)μάν", ξέρουν γράμματα. Αυτοί θα μας πουν τι θα κάνουμε." Γιατί τότε ήταν αγράμματ' οι βλάχοι οι περ(ι)σσότερ'. Κι όταν έγινε το Ε.Α.Μ. και το Ε.Δ.Ε.Σ. πήγαν από κει αυτοί, βασιλικοί δηλαδή, επειδή επικρατούσε αυτή η οικογένεια των Τσι(ου)μαναίων. Αυτή η οικογένεια τ' Νίκο – Τσι(ου)μάν' ιδιαίτερα, που 'ταν γραμματ(ι)σμέν': δικηγόρ' στρατιωτικοί, μηχανικοί... Γιατί ήταν ο πρώτος βλάχος που έβγαλε παιδιά μορφωμένα. Γι' αυτό κρατήθ(η)κε αυτό το πράμα, ότ' οι

¹³ Για τη σχέση του Ε.Α.Μ. με το Κ.Κ.Ε. βλ. ενδεικτικά Βαν Μπούσχοτεν, 1997 σ. 113-134. Την άποψη αυτή συμμερίζονται και οι Campbell – Sherrard (1968: 175)

Σαρακατσιαναίοι είναι δεξιοί.» (Μ. Χ. 70 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Μετά σ(η)κώθ(η)καν κι αυτοί αντάρτες. Πήγαν πολλοί. Πέρα στο Τσεπέλοβο που 'ταν το Ε.Δ.Ε.Σ., ήταν αυτός ο Τσι(ου)μάν(η)ς ανθυπολοχαγός τότε. Κι είχαν πάει κι εκατόν πενήντα Σαρακατσιανάκια. Το '43 με '44. Χτυπήθ(η)καν στο Τσεπέλοβο κι από κει ξεκίνη(η)σε μετά κι έγινε το Ε.Α.Μ. κι Ε.Δ.Ε.Σ. Κι έφ(υ)κε μετά ο Τσι(ου)μάν(η)ς από δω, έφ(υ)κε και πάει στο Ε.Δ.Ε.Σ. Αλλά οι Σαρακατσιαναίοι λίγο έκατσαν μετά στο ανταρτικό. Έφ(υ)καν, πήγαν στα σπίτια τ(ου)ς.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Πριν τον Εμφύλιο πόλεμο, εκεί με τ(η)ν απελευθέρωσ', είχε μια "στρατοχωροφυλακή": ήταν ένα σώμα που ήταν ούτε στρατιώτες ούτε χωροφύλακες. Είχαν στολή στρατιώτ' και κορδόνια χωροφύλακα κι έκαναν τις δουλειές και του στρατιώτ' και του χωροφύλακα. Τότε ήταν βλάχοι (Σαρακατσάνοι). Αυτό ήταν έμμισθο. Σαν παραστρατιωτικό, ένα τέτοιο πράμα. Το 'χαν φκιάκει τότε που άρχιζε το δεύτερο τ' αντάρτ(ι)κο. Βραδετ(ι)νός δεν ήταν κανένας, όλο βλάχοι ήταν. Όλο βλάχοι, και αυτοί οι βλάχοι ήταν μισθοφόροι του Ε.Δ.Ε.Σ. τους οποίους τους είχε ο Τσι(ου)μάν(η)ς αυτός, ο οποίος έγινε στρατηγός. Είχε φκιάσ' ένα τμήμα - λόχο, τάγμα, ξέρω 'γω τι είχε φκιάσ' - και τ(ου)ς είχε εκεί πέρα. Αλλά ύστερα τον έπιασαν οι ΕΛΑΣίτες αυτόν κι έμ(ει)ναν ακέφαλ'. Υστερα δεν ξέρω ποιος τ(ου)ς έκανε στρατοχωροφύλακες: το κράτος τ(ου)ς έκανε; Δεν ξέρω. Αυτά γίνονταν το '46 - '47. (...) Τ(ου)ς αγόραζαν αυτοί (ο Ε.Δ.Ε.Σ.), γιατί τ(ου)ς έδ(ι)ναν μια λίρα το μήνα. Και τ(ου)ς τροφοδοτούσαν κι όλες οι Άγγλοι, ενώ σ' εμάς δεν έρ(ι)χναν τρόφιμα. Έρ(ι)χναν κριθάρ' σ' εμάς, έρ(ι)χναν άρβυλα μόνο αριστερά κι όχι δεξιά ...Κι οπλισμό δεν έρ(ι)χναν πολύ, λίγα πράματα. Ενώ αυ(του)νούς τ(ου)ς είχαν κάν' αστακούς.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Μάλιστα ορισμένοι, ο Β. Α., λόγω του ότι τους πλήρωνε ο Ζέρβας, πήγε στο Ζέρβα. Άλλος κάποιος συγγενής μας πήγε και μάζεψε κάποια χρήματα, λόγω του ότι είχε χάσει το κοπάδι του - βδέλλα τα 'πιανε τότε - και πήγε και στρατολογήθηκε σα στρατιώτης. Μάζεψε κάποια χρήματα κι έφυγε, σα μισθοφόρος. Τώρα, στα άλλα τα χωριά που ήταν πιο ανεπτυγμένο το αντάρτικο δεν ξέρω τι είχε γίνει.» (Δ. Α. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

Οι εξελίξεις αυτές, καθώς προσέδωσαν στην εθνοτική πόλωση που προϋπήρχε και πολιτικό περιεχόμενο, οδήγησαν νομοτελειακά σε συγκρούσεις. Οι αφηγήσεις, καθώς οι μνήμες είναι ακόμα νωπές, αφού συχνά οι ίδιοι οι πληροφορητές ήταν και πρωταγωνιστές στα γεγονότα που αφηγούνται, χρωματίζονται ανάλογα από προσωπικά συναισθήματα, από προεκτάσεις στο παρόν ή και από υπερβολές που δεν επιβεβαιώνονται από τους υπόλοιπους πληροφορητές. Το προσωπικό στοιχείο, όμως, δεν αναιρεί απαραίτητα την εγκυρότητα των πληροφοριών · αντίθετα, μας επιτρέπει να διαβλέψουμε ακόμη μία όψη του μηχανισμού παραγωγής των στερεοτυπικών αντιλήψεων για τους «άλλους», την όψη εκείνη που σχετίζεται με συγκεκριμένες ατομικές ή οικογενειακές εμπειρίες¹⁴.

Τα γεγονότα που οι ίδιοι οι πληροφορητές αξιολογούν ως «συγκρούσεις» ανάμεσα σε Ζαγορίσιους και Σαρακατσάνους εντοπίζονται σχεδόν όλα κατά την περίοδο που ορίζεται από τη συμφωνία της Βάρκιζας (12/2/1945) και το τέλος του Εμφυλίου πολέμου. Θα μπορούσαν μάλιστα, για λόγους μεθοδολογικούς, να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες :

Στην πρώτη κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε τις φθορές που προξένησαν τα ανταρτικά σώματα, πρώτα του Ε.Α.Μ. και αργότερα του Δημοκρατικού Στρατού, στα κοπάδια των Σαρακατσάνων¹⁵. Παρά το γεγονός ότι ανάλογες φθορές προκλήθηκαν και στα οικόσιτα κοπάδια των Ζαγορίσιων ή ακόμη ότι οι Ζαγορίσιοι δεν είχαν πάντοτε άμεση συμμετοχή, ορισμένοι πληροφορητές, κυρίως Σαρακατσάνοι, εντοπίζουν στις ενέργειες αυτές μια βαθύτερη πολιτική σκοπιμότητα σε βάρος των

¹⁴ Ο Milton Yinger (1994 : 168-169) υποστηρίζει πως «οι προσωπικοί λόγοι» και «οι πολύπλοκοι προσωπικοί μηχανισμοί» είναι συχνά, μαζί με άλλους δομικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, πηγές εθνικής διάκρισης.

Σαρακατσάνων, αφού, όπως επιβεβαιώνεται, σε ορισμένες περιπτώσεις ξεκληρίστηκαν ολόκληρα κοπάδια. Ας παρακολουθήσουμε τις σχετικές μαρτυρίες :

«Στο Ανατολικό Ζαγόρι προπαντός πήραν πολλά ζώα Τα κοπάδια των Μαστοραίων, των Ακριβαίων τα πήραν όλα. Μιλάμε για πολλά πρόβατα. [Τα πήραν για να τραφούν ή για να κάνουν ζημιά;] Όχι για να κάνουν ζημιά, για να φαν. Αφού ήταν οι άνθρωποι στα βουνά... [Θέλω να πω δηλαδή ότι δεν υπήρξαν αρπαγές για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας...] Εγώ θα 'λεγα το εξής: όταν παίρνεις το κοπάδι μιανού, τότε καταλαβαίν(ει)ς ότι τον καταστρέφ(ει)ς. Πάρε λίγα από δω, λίγα από κει. Ε, εκεί, σ' αυτή την περίπτωση, εγώ νομίζω (ότι τα πήραν) και γιατί ήταν του Τάδε. Υπήρχε σκοπιμότητα.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Ήρθαν κι εδώ σ' εμάς, στο κατώι κάτω απ' το σπίτι του Στέφου - εκεί βάζαν τα γίδια – και πήραν γίδια, σφάζανε και γίδια. [Αυτές οι “ζημιές” - ας τις πούμε - είχαν ως στόχο τη συντήρηση ή ...] Είχαν στόχο τη συντήρηση. [Δεν είχαν δηλαδή πολιτική σκοπιμότητα;] Όχι, όχι. Εγώ πιστεύω σίγουρα ότι αν ήθελαν να εκδικηθούν, έπρεπε να πάρουν το κοπάδι όλο και να βάλουν και μια φωτιά να κάψουν το σπίτι όλο. Αυτοί πήραν δέκα γίδια κι ένα καζάνι, για να συντηρηθεί ο στρατός τους. Και όχι μόνο εμάς, εδώ ήταν τόσος κόσμος. Κι ο Παναή – Λαδιάς... Δεν πείραζαν κανέναν. Ίσως αυτό να οφείλεται και στο ότι δεν τους καρφώναμε. Στο ότι δηλαδή οι Σαρακατσάνοι είχαν μια ουδέτερη στάση. Δεν ήταν ούτε προς την άλλη μεριά τόσο ένθερμοι. Βλέπω εγώ τις δικές μας τις οικογένειες: δεν τάχθηκαν τόσο ανοιχτά ούτε προς το άλλο στρατόπεδο.» (Δ. Α. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

«(Α.Γ.) Στον Εμφύλιο τους τα ρήμαζαν οι αντάρτες τα πρόβατα (των Σαρακατσάνων). Τους τα πήρανε. Εδώ του Ράφτη τα πρόβατα τα πήραν όλα το καλοκαίρι εκείνο. Τώρα, ήταν το '48, το '47...

(Χρ. Χ.) Το '47. Μετά δε βγήκαν.

(Α.Γ.) Κι ίσως από τότε και σταμάτησαν να βγαίνουν.

¹⁵ Για ανάλογα περιστατικά από τη δράση του Δημοκρατικού Στρατού στη Δυτική Μακεδονία βλ.

(Χρ. Χ.) Από το '47 που έφυγαν άρον – άρον, βγήκαν ύστερα μετά το '50 – '51.

(Α.Γ.) Βγήκαν οι μισοί δηλαδή κι έκτοτε σιγά – σιγά άρχισε να φθίνει. Τώρα είναι τρεις οικογένειες απάνω.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα – Χρ. Χ. 63 ετών, βλαχόφωνος, Λάιστα Συνέντευξη 8/8/99)

«Κοίταξε να ιδείς: οι αντάρτες έπαιρναν... Υπήρχε μια επιμελητεία, η Ε.Τ.Α., Επιμελητεία Του Αντάρτη. Απ' αυτού τροφοδοτούνταν οι αντάρτες. Δεν έπαιρνε απ' αυ(του)νούς (τους Σαρακατσάνους) μοναχά · έπαιρνε κι από μας. Έπαιρνε σ(ι)τάρ', βρίζα, ό,τ' είχαμιν. Γάλα, κρέας, δίναμιν κατσίκι κ.λπ. Έπαιρναν κι απ' αυτούς. Με αναλογία όμως, αναλογία: Εγώ είχα δέκα γίδια, θα μο 'παιρναν ένα κατσίκι · Αυτός είχε εκατό πρόβατα, θα το 'παιρναν δέκα αρνιά.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

Μια δεύτερη κατηγορία συγκρούσεων αφορά προσωπικές διώξεις εκατέρωθεν, που είχαν ως στόχο κυρίως τον εκφοβισμό. Μολονότι τέτοιες ενέργειες δε φαίνεται να γενικεύτηκαν, ούτε μπορούν στο σύνολό τους να χαρακτηριστούν ως «συγκρούσεις μεταξύ Ζαγορίσιων και Σαρακατσάνων», προσέλαβαν, ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό μια τέτοια χροιά. Οι πιο αδιάλλακτοι των δύο παρατάξεων, οι Σαρακατσάνοι ως δεξιοί και οι Ζαγορίσιοι ως αριστεροί, εναλλάσσονταν στους ρόλους του θύτη και του θύματος¹⁶, χωρίς πάντως να αποκλείονται και αντίθετα περιστατικά, όπου δηλαδή οι διώξεις αποφεύχθηκαν ή μετριάστηκαν από την παρέμβαση ατόμων διαφορετικής εθνοτικής τοποθέτησης. Στις αφηγήσεις που ακολουθούν αξιοσημείωτες είναι και δύο ακόμη όψεις του φαινομένου: η στάση ορισμένων Ζαγορίσιων κτηνοτρόφων που δραστηριοποιήθηκαν με τη Δεξιά, και οι προεκτάσεις των διώξεων αυτών στο παρόν με τη μορφή απειλής :

«Ήρθαν το βράδυ να τους πιάσουν τους δικούς μας (Σαρακατσάνους) εδώ στο σπίτι, όπως ήταν περιφραγμένο. Είχαν μια πληροφορία από το Ν. το Α., ο οποίος ήταν τσομπάνος στα κοπάδια της Βελλάς, ότι “θα 'ρθουν απάνω και

Κολιόπουλος, 1995 σ. 182-187 («Επιμελητειακές Επιχειρήσεις»)

¹⁶ Για «θύτες και θύματα» κατά την περίοδο του Εμφυλίου κάνει λόγο και ο Κολιόπουλος (1995: xi) αναφερόμενος στους Σλαβομακεδόνες της Δ. Μακεδονίας.

λεν ότι μπορεί να σας πιάσουν οι αντάρτες”. Ο Μ., ο πατέρας μου κι ο Σ. αυτή την πληροφορία ούτε που θέλησαν να τη δεχτούν και κοιμόνταν. Άκουσαν τα σκυλιά γύρω – γύρω να γαβγίζουν κι ο Μ. μάλιστα πήγε να εμποδίσει τα σκυλιά, για να μην τους φάνε. Ο πατέρας μου κι ο Σ. πηδάν απ’ τον τοίχο κάτω και φύγαν. Πιάσαν το Μ., πιάσαν και τον Α. το Θ., το δάσκαλο, και τους πήραν και τους πήγαν στην Κόνιτσα. Εκεί τους κράτησαν κάμποσο καιρό, τους άφησαν. Και κάποια άλλη φορά πιάσαν και τον πατέρα μου. Τον πήγαν στο Τσεπέλοβο και τον κράτησαν καμιά βδομάδα. Ήθελαν να τους εκφοβίσουν περισσότερο, νομίζω. Αν ήθελαν να τους σκοτώσουν, θα τους σκότωναν. Δε δίναν λογαριασμό σε κανένα, υπήρχε τέτοια σύγχυση τότε! Και δε νομίζω ότι θα φοβόνταν μια οικογένεια εδώ. Κι ίσως αυτό να οφείλεται και σε ανθρώπους που ήταν εδώ κι ήταν ψυχραιμότεροι. Από την άλλη μεριά δηλαδή. Ίσως να μη θέλαν στην περιοχή τους να γίνει κάτι τέτοιο με τους δικούς μας ανθρώπους, γιατί ξέραν ότι (οι δικοί μας) δεν τους πειράζαν καθόλου. Δεν τους καταδίδαν. Βγάζω εγώ αυτά τα συμπεράσματα από τις συζητήσεις που γίνονταν. Γιατί αν τους καρφώναν κάποιον ότι δραν εδώ μέσα, ότι έρχονται το βράδυ ή ο Κ. ή ο Τάδε και κάνουν αυτά κι αυτά, σίγουρα θα τους παίρναν το βράδυ (τους δικούς μας) και δε θα τους ξαναβλέπαμε.» (Δ. Α. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

«Και γειτόνους (Σαρακατσάνους) είχαμιν. Είχαμιν έναν δίπλα απ’ το σπίτι, μια καλή οικογένεια, πάρα πολύ καλή οικογένεια, η οποία μ’ έσωσε εμένα κάποια στιγμή. Ήθελαν να με παραδώσουν στους Γαλιναίους για να με λυντσάρουν, οι άλλοι οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι). Γιατί πήγαμιν να “βγάλουμε” ένα μελίσσι’ άγριο κι αυτοί νόμ(ι)σαν ότι πήγαμιν να φέρουμε τ(ου)ς αντάρτες να τ(ου)ς πάρουν τα πρόβατα. Και πήγαν στο σπίτι’ κι έψαχναν τα μπαούλα να με βρουν. Και ήρθε τότε αυτός ο γείτονας, ο βλάχος, ο οποίος ήταν κι αυτός εκεί π’ πήραν τ(η)ν απόφασ’ να με πιάσουν και μ’ λέει: “Σήκω φύγε γρήγορα γιατί έρχονται να σε πιάσουν να σε παραδώσουν στο Γαλάν’!” Σ(η)κώθ(η)κα εγώ, έφυγα, πήγα στο Καπέσοβο και πήγαν αυτοί ύστερα στο σπίτι’ και τα ’καναν άνω κάτω.

Αυτοί φοβήθ(η)καν - είχε αρχίσει το δεύτερο αντάρτι(ι)κο τότε - κι αυτοί φοβήθ(η)καν ότι εγώ πήγα στο Πάπιγκο, μαζί με τον Κ. και τον Τ. - γιατί είχαν περάσει αντάρτες στο Πάπιγκο - να φέρουμε τ(ου)ς αντάρτες να τ(ου)ς πάρουν τα πρόβατα. Ενώ εμείς, επειδή ο Τ. ήταν παράνομος κι είχε βρει ένα μελίσσι αγριο, πήγαμε να το “βγάλουμε”. Πήραμε καπνιστήρια και ό,τ’ χρειαζόνταν απ’ τον Πρόεδρο, ο οποίος είχε μελίσσια κι αυτός, και ξεκινήσαμε και πήγαμε. Αυτοί (οι Σαρακατσάνοι “στρατοχωροφύλακες”) δε μας είδαν, αλλά εμείς δεν μπορέσαμε να το βγάλουμε εκείν’ την μέρα και κοιμ(η)θήκαμε εκεί το βράδυ. Αυτοί νόμ(ι)σαν ότι πήγαμε στο Πάπιγκο. Την άλλη μέρα σ(η)κωθήκαμε, βγάλαμε με μια κουτάλα δυο – τρία κιλά μέλι. Ήταν μέσα σε μάρμαρο. Αυτοί είδαν ότι δε γυρίσαμε εμείς το βράδυ. Τότε κατάλαβαν ότι ήμασταν φευγάτ’. [Σας παρακολουθούσαν δηλαδή;] Βέβαια, μας παρακολουθούσαν. Μας στήσαν ενέδρα μέσα στο λάκκο, με τα όπλα. [Ήταν μόνο στρατοχωροφύλακες;] Όχι, δεν ήταν μόνο στρατοχωροφύλακες, ήταν και βλάχοι (Σαρακατσάνοι) απ’ το χωριό που δεν ήταν στρατοχωροφύλακες. Ο Γ. ο Μ. , π.χ., δεν ήταν στρατοχωροφύλακας. Ο αδερφός τ’ ο Λ. ήταν. Ήταν ο Ντ. ο Μ. , στρατοχωροφύλακας. Ο Μ.-Γ., στρατοχωροφύλακας. Ο Λ. Τ. ήταν στρατοχωροφύλακας. Εμείς τους είδαμε που κινούνταν, είπαμε μια φορά να μην κατ(ε)βούμε, αλλά μετά είπαμε γιατί να μην κατ(ε)βούμε! Δεν έχουμε λόγο να κρυφτούμε! Ο Τ. δεν κατέφ(υ)κε. Κατεβήκαμε στο λάκκο, μας λένε “Αλτ!” , σταματήσαμε εμείς. Μαζεύ(τη)καν όλοι εκεί πέρα. “Πού ή(σα)σαν;” “Πήγαμε να βγάλουμε ένα μελίσσι.” “Πού ήταν αυτό το μελίσσι;” Εμείς δε μαρτ(υ)ρούσαμε πού ήταν, για να μη βρούν το κρησφύγετο τ’ Τ. Τέλος πάντων, κάτ’ τους είπε ο Κ. και του κόβ’ ένα χαστούκι ο Γ. ο Μ. που του ’ρθε ο ουρανός σφοντύλι του Κ. Εμένα δε με πείραζαν. Έφυγα, πήγα στο σπίτι. Αφήνω τον τενεκέ κι αυτά που είχα. Όσο να πάω όμως στο σπίτι , έρχετ’ ο βλάχος αυτός, ο γείτονας: “Φύγε γρήγορα, έρχονται να σε πιάσουν να σε παραδώσουν στ(ου)ς “Γαλάν(η)δες”. Οι “Γαλάν(η)δες” ήταν ένα τάγμα τρομοκρατών: σκοτώναν, έδερναν, πελεκούσαν...ό,τ’ ήθελαν έκαναν. Ανεξέλεγκτ’. “Γαλάν(η)δες” λέγονταν, γιατί ήταν Γαλάν(η)ς ο διοικητής του τάγματος. Λοιπόν, σηκώνομαι φεύγω εγώ, πήγα στο σπίτι αυτοί, το ’καναν άνω κάτω. Αναγκάστ(η)κα να μείνω στο Καπέσοβο εγώ. Τότε πέρασαν οι αντάρτες οι πολλοί, το 1947 ήταν.

Έρχονταν απ' το Γράμμο, πέρασαν εδώ - φοβήθ(η)καν τότε μήπως χτυπήσουν τα Γιάννενα. Μαθαίνουν αυτοί ότι περνούν οι αντάρτες, το μαζεύουν, στ(η)ν Πρέβεζα έφτακαν. Γίν(η)καν άφαντ'.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Μετά τη Βάρκιζα έχουμε το εξής: από δω απ' το χωριό συλλάβανε τότε το Γ. το Γ., το μακαρίτη, τον κλείσανε μια βραδιά στη Βίτσα, αλλά πήγανε πάλι οι δικοί μας οι Σαρακατσιαναίοι και είπαν ότι "αυτός ο άνθρωπος είναι φιλήσυχος" και όντως έτσι ήτανε. Ένας εξαιρετος άνθρωπος. Επίσης το Χ., τον οποίο τον έπιασαν στο αντάρτικο και τον έστειλαν εξορία. [Αυτό έχει σχέση με τη δράση των Σαρακατσάνων;] Όχι, καμία σχέση. Τον έπιασαν το '46.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Α, αυτοί ήταν... "καπεταναίοι"! Αυτοί (Ζαγορίσιοι κτηνοτρόφοι) έκαψαν αριστερών σπίτια τρία - τέσσερα. Ήταν με τον Ε.Δ.Ε.Σ. οι Μ. Και μαζί μ' αυ(του)νούς ήταν κι οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) όλοι. Βλάχος αριστερός εδώ δεν ήταν κανένας.» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«Εγώ κατ' αρχήν ήμουν στην Ε.Π.Ο.Ν. Από την Ε.Π.Ο.Ν. μπήκα στο Γραφείο του Ε.Α.Μ. Μετά πήγα στο ΗΓ' Γραφείο της Πανεπειρωτικής. Εκεί ήμουν σύνδεσμος : πήγαινα στο Γενικό Αρχηγείο του Ε.Λ.Α.Σ. το οποίο ήταν στα Πετρίλια Θεσσαλίας. Μετέφερα αλ.η.λογραφία μεταξύ του Γραφείου και του Γενικού Αρχηγείου. Πήγαινα και ενδιάμεσα στα χωριά εδώ εφημερίδες, διάφορα έγγραφα κ.λπ. σε ορισμένα πρόσωπα. Είναι αλήθεια ότι οι περισσότεροι Ζαγορίσιοι πήγαν με το Ε.Α.Μ. και οι περισσότεροι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) στο Ε.Δ.Ε.Σ.. Αυτό είναι και σήμερα: όλοι οι βλάχοι είναι δεξιοί, ψηφίζουν τη Δεξιά παράταξη. Ενώ οι Ζαγορίσιοι είναι το αντίθετο.

[Υπήρξαν περιπτώσεις κατά τις οποίες αριστεροί κυνηγήθηκαν από Σαρακατσάνους;]

Πρώτος εγώ. Κι ακόμα είναι ορισμένοι βλάχοι που φοβερίζουν ορισμένους αριστερούς. Ακόμα και τώρα, έχω παράδειγμα τον εαυτό μ':

“πολλούς χτύπ(η)σα - μ’ λέει - αλλά εσύ μ’ γλίτωσες. Αλλά δε θα μ’ γλιτώσεις μέχρι το τέλος”. Μ’ το είπαν προχτές στα Γιάννενα... Βλάχος (Σαρακατσάνος) Τσεπελοβίτ(η)ς.

Εγώ, όταν τελείωσε το αντάρτικο ήρθα εδώ. Εδώ ερχόταν δυο λεωφορεία, ένα της Κοινοπραξίας κι ένα της Σ.Π.Α., ήταν δυο πρακτορεία και γίνονταν συναγωνισμός ποιος θα πάρει τους περισσότερους επιβάτες. Εγώ ήμουν στο πρακτορείο της Κοινοπραξίας κι επειδή είχα γνωρίσει ορισμένους σωφέρηδες, άρπαξα τους περισσότερους πελάτες. Την περισσότερη κίνηση την είχε το Τσεπέλοβο και το Βραδέτο. Οι βλάχοι απ’ το Βραδέτο, επειδής ήμουν Βραδετ(ι)νός, έρχονταν με μένα, με (τη)ν Κοινοπραξία. Κι όταν μετά άρχισαν πάλι τ’ ανταρτικά, ένα βράδυ πήγαν οι αντάρτες να χτυπήσουν το Τσεπέλοβο. Ήταν ομάδες του Ζέρβα εκεί κι ήθελαν να τους χτυπήσουν. Οι Τσιουπελεβίτες αναγκάστ(η)καν να φύγουν. Ήταν δώδεκα η ώρα τη νύχτα, πλάκωσε εδώ στο Καπέσοβο όλο το Τσεπέλοβο. Είχαμαν δυο αυτοκίνητα, ένα της Κοινοπραξίας κι ένα της Σ.Π.Α.. Μπήκαν ο κόσμος μέσα κι ήρθε κι ένας βλάχος απ’ το Τσεπέλοβο, ο οποίος είχε ένα δέμα μεγάλο με τομάρια κι ένα καζάνι απ’ αυτά που αρμέγουν στις στάνες, μεγάλο. Ήθελε να τα βάλουμε κι αυτά μέσα, αλλά έπρεπε να κατεβάσουμε επιβάτες για να τα βάλουμε. Και δεν τον άφ(η)σα εγώ να βάλει πράγματα (...) Αυτός ύστερα από κάνα – δυο μέρες πήγε και με κατήγγειλε ότι εγώ βγήκα και τον πυροβόλ(η)σα στα παρεκκλήσια πέρα. Ήρθαν τ’ αποσπάσματα ύστερα εδώ, ο Πλάτων. ο Δημητριάδης με το απόσπασμα του στρατού. Ήρθαν το ... ’47. Αυτό είχε και βλάχους είχε και ντόπιους μέσα.

Ένας θείος μου μακρινός είχε τότε μαγαζί εδώ στο Καπέσοβο κι εγώ πήγαινα εκεί, είχε γραμμόφωνο κι έβαζα πλάκες. Έρχονταν οι στρατιώτες εκεί απ’ το απόσπασμα κι έπ(ι)ναν και γλεντούσαν. Μια μέρα έρχεται ο Δημητριάδ(η)ς αυτός, ο αρχηγός, και καθόμασταν εκεί στο τραπέζ’ και πίναμιν, χωρίς να ’χουμε τίποτα. Έρχετ’ ένας βλάχος απ’ όζω και τ’ κάν’ νόημα του Δημητριάδη. Βγαίνει ο Δημητριάδης όζω - τώρα, τι είπαν δεν ξέρω- και μπαίνοντας μέσα μ’ λέει: “Πήγαινε έξω, σε θέλει ο Τάδε”. Βγήκα κι εγώ έξω και μ’ λέει “Πάμε στο παρεκκλήσι πέρα, σε θέλει ο Δημητριάδης ο διοικητής”. “Εμείς καθόμαστε και πίνουμε σ’ ένα τραπέζι - του λέω - με θέλει πέρα στο παρεκκλήσι;” Μπαίνω μέσα, και λέω “Είπαταν κ. Δημητριάδη να πάω

πέρα;” “Ναι, πήγαινε - μου λέει - και θα 'ρθω κι εγώ σε λίγο”. Εν τω μεταξύ με παίρν' αυτός συνοδεία, πάμε πέρα στο παρεκκλήσι. Εκείνη την ώρα περνούσε ένα αυτοκίνητο προς τα κάτω και με βάζουν μέσα στ' αυτοκίνητο και με πάνε συνοδεία στα Γιάννενα, χωρίς να 'ρθει ο διοικητής να με δει ή να πει κάτι. Αυτοί που με συνόδευαν ήταν ο ένας βλάχος κι οι δυο Ζαγορίσιοι. Λοιπόν, με πάνε στα Γιάννενα (...)

[Υπήρξαν κι άλλοι αριστεροί που κυνηγήθηκαν από Σαρακατσάνους ή ήταν μεμονωμένο το περιστατικό;]

Εδώ ήταν μεμονωμένο. Σ' άλλα χωριά όμως ήταν. Έγιναν πιο συστηματικά. Π.χ. στο Κουκούλι. Στο Κουκούλι δεν έκαναν καρτέρι στο Θ. το δάσκαλο και τον έδ(ει)ραν οι βλάχοι; [Επειδή ήταν αριστερός;] Ναι. Το 'καναν καρτέρ' απάνω από (τη)ν εκκλησιά. Εκεί είναι ένας στενός δρόμος και τον έρ(ι)ξαν από κάτω σ' ένα λακκάκι.» (Γ. Δ. 72 ετών, Βραδέτο – Καπέσοβο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 2/5/2000)

Στην τρίτη κατηγορία περιλαμβάνονται ακόμη σοβαρότερα περιστατικά. Εδώ η σύγκρουση προσέλαβε το χαρακτήρα ανοιχτής ρήξης και η άσκηση βίας προκάλεσε ακόμη και το θάνατο σε ορισμένες περιπτώσεις. Παρά το γεγονός ότι ισχύουν και στην κατηγορία αυτή οι περιορισμοί που εντοπίζονται στις προηγούμενες δύο, δηλαδή ο μεμονωμένος χαρακτήρας των περιστατικών και η αδυναμία να ταυτίσουμε θύτες και θύματα με συγκεκριμένες εθνοτικές τοποθετήσεις, στη συνείδηση των πληροφορητών, ειδικά όταν κινδύνευαν να γίνουν θύματα, καταγράφεται έντονα η εθνοτική προέλευση του παρ' ολίγον θύτη: για τους Σαρακατσάνους είναι οι Ζαγορίσιοι που σχεδίαζαν να τους εξοντώσουν, για τους Ζαγορίσιους οι παρ' ολίγον θύτες Σαρακατσάνοι έγιναν αργότερα θύματα.

Το προσωπικό στοιχείο εδώ είναι ακόμη πιο έντονο και οι διαφωνίες για την εγκυρότητα των πληροφοριών περισσότερες. Ωστόσο το σημαντικότερο στοιχείο δεν είναι αυτή καθαυτή η ακρίβεια των πληροφοριών, αλλά η ένταση της εγγραφής των προσωπικών βιωμάτων¹⁷ και η επίδραση που άσκησαν τα βιώματα αυτά στην περαιτέρω πορεία των σχέσεων ανάμεσα σε Ζαγορίσιους και Σαρακατσάνους :

¹⁷ Στο ζήτημα της «υποκειμενικότητας» των προσωπικών βιωμάτων και στην κατασκευή της μνήμης μέσω των «διαστρωματώσεών της» αναφέρεται η Κ. Μπάδα (2001: 234-235), υποστηρίζοντας ότι τελικά η –κατά τη στιγμή της αφήγησης- ατομική μνήμη «μετατρέπεται σε κοινωνική ή συλλογική, εφ'

«(Α.Τ.) Ένα διάστημα του 'χαν πάρ' απόφασ' βγαίνοντας η κάθε στάν' απάνω, να (τη)ν καθαρίζουν. Εδώ στο Ρουντουβάν' θα κάθονταν. Απ' αυτού θα πέραγε όλ' η Πίνδο(ς). Αλλά φαίνεται δεν του 'βραν καλά οι μεγάλ' οι Ζαγορίσι', η κλίκα εδώ μέσα, ο κομμουνισμός. Γιατί σ' λέει, αν μας πάρουν χαμπέρ', θα μας πελεκήσουν, θα καθαρίσουν τα χωριά όλα. Κι από κει σταμάτ(η)σε αυτό. Το 'μαθαμε ότι κάθε οικογένεια π' θα βγαίν' θα (τη)ν καθαρίζουν. Μετά φαίνεται δεν του 'βραν κατάλληλο (...)

(Μ.Χ.) Η πρώτ' η μάχη π' γίν(η)κε Ε.Α.Μ. – Ε.Δ.Ε.Σ., έγινε εδώ στο Τσεπέλοβο. Μετά τι έγινε: έφ(υ)καν οι δεξιοί και το 'πιασαν στα Γιάννενα. Και μαζεύει τότε, ήρθαν απ' (τη)ν Μακεδονία τάγματα, αριστεροί, και τ(ου)ς παίρνουν τ(ου)ς ζερβικούς από δω και τ(ου)ς έφτακαν στ(ου)ς Παζούς, πέρα σ(τη)ν Κέρκυρα. Τ(ου)ς κυνήγησαν δηλαδή.

(Α.Τ.) Κι αν δε δήλωνε ο Ζέρβας βασιλικός, δεν τ(ου)ς πέραγαν τα καράβια πέρα. Υπέγραψε βασιλικός και τ(ου)ς πέρασαν. Και μετά π' γίν(η)κε το σύμφωνο τ(η)ς Βάρκιζας, γύρ(ι)σαν δώθε.» (Α.Τ 77 ετών - Μ.Χ., 70 ετών, Σαρακατσάνοι, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Εγώ δεν τ' άκ(ου)σα αυτό το πράμα, ούτε και μπορώ να το πω. Γιατί να τον σφάζουν τότε τον κόσμο; Πρώτα – πρώτα είχαν τα βουνά τ(ου)ς. Δεν μπορούσαν να τ' αφήσουν τα βουνά να μείνουν έτσ' νεκρά. (Τη)ν κτηνοτροφία περίμεναν κι αυτοί για να ζήσουν, οι κοινότητες. Τώρα αυτό μπορεί να ήταν μια κουβέντα μιανού... Πρώτα – πρώτα δε θα κάθονταν οι Σαρακατσαναίοι να τ(ου)ς σφάζουν. Θα αντιδρούσαν. Κι όπως έκαναν.» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Εμένα μου κάναν κι άλλο καρτέρ' μετά. Μετά μου 'κανε καρτέρι ένας που τον κρέμασαν οι ΕΛΑΣίτες (ενν. οι αντάρτες του Δημοκρατικού στρατού) στο Πάπιγκο μαζί μ' ένα βλάχο (Σαρακατσάνο) απ' το Κουκούλι, τον Τ. τον Τ. Αυτός μου 'κανε καρτέρι όταν ερχόμασταν από τα Γιάννενα. Ήμασταν μέσα στ' αυτοκίνητο κι ερχόμασταν - αφού γύρ(ι)σα απ' (τη)ν εξορία - πάνω στην

όσον τα άτομα ανακαλούν και ανασηγκροτούν το παρελθόν τους πάντα ως μέλη μιας ομάδας(...)) Έτσι,

καρότσα. Ήταν φορτηγό τότε. Μου 'κανε καρτέρι εδώ στο Κουκούλι, στη γέφυρα του Κόκκορη. Είχε κάψει μ' αλλ(ου)νούς βλάχους. Εκεί είναι ένα δέντρο, πρωτού να πάμε στη διακλάδωση της Μπάγιας, κι είχαν κάτσει και με περίμεναν. Εγώ μόλις έφτασα σ' ένα σημείο, τ(ου)ς είδα. Εν τω μεταξύ είχα πει στον Α. τον Π. που ήταν τότε πράκτορας στο "τέρμα": "Αυτοί θα μ' κάνουν καρτέρ' - τ' λέω - όλο εμένα κοιτάζε ο Τ. μέσα στ' αυτοκίνητο". "Σύρε από δω - μου είπε - με τ(ου)ς Μπαϊώτες, να πας στ' Μπάια". Πού να πάω στ' Μπάια, εκεί με κυν(η)γούσαν... Μόλις πλησίασα κοντά σ' αυ(του)νούς, καμιά πενηνταριά μέτρα, ήταν ένα λακκάκι μικρό. Ήταν έτσι' κάπως απόμερο και δε φαίνονταν. Μπαίνω μέσα στο λακκάκι, το λάκκο τον ανήφορο και βγαίνω από πάνω. Μόλις άργησα εγώ να βγω, σ(η)κώθ(η)καν αυτοί και κοιτάζαν απάνω. "Αχ!..." λένε μια φορά... Ύστερα από κάμποσον καιρό τ(ου)ς έπιασαν οι αντάρτες στο Πάπιγκο.» (Γ. Δ. 72 ετών, Βραδέτο -Καπέσοβο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 2/5/2000)

«Υπήρξε σκοπιμότητα και για τον Τ. (Σαρακατσάνο) που σφάζαν στο Πάπιγκο. Αυτός ήταν τσέλιγκας εκεί. Τον βρήκαν στο δρόμο και τον σφάζαν. Και δεν έφταιγε ο άνθρωπος αυτός. Πιθανόν να είχε γίνει και κάποια παρεξήγηση, Τ. με Τ., φάγαν άλλον γι' άλλον.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

Η διερεύνηση βέβαια ενός τόσο σημαντικού και πρόσφατου ζητήματος όπως ο Εμφύλιος πόλεμος στο Ζαγόρι, δεν είναι δυνατόν να εξαντληθεί εύκολα, ειδικά όταν αντιμετωπίζεται από την επιλεκτική σκοπιά των εθνοτικών σχέσεων. Ωστόσο αυτό που ενδιαφέρει στην παρούσα προσέγγιση έχει ως ένα βαθμό διαφανεί: η προϋπάρχουσα εθνοτική διαφοροποίηση του πληθυσμού, καθώς προσέλαβε πολιτικό χαρακτήρα σε μια περίοδο κρίσιμη, όπως η Κατοχή και τα πρώτα μετακατοχικά χρόνια, εντάθηκε σε μεγάλο βαθμό. Δε θα ήταν υπερβολικό αν μιλούσαμε εδώ για εθνοτική πόλωση ανάμεσα στις δύο δυναμικότερες ομάδες του πληθυσμού, τους Ζαγορίσιους και τους Σαρακατσάνους.

Η πόλωση αυτή, που κατά γενική ομολογία διαμορφώθηκε από την ομαδική πρόσδεση των Σαρακατσάνων στο πολιτικό άρμα της Δεξιάς, τροφοδότησε με τη σειρά της συγκεκριμένα πολιτικά στερεότυπα εκ μέρους των Ζαγορίσιων τουλάχιστον της γενιάς που βίωσε τον Εμφύλιο. Στις αφηγήσεις που ακολουθούν οι Σαρακατσάνοι αντιμετωπίζονται ακόμη και σήμερα με καχυποψία ως «ύπουλοι», «μη σταθεροί» ή «κρυφοί δεξιοί», ενώ δε λείπουν και οι νύξεις για μεμονωμένα περιστατικά αντεκδίκησης κατά την περίοδο της απριλιανής δικτατορίας, όταν οι Σαρακατσάνοι «είχαν το θάρρος», όπως σχολιάζει κάποιος πληροφορητής :

«Ήταν δεξιοί, όλοι. Σκόλασε! Κι αυτοί π' κάνουν τον αριστερό, κι αυτοί π' κάνουν το σοσιαλιστή, κι αυτοί δεξιοί είναι. Είναι κόλπο αυτό, είναι πράμα τ(η)ς εποχής.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Ύστερα έρχεται και καίγεται το σπít' το θ(ι)κό μ'. Τ(η)ν άλλ' την μέρα καθόμασταν όζω απ' το σπít' τ' Λ. Σκεπτικός εγώ κι έρχεται ο Τ. – Θεός σχωρέσ' τον – και μ' λέει: “Δάσκαλε, δε σ' τα' είπα κάποτε στο Καπέσοβο, που ήθελες να μιλήσεις, ότι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) μέσα στο χωριό δεν πρέπει να μπουν;...” Γιατί ήταν η εντύπωση ότι κάηκαμιν από βλάχο. Εγώ είπα στο διοικητή, δεν έχω τίποτα με κανέναν. Αυτοί οι δυο (ενν. τα αδέρφια του) είπαν ότι το 'καψε ο Μ. (Σαρακατσάνος), επειδή είχε κάνει μύνησ' ο αδερφός μ' στον αδερφό τ', επειδή τον έθιζε ως Πρόεδρο. Και δικάστ(η)κε τότε πέντε χιλιάδες. Και βγαίνοντας όζω είπε: “Θα σε σιάζω εγώ...” Τα είπαν αυτά βέβαια στο διοικητή κι είπε ο διοικητής: “Έχουμε ενδείξεις, δεν έχουμε αποδείξεις.” Το σπít' κάηκε 16 Αυγούστου 1967. 21 Απριλίου είχε γίν' η δικτατορία. Είχαν θάρρος από κει αυτοί, τώρα Τέλος πάντων. Γι' αυτό κι έβαλαν φωτιά. Δεν ήταν εύκολο. Ήταν ο αδερφός μ' με το κόμμα, με (τη)ν Ε.Δ.Α.: είχε βάλ' υποψηφιότητα με το Σ., ο οποίος ήταν σ(τη)ν Ε.Δ.Α. Από κει είχαν το θάρρος κι έβαλαν φωτιά.

Γενικά (οι Σαρακατσάνοι) κάνουν το βασιλοδεξιο, αλλά δεν είναι σταθεροί. Είναι ύπουλ' οι βλάχοι. Περ(ι)σσότερο δεξιοί. Αλλά ελίσσονται. Βέβαια τ(ου)ς κάνει και η φύση τους. Τώρα σιγά – σιγά κατατάσσονται. Επειδή ήταν στα βουνά, δεν μπορούσαν να καταταχτούν αυτοί. Και με τ(ου)ς κλέφτες τα

‘χαν καλά αυτοί και με τ(ου)ς αντάρτες... Γιατί τ(ου)ς έκαν’ η ανάγκη. Τώρα όμως πο ‘χουν σπίτια κι είν’ εγκατεστημέν’, είναι δεξιοί οι περ(ι)σσότερ’.» (Γ. Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

3)Οι μεταπολεμικές δημογραφικές μεταβολές

Το γεγονός ότι το Ζαγόρι βρέθηκε στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου όχι μόνο από την άποψη της πόλωσης αλλά και ως θέατρο επιχειρήσεων, καθόρισε σε σημαντικό βαθμό τη δημογραφική του εξέλιξη. Το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού αναγκάστηκε να εκπατριστεί προσωρινά, ειδικά μετά την ένταση των επιχειρήσεων που σημειώθηκαν από το 1947 και εξής, όταν ο κυβερνητικός στρατός ανέλαβε συντονισμένη δράση, ενισχυμένος από την αμερικανική βοήθεια του «Δόγματος Τρούμαν» (Clogg 1982 : 231).

Η περίοδος αυτή που καταγράφεται στη συλλογική μνήμη ως «ανταρτοπληξία»¹⁸, είχε για το Ζαγόρι δύο αλληλένδετες και ως ένα βαθμό αντιφατικές συνέπειες. Με δεδομένη τη μακροχρόνια παραμονή μακριά από τις εστίες τους, οι Ζαγορίσιοι αναγκάστηκαν να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες. Πολλοί απ’ αυτούς, όσοι είχαν κοντινούς ή μακρινότερους συγγενείς στα Ιωάννινα ή και άλλες πόλεις, φιλοξενήθηκαν εκεί ή, στη χειρότερη περίπτωση, στις επιταγμένες για το σκοπό αυτό κατοικίες στην περιφέρεια των Ιωαννίνων. Η πολιτική αστάθεια και η αβεβαιότητα για την έκβαση του Εμφυλίου, καθώς παρέτειναν και τη δική τους αβεβαιότητα, οδήγησαν τους περισσότερους στην αναζήτηση προσωρινών ή και μονιμότερων λύσεων για την αντιμετώπιση των τρεχουσών αναγκών τους. Το αποτέλεσμα ήταν οι περισσότεροι απ’ αυτούς να μην επιστρέψουν στα χωριά τους,

¹⁸ “Ανταρτόπληκτοι” ή “καταφυγόντες” χαρακτηρίζονταν και οι χωρικοί της Δ. Μακεδονίας που αναγκάστηκαν να αναζητήσουν καταφύγιο στην πόλη της Καστοριάς κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και ειδικά από το 1948 και εξής. «όταν η Κυβέρνηση αποφάσισε να μεταφερθεί ο πληθυσμός των ανταρτοκρατούμενων χωριών στις πόλεις, ώστε να πληγούν αποφασιστικά οι κύριες πηγές στρατολογίας και ανεφοδιασμού των επαναστατών» (Κολιόπουλος 1995: 188).

όταν με το τέλος του Εμφυλίου, τον Οκτώβριο του 1949, η κατάσταση κάπως εξομαλύνθηκε¹⁹.

Οι επείγουσες, άλλωστε, οικονομικές ανάγκες αυτής της νέας εγκατάστασης τους οδήγησαν σε αθρόα πώληση ή ενοικίαση των σπιτιών τους στο Ζαγόρι. Η ζήτηση για κατοικία στα χωριά ήταν έντονη ήδη από την προηγούμενη περίοδο, όταν οι αποκατεστημένοι ως δημότες Σαρακατσάνοι επιδίωκαν να εγκατασταθούν, χωρίς όμως ιδιαίτερα αποτελέσματα, αφού τα περισσότερα σπίτια ήταν γεμάτα από τις οικογένειες των Ζαγορίσιων. Διαμορφώνονται έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του '50, οι προϋποθέσεις για μια ουσιαστική ανανέωση του πληθυσμού με τη μαζική έξοδο των Ζαγορίσιων και τη μαζική εγκατάσταση των Σαρακατσάνων. Η ίδια χρονική στιγμή ευνοεί και τους Γύφτους, που ως τότε βρίσκονταν στην περιφέρεια του οικισμού, να βελτιώσουν τη θέση τους, αν και πολλοί απ' αυτούς φαίνεται να ακολουθήσαν τους Ζαγορίσιους στη φυγή τους προς τις πόλεις. Ας παρακολουθήσουμε όμως τους πληροφορητές να περιγράφουν τις εξελίξεις αυτές :

«Το '48 ήρθα στο χωριό εγώ. Ήταν έρημο. Ήταν τέσσερις – πέντε γριές. Ήταν ανταρτόπληκτοι. Ήρθαμαν εμείς το '48, κάτσαμε κάνα μήνα και φύγαμε, γιατί ήταν οι αντάρτες ... να! Έρημα τα χωριά. Και πήγαμαν οπλισμένοι με το Μ. εδώγια, μέχρι το Τσεπέλοβο. Όλα τα χωριά έρημα. Το '49 επαναπατρίστ(η)καν τα χωριά και γύρ(ι)σ' ο κόσμος. Μετά το τέλος του Εμφυλίου. Εμείς (οι Σαρακατσάνοι) στα χειμαδιά κάτω κάτσαμε. Οι γονείς μου δεν έκατσαν στα χειμαδιά, είχαμαν στον κάμπο στα Γιάννενα. Κάτσαμε δυο καλοκαίρια. [Ήταν "στενά" φαντάζομαι...] Α(φη)σ' τη δ(ου)λειά πώς ήταν τότε!... Μη ρωτάς πώς ήταν! Ήταν πολύς ο κόσμος. Έπεσαν τα χωριά όλα, η Λάκα – Σούλι...

¹⁹ Σ' αυτούς που δεν επέστρεψαν στα χωριά τους θα πρέπει να εντάξουμε επιπλέον και όσους είχαν στρατολογηθεί στο Δημοκρατικό Στρατό και κατέφυγαν στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, καθώς και όσους λόγω φρονιμάτων προτίμησαν να παραμείνουν στην ανωνυμία της μεγάλης πόλης, παρά στο στενό περιβάλλον του χωριού, όπου η πίεση από το ανταρτικό μετεμφυλιακό καθεστώς της Δεξιάς ήταν ασφαλώς εντονότερη. Σχετικές εμπειρίες αφηγήθηκαν πληροφορητές από το Μονοδένδρι και το Κουκούλι, οι οποίοι ωστόσο θέλησαν να διατηρήσουν την ανωνυμία τους. Ενδεικτική είναι πάντως η αφήγηση του πληροφορητή Γ. Μ. από τη Λάστα, που ακολουθεί : «Έφυγε πολύς κόσμος και πήγε στη Ρουμανία και την Τασκένδη. Στην Ανατολική Γερμανία έχουμε μια οικογένεια Καπέτση. Στη Ρουμανία, όταν δούλεψα εγώ εκεί σαν νομικός σε μια επιχείρηση, πριν δυο χρόνια, πήγαινα και επισκεπτόμουν κάθε Σαββατοκύριακο τη Χ. τη Μ. κα έχουμε βγάλει και φωτογραφίες. Αυτή δε θέλει να γυρίσει πίσω, έμεινε εκεί πολιτική πρόσφυγας. Το παιδί της όμως έμαθε ωραία τα ελληνικά, παρ' ότι είναι από Ρουμάνο πατέρα, και είναι στη διερμηνεία τώρα επάνω στην πρεσβεία. Και αυτή μου διηγούνταν όλη την ιστορία πώς έφυγαν(...)» (Γ. Μ. 37 ετών, Λάστα, Βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99).

Αναμπουμπούλα ήταν. [Και θα 'χασαν και πρόβατα...] Μοναχά!... Γι' αυτό και τότε έπιασαν δουλειές ο κόσμος, δεν ξαναπάτ(η)σαν. Οι Γύφτ' προπαντός, δεν έμ(ει)νε κανένας. Ο Μ., ο Φ, ... τότε έφ(υ)καν.(...) Έφ(υ)κ' ο κόσμος, ρήμαζαν τα χωριά, άρχισαν και πούλαγαν. Ο μακαρίτ(η)ς ο Περικλής έχει κάτω μ' ενοίκιο σ' όλα τα σπίτια: στο Τσαντάτ(ι)κο έκατσε τέσσερα χρόνια, εδώ στο Δασκαλόπουλο έκατσε, στο Βαλάτ(ι)κο έκατσε, στα Κουρκουντάτ(ι)κα... Στ(ι)ς αρχές δεν τα 'δωναν, αφού ήταν τα σπίτια γεμάτα. Ήβλεπες εδώ στα σοκάκια, στ(ι)ς πόρτες, τέτοια ώρα γιομάτο κόσμο, μυρμήγκι, να καρτεράν τα γελάδια, να καρτεράν τα γίδια, να 'χουν το κουτσομπολιό, τ(ου)ς καφέδες...» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Το '47 κι ύστερα σταμάτ(η)σε το σχολείο. Όσο ήμουν λειτουργούσε. Μάλλον τότε πρέπ' να σταμάτ(η)σε, γιατί έφ(υ)καν τα παιδιά. Φύγαμαν εμείς, έγινε το αντάρτ(ι)κο - το δεύτερο αντάρτ(ι)κο - άδειασαν τα χωριά. Τον πήραν τον κόσμο, τον έστ(ει)λαν στα Γιάννενα. Τα παιδιά πήγαν σε άλλα σχολεία, άλλα σε οικοτροφεία τα 'στ(ει)λαν, άλλα έτσ', άλλα αλλιώς... Από τότε δεν ξαναγύρ(ι)σε όλος ο κόσμος. Δεν ξαναγύρ(ι)σαν αυτοί που 'χαν παιδιά, γιατί βολεύτ(η)καν κάπου αλλού, παρέμειναν, έκλεισε και το σχολείο.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Υστερα πήραν και τα ζώα όλα, το '47. Είχαν φύγει πολύς κόσμος τότε, αλλά δεν είχαμαν φύγει όλοι ακόμα. Εμείς φύγαμε το '48 και γυρίσαμε το '50. Δυο χρόνια καθόμασταν στα Γιάννενα, στ(η)ς Λεονόρας το σπίτι. Τα επίταζαν τα σπίτια. Κι επειδή η Λεονόρα μας είχε εμάς δικούς της, συνεννοηθήκαμαν και πήγαμαν τρεις οικογένειες. [Ήταν πολλοί που έφυγαν το '48 και δε γύρισαν μετά:] Ναι, ήταν πολλοί. Και σ' άλλα χωριά περ(ι)σότερο. Αυτό ήταν το πρώτο που άρχισε ο κόσμος να φεύγει. Υστερα άρχισ' η Γερμανία, έφ(υ)καν οι υπόλοιπ' και σκόλασαν τα χωριά.» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«Προ του πολέμ' δεν είχαν ανάγκη οι Ζαγορίσιοι ούτε να πουλήσουν, ούτε να βάλουν π(ου)θενά βλάχο. Είχαν. Είχε κάθε σπίτι ζαγορίσιο τ' φαμίλια τ'

μέσα. Τι δουλειά είχαμιν με τ(ου)ς βλάχους! Τ(ου)ς έδωνε - αν τ(ου)ς έδωνε - μοναχά η Πρίγκω νερό απ' τη στέρνα. Δεν τ(ου)ς έβανιν μες τα σπίτια. Ύστερα ρήμαζαν τα σπίτια, τα πούλ(η)σαν. Ύστερα σ(τη)ν αρχή οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι) δεν είχαν και παράδες. Ίσια - ίσια έρχονταν τα πρόβατα. Δεν είχε Ε.Ο.Κ., επιδότησ' κ.λπ. Αφού έρχονταν ο χωροφύλακας και πηδούσαν τη μάντρα κι έφευγαν, γιατί είχαν εντάλματα. Ύστερα νοικοκυρεύ(τη)καν κι αυτοί, άρπαζαν παράδες. Οι Ζαγορίσιοι διαλύθ(η)καν, πούλ(η)σαν "μπιτί - χαβά" τα σπίτια... Μην κοιτάς, δεν πουλιούνται εύκολα τώρα αυτά τα σπίτια. Αλλά έχουν τώρα παράδες οι βλάχοι: κι ακριβά να 'ναι, τ' αγοράζουν.» (Γ. Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

«Πουλούσαν αβέρτα. Πουλούσαν και νοίκιαζαν. Να σκεφτείς ότι απ' τα καλύτερα σπίτια πέρασαν Σαρακατσαναίοι: στο οικοτροφείο ο Περικλής ο Λαδιάς, σ(τη)ς Ερηνιάς ο Βασίλη - Μπαλατσός, ο Ράφτ(η)ς εδώ, εμείς στους Δασκαλοπουλαίους... Όλοι στα καλύτερα σπίτια, γιατί είχαν φύγει οι Ζαγορίσιοι οι πιο πολλοί. Μετά τον Εμφύλιο είχαν φύγει πολλοί. Και νοίκιαζαν και πούλαγαν.» (Δ. Α. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

Η εγκατάσταση, ωστόσο, των Σαρακατσάνων στους οικισμούς δεν είχε τα ίδια χαρακτηριστικά με εκείνα της εγκατάστασης των Ζαγορίσιων. Οι περισσότεροι Σαρακατσάνοι εξακολούθησαν τη νομαδική μετακίνηση με αποτέλεσμα τον ουσιαστικό περιορισμό της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας στους θερινούς μήνες²⁰. Επιπλέον η ιστορική συγκυρία ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή και για τη δική τους πλέον αστικοποίηση, που συντελέστηκε, όπως διαφαίνεται από τις αφηγήσεις των πληροφορητών, μέσα από τρεις κυρίως διαύλους: την εγκατάσταση στα χειμαδιά, τη μετανάστευση και τα «γράμματα».

²⁰ Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα μας το παρέχει η κοινότητα του Βραδέτου, όπου ακόμη και οι κοινοτικές εκλογές γίνονταν καλοκαίρι για να συμμετέχουν οι πολυπληθέστεροι Σαρακατσάνοι ψηφοφόροι που το χειμώνα πήγανιν σε χειμαδιά της Πρέβεζας. Ενδεικτική είναι η αναφορά που ακολουθεί: «Κι οι εκλογές γίνονταν πάντοτε καλοκαίρι, οι δημοτικές, για να έρχονται οι ετεροδημότες. Αλλά τώρα, τα τελευταία χρόνια, είχαν εκλογικό κέντρο στην Πρέβεζα και ψήφιζαν εκεί. Και τα αποτελέσματα δεν έρχονταν στο Βραδέτο, πήγανιν κατευθείαν στη Νομαρχία.» (Γ. Δ. 72 ετών, Βραδέτο - Καπέσοβο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 2/5/2000)

Η εγκατάσταση στα χειμαδιά φαίνεται πως ήταν μια διαδικασία που αργά αλλά σταθερά είχε ξεκινήσει ήδη πριν τον πόλεμο²¹ και ως ένα βαθμό θα πρέπει να την εντάξουμε στις συνέπειες της ουσιαστικής διάλυσης του τσελιγκάτου. Τα κοπάδια, μετά τη συρρίκνωση των λιβαδικών εκτάσεων, ήταν σαφώς μικρότερα και η παραμονή τους ευκολότερη στα περιορισμένα βοσκοτόπια που είχαν απομείνει από τη διανομή γης στους ακτήμονες πρόσφυγες. Πολλοί Σαρακατσάνοι, που επωφελήθηκαν και από τη διανομή των μουσουλμανικών κτημάτων της Θεσπρωτίας (Campbell 1964: 15 και Μακρής 1990: 155) ή αγόρασαν ιδιόκτητες εκτάσεις, άρχισαν να ασχολούνται και με τη γεωργία, με αποτέλεσμα να μειώσουν σταδιακά ή και να εγκαταλείψουν εντελώς την κτηνοτροφική δραστηριότητα.

Ειδικά για το Ζαγόρι η διαδικασία αυτή ενισχύθηκε από την ουσιαστική ερήμωση ορισμένων χωριών που kāηκαν από τους Γερμανούς στη διάρκεια της Κατοχής, όπως η Λάιστα ή η Μανασσή. Στις κοινότητες αυτές οι Σαρακατσάνοι δεν έβρισκαν διαθέσιμα οικήματα για να εγκατασταθούν, με αποτέλεσμα να στραφούν προς τις πεδινές περιοχές της Ηπείρου. Ο συνοικισμός Ηλιοβούνια π.χ. του Νομού Πρέβεζας έχει συγκροτηθεί από Σαρακατσάνους που χρησιμοποιούσαν άλλοτε ως θέρετρο τα βοσκοτόπια της Λάιστας. Για τα ζητήματα αυτά ας παρακολουθήσουμε ορισμένες χαρακτηριστικές μαρτυρίες :

«Πήγαιναν σε κάτ' χωριά συνέχεια, όπου αργότερα αγόρασαν κτήματα. [Πότε, αν θυμάσαι;] Περίσσότερο μετά τον Εμφύλιο. Αλλά και πριν είχαν λιγότερα κτήματα. Σιγά – σιγά μεγάλωσαν και τα παιδιά τους και άρχισε κάποια πρόοδος να σημειώνεται. Άρχισαν να εγκαταλείπουν την κτηνοτροφία και να ασχολούνται με τη γεωργία. Αγόρασαν κατ' χωράφια και καλλιεργούσαν καρπούζια, πεπόνια, ντομάτες, εκεί στην Πρέβεζα, και σιγά – σιγά άρχισαν να μένουν εκεί και να εγκαταλείπουν την κτηνοτροφία, να μη βγαίνουν καθόλου στο χωριό.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

²¹ Ο Καραβίδας (1931: 58-63) εντάσσει το φαινόμενο της εγκατάστασης των ποιμενικών πληθυσμών στα χειμαδιά στη γενικότερη προβληματική για το μέλλον των τσελιγκάτων στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό διασώζει πληροφορίες (σ. 63) για πρώιμη εγκατάσταση Σαρακατσάνων στο Κιλκίς και αλλού. Για το Ζαγόρι ο Campbell (1964: 14-15) μας πληροφορεί ότι η διαδικασία αυτή είχε ξεκινήσει ήδη από το 1927. Ενδεικτική είναι και η πληροφορία που αντλούμε από τα πρακτικά του κοινοτικού συμβουλίου Μονοδενδρίου (Α.Κ.Μ., κατ. 5 σ. 1-2, πράξη 2/ 26-1-1940): η κοινότητα διεκδικεί την είσπραξη του δικαιώματος βοσκής από το Σαρακατσάνο Μιχαήλ Τσουμάνη, κάτοικο Κουκουλίου, ο

«Υστερα τούτος εδώ ο Ράφτης (Σαρακατσάνος) έγινε μετά τον πόλεμο, π' τ(ου)ς έδωσαν τα τούρκικα τα κτήματα εκεί κάτω και σήκωσαν λίγο κεφάλι. Όλοι όσοι έγιναν, έτσι έγιναν, από τα τούρκικα τα κτήματα.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«Αυτοί (οι Σαρακατσάνοι) έφ(υ)καν προτού παντρευτώ εγώ, προτού το '52, και δεν ξαναγύρ(ι)σαν ύστερα να κάψουν. Κάηκε το χωριό. Η Μανασσή είχε πολύ ωραία σπίτια, αλλά κάηκε απ' τους Γερμανούς. Κάηκαν και τα δικά τους τότε, κάτ' καλύβες που ήταν. Προτού νοίκιαζαν κι όλας. Έδ(ι)ναν λίγο τυρί, ξέρω 'γω, και τ(ου)ς άφ(η)ναν.» (Αικ. Δ. 70 ετών, Μανασσή, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 2/5/2000)

Η σημαντικότερη, ωστόσο, διαδικασία αστικοποίησης για τους Σαρακατσάνους στάθηκε η μετανάστευση. Παρά το γεγονός ότι οι τσελιγκάδες, ο παραδοσιακός φορέας εξουσίας της σαρακατσάνικης κοινότητας, προκειμένου να εξασφαλίζουν φτηνά εργατικά χέρια επιχείρησαν με διάφορους τρόπους να αναστρέψουν τη φυγή των φτωχότερων Σαρακατσάνων προς τη Γερμανία., η κίνηση φαίνεται πως, ειδικά για ορισμένες κοινότητες, έλαβε τα χαρακτηριστικά ρεύματος. Η μαζική αυτή επαφή των Σαρακατσάνων με τον αστικό πολιτισμό, και μάλιστα με την ιδιότητα του μετανάστη, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη μετέπειτα πορεία τους, αφού ελάχιστοι απ' αυτούς ξαναγύρισαν στο Ζαγόρι: οι περισσότεροι άρχισαν πλέον να δραστηριοποιούνται ως επιχειρηματίες στα Ιωάννινα ή τις άλλες πόλεις της Ηπείρου, εγκαταλείποντας παράλληλα και τις παραδοσιακές αξίες ζωής που βίωναν στο πλαίσιο του τσελιγκάτου.

Σήμερα Σαρακατσάνοι και Ζαγορίσιοι πληροφορητές επικροτούν ανεπιφύλακτα τις εξελίξεις αυτές, όπως φαίνεται και από τις μαρτυρίες που ακολουθούν. Ειδική αναφορά πάντως θα πρέπει να γίνει στο Σαρακατσάνο πληροφορητή Χρ. Τ. από το Κουκούλι, που περιγράφει τη διαδικασία από τη σκοπιά ενός ιδιόμορφου πρωταγωνιστή, αυτού που ενθάρρυνε και υποβοήθησε τη μετανάστευση, συγκεντρώνοντας πάνω του την οργή των τσελιγκάδων :

οποίος όμως στο μεταξύ “εκποιήσας τα ποίμνιά του ασχολείται εις τα εν Άρτη κτήματά του και την

«Στη Γερμανία πήγε ο Γιώργος, του Παναή – Λαδιά ο αδερφός, ο Μιλτιάδης για ένα πολύ μικρό διάστημα, ο Χρήστος ο Μακρυγιάννης για ένα μικρό διάστημα. Από τους Ζαγορίσιους μόνο ο Μακρυγιάννης πήγε. (Άλλος Σαρακατσάνος) επίσης για μικρό διάστημα ήταν ο Νίκος ο Μπαλατσός. Για μεγάλο διάστημα ο Γιώργος ο Λαδιάς. Στη Σουηδία είναι οι Ραφταίοι, οι οποίοι τώρα τελευταία πήγαν, γύρω στο '70. Αυτοί μένουν εκεί τώρα και τα παιδιά τους μαζί.» (Δ. Α. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Μετά β(γ)ήκε η Γερμανία κι άρχισαν να πηγαίνουν στη Γερμανία. Ουκ ολίγοι πήγαν κι απ' αυ(του)νούς και έχουν κάν' λεφτά κι ήρθαν εδώ, αγόρασαν σπίτια, ακίνητα κ.λπ. Οι περ(ι)σσότεροι εγκαταστάθ(η)καν στις πόλεις. Άρχισαν να κάνουν το χασάπ', τον εστιατόρα κ.λπ. Στ' Γουμενίτσα είχαμιν βρει ένα Γόγολο που 'χε εστιατόριο. Στ' γειτονιά μας στα Γιάννενα είναι ένας Τσι(ου)μάν(η)ς, ο οποίος έχει κρεοπωλείο κ.λπ.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Μέχρι που πήγαν οι Σαρακατσαναίοι στη Γερμανία, κρατήθ(η)κε το σαρακατσαναίικο: ούτε παντρευόταν άλλ' ράτσα, ούτε στον κομμουνισμό ήταν, πουθενά σε άλλο... Μετά άρχισαν, που πήγαν όζω... Άλλαξαν τα πράματα. Και καλά κάν' ο κόσμος...» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Όταν άρχισαν οι Φάμπρικες της Γερμανίας, έλεγαν τα παιδιά (των Σαρακατσάνων) “να πάμε”. Πρώτα ήταν το Βέλγιο, εκεί όμως η ζωή, για όσους πήγαν, ήταν άσκημη πολύ. Κατέβαιναν στα ορυχεία κάτω και πολλοί πάθανε εκεί σωματικές ζημιές. Άνοιξε η Γερμανία. Οι γυναίκες δεν ήθελαν και δεν τους άφηναν οι τσελιγκάδες: δεν άφηναν οι τσελιγκάδες τα βλαχόπουλα, τα Σαρακατσανόπουλα, να παν στη Γερμανία, διότι θα τους έφευγαν από τα πρόβατα και δε θα 'χαν εργατικά χέρια. Έφυγαν τα πρώτα Σαρακατσανόπουλα, γύρισαν με κούρσες εδώ. Είδαν οι άλλοι κούρσες εδώ, θάματα! Θυμάμαι (τότε)

είχαν φύγει απ' τα χωριά μας πέντε – έξι βλαχόπουλα. Τότε, στη δεκαετία του '50, για να πας στη Γερμανία έπρεπε να βγάλεις άδεια, έπρεπε να πας στην Αθήνα. Κι επειδή υπήρχε μεγάλο ρεύμα τότε απ' όλη την Ελλάδα και μαζεύονταν πάρα πολλοί για έξω, χρειαζόταν “μέσο”. Και πολλοί πλούτισαν απ' αυτό. Κάτι βουλευτές κ.λπ.

Εγώ τους έλεγα: “Παιδιά, σηκωθείτε φύγετε! Φύγετε! Μην ακούτε μάνα, πατέρα, τσελιγκάδες! Φύγετε να πάτε να ζήσετε σαν άνθρωποι”. Τότε ήμουν δάσκαλος. Στη δεκαετία του '50 δούλεψα στο Κουκούλι, στη Βωβούσα, στην Καστρίτσα, στη Μηλιά Μετσόβου, στο Καλπάκι... Κι αν τα καλοκαίρια, που ήταν θερινά (ορισμένα σχολεία στο Ζαγόρι), είχα οικονομικές ανάγκες, δούλευα κι εκεί. Και τους έλεγα: “Φύγετε!” Οι τσελιγκάδες αντιδρούσαν: “Τι 'ναι αυτά που λέει ο Χρήστος!” Έβαζαν τις μάνες των παιδιών και μου λέγαν πως θα τα μαζέψουν τα παιδιά των.

Πήγαν μια φορά πέντε – έξι Σαρακατσανόπουλα και ξεκινούν απ' το Κουκούλι για το Α(υ)κόστομο. Και παν στα γραφεία τώρα εκεί και στον προθάλαμο που πήγαν είδαν κατ' αριθμούς εκεί: “Βλέπετε; 4-5 μάρκα, τόσα δίνουν την ώρα. Πού να πάτε;” και γύρ(ι)σαν τα παιδιά πίσω. Έρχονται εδώ. “Πάρε ένα σημείωμα και πήγαινε σ(τη)ν Αθήνα” τ(ου)ς λέω. Σε πολλά παιδιά. Στην Αθήνα είχα το μακαρίτ' τον αδερφό μου που ήταν Γενικός Διευθυντής του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων και με το εργατικό κίνημα είχαν νταραβέρια αυτοί. Του γράφω γράμμα: “Διώξ' τους στη Γερμανία”. Κι έδιωξε πάρα πολλά παιδιά. Σημείωμα από δω “Φύγε στην Αθήνα στον αδερφό μου” κι από κει Γερμανία. Τότε για να φύγει κανείς έπρεπε να κάτσει 15 – 20 μέρες στην Αθήνα. Έστειλα πάρα πολλά παιδιά, γιατί τα λυπόμουνα. Ήξερα τη φτώχεια που τα έδερνε (...) Και δεν το μετάνιωσα, γιατί τους άνοιξα τα μάτια. Κι αυτοί που φύγανε πρώτοι, άνοιξαν τα μάτια των άλλων και ούτω καθεξής. Αν δεν είχαν φύγει, θα ζιούσαν ακόμα μ' εκατόν πενήντα οκάδες καλαμπόκι το εξάμηνο, σ(του)ς τσελιγκάδες. Γεγονός είναι ότι μετά πήγαν και τα παιδιά των τσελιγκάδων. Πήγαν τα παιδιά των τζιομπαναραίων, ήρθαν με κούρσες. Ήβλεπαν το τζιομπάνο που 'χαν κάποτε οι τσελιγκάδες να πηγαίν' με την κούρσα στα Γιάννενα κι αυτοί καρτερούσαν το λεωφορείο...» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

Τέλος, η σταδιακή ανάπτυξη της εκπαιδευτικής δραστηριότητας των Σαρακατσάνων επηρέασε με τη σειρά της τη δημογραφική κατάσταση στο Ζαγόρι. Οι Σαρακατσάνοι επιστήμονες ακολούθησαν το δρόμο που είχαν πάρει αρκετές δεκαετίες νωρίτερα οι Ζαγορίσιοι, αφού το Ζαγόρι με τη διαρκώς συρρικνούμενη δραστηριότητα δεν ήταν δυνατόν να τους καλύψει. Η διαδρομή των Σαρακατσάνων από την εγκατάστασή τους στους οικισμούς του Ζαγορίου ως τη μαζική τους έξοδο προς τις πόλεις ήταν τελικά αρκετά σύντομη και σε πολλές περιπτώσεις συντελέστηκε στο χρονικό διάστημα δύο διαδοχικών γενεών. Η ταχύτητα αυτή δεν είναι, φυσικά, άσχετη με την ταχύτητα των εξελίξεων στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η μαρτυρία που ακολουθεί είναι χαρακτηριστική για τη συμπίκνωση με την οποία μεταφέρει τις εξελίξεις, αλλά και για μια δόση πικρίας που τη διακρίνει :

«Μετά άρχισαν κι αυτοί τα γράμματα. Τα γράμματα τον έδιωξαν τον κόσμο. Γίνονταν σκοτωμός ποιος θα πρωταγοράσ' σπίτι στο Βραδέτο απ' τους κτηνοτρόφους. Όλοι κυνηγούσαν να πάρουν σπίτι, να γίνουν μόνιμοι. Αλλά τώρα ήρθε η εποχή που οι ίδιοι τα πουλάνε τα σπίτια τους ή τ' αφήνουν και πέφτουν. Δυο –τρεις οικογένειες είναι που συντηρούν σπίτια στο Βραδέτο, απ' αυτούς τους κτηνοτρόφους.» (Γ. Δ. 72 ετών, Βραδέτο –Καπέσοβο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 2/5/2000)

Συμπερασματικά, τα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά την περίοδο που μας απασχολεί, δε φαίνεται να βιώθηκαν με ομοιόμορφο τρόπο από τις ομάδες που εντοπίσαμε στο Ζαγόρι. Κάθε μια απ' αυτές προσάρμοσε τη στάση της ανάλογα με τη δική της συλλογική εμπειρία, καθώς οι διαφορετικές εθνοτικές καταβολές διαμόρφωναν και διαφορετικές επιδιώξεις. Η διαφοροποίηση αυτή, άλλωστε, ενίσχυσε παλαιότερες ή παρήγαγε καινούργιες στερεοτυπικές αντιλήψεις για τους «άλλους», οι οποίες και σήμερα ακόμη λειτουργούν στο Ζαγόρι, όπως φάνηκε από τις σχετικές αφηγήσεις των πληροφορητών.

Ωστόσο οι μεταπολεμικές εξελίξεις, καθώς οδήγησαν σε μια σχετική ομογενοποίηση τους εναπομείναντες κατοίκους της περιοχής, επέφεραν μια ουσιαστικότερη και βαθύτερη συνέπεια αναφορικά με τη συλλογική ταυτότητα των

ομάδων που μας απασχολούν. Τα διαδοχικά εθνοτικά όρια που εντοπίσαμε στη μέχρι τώρα πραγμάτευσή μας δε φαίνεται να λειτουργούσαν με τον ίδιο τρόπο από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και εξής. Αντίθετα, η οικειοποίηση του χώρου από Σαρακατσάνους και Γύφτους, κατά τη μεταπολεμική κυρίως περίοδο, συντέλεσε αποφασιστικά στη μετεξέλιξη της συλλογικής τους ταυτότητας από εθνοτική σε εθνοτοπική, εξέλιξη που είχε σημειωθεί ήδη νωρίτερα με τους βλαχόφωνους του Ανατολικού Ζαγορίου. Τις διαδικασίες σχηματισμού αυτής της νέας ταυτότητας και μια πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση του χαρακτήρα της, θα επιχειρήσουμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Κεφάλαιο Ε

Εθνοτοπική ταυτότητα: ανάμεσα στο πραγματικό και το φαντασιακό.

1) Η εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι

Όπως και σε άλλο σημείο επισημάναμε, ο στόχος της μέχρι τώρα πραγμάτευσής μας δεν ήταν απλώς να διερευνηθούν τα εθνοτικά όρια των ομάδων που παρατηρούνται στο Ζαγόρι· εξίσου σημαντική επιδίωξη στάθηκε και ο εντοπισμός των αντινομιών εκείνων, τόσο από οικονομική και κοινωνική όσο και από πολιτισμική άποψη, οι οποίες κατέστησαν τα όρια αυτά διαπερατά. Στην πραγματικότητα διαπιστώσαμε, παράλληλα με τις διαφορές που μας επέτρεψαν να χαρακτηρίσουμε τις ομάδες «εθνοτικές» ή «εθνοπολιτισμικές», και μια σειρά από ασυνέχειες στη διαχείριση από την κάθε ομάδα του πολιτισμικού της φορτίου. Οι ασυνέχειες αυτές που διαμορφώθηκαν ή εντάθηκαν από τις καθοριστικές ιστορικές εξελίξεις της περιόδου που μας απασχολεί, συντέλεσαν αποφασιστικά στη μεταβολή των συλλογικών ταυτοτήτων που είχαν διαμορφωθεί στη βάση της εθνοτικής διαφοροποίησης. Ο καταλυτικός παράγοντας στη μεταβολή αυτή φαίνεται πως ήταν η εξοικείωση με τον τόπο, που στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν ήταν άλλος από το Ζαγόρι.

Ο συνδυασμός αυτών των δύο δεδομένων, δηλαδή της προϋπάρχουσας εθνοτικής διαφοροποίησης και της συνύπαρξης σ' έναν κοινό τόπο, διαμορφώνει μια νέα ταυτότητα που δεν είναι μόνο εθνοτική ούτε καθαρά τοπική. Η νέα αυτή ταυτότητα δεν αφορά βέβαια τους ελληνοφώνους Ζαγορίσιους που εξακολουθούν να προσδιορίζονται τοπικά, αλλά τους Βλάχους, τους Σαρακατσάνους και τους Γύφτους. Στις ομάδες αυτές, που από την άποψη της γεωγραφικής εξάπλωσης ξεπερνούν ασφαλώς τα όρια του Ζαγορίου, ο τόπος κατέστη το νέο κυρίαρχο στοιχείο του αυτοπροσδιορισμού τους, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση εθνοτοπικής συνείδησης. Ο τρόπος, ωστόσο, με τον οποίο η νέα αυτή ταυτότητα συγκροτήθηκε, είναι διαφορετικός για κάθε ομάδα.

Για τους Βλάχους, παράγοντες όπως η πρώιμη εγκατάσταση, ο αμιγής χαρακτήρας των οικισμών τους και κυρίως η κοινή ιστορική πορεία με τους ελληνόφωνους, τους επέτρεψαν από πολύ νωρίς να αυτοπροσδιορίζονται ως «Ζαγορίσιοι». Ωστόσο η γλωσσική τους διαφοροποίηση και οι ιστορικές της συνέπειες, κυρίως κατά την περίοδο της ρουμανικής προπαγάνδας, διαμόρφωσαν ένα κλίμα αμφιβολίας κυρίως από τους ελληνόφωνους, Ζαγορίσιους και Σαρακατσάνους. Έτσι η εθνοτοπική ταυτότητα «βλαχόφωνοι Ζαγορίσιοι» είναι το αποτέλεσμα ενός προσδιορισμού που προέρχεται από τους «άλλους», αλλά ως ένα βαθμό γίνεται και από τους ίδιους αποδεκτός. Ας δούμε ορισμένες μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν τις εκτιμήσεις αυτές :

«(Β.Π.) Κανονικά ετούτα τα χωριά ως τ' Βωβούσα δεν είναι Ζαγοροχώρια, είναι βλαχοχώρια. Δεν έχουν καμία σχέση ...

(Στ. Τ.) Είναι βλαχόφωνα, αλλά είναι Ζαγοροχώρια. (...) Δεν είχαν καμία διαφορά (με τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους)(...). Και τότε που 'ταν επί Τουρκοκρατίας ακόμα, τα ίδια δικαιώματα είχαν και τα βλαχοχώρια και τ' άλλα. Εμείς είχαμεν εδώ κάποιον Κυρ - Νίκο που 'ταν σύμβουλος: Συνεδρίαζε ο Αλή πασιάς και πήγαινε κι αυτός στα Γιάννενα με τ(ου)ς υπόλοιπους.» (Β. Π. 45 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα – Στ. Τ. 65 ετών, Ηλιοχώρι. Συνέντευξη 8/8/99)

«[Τους Λαϊστινούς θα τους κατατάσσατε περισσότερο στους Βλάχους ή στους Ζαγορίσιους;] ... (Α.Γ.) Μάλλον στους Βλάχους παρά στους Ζαγορίσιους. [Το ρωτώ γιατί τόση ώρα λέτε “οι Λαϊστινοί”: αποφεύγετε να χαρακτηρίσετε τους Λαϊστινούς ως “Ζαγορίσιους”.] Ναι, ναι, υπάρχει αυτή η αίσθηση. Άλλο είναι ο Ζαγορίσιος ο κάτω, απ' το Μονοδένδρι, από την Ελάτη κι άλλο ο Λαϊστινός, ο Βωβουσιώτης, ο Ηλιοχωρίτης, ο Βρυσοχωρίτης...

(Γ.Τ.) Κοιτάζτε, και η γλώσσα που μιλάνε παίζει ρόλο ...

(Χρ. Χ.) Κοιτάζτε, η εργασία τους δεν τους ... Πάντως, πάντα θεωρούνταν Ζαγορίσιοι. (...)

(Α.Γ.) Κι εγώ νομίζω, δεν ξέρω αν ο Χρήστος αυτό το επικροτεί, ότι υπάρχει μια διαφορά μεταξύ των βλαχόφωνων Ζαγορίσιων και των υπολοίπων

Ζαγορίσιων. Εδώ είναι πιο αρχοντάδες αυτοί εδώ οι άνθρωποι... Βωβουσιώτες, Λαϊστινοί... Έχουν την αρχοντιά τους μέσα... (...)

(Γ.Τ.) Κι οι ίδιοι οι Ζαγορίσιοι, τώρα... Αν πεις σ' ένα Ζαγορίσιο "είμαι από τη Λάιστα", δε σε θεωρεί ομοχώριό του, Ζαγορίσιο γνήσιο. Το θεωρούν απομεμακρυσμένο χωριό.

(Χρ. Χ.) Μας πολέμησαν. Μετά το Συμμοριτοπόλεμο έγινε ένας Σύνδεσμος μεταξύ των χωριών Λάιστας, Ηλιοχωρίου, Βρυσοχωρίου, Σκαμνελίου, Τσεπελόβου, Καπεσόβου κ.λπ., με σκοπό να μπορέσουν να προωθήσουν το δρόμο από το "Τέρμα" προς τα εδώ. Η Λάιστα είχε χρήματα και διέθεσε αρκετά. Και προχώρησε αρκετά ο δρόμος. Μόλις έφτασε όμως στο Σκαμνέλι, τον διέλυσαν το Σύνδεσμο... Υπάρχει αυτή η τάση: να μην προχωρήσει το αυτοκίνητο παραπάνω απ' το Σκαμνέλι.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα – Γ. Τ. 65 ετών – Χρ. Χ. 63 ετών, βλαχόφωνος, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

Το στοιχείο του ετεροπροσδιορισμού είναι καθοριστικό και στη διαμόρφωση της εθνοτοπικής ταυτότητας των Γύφτων. Οι ίδιοι βέβαια αποφεύγουν επιμελώς να αυτοπροσδιορίζονται ως «Γύφτου» με σπάνια εξαίρεση τις περιπτώσεις εκείνες που, από θέση ισχύος πλέον, καταγγέλλουν την παλαιότερη συμπεριφορά των Ζαγορίσιων σε βάρος τους και έμμεσα τους μέμφονται για ρατσισμό. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτού του είδους αποτελούν δύο κείμενα του γνωστού μουσικού Γρηγόρη Καψάλη από τον Ελαφότοπο, δημοσιευμένα στο περιοδικό «Το Ζαγόρι μας». Στα αποσπάσματα που ακολουθούν ο όρος «γύφτος» δε φέρει τη χροιά του εθνοτικού αυτοπροσδιορισμού, αλλά την κοινωνική απαξίωση που κάποιος, ως Ζαγορίσιος πλέον, επιχειρεί να καταγγείλει και να αποβάλει :

«Παλιά οι οργανοπαίχτες στα χωριά μας έκαναν και άλλα μικροεπαγγέλματα π.χ. ο Γκανάς έκανε τον Κουρέα, τον τενεκιτζή φτιάχνοντας και διορθώνοντας κάνουλες και κολλώντας γαλοτενεκέδες των βλάχων. Τα "Τακούτσια" το επάγγελμα του κουρέα, του τσαγκάρη, του γεωργού και έτσι τα βγάζανε πέρα με μεγάλη φτώχεια. Γι' αυτό και πολλούς μας είχαν δούλους οι μεγάλοι του χωριού με το κληρονομικό όνομα του "γύφτου". Πώς με όλα αυτά

να μάθει ο γονιός το παιδί του οργανοπαίχτη; Είναι πράγματι φύσει αδύνατο αν και σήμερα με τη σωστή επαγγελματική θέση αξιοποιήσαμε το επάγγελμα και δημιουργήσαμε περιουσίες.» (Το Ζαγόρι μας 85 (1985) σ. 5)

«Εργάστηκα πολλά χρόνια χωρίς μικρόφωνα – σκέτα. Πόσες φορές τελείωνα με πληγές στα χείλη από το υποστόμιο και με το λαιμό βραχνό από το τραγούδι, που καμιά φορά συνεννοούμαν με το νόημα στο σπίτι. Έπειτα αναγκάζομστε να κάνουμε τα χατίρια σε ορισμένους ιδιότροπους και μπελαλήδες γλεντζέδες όταν έπιναν. Μεθούσαν και δεν ήξεραν τι έλεγαν και το τι έκαναν, πολλές φορές και σήμερα. Τα δεχόμασταν γιατί ενδεχόμενα δεν θα μας έπαιρναν ξανά σε γάμους και πανηγύρια γιατί ήταν αρκετές παρέες οργανοπαιχτών τότε στα χωριά μας. Μπορούσε ακόμα να διατρέξει και κίνδυνο η σωματική μας ακεραιότητα. Λίγα όργανα μουσικών είχαν σπάσει; Και το είχαν μερικοί για καμάρι που ήταν χουβαρντάδες και τα πλήρωναν δήθεν! Χωρίς να αισθάνονται ή να διανοούνται ότι το όργανο είναι εργαλείο αναντικατάστατο, εργαλείο που βγάζει το ψωμάκι του ο κάθε οργανοπαίχτης.

Αυτά τα άκουσα από παλιούς οργανοπαίχτες: “Πόσες φορές δεν ξεπλάκιασαν το σπίτι του παππού μου μεθυσμένοι χωριανοί” μου έλεγε ο πατέρας μου, “της έβαζαν φωτιά και έκαιγαν την ξυλαποθήκη με τα πουρνάρια της γιαγιάς μου”. Βέβαια όμως σε μερικές μέρες τα αντικαθιστούσαν ζητώντας τη συγγνώμη μας. Ο λόγος που το έκαναν αυτό; Γιατί ο παππούς μου από διάφορες αιτίες (κουρασμένος, άρρωστος, στεναχωρημένος) δεν πήγαινε να τους παίζει κλαρίνο. Όλα αυτά τα μεγάλα μειονεκτήματα καθώς και η βαριά κληρονομιά του γύφτου που μας έχει μείνει ανάγκασαν τους νεότερους - νομίζω - να μην ακολουθούν το επάγγελμα αυτό.» (Το Ζαγόρι μας 126 (1988) σ. 116)

Ωστόσο σήμερα, ακόμη και ο προσδιορισμός των Γύφτων ως τέτοιων από τους άλλους γίνεται με μεγάλη προσοχή. Παρά το γεγονός ότι είναι αναγνωρίσιμοι, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, η ευθεία αναφορά στην εθνική τους ταυτότητα είναι σπάνια. Η εντυπωσιακή κοινωνική τους εξέλιξη καθιστά απαγορευμένη την προσφώνησή τους ως «Γύφτων», γεγονός που επηρεάζει καθοριστικά ακόμη και την ίδια την επιτόπια έρευνα.

Με ανθρωπολογικούς όρους οι Γύφτοι αποτελούσαν μια «στιγματισμένη εθνοτική ομάδα» (Eriksen 1993: 30-31) και στην προσπάθειά τους να ενσωματωθούν ξεπέρασαν ουσιαστικά την εθνοτική τους ταυτότητα επιλέγοντας την τοπική. Ωστόσο το ότι είναι ακόμη αναγνωρίσιμοι διαμορφώνει τελικά μια δεύτερη εκδοχή της εθνοτοπικής ταυτότητας, βασισμένη κυρίως στον ετεροπροσδιορισμό. Πρόκειται κυριολεκτικά για μια «σιωπηρή» ή «λανθάνουσα» (silent or latent) εθνοτοπική ταυτότητα (Sokolovskii-Tishkov 1996: 191), όπως επιβεβαιώνουν και οι πληροφορητές :

«[Σε κάποιο σημείο του άρθρου]¹ σας λέτε: “Οι Σαρακατσαναίοι δεν μπορούσαν να αποδεχτούν αφέντη. Τη λέξη αυτή την έχει στα χείλη του άλλο φύλο που κατοικεί σε πολλά χωριά του Ζαγοριού, καθώς και φτωχοί Ζαγορίσιοι που δέχονται κάθε ταπείνωση από τους άρχοντες”]

Εννοώ τους Γύφτους, αλλά δεν το ‘γραφα από... - πώς να σ’ το πω - ντρέπομαι (...)» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«Πολλές φορές έλεγαν - υπό τύπον... - “Αι, ορέ σκατόγυφτε!...” Δεν τ(ου)ς κακοφαίνονταν. Τώρα τ(ου)ς κακοφαίνεται. Βέβαια. Αφού λέμε καμιά φορά “στα Γύφτ(ι)κα”... και λέει η Σ. “όχι Γύφτ(ι)κα, Άγιος Χαράλαμπος”, επειδή είναι το ‘κόν(ι)σμα. Και δεν το λένε ότι είναι Γύφτοι. Δεν το παραδέχονται. (...) Στη Μ. έχει πολλούς Γύφτους. Το ‘λεγαν “Γυφτοχώρι” παλιά. Τώρα δεν το λεν, διότι εξελίχθηκαν κι αυτοί κι έχουν... Τώρα “φυλετικές διακρίσεις” - να το πω - δεν υπάρχουν. Διότι και να είναι ο άλλος, δεν τολμάς να τ’ το πεις, γιατί σ’ ζητάει το λόγο.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99).

«Εγώ που τα άκουγα, σαν τρίτης γενιάς, θεωρούσα πάντα ότι οι Γύφτ’ είναι απολύτως Ζαγορίσιοι. Ούτε έδ(ι)να εγώ ιδιαίτερ’ σημασία τι θα πει Γύφτος. Αυτό είχε σημασία για τ(ου)ς υπόλοιπους. Η γιαγιά μου τους περιέβαλλε με αγάπη, αυτή την αγάπη που προκύπτει από την προστασία της “αρχόντισσας” προς τον κατώτερο. Αλλά τα άτομα της δεύτερης γενιάς τους απομάκρυναν, με

¹ Βλ. σχετικά Τσουμάνης, 1981 σ. 54

απαξία πολύ κακής ποιότητας, το οποίο το εκλάμβανα πάρα πολύ άσχημα, γιατί ήταν πρόσωπα αγαπητά, όπως έβγαιναν από τις διηγήσεις της γιαγιάς.» (Γ. Α. 40 ετών, Βίτσα, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 4/8/2000)

Ένας τρίτος τύπος εθνοτοπικής ταυτότητας είναι αυτός που αφορά τους Σαρακατσάνους. Εδώ το στοιχείο του αυτοπροσδιορισμού είναι καθοριστικό: παρά το γεγονός ότι έως σχετικά πρόσφατα ετεροπροσδιορίζονταν μειωτικά ως «βλάχου», και κατά κανόνα το αποδέχονταν, η συστηματική τους μελέτη ως «Σαρακατσάνων» συντέλεσε αποφασιστικά στο να αποκτήσει ο όρος αυτός σημαντικό κύρος, όπως ήδη δείξαμε. Σ' αυτό άλλωστε συνέτεινε και η παράλληλη συνειδητοποίηση της γεωγραφικής εξάπλωσής τους και η ταχύτατη κοινωνική τους άνοδος, που ερμηνεύεται συχνά με την ιδεαλιστική οπτική της «φυλετικής» καθαρότητας. Συντρέχουν επομένως όλες οι προϋποθέσεις, ώστε η εθνοτική ταυτότητα να αποτελεί πηγή τιμής για τα άτομα.

Από την άλλη μεριά, ωστόσο, η πολλαπλή πρόσδεση των Σαρακατσάνων του Ζαγορίου με το συγκεκριμένο τόπο και κυρίως η μόνιμη πλέον διαμονή τους σ' αυτόν πρόσθεσε την αναγκαία παράμετρο, ώστε να μετεξελιχθεί η εθνοτική τους ταυτότητα σε εθνοτοπική². Μολονότι οι εξατομικευμένες προσεγγίσεις των Σαρακατσάνων πληροφορητών ποικίλουν, είναι αξιοσημείωτη η συμφωνία που παρατηρείται ως προς την τελική διαμόρφωση του εθνοτοπικού ονόματος: το εθνοτικό «Σαρακατσάνος» παραμένει ως ουσιαστικό, και προστίθεται ως επιθετικός προσδιορισμός το «Ζαγορίσιος», για να δηλώσει την τοπική προέλευση και ταυτόχρονα την πολιτισμική εξοικείωση με το συγκεκριμένο χώρο. Οι ίδιοι άλλωστε οι Σαρακατσάνοι πληροφορητές αναγνώρισαν τη διπλή αυτή διάσταση του όρου «Ζαγορίσιος», όταν κλήθηκαν να απαντήσουν στη σχετική ερώτηση :

«[Οι Σαρακατσάνοι σήμερα είναι Ζαγορίσιοι; Εσείς σήμερα θεωρείται τον εαυτό σας Ζαγορίσιο; Θα προσβληθείτε αν σας πει κάποιος: “Εσύ δεν είσαι Ζαγορίσιος, είσαι Σαρακατσάνος”];]

² Τα παλιότερα ίχνη αυτής της νέας συλλογικής ταυτότητας είχε ήδη εντοπίσει ο Campbell (1964: 215) όταν διαπίστωνε πως «η έκφραση “εμείς, οι Σαρακατσάνοι του Ζαγορίου” είναι κοινή · όμως “εμείς, οι Σαρακατσάνοι του Τσεπελόβου” (ή οποιουδήποτε άλλου χωριού) ακούγεται λιγότερο συχνά».

Θα το πω αντίστροφα εγώ: θα προσβληθώ αν μου πει “δεν είσαι Σαρακατσάνος και είσαι Ζαγορίσιος”. Δε θα προσβληθώ όμως αν μου πει “Είσαι Ζαγορίσιος Σαρακατσάνος”. Είμαι Ζαγορίσιος Σαρακατσάνος, αλλά για να προσδιορίσω τον εαυτό μου, αν βρεθώ μακριά, θα πω “Είμαι απ’ το Ζαγόρι”. Γιατί οι Σαρακατσάνοι δεν είναι τίποτα το διαφορετικό. Ήταν διαφορετικοί, διότι έκαναν αυτή τη δουλειά που έκαναν. Όλοι είμαστε Έλληνες. Άρα: είμαι απ’ το Ζαγόρι, είμαι Ζαγορίσιος, και τυχαίνει να είμαι Σαρακατσάνος. Αλλά αν μου πει ότι δεν είμαι Σαρακατσάνος, θα προσβληθώ. Ούτε θεωρώ εγώ αυτή τη στιγμή ότι ο Σαρακατσάνος είναι ανώτερος απ’ το Ζαγορίσιο ή το αντίστροφο.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«[Εάν εγώ σας πω τώρα ότι εσείς δεν είστε Σαρακατσάνοι, αλλά είστε Ζαγορίσιοι, θα το δεχτείτε;]

(Μ.Χ.) Ναι, αλλάζ’ το ένα απ’ τ’ άλλο. Σαρακατσάνοι, Ζαγορίσιοι όμως.

(Α.Τ.) Πρώτα θα γράψεις “Σαρακατσάνος”. Δεν μπορεί να γίν’ ο Σαρακατσάνος Ζαγορίσιος. Και στ’ Θεσσαλία που ’ναι χρόνια ο Σουφλιάς “Εγώ - τ(ου)ς λέει - είμαι Σαρακατσάνος, δεν είμαι Μακεδόνας ή Θεσσαλός”.

(Μ.Χ.) Έτσι θα το πούμε: Ζαγορίσιος ναι μεν, αλλά Σαρακατσάνος.

(Α.Τ.) Κατοικεί στο Ζαγόρ’, αλλά είναι Σαρακατσάνος. Έτσ’ μπορείς να το γράψεις.

(Μ.Χ.) Γέννημα και θρέμμα βέβαια στο Ζαγόρ’...Είμαι στο Ζαγόρι εγκατεστημένος, αλλά είμαι Σαρακατσάνος. Δύο λέξεις.» (Μ. Χ. 70 ετών – Α. Τ. 77 ετών, Σαρακατσάνοι, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

[Αυτό που βαρύνει περισσότερο στη συνείδησή σας ποιο είναι: ότι είστε Σαρακατσάνοι, ότι είστε Ζαγορίσιοι, ότι είστε Ζαγορίσιοι Σαρακατσάνοι;... Πώς θα προσδιορίζατε τον εαυτό σας;]

(Κ.Α.) Πάντως δεν το παραδίδουμε το σαρακατσάν(ι)κο, είναι δεδομένο.

(Π.Α.) Αυτό είναι. Κρατιέται και θα κρατ(η)θεί. Αφ’ όσον έρχονται τώρα από Μακεδονία, από Θεσσαλία, έρχονται θ(ι)κοί μας. Βλέπουν τα παιδιά τώρα,

κάπου θέλουν... Διότι λένε : “Σαρακατσιαναίοι είστε, παιδιά;” “Σαρακατσιαναίοι.” “Κι εμείς Σαρακατσιαναίοι...” Είχαν έρθ’ εδώ(γ)ια στο Μ. δυο Σαρακατσιαναίοι γιατροί απ’ τη Γαλλία και λέγονταν στ’ όνομά μας: Λαδιάς. Και μόλις κατέφ(υ)καν αυτού είπαν: “Είναι Σαρακατσιαναίοι εδώ, παιδιά;” “Εμείς” “Κι εμείς είμαστε Σαρακατσιαναίοι κι είμαστε γιατροί στη Γαλλία και λεγόμαστε Τάδε” “Κάτσ(ε)τε να σας κεράσουμε”. Είναι και στ’ Βουλγαρία. Πήγαν οι δικοί μας από δω και τ(ου)ς βρήκαν, τώρα με τον κομμουνισμό κι ήταν σε άθλια κατάσταση’.

(Κ.Α.) Στη Μακεδονία απάνω έχει πολλούς. Και με παράδες. Έχουν κτήματα εκεί.

[Το άλλο μισό δεν μου το απαντήσατε: Ζαγορίσιοι αισθάνεστε;]

(Π.Α.) Πώς δεν αισθάνομ(α)στε! Τώρα, αφού είμαστε στο Ζαγόρι, συμμετέχουμε στο Ζαγόρι, σκόλασε! Όταν θα κάνουν τα ήθη, τα έθιμα, (θα τα κάνουν) ζαγορίσια. Πήγα εγώ εχτές εκδρομή. Με ρώτ(η)σαν: “Από πού είσαι;” “Ζαγόρ’”. Τι θα ’λεγα; Είμαι Σαρακατσάνος; “Πούθε είσαι;” “Απ’ το Ζαγόρι. Απ’ το Μονοδέντρι”. Πάει αυτό, σκόλασε...» (Π. Α. 68 ετών – Κ. Α. 65 ετών, Σαρακατσάνοι, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

[Στη συνείδησή σας βαραίνει περισσότερο το “Σαρακατσάνος” ή το “Ζαγορίσιος”; Πώς θα προσδιορίζατε σήμερα τον εαυτό σας;]

(Α.Α.) Εγώ έχω την καταγωγή, Σαρακατσάνος. Δεν έχω να ζηλέψω τίποτα από τους Ζαγορίσιους. Τώρα, λέμε.

(Δ.Α.) Δεν έχω κανένα πρόβλημα να λέγομαι Ζαγορίσιος τώρα. Και Ζαγορίσος και Σαρακατσάνος, το ίδιο εντελώς. Αλλά δεν είμαι και -ξέρεις- “Ναι, ρε, Σαρακατσάνος!” κ.λπ. Και τέρμα, τελείωσε! Με την γκλίτσα στο χέρι... και δεν αλλάζω! Αυτή είναι η “περιούσια φυλή” που της έδωσε ο Θεός να φκιάζει τον κόσμο όλο! Αλλά ούτε κι ο Ζαγορίσιος... Αισθάνομαι Ζαγορίσιος επειδή γεννήθηκα και μεγάλωσα στο Ζαγόρι. Για τίποτε άλλο. Και δεν αρνούμαι, βέβαια, ότι πήρα αρκετά καλά στοιχεία. Να φανταστείς ότι ήμασταν σε καλύβια και πήραμε σπίτι.

(Α.Α.) Είπαμε κι εμείς, πώς δημιούργησαν αυτοί, να φκιάσουμε κι εμείς σπίτι, λουτροκαμπινέ, να πλυθούμε. Δεν πλένονταν ποτέ, μια φορά τα

Χριστούγεννα. Να φάμε κι εμείς καλά, να βελτιώσουμε τη διαβίωσή μας.» (Δ. Α. 48 ετών – Α. Α. 46 ετών, Σαρακατσάνοι, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

«[Πώς θα προσδιορίζατε τον εαυτό σας: ως Σαρακατσάνα, ως Λαϊστινή, ως Ζαγορίσια; ... Τι βαραίνει δηλαδή περισσότερο στη συνείδησή σας;]

Παλιά ήθελα να αυτοπροσδιορίζομαι σαν Λαϊστινή. Τώρα τελευταία όμως είμαι περήφανη για τη γενιά μου και το λέω με περηφάνια ότι είμαι Σαρακατσάνα. [Ζαγορίσια είστε;] Ζαγορίσια όχι. Γιατί; [Προτιμάτε δηλαδή την ταυτότητα του Λαϊστίνου παρά του Ζαγορίσιου;] Το θέλουμε και το Ζαγόρι, δηλαδή μας αρέσει να είμαστε..., Ζαγορίσιοι είμαστε, να το πούμε αυτό. Άλλωστε κάναμε και κίνηση που μας συνένωσαν (στο) Δήμο Τύμφης. Ζαγορίσιοι είμαστε, Ζαγόρι είναι κι εδώ. Μόνο που είναι βλαχόφωνο Ζαγόρι. Δεν μπορούμε να μη λέμε ότι είμαστε Ζαγορίσιοι. Αλλά βλαχόφωνο Ζαγόρι.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

«[Είστε περισσότερο Σαρακατσάνος ή Ζαγορίσιος σήμερα;] Σαρακατσάνος, Σαρακατσάνος. [Ζαγορίσιος είστε;] Ακούστε να σας πω: ως άνθρωπος γεννημένος που βρίσκομαι εδώ, είμαι Σαρακατσάνος. Έχω πάρει όμως πάρα πολλά από τους Ζαγορίσιους. Παραδείγματα μορφώσεως, παραδείγματα ηθικής κ.λπ. έχω πάρει πολλά από τους Ζαγορίσιους. [Διαφοροποιείτε τον εαυτό σας από το Σαρακατσάνο της Βουλγαρίας π.χ.; Λέτε δηλαδή “είμαι απ’ το Ζαγόρι”, ας πούμε;] Το λέω, είμαι Ζαγορίσιος Σαρακατσάνος.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

Η εθνοτοπική όμως ταυτότητα των Σαρακατσάνων του Ζαγορίου δεν είναι αποτέλεσμα μόνο του αυτοπροσδιορισμού. Με ανάλογο τρόπο προσδιορίζονται και από τις άλλες ομάδες του πληθυσμού και ειδικά τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους. Το στοιχείο που διακρίνει τις περισσότερες από τις προσεγγίσεις των πληροφορητών είναι ο εντοπισμός της αδυναμίας των Σαρακατσάνων να χαρακτηριστούν «Ζαγορίσιου» λόγω της εμφανούς πολιτισμικής τους διαφορετικότητας που, ομολογημένα ή ανομολόγητα, εκλαμβάνεται κατά κανόνα ως κατωτερότητα. Η

«παραχώρηση» του τίτλου «Ζαγορίσιος» προς τους Σαρακατσάνους, όταν γίνεται αφορά συνήθως τους Σαρακατσάνους δεύτερης και τρίτης γενιάς, αυτούς δηλαδή που γεννήθηκαν στο Ζαγόρι, και κυρίως όσους απ' αυτούς προσέγγισαν τις αξίες και τα πολιτισμικά πρότυπα που, κατά τους πληροφορητές, φέρει η ταυτότητα του Ζαγορίσιου. Η αξιολογική αυτή διάσταση επιβεβαιώνεται και από τις μαρτυρίες εκείνες που θεωρούν ότι οι Σαρακατσάνοι «είναι τώρα ανώτεροι από τους Ζαγορίσιους», αφού ως μέτρο σύγκρισης παραμένει το πολιτισμικό φορτίο της ταυτότητας του Ζαγορίσιου. Έτσι η τοπική ταυτότητα δεν απονέμεται απλώς ως γεωγραφική ιδιότητα, αλλά αποτελεί συνάρτηση της συμμετοχής στον τοπικό πολιτισμό και την υιοθέτηση τουλάχιστον ενός μέρους του :

«[Εσύ θα τους χαρακτηρίζεις τους Σαρακατσάνους ως Ζαγορίσιους σήμερα;]

Όχι, σε καμία περίπτωση. Αφού δε θέλουν οι ίδιοι να ενσωματωθούν στη ζαγορίσια κουλτούρα, ούτε την έχουνε ζήσει τη ζαγορίσια κουλτούρα (...) Κατά την άποψή μου οι Σαρακατσάνοι τον επιδιώκουν τον τίτλο του Ζαγορίσιου, επιδιώκουν να 'χουν σχέση με το Ζαγόρι. Και με τη Λάιστα θέλουν, να λεν ότι είναι Λαϊστινοί, και με το Κουκούλι θέλουν, κι ας μην έχουν κάποια σχέση άμεση. Αλλά θέλουν να βρουν μια γενέτειρα, να μη λεν "γεννηθήκαμε στο βουνό" ή "ο πατέρας μ' γεννήθ(η)κε στο βουνό". Να λεν "γεννηθήκαμε στο Ζαγόρι". Αλλά : "Είμαι Σαρακατσάνος, Ζαγορίσιος Σαρακατσάνος...", λίγο καλύτερος απ' τους άλλους... λίγο πιο εξευγενισμένος.» (Γ. Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

«[Πιστεύεις σήμερα ότι οι Σαρακατσάνοι και οι Γύφτοι είναι Ζαγορίσιοι; Τους αποδίδεις αυτό το χαρακτηρισμό;]

Όχι, όχι, στ(ου)ς Σαρακατσαναίους δεν τον αποδίδω. Αλλά στ(ου)ς Γύφτους... μισό-γιναν Ζαγορίσιοι, διότι έκατσαν. Να σ' πω τ' άλλο: ήταν από μικροί, από τ(ι)ς παλιές τ(ι)ς γενιές. Και οι παλιοί οι Γύφτοι υποτάσσονταν στ(ου)ς Μαναδεντρίτες τ(ου)ς Ζαγορίσιους. Δηλαδή δε λέω ότι τ(ου)ς είχαν σκλάβους και τ(ου)ς τραβούσαν από τ' μύτ', αλλά το θεωρούσαν έτσι... επειδή έβρισκαν ψωμί κι έτρωγαν, δούλευαν στα αρχοντικά, γιατί είχε πολλά αρχοντικά

εδώ τότε - να λέμε τ(η)ν αλήθεια - το εκτιμούσαν αυτό το πράμα. Και σιγά – σιγά εξελίχτηκαν. Δεν είν’ οι Γύφτ’ σαν αυ(του)νούς, σαν τ(ου)ς άλλους (τους Σαρακατσάνους). Όχι, όχι... Εγώ αυτή τη γνώμη έχω...» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«[Τους θεωρείς Ζαγορίσιους τους Σαρακατσάνους;]

Μπορεί να είναι Ζαγορίσιοι, αλλά όχι Μονοδεντρίτες. Και να σ’ πω γιατί: έφενγαν από δω, πά(γ)αιναν “χτυπούσαν” του Καπεσόβου το βουνό. Από κει πήγαιναν όπου έβρισκαν βοσκοτόπια στο Ζαγόρι, έφερναν γύρα. Οπότε ήταν Ζαγορίσιοι, αλλά δεν ήταν Μονοδεντρίτες. Τώρα, καλά, γεννήθ(η)κ’ ο άλλος στο Μονοδέντρ’, είναι Μονοδεντρίτ(η)ς. Αλλά οι παλιοί δεν είχαν μονιμότητα για να πω ότ’ ήταν Μονοδεντρίτες, Ζαγορίσιοι. Ζαγορίσιοι: το καλοκαίρ’ οπωσδήποτε κατοικούσαν στα Ζαγοροχώρια κάπου. Αλλά τώρα αν αυτό τ(ου)ς δίν’ το όνομα “Ζαγορίσιοι”, δεν ξέρω. Η δουλειά τους ήταν να βοσκήσουν μέσα στο Ζαγόρι. Ύστερα που πήραν, το ’38, μονιμότητα, εντάξ’, γράφ(τη)καν Μονοδεντρίτες, γράφ(τη)καν Καπεσοβίτες... Βραδετ(ι)νοί κ.λπ. [Σήμερα δηλαδή είναι Ζαγορίσιοι;] Ναι, Ζαγορίσιοι. Τελείωσε. Ο Κ. είναι Ζαγορίσιος σήμερα. Αλλά μέχρι τότε, μέχρι το ’38, δεν ήταν. Ήταν περιφερόμενοι.» (Γ. Ρ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/8/99)

«[Τον προσδιορισμό “Ζαγορίσιος” θα τον απέδιδες σε κάποιον, ενώ ξέρεις ότι είναι Σαρακατσάνος;]

Εγώ ποτέ. Θα ’λεγα ότι είναι βλάχος και ζει στο Ζαγόρι. [Δηλαδή το “Ζαγορίσιος” δεν είναι τοπικός προσδιορισμός;] Έχει σχέση με την καταγωγή, με τα ήθη, με τα έθιμα, με τον πολιτισμό, πώς! Είναι όλα αυτά, τα οποία δεν τα ’χουν οι βλάχοι (Σαρακατσάνοι). Και να θέλουν δεν μπορούν να τα ’χουν.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«[Εσείς σήμερα τους Σαρακατσάνους θα τους χαρακτηρίζατε Ζαγορίσιους;]

(Αικ. Δ.) Εγώ, να σ’ πω, τ(ου)ς Μανασσιώτες - μας φέρθ(η)καν καλά – τ(ου)ς ήλεγα για Ζαγορίσιους.

(Γ.Δ.) Κι εγώ για τ(ου)ς Βραδετ(ι)νούς, ναι. Διότι έχουν αλλάξει τα παιδιά. Αν ζούσαν οι γερόντοι, όχι. Αλλά τα παιδιά έχουν αλλάξει. Τ(ου)ς γερόντους δεν τ(ου)ς δέχονται για Ζαγορίσιους.

(Αικ. Δ.) Ήταν κι αμόρφωτ'...

(Γ.Δ.) Αλλά η νεολαία έχει αλλάξει πολύ. Κοίταξε, συγγενισ(η)καν με τ(ου)ς Ζαγορίσιους. Εγώ δούλεψα με τα παιδιά αυτά. Εγώ γραμματ(ι)κός, αυτοί στ' Νομαρχία μέσα: μηχανικός ο ένας, προϊστάμενος στατιστικής υπηρεσίας ο άλλος, ο άλλος... ο άλλος... εφοριακός κ.λπ. Μ' αυ(του)νούς συνεργάστ(η)κα. Έχουν αλλάξει τελείως, δεν έχουν το βλάχικο. [Δηλαδή τους αποδέχεται επειδή...] Επειδή προσαρμόστ(η)καν με το περιβάλλον το ζαγορίσιο.» (Γ. Δ. 72 ετών, Βραδέτο – Καπέσοβο, Ζαγορίσιος / Αικ. Δ. 70 ετών, Μανασσή, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 2/5/2000)

«[Εσύ σήμερα τους Σαρακατσάνους, τους Βλάχους και τους Γύφτους τους θεωρείς Ζαγορίσιους;]

Ζήσαμεν. Ε, τώρα ναι. Αυτοί μπορώ να σ' πω τώρα έχουν μεγαλύτερ' εξέλιξ' από μας. Εμείς μείναμεν στάσιμ' αναλόγως. Όπως ήμασταν εμείς τότε, αυτοί δεν ήξεραν ούτε σίδερο, ούτε καλό πλύμα... Ενώ τώρα αυτοί έφτιαξαν σπίτια ωραία, προσαρμόστ(η)καν. [Δηλαδή είναι Ζαγορίσιοι επειδή προσαρμόστηκαν προς το ζαγορίσιο τρόπο ζωής;] Ναι, ναι, πήραν από μας, έζησαν εδώ χρόνια. Τώρα οι νέοι παίρνουν κι από άλλες φυλές (συζύγους)... Τώρα άλλαξαν τα πράγματα.» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«[Τους Σαρακατσάνους τώρα, ύστερα από τόσα χρόνια που έχουν εγκατασταθεί, θα τους χαρακτηρίζες Ζαγορίσιους;]

Ζαγορίσι' είναι τώρα. Ανώτερ' από τ(ου)ς Ζαγορίσι'. Σε όλα.» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

Τέλος μια ιδιαίτερη πτυχή της εθνοτοπικής ταυτότητας, αυτή που σχετίζεται με τη μεταπολεμική δημογραφική κατάσταση της περιοχής, εντοπίζουν ορισμένοι πληροφορητές. Κατά την άποψή τους η προέλευση των ανθρώπων που κατοικούν στο

Ζαγόρι έχει δευτερεύουσα σημασία μπροστά στο ίδιο το γεγονός της φυσικής τους παρουσίας εκεί για μόνιμη ή περιστασιακή εγκατάσταση. Στο πλαίσιο αυτό η ταυτότητα του «Ζαγορίσιου» απονέμεται εκ των πραγμάτων στους Σαρακατσάνους, αφού οι κοινότητες στις οποίες εγκαταστάθηκαν παρουσιάζουν, τουλάχιστον κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, τη μεγαλύτερη δραστηριότητα. Αντίθετα οι κοινότητες στις οποίες δεν εγκαταστάθηκαν μαζικά Σαρακατσάνοι, όπως π.χ. η Λάιστα, παρουσιάζουν εμφανή σημάδια εγκατάλειψης :

«[Τους Σαρακατσάνους θα τους θεωρούσατε Ζαγορίσιους, “βλάχους”...; Πώς θα τους χαρακτηρίζατε;]

Α, να σας πω: άλλαξαν τα πράγματα τώρα. Σήμερα καταλαβαίνουμε εμείς εδώ στο Ζαγόρι ότι έχουμε ανάγκη απ’ τους Σαρακατσαναίους. Δυνάμωσαν αυτοί, κρατήθ(η)καν. Διότι οι Ζαγορίσιοι, άλλος από δω κι άλλος από κει, δε γύρ(ι)σαν. Ενώ αυτοί απόμ(ει)ναν. Κι έτσ’ σιγά – σιγά γίνονται μόνιμ’ κάτοικοι.» (Χρ. Δ. 90 ετών, Βωβούσα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«(Α.Γ.) Μετά τον Εμφύλιο θέλησαν οι Σαρακατσαναίοι να εγκατασταθούν κι αυτοί εδώ, όπως πήγαν στο Σκαμνέλι, στο Τσεπέλοβο κ.λπ. και δεν τους δέχτηκαν εδώ. Δεν τους πούλησαν σπίτια, δεν τους θέλησαν. Συγκεκριμένα υπάρχει αυτή η οικογένεια που δεν τους θέλησε. Ήταν ένα από τα μεγαλύτερα σφάλματα, το αναγνωρίζουν.

[Θα είχε κόσμο δηλαδή σήμερα το χωριό;]

(Χρ. Χ.) Βεβαίως.

(Α.Γ.) Γιατί όμως; Άρα στις σχέσεις κάποιο αγκάθι υπήρχε...

[Είναι σημαντικό όμως ότι ενώπιόν σας αναγνωρίζει ένας Λαϊστίνος ότι ήταν σφάλμα...]

(Χρ. Χ.) Μα είναι η πραγματικότητα αυτή. Οι Σαρακατσαναίοι ήταν στη Λάιστα δραστήριοι σε όλες τις εκδηλώσεις των Λαϊστινών. Ήταν αναπόσπαστο τμήμα της κοινότητας.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα – Χρ. Χ. 63 ετών, βλαχόφωνος, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

«Εγώ είμαι της άποψης: είναι ένα οικόπεδο εγκαταλειμμένο, έρχεται ο άλλος να το πάρ' · δώσ' το. Έχουμε ανάγκη από ανθρώπους, πια. Δεν είναι να πούμε από πού είναι και τι κάνει. Έρχεται ο άλλος από τα Γιάννενα, έφτιαξε το σπίτι, κάθε Σαββατοκύριακο, κάθε Χριστούγεννα, Πάσχα είναι εδώ. Ήρθε ο άλλος απ' την Αθήνα, έφτιαξε σπίτι καινούργιο. Ήταν καλύτερα να 'ναι ερείπιο, πεσμένο; Και το Ζαγόρι σιγά – σιγά θα αποκατασταθεί. Είναι ωραίο μέρος, θα 'ρθουν άνθρωποι. Εγώ είμαι αισιόδοξος.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

Η εθνοτοπική ταυτότητα, επομένως, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τα εμπειρικά δεδομένα της επιτόπιας έρευνας στο Ζαγόρι, είναι προϊόν συνδυασμού ανάμεσα στην ευρύτερη εθνοτική ταυτότητα μιας ομάδας και τη στενότερη ταυτότητα του τοπικού προσδιορισμού, που προκύπτει από τη μακροχρόνια παραμονή ενός τμήματος της ομάδας αυτής σ' ένα συγκεκριμένο τόπο. Οι διαφορετικοί τύποι εθνοτοπικής ταυτότητας που εντοπίστηκαν, οφείλονται στην ποικιλία των τρόπων από τους οποίους προέκυψαν, δηλαδή τον αυτοπροσδιορισμό και τον ετεροπροσδιορισμό των ομάδσεων, και δεν αναιρούν στην ουσία του το περιεχόμενο της έννοιας «εθνοτοπικός»³.

Διαπιστώσαμε επίσης ότι στη συνείδηση των πληροφορητών όλων των ομάδων ο τοπικός προσδιορισμός δεν περιορίζεται σε μια γεωγραφική διάσταση, αλλά εμπεριέχει και τη συμμετοχή στις τοπικές πολιτισμικές εκφράσεις και εν τέλει τη μερική τουλάχιστον αποδοχή τους. Η διαπίστωση αυτή μας επιτρέπει να θεωρήσουμε την εθνοτοπική ταυτότητα ως προϊόν αφομοίωσης ορισμένων τουλάχιστον εθνοπολιτισμικών χαρακτηριστικών των εθνοτικών ομάδων από τις τοπικές πολιτισμικές εκφράσεις, δηλαδή από το πολιτισμικό φορτίο της θεωρούμενης ως κυρίαρχης ομάδας (dominant group), των Ζαγορίσιων. Τους μηχανισμούς με τους οποίους συνέβη αυτό, θα πραγματευθούμε στη συνέχεια.

³ Στην ουσία της η εθνοτοπική ταυτότητα για τα άτομα, καθώς προκύπτει από τη συμμετοχή τους σ' ένα διπλό σύστημα αξιών, συνιστά εκδήλωση περιθωριακότητας, με βάση τις αναλύσεις τόσο της αμερικανικής όσο και της γαλλικής κοινωνιολογικής σχολής. Βλ. ενδεικτικά R. A. Schermerhorn,

2) Η εθνοτοπική ταυτότητα ως προϊόν αφομοίωσης.

α) Τύποι αφομοίωσης

Στην προσπάθειά μας να διερευνήσουμε τη διαδικασία της αφομοίωσης των εθνοτικών ομάδων και τη μετεξέλιξή τους σε εθνοτοπικές στο Ζαγόρι, θα ακολουθήσουμε το μοντέλο του J. Milton Yinger (1994 : 68-166). Σύμφωνα με τον Yinger μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις διαφορετικούς τύπους αφομοίωσης, οι οποίοι συνιστούν μηχανισμούς μικρότερης εμβέλειας, αλλά εντάσσονται οργανικά στην ίδια διαδικασία της αφομοίωσης (assimilation). Πρόκειται για τον επιπολιτισμό (acculturation), την ένταξη (integration), τη συνείδηση ταυτότητας (identification) και την ανάμειξη / συγχώνευση (amalgamation).

ι.Επιπολιτισμός⁴

Με βάση τα εμπειρικά δεδομένα, η κυριότερη μορφή επιπολιτισμού που συντελέστηκε στο Ζαγόρι είναι αυτή που από τον Yinger ονομάζεται substitutive acculturation («υποκαταστασιακός επιπολιτισμός⁵). Για τους βλαχόφωνους Ζαγορίσιους και τους Γύφτους η διαδικασία αφορά σχεδόν όλα τα πεδία της

«Περιθωριακός άνθρωπος», Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών της UNESCO, εκδ. Ελληνική Παιδεία, Αθήνα 1972 σσ. 699-700 και Bernard Vincent (διευθ.), *Οι περιθωριακοί*, Αθήνα 1994, εκδ. Ροές.

⁴ Για την απόδοση του όρου βλ. και Εισαγωγή σημείωση 11. Ο επιπολιτισμός (πολιτισμική όψη της αφομοίωσης) ορίζεται από το Yinger ως διαδικασία μεταβολής που οδηγεί στην επίτευξη μεγαλύτερης πολιτισμικής ομοιογένειας ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες ομάδες που έρχονται σε επαφή. Μια εθνοτική ομάδα δέχεται επιπολιτισμό στο βαθμό που το σύστημα των αξιών και των κανόνων που κατέχεται από τα μέλη της (δηλαδή τα πρότυπα δράσης σε θεωρητικά, αισθητικά και γενικότερα εθνοτικά ζητήματα) μεταπίπτει σ' ένα επίπεδο όμοιο με εκείνο του υπόλοιπου πληθυσμού. Η διαδικασία αυτή μπορεί επίσης να εκδηλωθεί ως «σιωπηρή μεταβολή», τόσο ως πράξη όσο και ως αξία, οπότε προσδιορίζεται ειδικότερα ως «διαπολιτισμός» (transculturation) (Yinger, 1994 : 69). Ο επιπολιτισμός μπορεί να διακριθεί σε «προσθετικό» (additive) και «υποκαταστασιακό» (substitutive): στην πρώτη περίπτωση μια εθνοτική ομάδα εμπλουτίζει το πολιτισμικό της φορτίο με αξίες και κανόνες που προέρχονται από άλλες - εθνοτικές ή μη - πηγές, διατηρώντας όμως παράλληλα την αφετηριακή της κουλτούρα. Στη δεύτερη περίπτωση μια εθνοτική ομάδα υποκαθιστά αξίες, κανόνες κ.λπ. του αφετηριακού της πολιτισμικού φορτίου με στοιχεία που προσλαμβάνει από το περιβάλλον όπου συντελείται ο επιπολιτισμός (Yinger, 1994 : 70). Μια τρίτη μορφή επιπολιτισμού είναι ο «αφααιρετικός» (subtractive) επιπολιτισμός. Στην περίπτωση αυτή οι ευκαιρίες που παρέχονται στις εθνοτικές ομάδες για πλήρη συμμετοχή στο κυρίαρχο σύστημα αξιών είναι αυστηρά καθορισμένες και, για τις ασθενέστερες ομάδες, οριακές. Τότε ο επιπολιτισμός σταματά, λόγω της περιχαράκωσης των εθνοτικών ομάδων στο αφετηριακό τους πολιτισμικό πλαίσιο, ή υποχωρεί, όταν ενδεχομένως κυρίαρχες πολιτισμικές εκφράσεις, κατακτημένες από τις ασθενέστερες εθνοτικές ομάδες, αφαιρούνται από αυτές (Yinger, 1994 : 75).

⁵ Στο Ζαγόρι παρουσιάστηκαν επίσης φαινόμενα αφαιρετικού επιπολιτισμού, ειδικά κατά την περίοδο πριν το Β' παγκόσμιο πόλεμο. Ωστόσο επειδή το ζήτημα συνδέεται έμμεσα ή άμεσα με την εκδήλωση ρατσιστικής συμπεριφοράς, θα το αντιμετωπίσουμε στο πλαίσιο αυτό στο επόμενο κεφάλαιο.

πολιτισμικής τους έκφρασης, αφού εναρμονίστηκαν με τα κυρίαρχα πρότυπα που τους παρέχονταν από το ελληνόφωνο στοιχείο του πληθυσμού. Για τους βλαχόφωνους, μάλιστα, το μεγαλύτερο τμήμα της διαδικασίας είχε ιστορικά συντελεστεί πριν το 1900, οπότε αρχίζει χρονικά η περίοδος που μας ενδιαφέρει. Στο πλαίσιο της δικής μας έρευνας ο υποκαταστασιακός επιπολιτισμός των βλαχόφωνων αφορά πρωτίστως την υποχώρηση έως και εξαφάνιση, στις νεότερες γενιές, της χρήσης της βλαχικής γλώσσας και τη σταδιακή προσαρμογή δευτερευόντων πολιτισμικών εκφράσεων όπως η ενδυμασία, η διατροφή κ.λπ.

Πολύ μεγαλύτερο εύρος προσέλαβε όμως η διαδικασία του επιπολιτισμού, κατά την περίοδο που μας απασχολεί, στην περίπτωση των Σαρακατσάνων. Ο σταδιακός περιορισμός του νομαδισμού και η ταυτόχρονη εγκατάσταση στους οικισμούς οδήγησε σχεδόν αμέσως στην εγκατάλειψη της κυκλικής καλύβας ως οικήματος τουλάχιστον της οικογένειας. Η εξέλιξη αυτή επηρέασε βαθμιαία τον τρόπο της ενδυμασίας, τα πρότυπα χρήσης του χώρου και τις αισθητικές αντιλήψεις γι' αυτόν, μολονότι η διατήρηση του κτηνοτροφικού επαγγέλματος επιβράδυνε τη συνολικότερη προσαρμογή. Από την άποψη αυτή η διαμόρφωση μιας ενδιάμεσης κατάστασης θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα προσθετικού επιπολιτισμού, τουλάχιστον για όσο διάστημα διατηρήθηκε.

Η εγκατάσταση των Σαρακατσάνων επέφερε όμως και ουσιαστικότερες μεταβολές. Ως τέτοιες θα πρέπει να θεωρήσουμε την προσαρμογή της εκπαιδευτικής τους συμπεριφοράς προς το ζαγορίσιο πρότυπο και βέβαια την αποκήρυξη της ληστείας και των ηθικών και κοινωνικών προτύπων που τη συνόδευαν. Εξίσου σημαντική άλλωστε, αν και κάπως μεταγενέστερη, είναι και η μεταβολή που συντελείται με την υιοθέτηση της πρακτικής της μετανάστευσης, σε μια περίοδο κατά την οποία είχε σχεδόν εγκαταλειφθεί από τους Ζαγορίσιους. Οι διαδικασίες αυτές αποτελούν και τις σημαντικότερες όψεις της αστικοποίησης των Σαρακατσάνων του Ζαγορίου με συνακόλουθο αποτέλεσμα την πλήρη ενσωμάτωσή τους στον κοινωνικό ιστό.

Για τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους η διαδικασία του υποκαταστασιακού επιπολιτισμού αφορά πρωτίστως το ζήτημα της μουσικής τους έκφρασης. Η προνομιακή δραστηριοποίηση των Γύφτων στο πεδίο αυτό επέβαλε στην αισθητική των Ζαγορίσιων τα πρότυπα που οι Γύφτοι μεταχειρίζονταν. Έτσι, από μουσική

τουλάχιστον άποψη, ό,τι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «ζαγορίσια δημοτική παράδοση» είναι σχεδόν εξολοκλήρου δημιούργημα της καλλιτεχνικής ευαισθησίας των Γύφτων μουσικών, οι οποίοι επηρέασαν και τις υπόλοιπες ομάδες, όπως ήδη διαπιστώσαμε. Ωστόσο για τους βλαχόφωνους, αλλά κυρίως για τους Σαρακατσάνους, στο ζήτημα αυτό ο επιπολιτισμός ήταν περισσότερο προσθετικός, αφού διατήρησαν και ως ένα βαθμό διατηρούν ακόμη πολλές από τις ιδιαιτερότητες της αφετηριακής πολιτισμικής τους έκφρασης.

Ιδιαίτερη αναφορά, τέλος, οφείλουμε στην υβριδική ομάδα των Ζαγορίσιων κτηνοτρόφων. Η χρησιμοποίηση, τουλάχιστον από τους άνδρες, πολιτισμικών εκφράσεων που προσιδιάζαν στους Σαρακατσάνους (από τη νομαδική μετακίνηση και την ενδυμασία ως την πρακτική υποστήριξη των ληστών του Μεσοπολέμου και τη συνεργασία μαζί τους) επιβεβαιώνει μια ιδιόμορφη περίπτωση υποκαταστασιακού επιπολιτισμού⁶. Ωστόσο η διαδικασία αυτή είχε περιορισμένη χρονική έκταση, λόγω της γενικότερης προσαρμογής του κτηνοτροφικού κόσμου προς τα περισσότερο αστικά κυρίαρχα πρότυπα.

Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει και η εκδήλωση προσθετικού επιπολιτισμού μεταξύ των ομάδων που μας απασχολούν. Το σημαντικότερο φαινόμενο που την επιβεβαιώνει είναι η προσθήκη του τοπικού στοιχείου κατά τον προσδιορισμό της καταγωγής των βλαχόφωνων και των Σαρακατσάνων. Παρά το γεγονός ότι κατά κανόνα επιλέγουν τον «μύθο του ταξιδιού»⁷ για την ερμηνεία της εθνοτικής τους προέλευσης, χρησιμοποιούν ευρύτατα, ειδικά μετά την εγκατάσταση, τον τοπικό προσδιορισμό του «Ζαγορίσιου». Η τάση αυτή που ήταν ήδη από παλιότερα κανόνας για τους βλαχόφωνους, τείνει να υιοθετηθεί πλήρως και από όσους Σαρακατσάνους παρέμειναν στο Ζαγόρι, αφού με την πάροδο του χρόνου

⁶ Η ύπαρξη βέβαια των Ζαγορίσιων κτηνοτρόφων δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα επιρροής των Ζαγορίσιων από τους Σαρακατσάνους, αφού όπως έχουμε ήδη τονίσει, προϋπήρχαν της έλευσης των Σαρακατσάνων και δραστηριοποιούνταν ανεξάρτητα από την παρουσία εκείνων. Ωστόσο κατά την περίοδο που οι Ζαγορίσιοι κτηνοτρόφοι φθίνουν, η πολιτισμική τους εξάρτηση από τους Σαρακατσάνους έχει ήδη επιβεβαιωθεί από τους πληροφορητές. Βλ. σχετικά σ. 55, 57-58, 59 και 145-147.

⁷ Έτσι χαρακτηρίζεται η τάση ορισμένων ομάδων να ερμηνεύουν την καταγωγή τους μέσω της μετανάστευσης από έναν τόπο σε έναν άλλο, σε αντίθεση με το «μύθο της αυτοχθονίας» που χαρακτηρίζει άλλες ομάδες. (De Vos – Romanucci 1982: 364). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής του «μύθου του ταξιδιού» μας δίνει ο Σαρακατσάνος συγγραφέας Ε. Μακρής (1991: 47-54), όταν υποστηρίζει πως κοιτίδα των Σαρακατσάνων είναι η περιοχή των Αγράφων.

ελάχιστοι πλέον είναι οι εν ζωή Σαρακατσάνοι που γεννήθηκαν πριν από την εγκατάσταση.

Στο επίπεδο του προσθετικού επιπολιτισμού αντιμετωπίζουν, εξάλλου, Ζαγορίσιοι και Σαρακατσάνοι πληροφορητές το ζήτημα της διατροφής και ιδιαίτερα την πίτα. Όπως διαπιστώσαμε, ερίζουν για την προτεραιότητα στη χρήση της και συνακόλουθα για τη διάδοσή της στις υπόλοιπες ομάδες, διαμορφώνοντας ένα πεδίο περισσότερο συμβολικής παρά ουσιαστικής αντιπαράθεσης. Στην πραγματικότητα η ευρύτατη χρήση της πίτας στο πλαίσιο του παραδοσιακού πολιτισμού διαμόρφωσε ανεξάρτητες εστίες απ' όπου προήλθαν και οι πολλές παραλλαγές που έχουν καταγραφεί⁸.

Επίσης προσθετικό επιπολιτισμό διαπιστώσαμε και στο ζήτημα της χρησιμοποίησης γλωσσικών στοιχείων του ιδιώματος των Γύφτων από τους Ζαγορίσιους. Παρά την περιορισμένη έκταση του λεξιλογίου, η γενικευμένη του χρήση από τους Ζαγορίσιους των μη αστικοποιημένων στρωμάτων, επιβεβαιώνει ως ένα βαθμό την αναγκαιότητα ενός γλωσσικού κώδικα με συνθηματικό χαρακτήρα απέναντι στην επίσημη γλωσσική εκδοχή του αστικοποιημένου πληθυσμού.

Τέλος, αξίζει να αναφερθούμε στη στάση των Σαρακατσάνων του Ζαγορίου όσον αφορά την επιδίωξη της μουσειακής διατήρησης του παραδοσιακού τους πολιτισμού. Μολονότι οι σημαντικότερες εκφράσεις του πολιτισμού αυτού έχουν πλέον εγκαταλειφθεί λόγω του υποκαταστασιακού επιπολιτισμού, οι ίδιοι οι Σαρακατσάνοι φρόντισαν να τις διατηρήσουν σε μουσειακό επίπεδο με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το υπαίθριο μουσείο – στάνη στη θέση Γυφτόκαμπος του Ζαγορίου. Η στάση αυτή, που δεν ακολουθείται ούτε από τους βλαχόφωνους Ζαγορίσιους ούτε από τους Γύφτους⁹, αποδεικνύει ως ένα βαθμό το δυναμισμό των Σαρακατσάνων και την πρόθεσή τους να διατηρήσουν στη συλλογική τους μνήμη το εθνικό τους παρελθόν πριν από την αλλοίωση που υπέστη από τον υποκαταστασιακό επιπολιτισμό. Στην ίδια κατηγορία, ως πράξη δηλαδή που

⁸ Προσθετικά, άλλωστε και όχι υποκαταστασιακά λειτουργήσε ο επιπολιτισμός στο Ζαγόρι και κατά την «εισβολή» των ξένων διατροφικών προτύπων κατά τις τελευταίες δεκαετίες: οι σημερινοί κάτοικοι, ανεξάρτητα από την εθνοτική τους προέλευση, εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τα περισσότερα είδη πίτας μαζί με τα καινούργια φαγητά που υιοθετήθηκαν από τη νεοελληνική κουζίνα.

⁹ Λαογραφικά «μουσεία» και συλλογές υπάρχουν στο Ζαγόρι σε αρκετές κοινότητες. Ωστόσο οι συλλογείς, αν και συχνά είναι εθνοτικά προσδιορισίμοι, δε συλλέγουν υλικό που αφορά αποκλειστικά

αποδεικνύει απουσία επιπολιτισμού, θα πρέπει να εντάξουμε και τη διατήρηση της, περιορισμένης βέβαια, νομαδικής κτηνοτροφίας από τους τελευταίους Σαρακατσάνους κτηνοτρόφους του Ζαγορίου. Ωστόσο η διατήρηση της νομαδικής κτηνοτροφίας εξυπηρετεί ακόμη ως ένα βαθμό πρακτικές ανάγκες και δεν έχει τη συμβολική αξία ενός μουσείου.

ii. Ένταξη.¹⁰

Ένας δεύτερος μηχανισμός αφομοίωσης που αναλύεται από το Yinger είναι η ένταξη. Στο Ζαγόρι η διαδικασία της ένταξης δε συντελέστηκε ταυτόχρονα για όλες τις εθνοτικές ομάδες, ούτε ήταν αποτέλεσμα παραχώρησης από τις κυρίαρχες ομάδες των ελληνόφωνων και βλαχόφωνων Ζαγορίσιων. Όπως ήδη αναλύσαμε, καθοριστικός ήταν ο ρόλος της εγκατάστασης και βέβαια ο ρόλος του κράτους που με διοικητικές πράξεις παρεμπόδιζε ή διευκόλυνε τη διαδικασία.

Έτσι, η διαδικασία της ένταξης για την ομάδα των Γύφτων ξεκινά ασφαλώς με την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, αφού τους παραχωρήθηκαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα ταυτόχρονα με τους εγκατεστημένους ελληνόφωνους και βλαχόφωνους Ζαγορίσιους. Για τους Σαρακατσάνους όμως η έναρξη της ένταξης καθυστέρησε σχεδόν τρεις δεκαετίες, αφού μόλις το 1938 έγινε δυνατό να αρθεί το καθεστώς του ιδιότυπου πολιτικού αποκλεισμού που είχαν υποστεί ως μη εγκατεστημένοι.

Δε θα πρέπει πάντως να ταυτίσουμε την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων από τους Γύφτους και τους Σαρακατσάνους με τη διαδικασία της ένταξης. Στην πραγματικότητα η απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων δεν ήταν παρά μια τυπική προϋπόθεση για να συντελεστεί η ένταξη ως ισότιμη συμμετοχή, με την έννοια της εκλογής Γύφτων και Σαρακατσάνων στα κοινοτικά συμβούλια. Ενδιαφέρον

την εθνοτική τους ομάδα, αλλά το «ζαγορίσιο πολιτισμό» γενικότερα. Από την άποψη αυτή το φαινόμενο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως απόδειξη υποκαταστασιακού επιπολιτισμού.

¹⁰ Συνιστά τη δομική όψη της αφομοίωσης, κατά την οποία άτομα δύο ή περισσότερων χωριστών ομάδων εισέρχονται σε μια φάση κοινών αλληλεπιδράσεων, οι οποίες μπορούν να ποικίλουν: εκτείνονται από τις σχετικά απρόσωπες επαφές, στο πλαίσιο δηλαδή των οικονομικών και κοινωνικών θεσμών, ως τις προσωπικές επαφές μέσα στη γειτονιά, τους φιλικούς κύκλους κ.λπ. Έτσι η ένταξη είτε εκδηλώνεται με τη συμμετοχή ατόμων από διαφορετικές εθνοτικές ομάδες στις ίδιες συλλογικές διαδικασίες, ενώσεις κ.λπ., είτε, στο επίπεδο των ομάδων, συντελείται όταν οι ομάδες αυτές κατέχουν τα ίδια δικαιώματα και πολιτικά προνόμια, την ίδια δυνατότητα πρόσβασης σε πολιτικά και οικονομικά επωφελείς διαδικασίες και ταυτόχρονα μοιράζονται την ίδια ευθύνη ως πολίτες – μέλη της συνολικότερης κοινωνίας (Yinger 1994 : 82-83).

παρουσιάζει από την άποψη αυτή το αποτέλεσμα της έρευνας στο αρχείο της κοινότητας Μονοδενδρίου :

Η συμμετοχή των Γύφτων στο κοινοτικό συμβούλιο πιστοποιείται ήδη από το 1928 (Α.Κ.Μ., κατ. 1 σ. 6-7 πράξη 22 / 15-7-1928), ενώ το 1929 (Α.Κ.Μ., κατ. 1 σ. 45 πράξη 13 / 25-4-1929) προσλαμβάνεται ως κοινοτικός αγροφύλακας ένας από τους Γύφτους της κοινότητας με τον σημαντικό για την εποχή μηνιαίο μισθό των 450 δραχμών. Ωστόσο από το 1930 και εξής δε θα προσληφθεί ξανά και η θέση του αγροφύλακα θα καταληφθεί από Ζαγορίσιο με αμοιβή 600 δραχμές το μήνα (Α.Κ.Μ., κατ. 1 σ. 86-87 πράξη 7/ 26-2-1930). Την ίδια χρονιά η μειοψηφία του κοινοτικού συμβουλίου στην οποία εντάχθηκε και ο Γύφτος κοινοτικός σύμβουλος, άρχισε να απέχει συστηματικά από τις συνεδριάσεις (Α.Κ.Μ., κατ. 1 σ. 113-114 πράξη 31/ 24-10-1930), με αποτέλεσμα να αντικατασταθεί. Από τότε και ως τα τέλη της δεκαετίας του 1950 δε συμμετέσχε ξανά Γύφτος στο κοινοτικό συμβούλιο.

Ανάλογη ήταν η κατάσταση και για τους Σαρακατσάνους της κοινότητας. Το γεγονός της καθυστερημένης εγγραφής τους στα δημοτολόγια επιβράδυνε ακόμη περισσότερο την ανάληψη πολιτικών πρωτοβουλιών στο πλαίσιο της κοινότητας. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι ο πρώτος Σαρακατσάνος κοινοτικός σύμβουλος προερχόταν από τη μεικτή οικογένεια Μπισμπέλη και εκλέχθηκε το 1950 (Α.Κ.Μ., κατ. 7 χ.α.σ. απόφαση 2/ 20-6-1950), μόλις ένα χρόνο νωρίτερα από την πρώτη Ζαγορίσια γυναίκα που αναμίχθηκε επίσημα με τα κοινά στο Μονοδένδρι (Α.Κ.Μ., κατ. 7 χ.α.σ. απόφαση 11/ 17-7-1951). Ο έλεγχος της κοινότητας περιήλθε στους Σαρακατσάνους πολύ αργότερα, όταν στη δεκαετία του 1970 εξέλεξαν για πρώτη φορά δικό τους πρόεδρο¹¹.

Τα παραδείγματα αυτά είναι αρκετά για να αντιληφθούμε ότι η ένταξη των εθνοτικών ομάδων στο Ζαγόρι συντελέστηκε μετά το τέλος του Εμφυλίου και σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στις σημαντικές δημογραφικές μεταβολές που σημειώθηκαν με τη λήξη του. Από τη δεκαετία του 1950 και εξής μπορούμε, άλλωστε, να ανιχνεύσουμε και την αφετηρία της ένταξης σε προσωπικό επίπεδο με τη μαζικότερη

¹¹ Ανάλογα παραδείγματα μπορούμε να αντλήσουμε και από τις άλλες κοινότητες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Λάιστας, όπου για πρώτη φορά εξελέγη Σαρακατσάνος σύμβουλος μετά το 1980 (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99), ενώ στην ίδια κοινότητα χρειάστηκε να συσταθεί δεύτερος δασικός συνεταιρισμός (δεκαετία του 1970) για να συμμετάσχουν και οι

εγκατάσταση των Σαρακατσάνων και των Γύφτων μέσα στους οικισμούς, την ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων, τη συμμετοχή τους στο πανηγύρι της κοινότητας κ.λπ. Ωστόσο αυτή η όψη της αφομοίωσης δεν έχει συντελεστεί ακόμη στο Ζαγόρι, αναπαράγοντας ως ένα βαθμό και τον εθνοτικό προσδιορισμό. Ας παρακολουθήσουμε μια ενδεικτική μαρτυρία για το θέμα αυτό :

«[Έμαθα ότι ο Σ. είχε πει όταν έφυγες από πρόεδρος: “Γλιτώσαμε κι απ’ το βλάχο τον πρόεδρο...” Ακούστηκαν τέτοια πράγματα;] Ακούστηκαν. Εδώ στο Δημοτικό (σχολείο) πού ’ναι τα αγάλματα (των ευεργετών), πήγα τρεις φορές εγώ και μιλούσαν τώρα οι ξένοι που μ’ ήβλεπαν κι έλεγαν: “Σαρακατσάνο πρόεδρο έχετε;!” “Δεν έχουμε... (πρόεδρο)” τ(ου)ς έλεγαν ετούτοι... (...) Και μπορώ να σ’ πω κι ακόμα τώρα κρατιέται.» (Π.Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

iii. Συνείδηση ταυτότητας.

Ο βαθμός και ο τρόπος, επομένως, κατά τους οποίους συντελούνται η πολιτισμική και η δομική αφομοίωση επηρεάζει καθοριστικά τη συνείδηση ταυτότητας ενός ατόμου ή μιας ομάδας, αφού πρόκειται για την ψυχολογική όψη της διαδικασίας, όπως επισημαίνει ο Yinger. Επειδή όμως ο όρος «ταυτότητα» δηλώνει το συμβολικό εκείνο μέσο με το οποίο περιγράφεται το ρευστό «αίσθημα του ανήκειν» ενός ατόμου σε μια ομάδα, ο Yinger συναρτά την απάντηση που λαμβάνει κάποιος, με την ερώτηση που διατυπώνει (1994 : 139).

Στο πλαίσιο αυτό, η διερεύνηση της εθνοτοπικής ταυτότητας επιδιώχθηκε στην παρούσα έρευνα με ερωτήσεις¹² που απευθύνονταν διαζευκτικά τόσο στο εθνοτικό όσο και στο τοπικό μέρος της ταυτότητας των πληροφορητών. Ορισμένες μάλιστα από αυτές διατυπώθηκαν εμπεριέχοντας μια υποθετική άρνηση προς το εθνοτικό μέρος της ταυτότητας του ερωτώμενου, ώστε να διερευνηθεί η ένταση της εθνοτικής συνείδησης. Αντίθετα, σε καμία ερώτηση προς τους βλαχόφωνους και

Σαρακατσάνοι της κοινότητας που είχαν αποκλεισθεί από τον πρώτο. (Γ. Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

¹² Για το λόγο αυτό οι ερωτήσεις κατατίθενται μαζί με τις απαντήσεις στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου, στα χωρία εκείνα που γίνεται η παράθεση του υλικού. Βλ. σχετικά σ. 261-268.

Σαρακατσάνους πληροφορητές δεν τέθηκε σε αμφισβήτηση η τοπική τους ταυτότητα, αφού εκτιμήθηκε ότι κάτι τέτοιο θα διαμόρφωνε συνθήκες ψυχολογικής πίεσης προς τους ερωτώμενους, με πιθανό αποτέλεσμα την αλλοίωση της απάντησης. Οι ερωτήσεις αυτές μάλιστα δε διατυπώθηκαν καθόλου προς τους Γύφτους πληροφορητές, αφού κατά γενική ομολογία θα συνιστούσαν ευθεία προσβολή, με πιθανό αποτέλεσμα ακόμη και τη μη διεξαγωγή της συνέντευξης. Τέλος, ανάλογες ερωτήσεις, προσαρμοσμένες στη διερεύνηση της ταυτότητας των «άλλων», διατυπώθηκαν και προς τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους πληροφορητές.

Έτσι, όπως ήδη διαπιστώσαμε, η εθνοτοπική ταυτότητα ήταν το αποτέλεσμα τόσο του αυτοπροσδιορισμού όσο και του ετεροπροσδιορισμού. Με εξαίρεση τους Γύφτους, που επιλέγουν να αυτοπροσδιορίζονται μόνο ως Ζαγορίσιοι αλλά ετεροπροσδιορίζονται εθνοτοπικά, για τις άλλες δύο ομάδες, τους βλαχόφωνους και τους Σαρακατσάνους, η εθνοτοπική ταυτότητα βρίσκει σύμφωνους τόσο τους ίδιους όσο και τους «άλλους». Το αποτέλεσμα αυτό αποδεικνύει ότι σε ψυχολογικό επίπεδο λειτουργούν σοβαρές εκατέρωθεν αμφιβολίες για το βαθμό αφομοίωσης των εθνοτικών αυτών ομάδων από τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους.

Οι αμφιβολίες αυτές αναδεικνύουν επομένως την εθνοτοπική ταυτότητα ως προϊόν μερικής αφομοίωσης, όχι τόσο πολιτισμικής ή δομικής, αφού αυτές έχουν πλέον σχεδόν συντελεστεί, όσο ψυχολογικής: η εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι παρουσιάζεται σήμερα κυρίως ως αποτέλεσμα της διαμόρφωσης μιας «εθνοτικής μνήμης», την οποία άλλοι επιδιώκουν να ξεχάσουν (π.χ. οι Γύφτοι) κι άλλοι να διατηρήσουν (π.χ. οι Σαρακατσάνοι). Η διαδικασία αυτή φαίνεται να εντείνεται και από την περιορισμένη, έως σχετικά πρόσφατα τουλάχιστον, ανάμειξη του πληθυσμού.

iv. Ανάμειξη / συγχώνευση.

Η ανάμειξη των εθνοτικών ομάδων μιας περιοχής επιτυγχάνεται, αναφέρει ο Yinger (1994 : 150), όταν τα μέλη τους δε διαχωρίζονται από συγκεκριμένες γενετικές διαφορές. Έτσι η ανάμειξη αποτελεί τη βιολογική όψη της αφομοίωσης, η οποία συντελείται με τη σύναψη μεικτών γάμων και την κατάργηση της εθνοτικής ενδογαμίας. Βέβαια, στην περίπτωση αυτή, προϋποτίθεται ότι οι εθνοτικές ομάδες

που αναμειγνύονται παρουσιάζουν πραγματικές γενετικές διαφορές όπως διαφορετικά φυσιολογικά χαρακτηριστικά, διαφορετικό χρώμα δέρματος κ.λπ.

Στο Ζαγόρι όμως δεν μπορούμε να διακρίνουμε τέτοιου είδους διαφορές μεταξύ των εθνοτικών ομάδων. Είναι βέβαια γεγονός ότι η εθνοτική τους συγκρότηση βασίζεται στην πεποίθηση της διαφορετικής «φυλετικής» προέλευσης, με εμφανή αναγωγή σε μια βιολογική διαφοροποίηση: ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τις απόψεις του Πουλιανού (1996 : 37-39) για την αρχαία καταγωγή των Σαρακατσάνων, απόψεις που χρησιμοποιούνται ευρύτατα από τους Σαρακατσάνους συγγραφείς για να τεκμηριωθεί η «φυλετική» συνέχεια της ομάδας, και τις απόψεις του Λαμπρίδη (1868 : 112), σύμφωνα με τον οποίο οι Γύφτοι είναι στο Ζαγόρι «υπομέλανος χρώματος, ακάθατοι, ρυπαροί, ψεύσται και δειλοί, ενασχολούνται ιδίως εις την σιδηρουργικήν, δεν συνάπτουσι μετά των Ελλήνων και Βλάχων επιγαμίας» κ.λπ.

Ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις η ιδεολογική χρησιμοποίηση επιμέρους δεδομένων είναι σαφής: σχολιάζοντας τα πορίσματα του Πουλιανού ο Τριανταφυλλίδης, επικεφαλής έρευνας για τη γενετική σύσταση των Σαρακατσάνων την οποία διεξήγαγε το Τμήμα Βιολογίας του Α.Π.Θ., αναφέρει (1996: 44-45) χαρακτηριστικά ότι «το δείγμα των Σαρακατσαναίων παρουσιάζει γονιδιακές συχνότητες που μοιάζουν με τις αντίστοιχες συχνότητες των γεωγραφικά γειτονικών πληθυσμών» και ότι «δεν μπορεί να διακριθεί κανένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα που θα μπορούσε να συσχετίσει τους Σαρακατσαναίους με άλλες ευρωπαϊκές ομάδες που θεωρούνται επιζώντες από την Παλαιολιθική εποχή». Όσο για το Λαμπρίδη, αρκεί να παρατηρήσουμε τα κοινωνικά και ηθικά χαρακτηριστικά που συνοδεύουν το «υπομέλαν χρώμα» της επιδερμίδας των Γύφτων, για να αντιληφθούμε την ιδεολογική λειτουργία ενός αμφίβολης βιολογικής προέλευσης χαρακτηριστικού.

Το ζήτημα επομένως της ανάμειξης του πληθυσμού στο Ζαγόρι θα πρέπει να μετατεθεί από το βιολογικό επίπεδο στο κοινωνικό, αφού τα όρια των ομάδων δεν είναι βιολογικά, αλλά αντιμετωπίζονται ως τέτοια εξαιτίας των κοινωνικών και πολιτισμικών διαφοροποιήσεων μεταξύ των ομάδων. Έτσι, όπως ήδη διαπιστώσαμε κατά τη διερεύνηση του ζητήματος της ενδογαμίας, παρά το πλήθος και την ποικιλία των εξαιρέσεων, ο ενδογαμικός κανόνας διατηρήθηκε κι ως ένα βαθμό διατηρείται

στο Ζαγόρι, ιδιαίτερα όσον αφορά ορισμένους συνδυασμούς όπως αυτός που αφορά γάμους μεταξύ Σαρακατσάνων και Γύφτων. Το αποτέλεσμα της στάσης αυτής εκ μέρους των ομάδων είναι να διατηρείται ζωντανή η εθνοτική προέλευση των ατόμων, παρά τη δομική και πολιτισμική τους αφομοίωση. Η αναγνωρίσιμη όμως εθνοτική προέλευση εμποδίζει την απονομή της τοπικής ταυτότητας στην πληρότητά της και συνιστά σοβαρό παράγοντα συγκρότησης της εθνοτοπικής ταυτότητας ως καταλληλότερης να περιγράψει την ενδιάμεση κατάσταση.

Συμπερασματικά, η εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι είναι το αποτέλεσμα της μερικής αφομοίωσης των εθνοτικών ομάδων, και ιδιαίτερα των Σαρακατσάνων και των Γύφτων, από τις θεωρούμενες ως κυρίαρχες ομάδες των ελληνόφωνων και βλαχόφωνων Ζαγορίσιων. Η περιορισμένη ανάμιξη των ομάδων¹³, καθώς η πρακτική των μεικτών γάμων αποτέλεσε πάντοτε εξαίρεση, τόνιζε τη διαφορετική εθνοτική προέλευση, με αποτέλεσμα να επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό η διαμόρφωση ταυτότητας από τα άτομα. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η δομική και η πολιτισμική αφομοίωση είχαν κατά το τέλος της περιόδου που μας απασχολεί, σχεδόν συντελεστεί, η «εθνοτική μνήμη» παρέμενε ενεργή προσδίδοντας στα άτομα κύρος ή «όνειδος», ανάλογα με την περίπτωση. Επομένως η εθνοτοπική ταυτότητα είναι το προϊόν της εξισορρόπησης ανάμεσα στις περισσότερο και τις λιγότερο προωθημένες διαδικασίες της αφομοίωσης.

β) Οι άξονες της σύγκλισης και της απόκλισης ανάμεσα στις ομάδες.

Όταν μελετούμε τις εθνοτικές σχέσεις, σχολιάζει ο Yinger (1994: 175), αναζητούμε την εξισορρόπηση ανάμεσα σε δύο ανοιχτά συστήματα: εκείνο που προκαλεί την εθνοτική διάκριση κι εκείνο που οδηγεί σε ανοχή και εν τέλει σε ισότητα ανάμεσα στις ομάδες. Τα συστήματα αυτά, που με άλλα λόγια περιγράφουν τους άξονες της σύγκλισης και της απόκλισης μεταξύ των ομάδων, είναι κατά τον

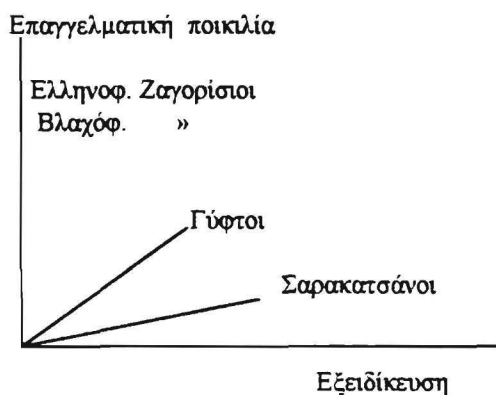
¹³ Η περιορισμένη ανάμιξη των ομάδων δεν αναφέρει την ανάπτυξη εξωγαμίας των ομάδων που αυξήθηκε σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες. Ο όρος «περιορισμένη ανάμιξη» αναφέρεται κυρίως στο ότι η εξωγαμία αυτή δεν εκδηλώνεται με σύναψη γάμων ανάμεσα σε άτομα διαφορετικών ομάδων του Ζαγορίου. Ενδεικτική είναι η ακόλουθη μαρτυρία : «[Υπήρξαν μεικτοί γάμοι μεταξύ Ζαγορίσιων και Σαρακατσάνων;] Στο Κουκούλι δεν υπήρξαν. Ούτε ένας. Μολονότι πολλές Σαρακατσάνες από το Κουκούλι παντρεύτηκαν μη Σαρακατσάνους, αλλά όχι Κουκουλιώτες. [Ζαγορίσιους μη Σαρακατσάνους;] Ναι, τέτοια παραδείγματα υπάρχουν, αλλά εδώ δεν υπήρξε.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99). Το ίδιο ισχύει και για το Μονοδένδρι, ενώ στη Λάιστα και τη Βωβούσα καταγράφονται μόνο δύο εξωρέσεις, μία για κάθε κοινότητα.

Yinger τμήμα ενός ευρύτερου πεδίου δυνάμεων που ερμηνεύει τις εθνοτικές σχέσεις. Τέτοιες δυνάμεις που αλληλεπιδρούν και τελικά επηρεάζουν καθοριστικά την εξέλιξη των ομάδων, μπορούν να είναι οι τεχνολογικές και οικονομικές εξελίξεις στην ευρύτερη κοινωνία, οι διεθνείς μεταβολές που διαμορφώνουν δημογραφικές ανακατατάξεις, οι οικολογικοί περιορισμοί κ.λπ. (Yinger 1994: 186-198).

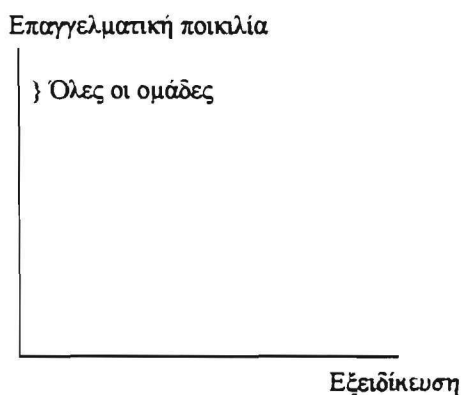
Στο πλαίσιο αυτό άλλωστε κινήθηκε και η δική μας ερευνητική οπτική. Η διαμόρφωση της εθνοτοπικής ταυτότητας των ομάδων που μας απασχολούν, καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τέτοιες εξελίξεις, όπως ήδη διαπιστώσαμε. Ωστόσο, για να αντιληφθούμε πληρέστερα τους παράγοντες εκείνους από τους οποίους συντελέστηκε η μεταβολή και παράλληλα να εντοπίσουμε τα στοιχεία που παραμένουν διαφορετικά στη συνείδηση των ομάδων, χρειάζεται να κωδικοποιήσουμε τις πληροφορίες που διαθέτουμε από το εμπειρικό υλικό και να τις επεξεργαστούμε σχηματικά. Για το σκοπό αυτό επιλέξαμε δώδεκα από τα σημαντικότερα εθνοτικά χαρακτηριστικά των ομάδων για να τα συγκρίνουμε στο επίπεδο της εθνοτοπικής, πλέον, ταυτότητας.

Από τη διαδικασία αυτή προέκυψαν δώδεκα διπλά σχεδιαγράμματα οργανωμένα σε δύο στήλες: στην πρώτη στήλη τα σχεδιαγράμματα καταγράφουν τη θέση των ομάδων κατά τη φάση της εθνοτικής τους διάκρισης, ενώ στη δεύτερη στήλη καταγράφεται η νέα κατάσταση που διαπιστώνεται κατά τη φάση της διαμορφωμένης εθνοτικής ταυτότητας των ομάδων. Πρόκειται φυσικά για τα ίδια χαρακτηριστικά, ώστε να δοθεί σχηματικά η διαδικασία της μεταβολής. Στα σχεδιαγράμματα, που ακολουθούν, λαμβάνεται υπόψη μόνο η ποιοτική διάσταση των χαρακτηριστικών, αφού η ποσοτική διερεύνηση του ζητήματος ξεπερνά τα όρια της παρούσας έρευνας :

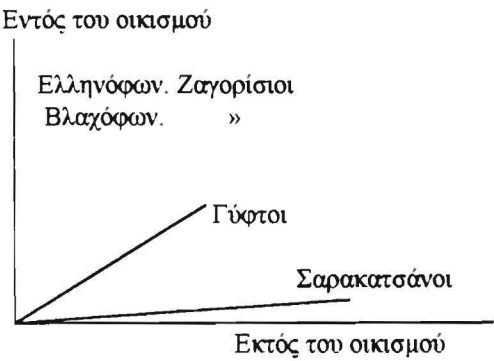
Στήλη Α
Εθνοτικά χαρακτηριστικά
Πίνακας 1α. Άσκηση
επαγγέλματος

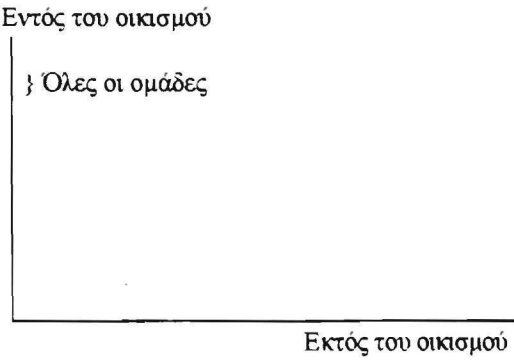
Στήλη Β
Εθνοτοπικά χαρακτηριστικά
Πίνακας 1 β. Άσκηση
επαγγέλματος

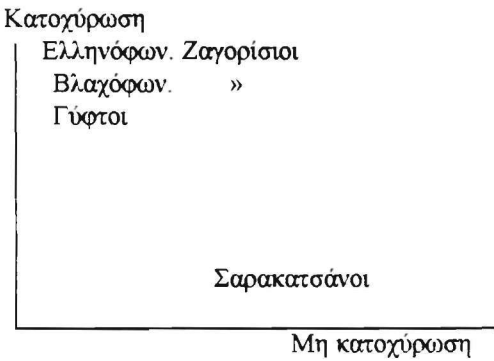
Πίνακας 2 α. Εγκατάσταση στον οικισμό

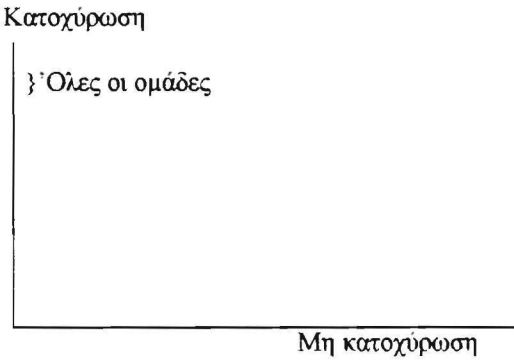
Πίνακας 2 β. Εγκατάσταση στον οικισμό

Πίνακας 3 α. Πολιτικά δικαιώματα (1913)

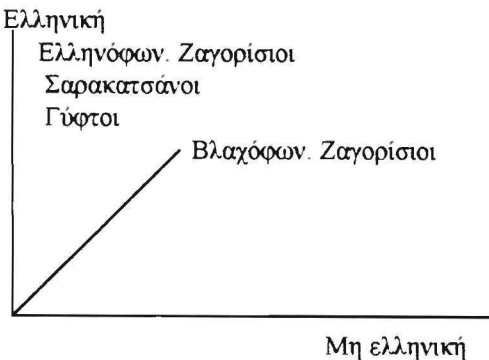
Πίνακας 3 β. Πολιτικά δικαιώματα (1938)

Πίνακας 4 α. Γλώσσα χρήσης

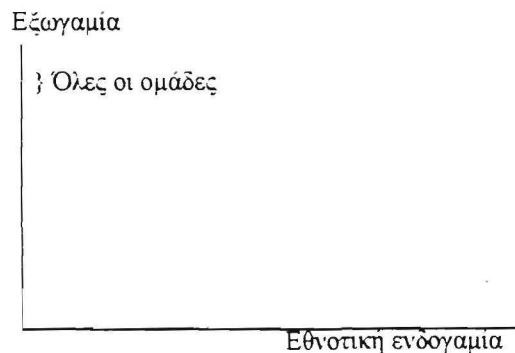
Πίνακας 4 β. Γλώσσα χρήσης

Πίνακας 5 α. Ενδογαμία

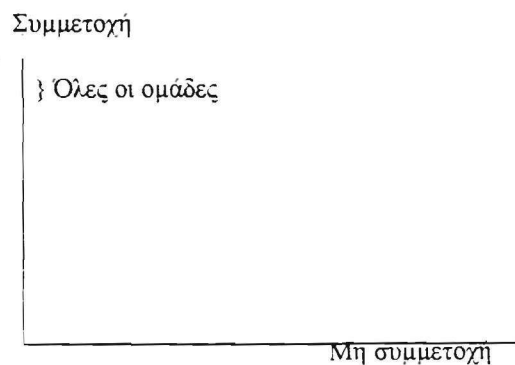
Πίνακας 5 β. Ενδογαμία

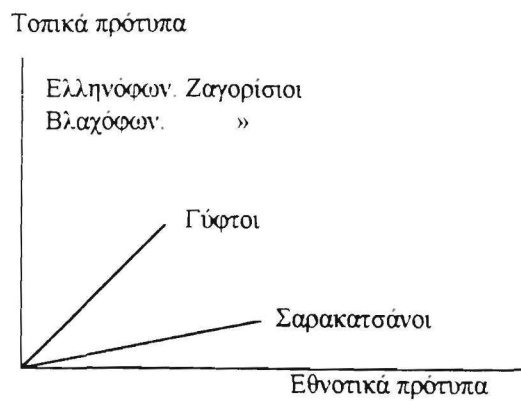
Πίνακας 6 α. Εκπαίδευση

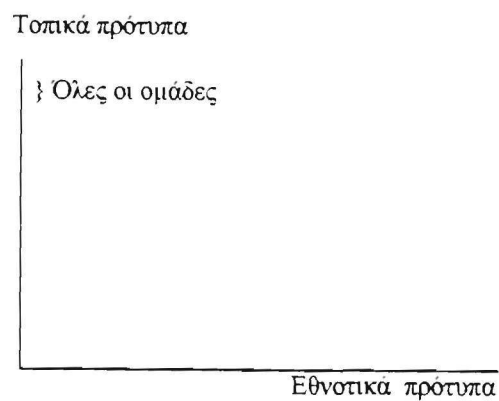
Πίνακας 6 β. Εκπαίδευση

Πίνακας 7 α. Κατοικία.

Πίνακας 7 β. Κατοικία.

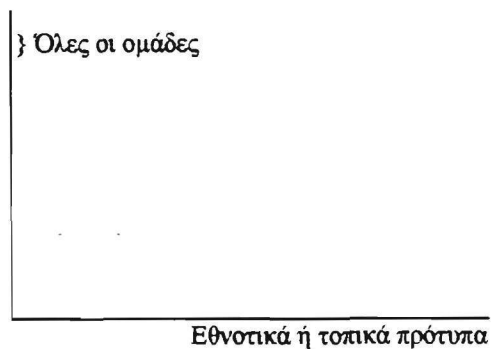
Πίνακας 8 α. Ενδυμασία.

Ευρωπαϊκά πρότυπα

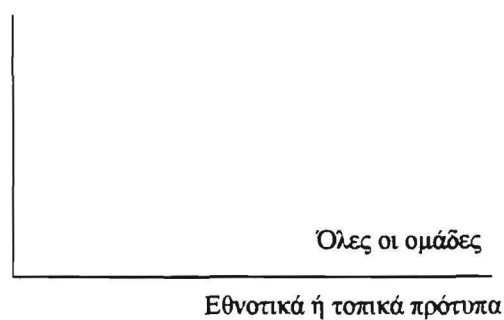
Πίνακας 8 β. Ενδυμασία.

Ευρωπαϊκά πρότυπα

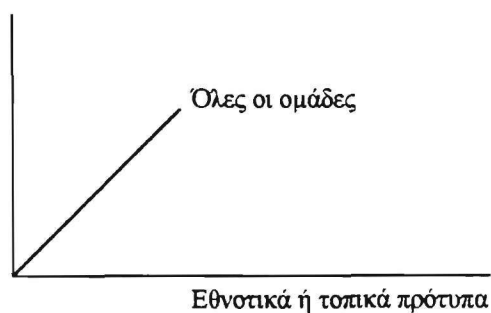
Πίνακας 9 α. Εθιμική συμπεριφορά

Άλλα πρότυπα

Πίνακας 9 β. Εθιμική συμπεριφορά

Άλλα πρότυπα

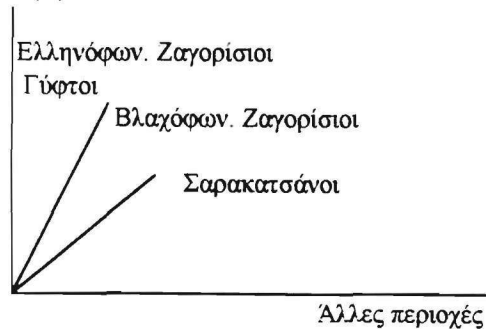
Πίνακας 10 α. Καταγωγή
(A : Αυτοπροσδιορισμός)

Ζαγόρι

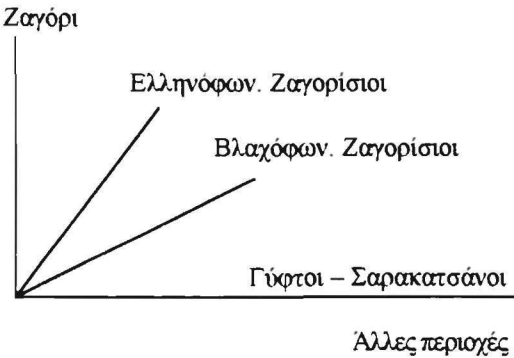

Πίνακας 10 β. Καταγωγή
(A : Αυτοπροσδιορισμός)

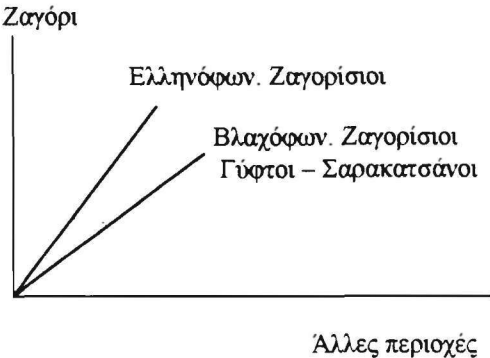
Ζαγόρι

(B : Ετεροπροσδιορισμός)

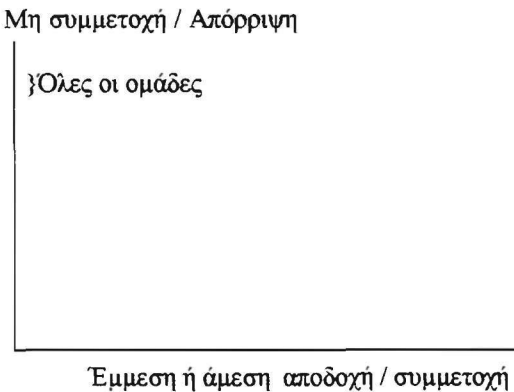
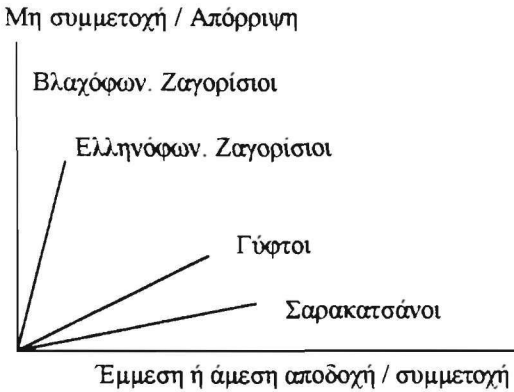

(B : Ετεροπροσδιορισμός)

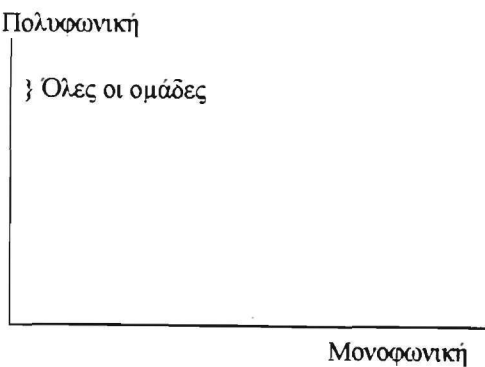
Πίνακας 11 α. Ληστρική δράση.

Πίνακας 11 β. Ληστρική δράση.

Πίνακας 12 α. Πολιτική τοποθέτηση

Πίνακας 12 β. Πολιτική τοποθέτηση

Από τα σχεδιαγράμματα της πρώτης στήλης μπορεί κανείς εύκολα να διαπιστώσει τις επιμέρους συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ των ομάδων κατά τη φάση του εθνοτικού τους προσδιορισμού. Ωστόσο κάτι τέτοιο έχει ήδη γίνει στα κεφάλαια που προηγήθηκαν, κατά τη διερεύνηση των εθνοτικών ορίων ανάμεσα στις ομάδες. Αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ είναι το συμπέρασμα της οριζόντιας ανάγνωσης των διαγραμμάτων ανά ζεύγη, ώστε να εντοπίσουμε κατ' αρχήν τις συγκλίσεις που συντελέστηκαν κατά τη μεταβολή της ταυτότητας.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι τόσο σε ζητήματα δομικά, όπως η πολιτική και εκπαιδευτική εξίσωση των ομάδων (σχεδιαγράμματα 3 α-β, 6 α-β) ή η εγκατάστασή τους στους οικισμούς (σχεδιαγράμματα 2 α-β), όσο και σε ζητήματα πολιτισμικά, όπως η κατοικία και η ενδυμασία (σχεδιαγράμματα 7 α-β, 8 α-β), τα παλιά εθνοτικά όρια έχουν καταργηθεί. Το ίδιο μπορεί να διαπιστώσει κανείς και για ειδικότερες συμπεριφορές, όπως η υποχώρηση της επαγγελματικής εξειδίκευσης (σχεδιαγράμματα 1 α-β) και η προσαρμογή της ιδεολογίας των ομάδων σε περισσότερο συναινετικά πλαίσια, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τη στάση απέναντι στη ληστεία (σχεδιαγράμματα 11 α-β) και την πολιτική πολυφωνία (σχεδιαγράμματα 12 α-β). Διαπιστώνουμε, με άλλα λόγια, κατά τη φάση του εθνοτοπικού πλέον προσδιορισμού των ομάδων, τη διαμόρφωση ενός ομογενοποιημένου -κατά το μάλλον ή ήττον- πληθυσμιακού στρώματος στο Ζαγόρι. Η ομογενοποίηση αυτή είναι ασφαλώς το αποτέλεσμα της βαθμιαίας αστικοποίησης, αναγκαστικής ή εκούσιας, των λιγότερο ή καθόλου αστικοποιημένων ομάδων του πληθυσμού.

Ωστόσο, με μια κάθετη ανάγνωση των διαγραμμάτων της δεύτερης στήλης μπορούμε να συμπεράνουμε πως η ομογενοποίηση του πληθυσμού δεν οδηγεί κατ' ανάγκη και σε ομοιομορφία: σε τρία σημαντικά ζητήματα, τη γλώσσα χρήσης (σχεδιάγραμμα 4 β), τον προσδιορισμό της καταγωγής (σχεδιαγράμματα 10 β, Α και Β) και τη συμπεριφορά κατά τα εθμικά πρότυπα (διάγραμμα 9 β), διαπιστώνεται διαφοροποίηση μεταξύ των ομάδων. Πρόκειται για τα χαρακτηριστικά εκείνα που συνιστούν την εθνοτική παράμετρο κατά τη συγκρότηση της εθνο- τοπικής ταυτότητας. Ο εντοπισμός των χαρακτηριστικών αυτών μας επιτρέπει τώρα να

προχωρήσουμε βαθύτερα την ανάλυσή μας, ώστε να διερευνήσουμε το χαρακτήρα της εθνοτοπικής ταυτότητας, μιας ταυτότητας που φαίνεται να ισορροπεί ανάμεσα στο πραγματικό και το φαντασιακό.

3) Ο χαρακτήρας της εθνοτοπικής ταυτότητας

α) Τα όρια των αντικειμενικών προσεγγίσεων.

Κατά τη διερεύνηση της ταυτότητας μιας εθνοτικής ομάδας ακολουθούνται από τους ανθρωπολόγους σε γενικές γραμμές δύο κατευθύνσεις: η πρώτη απ' αυτές τονίζει τη σημασία αντικειμενικών παραγόντων όπως η φυσική εμφάνιση, η γλώσσα, η ιστορική συνέχεια, η θρησκεία κ.λπ., ενώ η δεύτερη επικεντρώνει την προσοχή της στο υποκειμενικό στοιχείο του προσδιορισμού, τονίζοντας την ψυχολογική όψη της διαδικασίας.

Στην πραγματικότητα, βέβαια, καμία από τις δύο κατευθύνσεις δεν παρουσιάζεται αμιγής, τουλάχιστον στις πιο πρόσφατες θεωρητικές προσεγγίσεις. Οι πιο δυναμικές από αυτές συνδυάζουν τον αντικειμενικό με τον υποκειμενικό παράγοντα, διαμορφώνοντας έτσι μια κοινή βάση συζήτησης. Η βάση αυτή συνίσταται σε δύο κομβικά σημεία: από τη μια μεριά ο χαρακτήρας της εθνοτικής ταυτότητας είναι σχετικός με τις καταστάσεις, το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο δραστηριοποιείται μια εθνοτική ομάδα, από την άλλη μεριά η καταγωγή και η συγγένεια, ανεξάρτητα από τον αντικειμενικό ή τον κατασκευασμένο χαρακτήρα τους, φαίνεται να είναι πρωταρχικοί παράγοντες για το σχηματισμό της εθνοτικής ταυτότητας (Sokolovskii – Tishkov 1996: 190-192).

Η επιλογή του πεδίου της καταγωγής ως πρωταρχικού παράγοντα για το σχηματισμό της εθνοτικής ταυτότητας, ανακαλεί στη συζήτηση ζητήματα όπως η γλωσσική ή η πολιτισμική διαφοροποίηση, αφού όπως διαπιστώσαμε, χρησιμοποιούνται ως τεκμήρια διαφορετικής καταγωγής σε περιπτώσεις όπου τα βιολογικά επιχειρήματα δεν επαρκούν. Έτσι η κοινή γλώσσα μιας ομάδας ανθρώπων και η χρήση κοινών πολιτισμικών εκφράσεων εκλαμβάνονται συχνά ως «αντικειμενικά» στοιχεία που παραπέμπουν στην κοινή καταγωγή, διαμορφώνοντας ένα «αίσθημα του ανήκειν» και μια «συνέχεια του ανήκειν» για τα άτομα που επικαλούνται τα στοιχεία αυτά (Roosens 1994: 83-84).

Από την άλλη μεριά, στον αντικειμενικό παράγοντα βασίζεται και η θεώρηση της εθνοτικής ταυτότητας ως αποτελέσματος προσαρμογής στις συνθήκες του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Εδώ το αντικειμενικό στοιχείο συνίσταται στην έννοια της «κοινής εμπειρίας» την οποία διαμορφώνει μια ομάδα ανθρώπων εξαιτίας της συστηματικής και ενίοτε αποκλειστικής χρήσης συγκεκριμένων φυσικών πόρων ή επαγγελματικών τεχνικών σε μια δεδομένη περιοχή. Η επαγγελματική αυτή εξειδίκευση μπορεί να εξηγήσει την πολιτισμική διαφοροποίηση που διαπιστώνεται μεταξύ των ομάδων της περιοχής αυτής και ταυτόχρονα να ερμηνεύσει την παρουσία εθνοτικών ορίων κατά τον προσδιορισμό τους (Barth 1994: 13-14,18).

Οι θεωρητικές αυτές αποσαφηνίσεις ήταν απαραίτητες προκειμένου να εξετάσουμε την αντικειμενική βάση που παρουσιάζει η εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στο επίπεδο της εθνοτικής διάκρισης των ατόμων και οι δύο όψεις του αντικειμενικού αυτού προσδιορισμού μπορούν να εφαρμοστούν για τις ομάδες που μας απασχολούν: η αποκλειστική σχεδόν απασχόληση των Σαρακατσάνων με τη νομαδική κτηνοτροφία και η επαγγελματική εξειδίκευση των Γύφτων στη μουσική και τη σιδηρουργία, παρά τις εξαιρέσεις που διαπιστώσαμε, μπορούν να εκληφθούν ως σαφή εθνοτικά χαρακτηριστικά που επιβεβαιώνουν την ισχύ του «οικολογικού» μοντέλου που εισηγείται ο Barth (1994: 18). Ωστόσο στο επίπεδο της εθνοτοπικής, πλέον, διάκρισης τέτοιου είδους διαφοροποιήσεις δεν υφίστανται, με αποτέλεσμα η εθνοτοπική ταυτότητα των ομάδων να στερείται ένα σημαντικό τμήμα του αντικειμενικού προσδιορισμού που διέθετε η εθνοτική ταυτότητα.

Από την άλλη μεριά, το δεδομένο ότι στο Ζαγόρι δεν μπορούν να εφαρμοστούν σαφή βιολογικά κριτήρια για τη διάκριση των ομάδων, μας οδηγεί αναγκαστικά στην εξέταση του ζητήματος της καταγωγής μέσα από τα δευτερεύοντα αντικειμενικά κριτήρια που συνδέονται με την καταγωγή, δηλαδή τη γλώσσα και τις υπόλοιπες πολιτισμικές εκφράσεις. Στο επίπεδο της εθνοτικής διάκρισης, βέβαια, επισημάναμε τα σαφή όρια που διαμορφώνονταν από τη χρήση της βλαχικής γλώσσας, αλλά και των ιδιωματικών στοιχείων εκ μέρους των Σαρακατσάνων και των Γύφτων. Παρόμοια άλλωστε όρια, αν και πολύ περισσότερο διαπερατά, διαπιστώσαμε και κατά τη χρήση του πολιτισμικού φορτίου από την κάθε ομάδα. Το αποτέλεσμα ήταν τόσο η γλωσσική όσο και η γενικότερη πολιτισμική έκφραση να

συνιστούν σημαντικούς παράγοντες εθνοτικού προσδιορισμού και να χρησιμοποιούνται από τις ομάδες ως τεκμήρια διαφορετικής καταγωγής.

Στο επίπεδο όμως του εθνοτοπικού προσδιορισμού οι διαφορές αυτές έχουν χάσει ένα μεγάλο τμήμα της αντικειμενικότητάς τους: η βλαχική γλώσσα μετατράπηκε σταδιακά από «γλώσσα χρήσης» ή «γλωσσική ταυτότητα» σε «γλωσσική μνήμη» (η γλώσσα των παππούδων και των γιαγιάδων) (Yinger 1994: 302), ενώ οι όποιες διαφοροποιήσεις στη γλωσσική έκφραση των Σαρακατσάνων¹⁴ και των Γύφτων έχουν σχεδόν εξαφανιστεί. Το ίδιο ισχύει και για τις σημαντικότερες πολιτισμικές διαφορές μεταξύ των ομάδων, με εξαίρεση εκείνες τις εκφράσεις που συνιστούν μια περιορισμένη εθμική συμπεριφορά όπως η διατήρηση μουσειακού υλικού εθνοτικής προέλευσης ή η συμμετοχή σε «παραδοσιακές» εκδηλώσεις εθνοτικού χαρακτήρα, δηλαδή πανηγύρια, «ανταμώματα» κ.λπ. Αν στα δεδομένα αυτά προσθέσουμε και την ουσιαστική κατάργηση της ενδογαμίας, διαπιστώνουμε ότι η αντικειμενική παράμετρος της εθνοτοπικής ταυτότητας στο Ζαγόρι τείνει όλο και περισσότερο να περιορίζεται στην «εθνοτική μνήμη» του πληθυσμού και τη βραδεία ανάμειξή του, δύο παράγοντες που φαίνεται να λειτουργούν διαλεκτικά.

β) Ο φαντασιακός χαρακτήρας της εθνοτοπικής ταυτότητας

Η έννοια όμως της «εθνοτικής μνήμης» ως επίκλησης ενός παρελθόντος όπου η εθνοτική διάκριση ήταν σαφής, εμπεριέχει ένα βέβαιο υποκειμενικό χαρακτήρα, από τη στιγμή που η εθνοτική διάκριση στο παρόν είναι ελάχιστα ή και καθόλου ορατή. Ανεξάρτητα από την αντικειμενική της βάση, η εθνοτοπική μνήμη συγκροτείται πρωτίστως για να εξυπηρετήσει την ψυχολογική ανάγκη της σύνδεσης των ατόμων με την ιστορική πορεία μιας ομάδας και την προσωπική τους επιβεβαίωση μέσα απ' αυτήν. Η διαδικασία αυτή οδηγεί συχνά στην υποκειμενική, συμβολική ή και εμβληματική χρήση όψεων του πολιτισμού, προκειμένου να σχηματισθούν τα όρια της ομάδας που θα τη διαφοροποιούν από τις υπόλοιπες (De Vos 1982: 16-17).

¹⁴ Ενδεικτική για τη γλωσσική αφομοίωση των Σαρακατσάνων είναι και η ακόλουθη μαρτυρία: «Τώρα, βέβαια, τα νέα παιδιά μιλάνε το ίδιο. Δεν έχουνε την αίσθηση της διαφορετικότητας. Είχε έρθει ένας καθηγητής από 'δω που ζει στην Αθήνα - δεν έχει 4-5 χρόνια - και λέει: "Καλά, ποιοι είναι οι Σαρακατσαναίοι; Δεν είναι όλ' το ίδιο;" Δεν κατάλαβε καμία διαφορά. Τα παιδιά σήμερα δεν ξεχωρίζουν αυτός είναι Ζαγορίσιος, εκείνος είναι Σαρακατσάνος...» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99).

Η τοποθέτηση αυτή μπορεί να αποτελέσει τη βάση για να αντιληφθούμε πληρέστερα το χαρακτήρα της εθνοτοπικής ταυτότητας στο Ζαγόρι. Επισημάναμε ήδη σε άλλο σημείο ότι η εθνοτική μνήμη δε λειτουργεί ομοιόμορφα για όλες τις ομάδες, αφού η ταύτιση με ένα εθνοτικό παρελθόν δε σημαίνει αναγκαστικά και άντληση κύρους για τα άτομα. Έτσι οι Γύφτοι π.χ. αποφεύγουν την επίκληση ενός στιγματισμένου παρελθόντος, σε αντίθεση με τους Σαρακατσάνους που το επικαλούνται συστηματικά, ενώ για τους Ζαγορίσιους, και κυρίως τους ελληνόφωνους, η εθνοτική μνήμη, εκτός από τον αυτοπροσδιορισμό, περιλαμβάνει επιπλέον τη σιωπηρή επισήμανση των Γύφτων και τη μειωτική προσφώνηση «βλάχου» που απευθύνεται προς τους Σαρακατσάνους.

Στο πλαίσιο αυτό, και καθώς οι αντικειμενικές διαφορές είναι πλέον δυσδιάκριτες, η ιδεολογική αξιοποίηση του πολιτισμικού φορτίου είναι σαφής, προκειμένου να παραχθούν στερεοτυπικές αντιλήψεις που να τεκμηριώνουν επαρκώς τη διαφορά. Το φλάμπουρο π.χ. του σαρακατσάνικου γάμου ή η «ζαγορίσια» πίτα ανάγονται σε σύμβολα ικανά να αναπαράγουν το «αίσθημα του ανήκειν», ενώ ανάλογα όπως είδαμε χρησιμοποιούνται πολλές ακόμη όψεις του πολιτισμού όπως οι αισθητικές αντιλήψεις κ.λπ. Σε τελική ανάλυση, η εθνοτοπική ταυτότητα διαμορφώνεται, από ψυχολογική άποψη, με τη στερεοτυπική απόδοση «εθνοδεικτικών» χαρακτηριστικών (ethnognomonic traits) στο πλαίσιο ενός ιδιότυπου «πολιτισμικού τοτεμισμού» (T. Schwartz 1982: 107-108), ειδικά όταν η διάκριση των «δικών» από τους «ξένους» καθίσταται περίπλοκη ή ελάχιστα προφανής.

Η διαπίστωση αυτή μας επιβάλλει να διερευνήσουμε την ταξινομική λειτουργία της εθνοτοπικής ταυτότητας. Στο επίπεδο της εθνοτικής διάκρισης των ομάδων, η ταξινομική λειτουργία επιτυγχάνεται μέσω της παραγωγής στερεοτυπικών αντιλήψεων, δηλαδή κρίσεων που αποτελούν τμήμα της «πολιτισμικής γνώσης» μιας ομάδας και γίνονται προκαθορισμένος οδηγός για τις σχέσεις των ατόμων της ομάδας αυτής με άτομα άλλων ομάδων (Eriksen 1993: 22). Τα εθνοτικά στερεότυπα ταξινομούν έτσι ένα πολύπλοκο κοινωνικό σύμπαν που συγκροτείται από ομάδες με διαφορετικές πολιτισμικές εκδηλώσεις. Με την έννοια αυτή βρίσκονται σε ευθεία αντιστοιχία με την εμπειρική πραγματικότητα, παρά τον ιδεολογικό χαρακτήρα που συχνά τα διακρίνει.

Στη φάση ωστόσο της εθνοτοπικής διάκρισης των ομάδων, όταν δηλαδή η εμπειρική πραγματικότητα παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα ευρύτατων πολιτισμικών συγκλίσεων μεταξύ των ομάδων, τα εθνοτικά στερεότυπα δεν αντιστοιχούν στον ίδιο βαθμό με την πραγματικότητα αυτή. Επομένως η διατήρησή τους βασίζεται πολύ λιγότερο στην ανάγκη μιας πραγματικής ταξινόμησης και πολύ περισσότερο στην ιδεολογική τους λειτουργία. Έτσι, όμως, μια ταυτότητα όπως η εθνοτοπική, που συγκροτείται με βάση στερεοτυπικές αντιλήψεις που αντιστοιχούν ελάχιστα στην πραγματικότητα, δεν μπορεί παρά να είναι φαντασιακή ταυτότητα.

Ο φαντασιακός χαρακτήρας, βέβαια, συνοδεύει σχεδόν κάθε ευρύτερη συλλογική ταυτότητα. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Κ. Καστοριάδης (1985: 218-220), στα θεμελιώδη ερωτήματα «ποιοι είμαστε σαν σύνολο;», «τι είμαστε οι μεν για τους δε;» κ.λπ. κάθε ομάδα που δείχνει διαφορετική, ορίζει την ταυτότητά της μέσα από φαντασιακές σημασίες που ούτε η πραγματικότητα ούτε η ορθολογικότητα μπορούν να της παράσχουν. Το παράδειγμα του έθνους είναι χαρακτηριστικό: η ανάγκη της «κοινωνικοποιητικής ταύτισης» των ατόμων εκπληρώνεται μέσα από μια τριπλά φαντασιακή αναφορά σε μια «κοινή ιστορία». Ο φαντασιακός χαρακτήρας εδώ είναι τριπλός, επειδή πρόκειται για την ιστορία ως παρελθόν, επειδή η ιστορία δεν είναι και τόσο κοινή και βέβαια επειδή τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται ως στήριγμα της ταύτισης (π.χ. η κοινή καταγωγή) έχουν στην πραγματικότητα μυθική υπόσταση.

Για το ίδιο ζήτημα ο Β. Anderson (1997: 26) προχωρεί ακόμη περισσότερο αποδίδοντας το φαντασιακό χαρακτήρα σε κάθε κοινότητα που είναι μεγαλύτερη από ένα χωριό, αφού και στην περίπτωση αυτή οι ανθρώπινες σχέσεις δε διακρίνονται πάντοτε από το πραγματικό στοιχείο της διαπροσωπικής επαφής. Όσο για το έθνος, υποστηρίζει πως ο φαντασιακός του χαρακτήρας αποδεικνύεται από το αντιφατικό γεγονός ότι, αν και κανένα μέλος του - ακόμη και του πιο μικρού έθνους - δε θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη, όμως το καθένα από τα μέλη αυτά θα διατηρεί το αίσθημα του «συνανήκειν» στην ίδια κοινότητα - έθνος.

Ωστόσο οι παρατηρήσεις αυτές δεν αρκούν για να αποδοθεί αυτονόητα ο φαντασιακός χαρακτήρας στην εθνοτοπική ταυτότητα. Στο περιορισμένο τοπικό επίπεδο, άλλωστε, οι επαφές μεταξύ των ανθρώπων μιας ομάδας, ακόμη κι αν δεν είναι διαπροσωπικές - όπως ορίζει ο Anderson, για να τις χαρακτηρίσει

«πραγματικές» - επιτυγχάνονται μέσα από περισσότερο πολύπλοκες διαδικασίες όπως τα συγγενειακά δίκτυα, οι τελετουργίες (π.χ. «ανταμώματα» ή «συνέδρια» κ.λπ.) ή οι απογραφές¹⁵ που στη συγκεκριμένη περίπτωση αφορούν ασφαλώς περιορισμένο αριθμό ατόμων και προϋποθέτουν την προσωπική επαφή του απογραφέα με όλα τα άτομα της ομάδας. Ο φαντασιακός χαρακτήρας της εθνοτοπικής ομάδας, επομένως, θα πρέπει να αναζητηθεί πρωτίστως στην αναντιστοιχία που επισημάναμε ανάμεσα στη λειτουργία των εθνοτικών στερεοτύπων και την πραγματικότητα που υποτίθεται ότι ταξινομούν.

Συνεπώς η εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι παρουσιάζεται ως το αποτέλεσμα μιας διπλής διαδικασίας: αφ' ενός είναι το προϊόν της επαφής ανάμεσα σε ομάδες με σημαντική πολιτισμική διαφοροποίηση - μια επαφή που συντελέστηκε σ' ένα δεδομένο τόπο - αφ' ετέρου το αποτέλεσμα της επιλογής του προσδιορισμού μέσα από τη διατήρηση της εθνοτικής μνήμης. Η πρώτη όψη της διαδικασίας, που συντελέστηκε με την πολιτισμική και δομική αφομοίωση των ομάδων, οδήγησε στη συγκρότηση του αντικειμενικού τμήματος της νέας αυτής συλλογικής ταυτότητας. Η δεύτερη όψη της διαδικασίας, που ενισχύεται από την μερική και βραδεία ανάμειξη του πληθυσμού, συνιστά το φαντασιακό τμήμα της εθνοτοπικής ταυτότητας, μιας ταυτότητας που αποδεικνύει και τον αποσπασματικό χαρακτήρα της ψυχολογικής αφομοίωσης των ομάδων.

Ωστόσο, η διερεύνηση του χαρακτήρα της εθνοτοπικής ταυτότητας και του τρόπου με τον οποίο συγκροτήθηκε, δεν επαρκεί για να την ερμηνεύσει στην πληρότητά της. Μένει ακόμη να διερευνηθεί το ζήτημα της λειτουργικότητάς της στο πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού, όπου η εθνοτοπική συνείδηση φαίνεται να σχετίζεται με την ταξική.

¹⁵ Οι απογραφές, οι χάρτες και τα μουσεία αντιμετωπίζονται από τον B. Anderson ως σημαντικοί ενοποιητικοί παράγοντες του πληθυσμού μιας ομάδας που παρουσιάζει διασπορά σε μια ευρύτερη γεωγραφική περιοχή. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, συνιστούν και παράγοντες συγκρότησης φαντασιακής ταυτότητας (1997: 245-277). Για τη δική μας περίπτωση θα μπορούσαν να έχουν ανάλογη λειτουργία στο επίπεδο της εθνοτικής ταυτότητας των ομάδων, π.χ. των Σαρακατσάνων, οι οποίοι χρησιμοποιούν τουλάχιστον τις απογραφές και τα μουσεία προκειμένου να διαμορφώσουν ή να ενισχύσουν την εθνοτική τους ταυτότητα. Ωστόσο στο περιορισμένο τοπικό επίπεδο η λειτουργία τους είναι διαφορετική.

Κεφάλαιο ΣΤ

Συμπεράσματα: εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται να ερμηνευθεί ο σχηματισμός της εθνοτικής και της εθνοτοπικής ταυτότητας ως αποτέλεσμα του κοινωνικού ανταγωνισμού ανάμεσα στις ομάδες που συγκροτούν το πληθυσμιακό σώμα του Ζαγορίου. Θεωρείται ουσιώδες να μην περιοριστεί η διερεύνηση των συλλογικών αυτών ταυτοτήτων στην επισήμανση του φαντασιακού τους χαρακτήρα, γιατί αυτό θα άφηνε αναπάντητο το ερώτημα σχετικά με το ρόλο των ομάδων αυτών στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων. Για το λόγο αυτό εισάγεται στην πραγμάτευση το ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας στο Ζαγόρι.

1) Ταξική διαστρωμάτωση και εθνοτικές ομάδες στο Ζαγόρι

Σύμφωνα με την κλασική μαρξιστική της έννοια η ταξικότητα εμφανίζεται σε κοινωνικά συστήματα που βασίζουν την παραγωγή των προϊόντων τους στη διάκριση κεφαλαίου και εργασίας. Στα συστήματα αυτά η παραγωγή οργανώνεται μέσω της ζήτησης εργασίας εκ μέρους του κεφαλαίου και της προσφοράς εργασίας εκ μέρους όσων δεν κατέχουν κεφάλαιο, αλλά εξαρτούν την επιβίωσή τους από την εργατική τους δύναμη (προλετάριοι). Η γενικότερη λειτουργία ενός τέτοιου συστήματος προϋποθέτει την άντληση υπεραξίας εκ μέρους του κεφαλαίου και την κεφαλαιοποίησή της, και επιπλέον την ένταση της ζήτησης προϊόντων, ώστε το σύστημα να αναπαράγεται.

Η διαπίστωση ότι ένα ταξικά διαστρωματωμένο κοινωνικό σύστημα μπορεί να παρουσιάζεται ως σύστημα ιεράρχησης των εθνοτικών ομάδων που το απαρτίζουν, είναι συχνή τόσο από ανθρωπολόγους όσο και από ιστορικούς: η Κ. Verdery (1993) δείχνει με σαφήνεια τον τρόπο με τον οποίο η προβληματική σχετικά με τη διαφοροποίηση και την κατασκευή των εθνοτικών ομάδων συνδέεται άμεσα με την πολιτική οικονομία του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η ίδια (1994: 51-52) συσχετίζει το ενδιαφέρον για τις εθνοτικές ομάδες με την αναδιάρθρωση του καπιταλισμού, τις δημογραφικές μεταβολές στις ανεπτυγμένες χώρες και την παράλληλη ανάγκη για

ενσωμάτωση των «άλλων» στη διαδικασία της παραγωγής, ενώ ταυτόχρονα διαπιστώνει πως η αγορά «εθνοτικών» προϊόντων μπορεί να αναζωογονήσει την καπιταλιστική δραστηριότητα.

Ανάλογες παρατηρήσεις καταθέτει και ο Eriksen (1993: 6-7, 46-47, 53) διαπιστώνοντας ότι λόγω του εθνοτικού καταμερισμού της εργασίας μπορεί να συσχετιστεί η εθνοτική ομάδα με την τάξη, ειδικά όταν οι εθνοτικές ομάδες έχουν διαφορετική πρόσβαση στις πηγές πλούτου. Στο ίδιο συμπέρασμα, άλλωστε, καταλήγει και μέσω της βεμπεριανής οπτικής για την τάξη ως «ομάδωση κύρους» (status group): στα ιεραρχημένα κοινωνικά συστήματα του μη καπιταλιστικού κόσμου το κύρος των ατόμων προκύπτει από τη θέση της εθνοτικής τους ομάδας στην ιεραρχία αυτή. Τέλος, στην κατεύθυνση της σύνδεσης τάξης και εθνοτικής ομάδας κινούνται και οι Ετ. Μπαλιμπάρ – Ιμ. Βαλλερστάιν (1991: 107-131), θεωρώντας ότι η απονομή του ονόματος «εθνοτική ομάδα» σε τμήματα του εργατικού δυναμικού εξυπηρετεί με τα πλεονεκτήματα που παρέχει, τη διεξαγωγή της καπιταλιστικής δραστηριότητας.

Στο Ζαγόρι¹, και στο χρονικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας, οι μηχανισμοί διαμόρφωσης ταξικών σχέσεων μπορούν με βάση τις πληροφορίες του υλικού να συνοψιστούν σε γενικές γραμμές στα εξής: παρά τη σημαντική εισροή χρήματος με τη μορφή ιδιωτικών εμβασμάτων και κληροδοτημάτων από τους απόδημους Ζαγορίσιους, η βασική μορφή του κεφαλαίου παρέμεινε αγροτική. Στην πραγματικότητα ως κεφάλαιο λειτούργησαν μόνο οι εκτεταμένοι ορεινοί βοσκότοποι κοινοτικής κυρίως ιδιοκτησίας, οι περιορισμένες σχετικά καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε χαμηλότερο υψόμετρο, οι οποίες ανήκαν είτε στα μοναστήρια είτε κυρίως στους ιδιώτες-κατοίκους των χωριών, και το ιδιωτικό ζωικό κεφάλαιο των μικροκτηνοτρόφων. Η κεφαλαιοποίηση της ιδιοκτησίας αυτής διαμόρφωσε δύο σημαντικούς μηχανισμούς άντλησης υπεραξίας στο πλαίσιο της κοινότητας.

Ο πρώτος μηχανισμός συνίσταται, όπως είδαμε, στην ενοικίαση των κοινοτικών κυρίως βοσκών προς τους κτηνοτρόφους και κατά βάση τους Σαρακατσάνους τσελιγκάδες. Η πρόσοδος αυτή, που συμπληρωνόταν ως κοινοτικό εισόδημα και από τη φορολόγηση των κτηνοτροφικών προϊόντων των Σαρακατσάνων, αποτέλεσε τη βασική πηγή συγκέντρωσης χρήματος για την

κοινότητα, τουλάχιστον μέχρι την περίοδο της απόκτησης πολιτικών δικαιωμάτων από τους Σαρακατσάνους. Ωστόσο η υπεραξία αυτή δεν κεφαλαιοποιήθηκε από τις κοινότητες παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις. Στο σύνολό της σχεδόν τροφοδότησε κοινωνικές και λειτουργικές ανάγκες των δημοτών, με αποτέλεσμα η κοινότητα από εν δυνάμει συλλογικός φορέας καπιταλιστικής δραστηριότητας να μετατραπεί σε παράγοντα αναδιανομής εισοδήματος. Η λειτουργία της αυτή, πάντως, δεν αναιρεί τον καπιταλιστικό της ρόλο ως προς τη συγκέντρωση της υπεραξίας με τη μορφή που περιγράψαμε.

Ο δεύτερος μηχανισμός αφορά πρωτίστως την περιοδική απασχόληση των Γύφτων στα χωράφια και τα κτήματα των Ζαγορίσιων, μια απασχόληση που σε μικρότερο βαθμό αφορούσε και τους Σαρακατσάνους - κυρίως ως αγωγιάτες - ή τους μετοίκους από άλλα μέρη της Ηπείρου (π.χ. Σουλιώτες). Εδώ, παρά το γεγονός ότι η άντληση υπεραξίας είναι σαφής, η κεφαλαιοποίησή της ήταν σχεδόν αδύνατη, τόσο λόγω του περιορισμένου της χαρακτήρα, όσο λόγω των αυτοκαταναλωτικών αναγκών που έπρεπε να καλύψει. Ωστόσο, όπως διαπιστώσαμε από το υλικό, δεν ήταν λίγες οι φορές που τα γεωργικά πλεονάσματα δημιουργούσαν συνθήκες τοπικής αγοράς, καθώς προοριζόνταν για πώληση στις γειτονικές συνήθως κοινότητες.

Ανάλογη διαδικασία, άλλωστε, εφαρμόστηκε και στις βλαχόφωνες κοινότητες με την εκμετάλλευση των δασικών προϊόντων, για την παραγωγή των οποίων απασχολούνταν, όπως είδαμε, κυρίως Γύφτοι. Στο πλαίσιο της κοινότητας, τέλος, παρόμοιος ήταν και ο μηχανισμός άντλησης υπεραξίας με την αξιοποίηση του ζωικού κεφαλαίου των Ζαγορίσιων μικροκτηνοτρόφων. Για τη διαχείριση του κεφαλαίου αυτού χρησιμοποιούνταν με υπαλληλική σχέση Σαρακατσάνοι ή Γύφτοι ακτήμονες βοσκοί. Κι εδώ όμως η κεφαλαιοποίηση της υπεραξίας ήταν αδύνατη, λόγω του αυτοκαταναλωτικού χαρακτήρα της οικόσιτης κτηνοτροφίας.

Ένας ακόμη μηχανισμός άντλησης υπεραξίας, που εκδηλώθηκε όμως στο εξωκοινοτικό επίπεδο, αφορούσε την υπαλληλική απασχόληση στο πλαίσιο του τσελιγκάτου. Εδώ οι παραγωγοί, ανεξάρτητα από τους ιδιοκτήτες του ζωικού κεφαλαίου (Ζαγορίσιους ή Σαρακατσάνους τσελιγκάδες), ήταν αποκλειστικά ακτήμονες ή μικροκτηνοτρόφοι Σαρακατσάνοι. Μάλιστα σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιπτώσεις η υπεραξία που διαμορφωνόταν, πολύ συχνά επενδυόταν

¹ Για την ταξική διαστρωμάτωση στο Ζαγόρι βλ. και την προσέγγιση του Δημ. Τζιόβα, «Κοινωνική

στην αναπαραγωγή του ζωικού κεφαλαίου ή στη διαμόρφωση περιορισμένων εγκαταστάσεων για την καλύτερη διαχείριση της κτηνοτροφίας. Ωστόσο, η στενότητα των βοσκοτόπων αφ' ενός και οι συχνές θανατηφόρες ασθένειες των ζώων αφ' ετέρου, δεν επέτρεπαν την ουσιαστική αύξηση του συνολικού κεφαλαίου, που παρέμενε σε γενικές γραμμές σταθερό. Σταθερή όμως, όπως διαπιστώσαμε, παρέμενε και η προσφορά εργασίας από τους σμίχτες και τσοπάνηδες Σαρακατσάνους, αφού δεν ήταν δυνατό να αποκτήσουν βιώσιμα ιδιότητα κοπάδια εκτός τσελιγκάτου: οι τσελιγκάδες τους απαγόρευαν να επενδύσουν σε ζωικό κεφάλαιο, και οι κοινότητες εκμίσθωναν τα βοσκοτόπια σε απαγορευτικές για μικροκτηνοτρόφους τιμές.

Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι σπανίζει στο Ζαγόρι η περίπτωση διαμόρφωσης υπεραξίας από Ζαγορίσιους άμεσους παραγωγούς. Αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην εξωστρέφεια τους ως εργατικού δυναμικού, η οποία εκδηλώθηκε με τη μετοικεσία και την επαγγελματική τους δραστηριοποίηση εκτός Ζαγορίου. Σχέσεις, βεβαίως, υπαλληλικής απασχόλησης του δυναμικού αυτού υπήρξαν και μάλιστα συχνά σε επιχειρήσεις συγχωριανών ή και συγγενών. Ωστόσο, επειδή οι σχέσεις αυτές εκδηλώθηκαν εκτός Ζαγορίου, δε θα μας απασχολήσουν εδώ².

Μια πρώτη ανάλυση των μηχανισμών που μόλις περιγράψαμε, μπορεί να μας οδηγήσει σε δύο σημαντικές παρατηρήσεις αναφορικά με τη μορφή της καπιταλιστικής δραστηριότητας και συνακόλουθα την ταξικότητα στο Ζαγόρι. Κατ' αρχήν διαπιστώνουμε ότι η συσσώρευση υπεραξίας δεν αποσκοπούσε σε περαιτέρω επένδυση, αλλά στην εξυπηρέτηση πρωτίστως της αυτοκατανάλωσης. Επιπλέον, οι όποιες επενδύσεις σε ζωικό κεφάλαιο δεν είχαν στόχο την επέκταση αλλά την αναπαραγωγή του, λόγω της φθοράς. Το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής ήταν το συνολικό κεφάλαιο στην περιοχή να παραμένει σταθερό, ένδειξη με άλλα λόγια περιορισμένης καπιταλιστικής δραστηριότητας³.

συγκρότηση και ανθρωπογεωγραφία του Ζαγορίου», *Ηπειρωτική Εστία* 28 (1979) σ. 241-251.

² Για τα ζητήματα αυτά βλ. σχετικά Δαλκαβούκης, 1999 σ. 52-65.

³ Για μια συνολικότερη θεώρηση του ζητήματος αυτού βλ. Γ. Δερτιλής, 1984 σ. 74-80 («Η επενδυτική αδυναμία των μικροκαλλιεργητών»), όπου και αναλύονται οι σημαντικότεροι παράγοντες που προκαλούσαν το φαινόμενο αυτό στην ελληνική αγροτική οικονομία. Τις ουσιαστικές διαφορές, άλλωστε, ανάμεσα στη «γεωργική τάξη» στη Δ. Ευρώπη και στην Ελλάδα επισημαίνει και ο Καραβίδας (1931: 26) λέγοντας ότι «η γεωργική τάξις εν Δ. Ευρώπη είναι πολύ περισσότερον, και ψυχολογικά και αντικειμενικά, αστική ή η παρ' ημίν λεγομένη αστική τοιαύτη (...)». Σχετική διαφωνία, ωστόσο, διατυπώνει ο Κ. Βεργόπουλος (1975: 197-199), όταν υποστηρίζει ότι «αυτή η μορφή της ελληνικής γεωργίας (η μικροσκοπική γεωργική εκμετάλλευση) δεν εμπόδιζε τη διείσδυση

Από την άλλη μεριά διαπιστώνουμε πως οι φορείς αυτής της καπιταλιστικής δραστηριότητας ήταν σε μεγάλο βαθμό εθνικά προσδιορισμένοι: με εξαίρεση τους Σαρακατσάνους τσελιγκάδες, οι διαχειριστές κεφαλαίου ήταν ελληνόφωνοι Ζαγορίσιοι ή βλαχόφωνοι και οι άμεσοι παραγωγοί Σαρακατσάνοι και κυρίως Γύφτοι στο πλαίσιο της κοινότητας, και αποκλειστικά Σαρακατσάνοι στο πλαίσιο του τσελιγκάτου. Παρουσιάζεται επομένως στο Ζαγόρι μια εικόνα ταύτισης ανάμεσα στην εθνική και την ταξική τοποθέτηση των ατόμων, τουλάχιστον στο πλαίσιο της κοινότητας, μια ταύτιση που σε παλιότερη ιστορική φάση, όταν δηλαδή η κτηνοτροφική δραστηριότητα των Ζαγορίσιων ήταν μεγαλύτερη, θα πρέπει να επεκτεινόταν και στο πλαίσιο του τσελιγκάτου. Ωστόσο θα διαπιστώσουμε ότι ακόμη και το φαινόμενο των Σαρακατσάνων τσελιγκάδων που παρουσιάζεται εδώ ως αντινομία, έχει μικρή σημασία, αν επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε το μηχανισμό με τον οποίο αναπαράγονταν το συνολικό σύστημα.

Σ' ένα οικονομικό σύστημα όπως αυτό που περιγράψαμε για το Ζαγόρι, όπου το συνολικό κεφάλαιο παρέμενε σταθερό, η αναπαραγωγή της ταξικότητας βασιζόταν στον έλεγχο του εργατικού δυναμικού και τη διατήρησή του σε σταθερά επίπεδα. Αφ' ενός η εξωστρέφεια των ελληνόφωνων Ζαγορίσιων και των βλαχόφωνων, αφ' ετέρου η απουσία επενδύσεων που είχε ως αποτέλεσμα να μην αυξάνεται η ζήτηση εργασίας, επέτρεπε στους μεν Ζαγορίσιους και βλαχόφωνους να μην προλεταριοποιούνται στο Ζαγόρι, στους δε προλεταριοποιημένους Γύφτους - και δευτερευόντως Σαρακατσάνους /υπαλλήλους στο κοινοτικό πλαίσιο - να μην μπορούν να ανέλθουν κοινωνικά. Άλλωστε ο μόνος τρόπος με τον οποίο θα μπορούσε να συμβεί κάτι τέτοιο ήταν η αμειβόμενη υπερεργασία, που θα είχε ως αποτέλεσμα Γύφτοι και Σαρακατσάνοι να σχηματίζουν ικανά «κομποδέματα». Η απουσία όμως επενδύσεων στερούσε από τους άμεσους προλεταριοποιημένους παραγωγούς τη δυνατότητα αυτή.

Η διαδικασία αυτή ενισχυόταν και από τη διατήρηση προκαπιταλιστικών οικονομικών πρακτικών στο πλαίσιο της κοινότητας. Με βάση το υλικό μας, τέτοιες πρακτικές υπήρξαν η αλληλοβοήθεια⁴ μεταξύ γειτόνων, φίλων ή συγγενών και

του καπιταλισμού. Αντιθέτως, η ελληνική οικογενειακή γεωργία ενσωματώθηκε κατά τον καλύτερο τρόπο στο κοινωνικό μηχανήμα του καπιταλισμού, διά μέσου των μηχανισμών της αγοράς».

⁴ Για το ρόλο της αλληλοβοήθειας στην αναπαραγωγή «των παραγωγικών μονάδων και κατ' επέκταση της σχέσης τους με το ευρύτερο σύστημα όπου είναι ενταγμένες» κάνει λόγο και ο Νιτσιάκος, 1991 σ. 143.

κυρίως ο θεσμός της προσωπικής εργασίας⁵. Στη δεύτερη περίπτωση αξίζει να μείνουμε λίγο περισσότερο. Όπως φαίνεται από τα σχετικά έγγραφα της κοινότητας Μονοδενδρίου, τα οποία ήδη παραθέσαμε, ένα τμήμα των κοινοτικών εσόδων επενδύονταν για σειρά ετών στην κατασκευή του αμαξιτού δρόμου που θα συνέδεε τις κοινότητες του Κεντρικού Ζαγορίου με τα Ιωάννινα. Η δραστηριότητα αυτή, παρ' ότι αποτέλεσε τη μοναδική, ουσιαστικά, επενδυτική πράξη της κοινότητας, δεν επέφερε καμιά αύξηση στη ζήτηση εργασίας, αφού ως εργατικό δυναμικό χρησιμοποιήθηκαν οι ενήλικοι άρρενες της κοινότητας χωρίς αμοιβή, αλλά στο πλαίσιο μιας ιδιότυπης φορολογικής υποχρέωσης (προσωπική εργασία). Η όλη διαδικασία, άλλωστε, είχε σχεδιαστεί με ευθύνη του κρατικού μηχανισμού και ειδικότερα της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου, προς την οποία η κοινότητα έδινε λόγο.

Από την άλλη μεριά ο έλεγχος του εργατικού δυναμικού επιτυγχανόταν με τον εγκλωβισμό των ακτημόνων Σαρακατσάνων στο τσελιγκάτο. Η μη παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στους Σαρακατσάνους καθιστούσε αδύνατη την εγκατάστασή τους στις κοινότητες: αφ' ενός δεν είχαν πρόσβαση στους φυσικούς πόρους (βοσκοτόπια) με το ευνοϊκό καθεστώς του δημότη, αφ' ετέρου η αυξημένη προσφορά εργασίας, λόγω της παρουσίας των Γύφτων, δεν τους επέτρεπε παρά μόνο επικουρικά ή περιστασιακά να επωφεληθούν από την εποχιακή ζήτηση εργασίας στο Ζαγόρι. Έτσι η μόνη διέξοδος παρέμενε το τσελιγκάτο, στο πλαίσιο του οποίου είχαν ήδη κοινωνικοποιηθεί⁶ επαγγελματικά και πολιτισμικά, αλλά ήταν σχεδόν αδύνατον να ανέλθουν κοινωνικά εξαιτίας των επαχθών σχέσεων εργασίας.

Στην πραγματικότητα λοιπόν το γεγονός της διαχείρισης ζωικού κεφαλαίου από ορισμένους Σαρακατσάνους (τσελιγκάδες) δεν αναιρεί την ουσιαστική ταξική λειτουργία της ομάδας αυτής στο ευρύτερο πλαίσιο του οικονομικού συστήματος. Αντίθετα φαίνεται πως η περίπτωση των Σαρακατσάνων επιβεβαιώνει την ανάλυση του Βαλλερστάιν (1991: 128) σχετικά με τα πλεονεκτήματα που παρέχει στη διεξαγωγή της καπιταλιστικής δραστηριότητας η ομαδοποίηση επαγγελματικών κατηγοριών ανά εθνοτικές ομάδες: ο εγκλωβισμός των Σαρακατσάνων στο τσελιγκάτο, καθώς συντελούνταν με κρατική ουσιαστικά πρωτοβουλία, μας επιτρέπει

⁵ Για μια ενδιαφέρουσα άποψη σχετικά με το δημιουργικό ρόλο της προσωπικής εργασίας στο πλαίσιο της κοινότητας βλ. τα σχόλια του Φ. Θ. Βεγλήρη (1990: 37) αναφορικά με τη σκέψη του Καραβίδα.

⁶ Τη διαδικασία αυτή παραθέτει με αναλυτικότατο τρόπο ο Καββαδίας στο Δεύτερο Μέρος της εργασίας του. Βλ. Καββαδίας, 1991 σ. 125-239.

να ερμηνεύσουμε το γεγονός ως απροθυμία του κρατικού μηχανισμού να κοινωνικοποιήσει ένα μεγάλο κομμάτι του εργατικού δυναμικού στις παραγωγικές διαδικασίες. Το ρόλο αυτό αναλάμβανε αυτονόητα ένας μη κρατικός φορέας, το τσελιγκάτο, στο πλαίσιο του οποίου οι παραγωγικές τεχνικές και δεξιότητες παρουσιάζονταν ως τμήμα της ευρύτερης εθνοτικής κουλτούρας, ώστε να περιβάλλονται από την αναγκαία συναίνεση όσων συμμετείχαν. Η διαδικασία αυτή επιβεβαιώνεται, άλλωστε, από τα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής των Σαρακατσάνων στους επίσημους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, όπως ήδη επισημάναμε.

Έτσι, η σταθερότητα του κεφαλαίου από τη μια μεριά, και ο έλεγχος της ροής του εργατικού δυναμικού από την άλλη, επέτρεπαν να αναπαράγεται ένα οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο η ταξικότητα ταυτιζόταν σε μεγάλο βαθμό με την ιεράρχηση των εθνοτικών ομάδων που το συγκροτούσαν. Το πλαίσιο αυτό άρχισε να καταρρέει, τουλάχιστον για το Ζαγόρι, το 1938, όταν δηλαδή παραχωρήθηκε από το κράτος το δικαίωμα του δημότη στους Σαρακατσάνους⁷, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ανακατανομής του εργατικού δυναμικού, λόγω των νέων πιεστικών συνθηκών που είχαν διαμορφωθεί από την παρουσία των προσφύγων. Άλλωστε οριστικά κατέρρευσε στο διάστημα 1940 – 1960, όταν κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου ένα μεγάλο τμήμα του αγροτικού κεφαλαίου κατέστη ανενεργό ή καταστράφηκε, ενώ σχεδόν ταυτόχρονα παρουσιάστηκαν νέες σημαντικές διέξοδοι για το εργατικό δυναμικό (εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση), όπως ήδη δείξαμε.

Ωστόσο για μας, που διερευνούμε τις σχέσεις μεταξύ των ομάδων, η διαπίστωση ότι οι ομάδες αυτές εντάσσονταν σ' ένα σύστημα που «εθνοποιούσε» την εργατική δύναμη (Βαλλερστάιν 1991: 54) είναι ιδιαίτερα σημαντική. Κι αυτό γιατί θα μας επιτρέψει να οργανώσουμε και να ερμηνεύσουμε πληρέστερα το πλήθος των πληροφοριών που κάνουν λόγο για την εκδήλωση ρατσιστικών συμπεριφορών στο Ζαγόρι μεταξύ των ομάδων που μας απασχολούν.

⁷ Ανάλογες διαπιστώσεις κάνει και ο Campbell (1964: 17-18), όταν αναφέρεται στην ανακούφιση των φτωχότερων Σαρακατσάνων βοσκών από τις διάφορες πιέσεις που τους ασκούσε ο τσέλιγκας, αφού τώρα οι βοσκοί ήταν σε θέση να δημιουργήσουν μικρά ανεξάρτητα κοπάδια, που τα συντηρούσαν με το καθεστώς του δημότη.

2) Ο ρατσισμός⁸ ως εκδήλωση του εθνοτικού ανταγωνισμού.

Παρά το γεγονός ότι στο Ζαγόρι για τον εθνοτικό αυτοπροσδιορισμό ή ετεροπροσδιορισμό χρησιμοποιείται συχνά η λέξη «φυλή» και δευτερευόντως λέξεις όπως «μιλέτι» (milliet) ή «λαότητα», όπως είδαμε και σε ορισμένες αναφορές των πληροφορητών, δεν μπορούμε να βεβαιώσουμε την ύπαρξη ρατσιστικής συμπεριφοράς με καθαρά «φυλετικούς» όρους. Στην πραγματικότητα πρόκειται για «διαφοριστικό» ή «πολιτισμοκρατικό»⁹ ρατσισμό (Μπαλιμπάρ 1991: 36, 40) που βασίζεται στη διανοητική επεξεργασία των εμφανών εθνοπολιτισμικών διαφορών των ομάδων, ώστε να παραχθούν ρατσιστικά στερεότυπα. Τα στερεότυπα αυτά, βέβαια, συνδέονται συχνά με την καταγωγή των ομάδων ή ορισμένα φυσιολογικά

⁸ Σύμφωνα με τον Μπαλιμπάρ (1991: 30) ο ρατσισμός είναι ένα «ολικό κοινωνικό φαινόμενο», οι εκδηλώσεις του οποίου αφορούν «πρακτικές, λόγους και αναπαραστάσεις», στοιχεία με τα οποία εκφράζεται η «φαντασίωση της προφύλαξης ή της διάκρισης» απέναντι σ' έναν «άλλο» που δείχνει διαφορετικός από βιολογική ή πολιτισμική άποψη. Στη βιολογική διάκριση κεντρικός πυρήνας της ρατσιστικής συμπεριφοράς καθίσταται η διαφορετική καταγωγή του «άλλου», η οποία παραπέμπει στην έννοια «φυλή» (race). Πρόκειται για την ιστορική εκδοχή του ρατσισμού που θεμελιώθηκε θεωρητικά στον εξελικτισμό κατά το 19^ο αιώνα. Η μικρή όμως επιστημονική αξία των θεωριών αυτών εντοπίζεται σήμερα από τους επιστήμονες: στην πραγματικότητα πρόκειται για απομίμηση επιστημονικού στοχασμού, που αποσκοπεί να οργανώσει ορατές «προφάνειες» για να εξυπηρετήσει κοινωνικούς στόχους (Μπαλιμπάρ 1991: 32), αφού η βαθύτερη επιστημονική εξέταση της βιολογικής διαφοράς αναδεικνύει μεγαλύτερες ενδοφυλετικές παρά διαφυλετικές διαφορές (Eriksen 1993: 4-5).

⁹ Σύμφωνα με τον Μπαλιμπάρ (1991: 35-40) πρόκειται για ένα «ρατσισμό χωρίς φυλές», όπου «το κυρίαρχο θέμα δεν είναι η βιολογική κληρονομικότητα αλλά οι μη αναγώγιμες πολιτισμικές διαφορές». Εδώ το ζήτημα επικεντρώνεται γύρω από τη «ζημιά που θα προκύψει από την κατάργηση των συνόρων, από την ασυμβατότητα των τρόπων ζωής και των παραδόσεων»: ο ανθρώπινος πολιτισμός συνίσταται σ' ένα σύνολο διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων που κατοχυρώνονται ως ισότιμες μεταξύ τους. Η ισότιμη επικοινωνία των παραδόσεων αυτών εξασφαλίζει τόσο την πνευματική όσο και τη βιολογική επιβίωση της ανθρωπότητας, ανανεώνοντας συνεχώς τις πολιτισμικές και βιολογικές της εκφράσεις. Η τάση αυτή εκδηλώνεται κυρίως σε βάρος όλων εκείνων των μη ευρωπαϊκών πληθυσμών που μεταναστεύουν στο ευρωπαϊκό έδαφος. Πρωτίστως εκφράζεται με την εφαρμογή εκπαιδευτικών φραγμών εκ μέρους των Ευρωπαίων, στην προσπάθειά τους να αποκλείσουν τους πληθυσμούς αυτούς από μια ενδεχόμενη ανοδική κινητικότητα. Ωστόσο ο Μπαλιμπάρ (1991: 36-37) καταφεύγει στην υπερβολή, όταν θεωρεί το διαφοριστικό ή πολιτισμοκρατικό ρατσισμό ως προϊόν του μεταπολεμικού αντιρατσισμού, και επεκτείνει την κριτική του σε φυσιολογικές όπως ο Cl. Lévi – Strauss, υποστηρίζοντας ότι με τη θεωρία του ενισχύει τη συγκεκριμένη εκδοχή του ρατσισμού. Ο Μπαλιμπάρ με τις απόψεις αυτές, που αποτελούν ασφαλώς προέκταση της δριμείας κριτικής των ορθόδοξων μαρξιστών προς το στρουκτουραλισμό και το L.S. προσωπικά (Κυριακίδου – Νέστορος, 1977: 78), μεταθέτει το επίπεδο της συζήτησης για το διαφοριστικό ή πολιτισμοκρατικό ρατσισμό από τον ευρωπαϊκό χώρο στο οικουμενικό πεδίο. Έτσι, ενώ στον ευρωπαϊκό χώρο η παρεμπόδιση των «άλλων» να συμμετάσχουν στην ευρωπαϊκή κουλτούρα μέσω των εκπαιδευτικών μηχανισμών συνιστά ασφαλώς διαφοριστικό ή πολιτισμοκρατικό ρατσισμό, η γενίκευση που επιχειρεί (θεωρώντας ότι η επιδίωξη διατήρησης των διαφορών μεταξύ των πολιτισμών είναι διαφοριστικός ή πολιτισμοκρατικός ρατσισμός) επαναφέρει στο προσκήνιο την ηγεμονική στάση του δυτικού πολιτισμού απέναντι στους άλλους. Από την άποψη αυτή η στάση του ελέγχεται, γιατί

χαρακτηριστικά, π.χ. το σκούρο χρώμα της επιδερμίδας των Γύφτων, αλλά η διαδικασία αυτή έχει δευτερεύουσα σημασία, αφού όπως διαπιστώσαμε, δεν παρουσιάζονται εμφανείς βιολογικές διαφορές.

Στο πλαίσιο αυτού του πολιτισμοκρατικού ρατσισμού μπορούμε να διακρίνουμε τόσο ρατσιστικές πρακτικές όσο και ρατσιστικό λόγο εκ μέρους των κυρίαρχων ομάδων (ελληνόφωνοι Ζαγορίσιοι και βλαχόφωνοι) προς τις υποδεέστερες, δηλαδή τους Σαρακατσάνους και κυρίως τους Γύφτους.

α) Οι **ρατσιστικές πρακτικές** θα μπορούσαν ειδικότερα να διακριθούν ως εξής :

ι. Μερικός αποκλεισμός από τη λατρευτική διαδικασία. Στο Ζαγόρι, όπου οι εθνοτικές ομάδες δε διαφοροποιούνταν με βάση τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, ο αποκλεισμός από τη λατρευτική διαδικασία αποκτά ειδική βαρύτητα ως ρατσιστική συμπεριφορά, αν και δεν εκδηλώθηκε στο ίδιο επίπεδο για τους Γύφτους και τους Σαρακατσάνους. Για τους Γύφτους διαπιστώνεται ένας ουσιαστικός αποκλεισμός με την απαγόρευση εκ μέρους των Ζαγορίσιων της προσφοράς άρτου για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας. Το κίνητρο της απαγόρευσης δε φαίνεται να σχετίζεται τόσο με την αμφισβήτηση των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων¹⁰, όσο με τη στερεοτυπική αντίληψη ότι οι Γύφτοι ήταν «βρώμικου». Ανεξάρτητα πάντως από τα κίνητρα, η ίδια η πρακτική συνιστούσε αφαιρετικό επιπολιτισμό, καθώς οι Γύφτοι της κάθε κοινότητας εντοπίζονταν και περιχαράκωνονταν.

Ο ουσιαστικός αυτός αποκλεισμός συνοδευόταν επίσης κι από δευτερεύουσας σημασίας απαγορεύσεις: η θέση των Γύφτων στο χώρο της εκκλησίας ήταν δεδομένη, κάτι άλλωστε που ίσχυε και για τους Σαρακατσάνους. Οποιαδήποτε απόπειρα να αλλάξουν θέση προκαλούσε τις παρατηρήσεις ή και τη χειροδικία των υπευθύνων. Στο ίδιο επίπεδο θα πρέπει να εντάξουμε και τις πληροφορίες ότι οι Σαρακατσάνες δεν επιτρεπόταν να παραμείνουν στα χαγιάτια της εκκλησίας μετά το τέλος της Θείας Λειτουργίας, όταν οι χωριανοί συνευρίσκονταν για «να αλλάξουν δυο κουβέντες». Εξαίρεση φαίνεται να αποτελούσαν μόνο οι γυναίκες της οικογένειας του τσέλιγκα, όταν κατοικούσαν στα όρια της κοινότητας. Η εξαίρεση αυτή υπαγορευόταν

παραπέμπει στην εγγεληνή αντίληψη της ευθύγραμμης ιστορικής εξέλιξης και τελικά στον εξελικτισμό (Κυριακίδου – Νέστορος 1977: 76-79).

¹⁰ Σε αμφισβήτηση της θρησκευτικής πίστης των Γύφτων από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας αποδίδει την πρακτική του αποκλεισμού αυτού ο Χρίστος Σούλης (1929:151), αναγνωρίζοντας παράλληλα και τη στερεοτυπική του προέλευση.

ασφαλώς από τον οικονομικό ρόλο του τσέλιγκα, όπως επισημάναμε. Ας παρακολουθήσουμε όμως τις σχετικές μαρτυρίες των πληροφορητών :

«(Π.Α.) Τ(ου)ς Γύφτους δεν τ(ου)ς άφ(η)ναν ούτε να πάνουν πρόσφορα, δε δέχονταν τα πρόσφορα. [Ο παπάς δεν τα δέχονταν;] Όχι ο παπάς, ήταν οι επιτροπές εδώ τότε, οι πρόεδρ', όλοι αυτοί οι μεγάλ' δεν τ(ου)ς δέχονταν. Και τ(η)ς το γύρ(ι)ζαν πίσω τ(η)ς Γύφτ(ι)σσας το πρόσφορο. Και δεν έφκιαναν κι αυτοί μετά. Αφού έγινε μια φορά, δυο, δεν έφκιαναν μετά. Ήταν σαν απαγορευμένο.(...)

(Κ.Α.) Κοίταξε, σ(υ)χαίνονταν, δεν τα 'τρωγαν απ' αυ(του)νούς Εμείς, τώρα, έτσ' το πι'ανουμε αυτό.» (Π. Α. 68 ετών – Κ. Α. 65 ετών, Σαρακατσάνοι, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Αλλά ούτε σ(τη)ν εκκλησιά δεν τ(ου)ς άφ(η)ναν να κάτσουν. Σ' ένα μέρος τ(ου)ς έβαναν. Από κείνο το μέρος, δεξιά. Τώρα, γιατί έτσ' δεν ξέρω. Από δω δεν είχαν το δικαίωμα να 'ρθουν. Τ(ου)ς άρπαζε ο Α. ο Τ.: “Γύφτοι, δρόμο!”. Ήταν αυταρχικός αυτός.» (Α. Δ. 66 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 3/5/2000)

«Στο χωριό μας, όπως και στα περισσότερα αρχοντοχώρια του Ζαγοριού, δεν επέτρεπαν οι γυναίκες να καθίσουν στο χαγιάτι της εκκλησίας, αλλά ούτε και στο Σαρακατσάνο να καθίσει σε στασίδι μέσα στην εκκλησία. Αυτά μου τα 'λεγαν Σαρακατσιαναίοι γέροντες. Εγώ θυμάμαι - ήμουν μικρό παιδάκι πιασμένος απ' το φουστάνι της μάνας μου - βγαίναμε από την εκκλησία κι εκεί ήταν ο επίτροπος, στο χαγιάτι, κι έλεγε στ(ι)ς βλάχισσες: “Άιστε, άιστε! Όξω, όξω!” Το θυμούμαι! Κι είπε και στη μάνα μου έτσι. Και του λέει η μάνα μου: “Καλά μπάμπα – Α., θα φύγω”. “Α, εσύ είσαι, Β.,” Ήταν κοπέλα του Α. Τ., του τσέλιγκα... “Α, κάτσε, κάτσε...”. Το θυμούμαι αυτό και μου “κάθισε” από κείνα τα χρόνια και το 'χω παράπονο απ' αυ(του)νούς. Με πικραίνει.. Είναι ρατσισμός: στο χαγιάτι έπρεπε να καθίσουν μόνο οι Ζαγορίσιοι. Ήτανε όπως ήτανε στο Μέτσοβο το “κουλούκι”, που έβγαιναν οι άρχοντες οι Μετσοβίτες. Υπήρχε μια συνήθεια να μην κάθονται οι γυναίκες στα στασίδια.

Όλες οι γυναίκες. Συνήθιζαν όμως, όταν τελείωνε η εκκλησία, να βγαίνουν στο χαγιάτι και να αλλάζουν μια κουβέντα. Οι γυναίκες οι Ζαγορίσιες κάθονταν, οι Σαρακατσάνες φεύγαν. Όχι “φεύγαν”, τις διώχναν.» (Χρ. Τ. , 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

ii. Αποκλεισμός από το πανηγύρι της κοινότητας. Μια δεύτερη κατηγορία ρατσιστικών πρακτικών αφορούσε το πανηγύρι της κοινότητας. Επισημάναμε, βέβαια, τη χαλαρή σχέση των Σαρακατσάνων με το πανηγύρι αυτό και τη σχετική αυτάρκειά τους, αφού οργάνωναν το δικό τους πανηγύρι με πυρήνα την οικογένεια και, κατά κανόνα, χωρίς την παρουσία των Γύφτων μουσικών. Ωστόσο, η σταδιακή αύξηση των επαφών με τις κοινότητες τους έφερε πιο κοντά στο πανηγύρι του χωριού, από το οποίο όμως αισθάνονταν αποκλεισμένοι, όπως προκύπτει από τις αναφορές των πληροφορητών.

Ιδιαίτερα μάλιστα θα πρέπει να επισημάνουμε τα παράπονα ορισμένων Σαρακατσάνων πληροφορητών για την αντιμετώπιση των γυναικών και των κοριτσιών τους από τους χωριανούς, επειδή «κανένας τους δεν πρότεινε να τις βάλουν στο χορό». Η στάση αυτή των σημερινών Σαρακατσάνων έρχεται βέβαια σε αντίθεση με την παλαιότερη δική τους πρακτική να μην επιτρέπουν την εξωστρέφεια των γυναικών, ειδικά σε εκδηλώσεις όπως το πανηγύρι της κοινότητας. Άλλωστε, και οι νεότεροι Σαρακατσάνοι πληροφορητές εντοπίζουν την αντίθεση ανάμεσα στους άντρες Σαρακατσάνους, που συμμετείχαν κατά κάποιο τρόπο στο πανηγύρι, και τις γυναίκες που παρακολουθούσαν διακριτικά από απόσταση.

Ο αντιφατικός χαρακτήρας αυτής της συμπεριφοράς δεν αναιρεί, πάντως, τη ρατσιστική αντιμετώπιση εκ μέρους των ελληνόφωνων και βλαχόφωνων Ζαγορίσιων. Αντίθετα, το γεγονός ότι οι Σαρακατσάνοι εκλάμβαναν τη στάση των Ζαγορίσιων ως αποκλεισμό αποδεικνύει, ως ένα βαθμό, και την επιθυμία τους για πληρέστερη ενσωμάτωση στο πλαίσιο της κοινότητας και των θεσμών της. Ωστόσο, τόσο οι Σαρακατσάνοι όσο και οι Γύφτοι, με εξαίρεση φυσικά τους οργανοπαίχτες, παρέμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα στο περιθώριο του επίσημου πανηγυριού ως θεατές από απόσταση. Οι μαρτυρίες που ακολουθούν επιβεβαιώνουν τις παρατηρήσεις αυτές :

«Ερχόταν το πανηγύρι τ(η)ς Αγίας Παρασκευής. Ήβλεπες είκοσι πέντε κοπέλες βλάχισσες, Σαρακατσαναίισες, ήταν όλες εδώ απ' το στενό απάνω, τσούρμο, και δεν έλεγαν "Άς τ(ι)ς βάλουμε στο χορό!". Κοπέλες ήταν, δεν έκαναν κακό. Τώρα πώς του 'χαν, τι είχαν, ήταν ένα κακό αυτό. Δεν ήλεγαν ο πρόεδρος, το συμβούλιο "Νεολαία είναι κι αυτή. Μπορεί να μην ξέρουν, αλλά να μάθουν σιγά – σιγά". Έτ(υ)χαινε και να μην ήξεραν χορό. Θα να 'μπαιναν κι αυτές σιγά – σιγά και θα μάθαιναν. Αυτός ήταν ο ρατσισμός : σε κράταγαν σε απόσταση.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Εγώ δεν τον έζησα αυτόν το ρατσισμό. Παλιά έχω ακούσει βέβαια, όταν ήταν κάποιος Τ. πρόεδρος, τότε ήταν σε βαθμό ακρότητας. Ούτε στο πανηγύρι δεν τους δεχότανε να μπουν να χορέψουν, δεν τους αφήνανε να καθίσουν στα τραπέζια... Τέτοια πράγματα. Και γίνονταν και συχνά φασαρίες. Αυτά όμως πρέπει να ήταν πολύ παλιά. Εγώ δεν τα έφτασα καθόλου. (...) Ή κάθονταν οι άντρες στο τραπέζι και οι γυναίκες - το συζητάω τώρα με τη μάνα μου - πιάναν εκεί που είναι του Στέφου το μαγαζί, στο στενό, όρθιες. Στριμώχνονταν η μία με την άλλη, βγάζαν τα κεφάλια για να δουν. Μου κάνει εντύπωση κι εμένα αυτό το πράγμα, που είμαι Σαρακατσάνος. Λέω "γιατί δε σας έπαιρναν οι άντρες σας να καθίσετε στο τραπέζι; Αφού αυτοί κάθονταν." Άραγε, υπήρχε και εκ μέρους των ίδιων... Ντρέπονταν να πάρουν τις γυναίκες τους; Δεν ξέρω.» (Δ. Α. 48 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

«Παντού οι Ζαγορίσιοι είχαν το βέτο. Βέβαια. Αυτοί κανόν(ι)ζαν το πανηγύρι. Τα όργανα, ποιος θα χορέψ'. Δεν είχε το βέτο ο βλάχος (Σαρακατσάνος) να βγει. Χόρευε και κανένας μέσα – μέσα, αλλά αν ήταν παρέα. Αλλά οι άλλ' στο τέλος, όχι σαν τώρα όλ' μαζί. Οι βλάχισσες δεν έβγαιναν στο πανηγύρι. Αν έβγαιναν, θα να 'βγαιναν εκεί στον τοίχο, δε θα φαίνονταν. Αυτό επικρατούσε και για τ(ου)ς Γύφτους. Οι Γύφτ' ήταν μαχαλάδες. Δεν έβγαιναν οι Γύφτ' με τ(ου)ς Ζαγορίσιους να χορέψουν μαζί, να κάτσουν κ.λπ. Σε κάποιο τέτοιο επίπεδο ήταν κι οι βλάχοι.» (Μ.Χ. 70 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

iii. Η διάκριση στους άτυπους θεσμούς. Ο αποκλεισμός Σαρακατσάνων και Γύφτων από τους τυπικούς θεσμούς ¹¹ της κοινοτικής ζωής ενίσχυε και ως ένα βαθμό αναπαρήγαγε την επιφυλακτικότητα απέναντί τους και στην καθημερινή ζωή. Η απουσία ουσιαστικών επαφών, ειδικά με τους Σαρακατσάνους, τους καθιστούσε «ξένους», κι αυτή η αντιμετώπιση ήταν εμφανής στις παρέες των συνομηλίκων, τόσο στο καφενείο του χωριού όσο και μεταξύ των παιδιών, όπως περιγράφουν εύγλωττα οι Σαρακατσάνοι πληροφορητές. Όσο για τους Γύφτους, η στάση των Ζαγορίσιων απέναντί τους στο επίπεδο της καθημερινότητας θύμιζε καθεστώς «απαρτχάιντ», όπως σχολιάζει ένας πληροφορητής :

«Όταν έβλεπαν ανθρώπους να είναι στην πλατεία: “Α, Σαρακατσιαναίοι είναι αυτοί, άσ’ τους!” Τους περιφρονούσαν. Ήρθαν Σαρακατσιαναίοι να μείνουν εδώ στη Λάιστα και υπήρξαν οικογένειες που δεν τους δέχτηκαν. Ούτε οικόπεδα να τους πουλήσουν ούτε να εγκατασταθούν. Κι όταν καθόταν στο καφενείο, πήγαιναν χώρια. Πολύ σπάνια δηλαδή έκαναν παρέα ένα Σαρακατσάνο. Εδώ ειδικά, οι Λαϊστινοί. Υπήρχε ρατσισμός, πολύ μεγάλος ρατσισμός. Ακόμα υπάρχουν κατάλοιπα εδώ στη Λάιστα.» (Α. Γ. 60 ετών, Σαρακατσάνα, Λάιστα. Συνέντευξη 8/8/99)

«Εκείνα τα χρόνια πηγαίναμε στο σχολείο παιδιά Σαρακατσανάκια και Ζαγορίσια. Στα παιχνίδια μας ήμασταν πολύ αγαπ(η)μένοι. Αλλά όταν καμιά φορά, να πούμε, θέλαμε κάτι να το ξεχωρίσουμε, να το κουβεντιάσουμε χωριστά, εκεί έβλεπες ένα γκρουπ από δω κι ένα γκρουπ από κει. Επενέβαιναν κι οι μεγάλοι: “Θα κάν(ει)ς παρέα με τον Τάδε; Θα κάν(ει)ς παρέα με τον άλλο;» Κι απ’ τις δυο μεριές. Υπήρχε η συνείδηση του διαφορετικού. Ακόμα κι

¹¹ Σ’ ένα κοινωνικό πλαίσιο που αρθρώνεται από κυρίαρχες και υπολειπόμενες εθνοτικές ομάδες, η εκδήλωση διαφοριστικού ρατσισμού λαμβάνει συχνά τη μορφή του αποκλεισμού των υποδεέστερων εθνοτικών ομάδων από ορισμένους κοινωνικούς θεσμούς. Το φαινόμενο αυτό που χαρακτηρίζεται «θεσμικός ρατσισμός», πηγάζει, κατά τον Yinger (1994: 167-169), από τον οικονομικό ανταγωνισμό μεταξύ των ομάδων, γεγονός που συνιστά και τη δομική αιτία για την εκδήλωση ρατσισμού, αλλά μπορεί να προέρχεται και από πολιτισμικούς λόγους, όταν οι πολιτισμικές παραδόσεις των ομάδων διαφοροποιούνται αισθητά. Θεσμικός ρατσισμός όμως είναι πιθανόν να εκδηλωθεί και για ψυχολογικούς λόγους, οι οποίοι σχετίζονται με «πολύπλοκους προσωπικούς μηχανισμούς», όπως π.χ. η ανασφάλεια που εκτονώνεται συνήθως σε βάρος των χαμηλότερα ιεραρχημένων ομάδων. Έτσι, όταν συζητούμε για θεσμικό ρατσισμό, τονίζει ο Yinger, θα πρέπει να ανάγουμε τις αιτιάσεις στους τρεις αυτούς παράγοντες, ώστε να αποφεύγονται οι επιφανειακές εκτιμήσεις.

αν δεν υπήρχε, μας τη θύμιζαν.» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

«Όταν εγκαταστάθ(η)καν έβγαιναν (στο καφενείο), αλλά έκαναν και καμιά φορά και καμιά φασαρία. Είναι νευρικοί αυτοί. Παρεξηγιόνταν από το τίποτα. Άμα έκαναν φασαρία, έλεγαν οι Ζαγορίσιοι: “Α μωρ’ αυτοί είναι βλάχοι, μ’ αυ(του)νούς λογαριάζεις;” Τ(ου)ς είχαν τελευταίοι. (...) Όταν ήμουν εγώ στο σχολείο, δεν ήταν βλαχάκια. Παίζαμιν αναμεταξύ μας, με το Σωτήρ’ τον Πατάζογλου... Τον είχαμιν δάσκαλο. Ύστερα, όταν ήρθαν τα βλαχάκια, έπαιζαν μαζί, αλλά όχι και καλά. Μάλωναν βλαχάκια με Βιτσ(ι)να, τσακώνονταν.» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«Ο ρατσισμός ο ζαγορίσιος στράφηκε μόνο απέναντι των Γύφτων. Και είναι κρίμα αυτό το πράγμα, γιατί χάρη στους Γύφτους βγήκαν όλα τα δημοτικά τραγούδια. Αυτοί έφτιαζαν τα ζαγορίσια δημοτικά τραγούδια. Και περιγράφουν πολλά πράγματα τα ζαγορίσια δημοτικά, άμα τα κοιτάζει κανένας. Οι Ζαγορίσιοι όμως είχαν καθεστώς “απαρτχάντ” γι’ αυτούς, πραγματικό “απαρτχάντ”!» (Γ. Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

iv. Άλλες ρατσιστικές πρακτικές. Αλλά σε τελική ανάλυση, όταν η ρατσιστική διάθεση εκδηλώνεται ως θεσμική συμπεριφορά, δεν μπορεί παρά να διαποτίζει κάθε εκδήλωση της καθημερινότητας. Μολονότι οι Ζαγορίσιοι άλλοτε αρνούνται¹² κάτι τέτοιο και άλλοτε εκ των υστέρων κατακρίνουν τις ρατσιστικές συμπεριφορές, το πλήθος των περιστατικών και η ένταση με την οποία εκδηλώθηκαν οι ρατσιστικές διαθέσεις σε ορισμένα από αυτά, δεν αφήνουν περιθώρια για διαφορετικές εκτιμήσεις: πρακτικές όπως η βίαιη εκδίωξη και η χειροδικία προς τους «ξένους», η φωτιά στα σαρακατσάνικα καλύβια ή ο πλήρης εξευτελισμός των Γύφτων, όσο κι αν δεν αποτελούσαν γενικευμένες αλλά μάλλον εξαιρετικές όψεις της ρατσιστικής συμπεριφοράς, αποδεικνύουν ωστόσο την αυξημένη ανασφάλεια αφ’

¹² Με έντονο τρόπο απέκρουσαν τις κατηγορίες για ρατσισμό πληροφορητές από το Κουκούλι (Συν. 28/7/99), οι οποίοι όμως θέλησαν να διατηρήσουν την ανωνυμία τους. Μάλιστα για να ενισχύσουν την άποψή τους, αναφέρθηκαν σε ένα περιστατικό περίθαλψης μιας φυματικής Σαρακατσάνας από Ζαγορίσιες, την οποία είχαν εγκαταλείψει, όπως ανέφεραν, οι δικοί της φεύγοντας για τα χειμαδιά.

ενός, και την υπεροψία αφ' ετέρου απέναντι σε ανθρώπους με ελάχιστα περιθώρια αντίδρασης. Οι εύγλωττες περιγραφές των πληροφορητών κάνουν κάθε άλλο σχόλιο να περιττεύει :

«Δεν τους θέλαν εδώ στο χωριό (τους Σαρακατσάνους). Σ' ένα χωριό μάλιστα, εδώ στο Δίστρατο, πήγε μια οικογένεια Σ(η)κώθ(η)κε όλο το χωριό και τ(ου)ς κυνήγησε με τα παλούκια. Το λεν κι αυτοί οι ίδιοι. Και δεν έμ(ει)νε κανένας. Εδώ στη λάκα όλη δεν έμ(ει)νε κανένας Σαρακατσάνος. Δεν τ(ου)ς δέχονταν.» (Γ. Π. 45 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

«Τα καλόβια τα χαλούσαν μοναχοί τ(ου)ς. Όχι πάντοτε. Μάζευαν τα “λούρια” - έτσ' έλεγαν τ(ι)ς βέργες - και πήγαιναν και τα 'κρυβαν κάπ', για να μην τ(ου)ς τα πάρουν και τ(ου)ς τα κάψουν. Το άχυρο το πετούσαν, δεν μπορούσαν να το χρησιμοποιήσουν. Ούτε τρώγονταν από τα ζώα. Και θ(υ)μάμαι μια χρονιά τα 'χαν αφήσ', δεν τα χάλασαν. Κι έπεσε το χιόν' και τ(ου)ς τα γκρέμ(ι)σε. Μια άλλ' χρονιά πάλι τ' άφ(η)καν και πήγαν οι κυνηγοί απ' το Καπέσοβο κι έβαλαν φωτιά και τ(ου)ς τα 'καψαν. [Γιατί αυτό;] Για να κάνουν γούστο τ' φωτιά ... Βλακείες καπεσοβίτ(ι)κες! Τ(ου)ς είχαν κάν' μήνυσ' οι βλάχοι. Είχαν και το θείο μ' το Β. μέσα στ' μήνυσ', γιατί ήταν κι αυτός στο κυνήγι τότε.» (Κ.Δ. 71 ετών, Βραδέτο, Ζαγορίσιος. Συνέντευξη 20/7/99)

«Όλους, όλους (τους Γύφτους) τ(ου)ς έχω φτάκει. Έφαγα ψωμί μ' αυ(του)νούς. Με το Φ. και με το Β. τ(η)ς Ξ. κάναμαν χωράφια μαζί. Ο παπα-Α. μας έφερε τραχανά να φάμε σ' ένα κατ(ου)ροτσάνακο. Του 'ειδ' η Πούσιω, μια καλόγρια, και γέλασε. “Τι γελάς, ορέ μ(ου)σκάρα; - τ(η)ς είπε ο Β. - Μίλα, γιατί θα σε βαρέσω με τ' θ(ου)κέντρα!” Λέει αυτή: “Το κακάβ' π' σας έφερε τραχανά, κατ(ου)ρούσε η Μ. η καλόγρια, και το 'τριψε με στάχτ' και σας έφερε να φάτε!” Το πιάν' ο Β. με το δρεπάν', τάγκα - τάγκα, το τρύπ(η)σε και το πέταξε, για να μη ματαβάλ' άλλ' μέρα. “Γιατί να μ' το τρυπήσεις; -του είπε ο παπάς - Εγώ το 'τριψα με στάχτ'!” Επιτρέπεται να φέρ' στ(ου)ς εργάτες να φαν στο κατ(ου)ροτσάνακο;! Πέρασα πολλά τέτοια. Εγώ παιδάκι τράβαγα τα βόιδια

κι ο Β. έκανε χωράφ' .» (Ε. Ρ. 70 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσιοι. Συνέντευξη 17/8/2000)

«Τους Γύφτους τους είχαν στο “σήκω απάνω, κάτσε κάτω”. Θα σου πω μια ιστορία που μου είπε ο μακαρίτης ο Δ. Σ., για να δεις το φέρσιμο που τους έκαναν οι Ζαγορίσιοι: δουλειά σκληρή στα κτήματά τους, για ένα κομμάτι ψωμί και τίποτε περισσότερο, νομίζω.

Ένας Γύφτος κάπως σήκωσε κεφάλι. Οι άρχοντες του χωριού πήραν την απόφαση να τον εξοντώσουν. Και τι κάνουν: γράφουν ένα γράμμα στο μουχτάρη (πρόεδρο) του διπλανού χωριού ότι αυτά κι αυτά συμβαίνουν. “Μόλις λάβεις το γράμμα, να το στείλεις στο επόμενο χωριό.” Φωνάζουν το Γύφτο αυτόν, “πάρε αυτό το γράμμα, πάρε και δυο δραχμές, και να πας γρήγορα στο Σκαμινέλι!” Φτάνει από τη Μπάγια στο Σκαμινέλι, το διαβάζει εκείνος, “Πάρ' το γρήγορα και συρ' το στο Τσεπέλοβο!” Το πάει στο Τσεπέλοβο, “Πάρ' το γρήγορα να το πας στο Βραδέτο!” “Πάρ' το γρήγορα να το πας στο Καπέσοβο!” “Πάρ' το γρήγορα να το πας στο Κουκούλι!” “Πάρ' το γρήγορα να το πας στη Βίτσα!”, στο Μονοδέντρι κ.λπ. Γύρ(ι)σε το βράδυ στη Μπάια ο Γύφτος μ(ι)σοπεθαμένος, ξελιγωμένος. Δεν ξανασήκωσε κεφάλ'.

Θυμάμαι τότε, έρχονταν οι Γύφτοι στο χωριό και διακόνευαν. Φτώχεια στη Μπάγια. Ήρθε ένας Γύφτος ονόματι Β. και τον έβαζαν εκεί σ' ένα σπít' και το 'λεγαν “Χόρεψε!” Και το 'δ(ι)ναν ένα κομμάτ' ψωμί. Σαν αρκούδα!» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

ν. Πρακτικές αντίστροφου¹³ ρατσισμού. Ρατσισμό, ωστόσο, χρεώνουν και οι Ζαγορίσιοι προς τους «άλλους» και κατά κύριο λόγο προς τους Σαρακατσάνους.

¹³ Ιδιόμορφη περίπτωση ρατσισμού συνιστά ο λεγόμενος «αντίστροφος» ρατσισμός. Ο ρατσισμός αυτός προέρχεται κατ' αρχήν από τα αντιαποικιακά κινήματα και απευθύνεται προς τους λευκούς - φορείς της αποικιοκρατίας στις κοινωνίες όπου αυτή εκδηλώθηκε. Ωστόσο, γενικότερα, περιγράφει κυρίως την παραγωγή ρατσιστικού λόγου σε μια δεδομένη κοινωνία από τις υποδεέστερες ομάδες προς την κυρίαρχη, αφού η εκδήλωση ρατσιστικών πρακτικών δεν ευνοείται, λόγω της χαμηλής θέσης των ομάδων αυτών στην κοινωνική ιεραρχία. Κατά τον Β. Anderson (1997: 223), βέβαια, που μελέτησε τις σχέσεις των αποικιοκρατών με τους αποικιοκρατούμενους πληθυσμούς στη Ν.Α. Ασία, το φαινόμενο του αντίστροφου ρατσισμού είναι «αμφίβολο», αφού τα όποια προσωνύμια που απευθύνονταν στους αποικιοκράτες, αποτελούσαν περιγραφικές προσεγγίσεις χωρίς να εκτρέφουν «δευτερογενείς υποτιμητικές διακρίσεις». Το ίδιο όμως δεν συνέβη με τους μαύρους της Αμερικής που έχουν αναπτύξει, όπως αναγνωρίζει ο Anderson, ένα πλούσιο (ρατσιστικό) αντιλεξιλόγιο.

Παρά το γεγονός ότι με τη στενή έννοια του όρου οι συμπεριφορές που τους καταλογίζονται δεν είναι τυπικά ρατσιστικές, αναδεικνύουν, πάντως, μια διάθεση απάντησης από τους Σαρακατσάνους, όταν αυτοί βρέθηκαν σε πλεονεκτικότερη θέση. Πρόκειται για την πρακτική του ξυλοδαρμού που χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα από τους Σαρακατσάνους ορισμένων κοινοτήτων απέναντι στους εναπομείναντες Ζαγορίσιους, κι ακόμη για τη στάση τους στις εκάστοτε δημοτικές εκλογές και ειδικά τις πιο πρόσφατες.

Στην πρώτη περίπτωση αυτό που φαίνεται να επιβεβαιώνεται είναι η διαλεκτική αναπαραγωγή της βίας¹⁴. Η ρατσιστική προκατάληψη που εκτρέφει βίαιες συμπεριφορές, αναπαράγει τη βία ως αντίδραση, ειδικά όταν η αντίδραση αυτή προέρχεται από μια ομάδα ανθρώπων με τη συνοχή των Σαρακατσάνων: εδώ το «εμείς» προϋπάρχει εκ των έσω, από την αντίληψη της κοινής καταγωγής, και εντείνεται από ένα ακαθόριστο «αυτοί», όπως σχολιάζει ο Roosens (1994: 85). Η ίδια αντίδραση, άλλωστε, διακρίνει και τη δεύτερη περίπτωση, τη «φυλετική ψήφο», χωρίς ωστόσο να παρουσιάζεται αναγκαιότητα για την εκδήλωση βίας, αφού η αντίδραση εκφράζεται σε θεσμικό πλέον επίπεδο. Ας παρακολουθήσουμε όμως τις σχετικές τοποθετήσεις των πληροφορητών :

«[Στο Κουκούλι έλεγαν ότι δεν υπήρξε Κουκουλιώτης που να μη δάρθηκε απ' τους Σαρακατσάνους...] Ήταν οι Τσιουμαναίοι που τα 'καναν αυτά. Αυτοί τ(ου)ς έβαζαν. Αυτοί ήταν βάρβαροι, πώς το λεν!. Αυτοί είχαν και το χρήμα, είχαν και το νόμο. Γιατί σου είπα, μπατζανάκηδες με τ(ου)ς Ρετζαίους! Αυτοί τα 'καναν αυτά, δεν τα 'καναν άλλ'. Έπιαναν τον άλλον, έλεγαν: "Σύρε τράβα τ' ένα χέρ' ξύλο · τι θα σ' κάνουν; Είμ' εγώ!" Το συζητούσαν εδώ κι ακόμα συζητιέται.(...) Δεν άφ(η)ναν αυτοί να σ(η)κώσ' κεφάλ' κανέναν (Ζαγορίσιος). Αυτοί κι οι Βραδετ(ι)νοί (Σαρακατσάνοι) ήταν τζαναμπέτηδες.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

¹⁴ Ο Campbell (1964: 318) συνοψίζοντας το σύστημα αξιών των Σαρακατσάνων τονίζει πως ό,τι μπορεί να οδηγήσει σε δύναμη - άρα και σε κύρος - καταχωρίζεται ως ηθικά σωστό, ενώ ό,τι οδηγεί σε αδυναμία ως ηθικά λάθος. Στο πλαίσιο αυτό η εκδήλωση βίας ενυπάρχει στην ηθική των Σαρακατσάνων ως εν δυνάμει ηθικά ορθή πράξη, αν και αποτιμάται χαμηλά, όταν στερείται εμφανούς σκοπού. Όταν λοιπόν οι "άρξαντες χειρών αδικών" είναι οι "άλλοι", η εκδήλωση βίας εκ μέρους των Σαρακατσάνων χρεώνεται ως πράξη τιμής.

«Ορισμένοι (Σαρακατσάνοι) έκαναν φασαρίες, χτυπούσαν. Ο Μ., αυτός ήθελε να κάν' ένα πράμα και δεν τ' γέγονταν. Δεν ξέρω κατ' είχε φάει (ενν. τα ζώα του είχαν κάνει ζημιά σε σπαρμένο χωράφι) και του 'χε κάν' μήνυσ' ο Π., ήταν αγροφύλακας, και τον δίκασαν. Έρχονταν από τ' Βίτσα ο Π. και τον καρτέρεσ' εκεί στ' Μακρυγιάνν' (τη)ν καλύβα και τον έκανε τόπ' στο ξύλο. Τόπ'! Δεν μπορούσε να κρίν' άλλο. "Βοήθεια - έλεγε ο καημένος - βοήθεια!" Αλλά ήταν το εντύχημα που έρχονταν από τ' Βίτσα ο Σ. και δεν ξέρω ποιοι άλλ' κι έτσ' γλίτωσε. Θα τον σκότωνε.» (Σ. Ν. 84 ετών, Βίτσα – Μονοδένδρι. Συνέντευξη 22/7/99)

«Οι Σαρακατσάνοι δεν είχαν κανένα ρατσισμό απ' τους Ζαγορίσιους. Διότι ήταν νομάδες. Όταν ενσωματώθηκαν, μπήκαν στην κοινωνία, είχε φύγει ο κόσμος ο Ζαγορίσιος. Δεν είχαν μείνει πίσω... Σώγαμπροι, Γύφτοι, άλλοι... Ελάχιστοι Ζαγορίσιοι είχαν μείνει στα χωριά. Κι αυτοί πολιτισμένοι. Δεν έλεγε ο Λαζαρίδης ο Κώστας "Γιατί ήρθαν οι Σαρακατσάνοι και μπήκαν μέσα;" Μπορεί να κρατούσαν λίγο τα παλιά, αλλά από κει και πέρα δεν έγινε τίποτα. Δεν υπάρχει δηλαδή ρατσισμός απ' τους Ζαγορίσιους · ρατσισμός υπάρχει απ' τους Σαρακατσανραίους. Κι αυτό εκδηλώθηκε μ' αυτές τις εκλογές περίτρανα (...) Ενώθηκαν στο Τσεπέλοβο Τ. και Β. για να βγάλουν Σαρακατσάνο Δήμαρχο, για να μπουν στη μύτη των Ζαγορίσιων. Το 'καναν επίτηδες, με ρατσισμό. Ο ρατσισμός δεν προέρχεται απ' τους Ζαγορίσιους σήμερα. Ούτε ο Ζαγορίσιος που είναι στη Θράκη ασχολείται με τους Σαρακατσανραίους. Τώρα εκδηλώθηκε ρατσισμός απ' τους Σαρακατσανραίους προς τους Ζαγορίσιους.

Οι Γύφτοι δεν κινήθηκαν τόσο πολύ με ρατσισμό. Όσο η φλέβα τους, λίγο επειδή ήταν κάποιος δικός τους (υποψήφιος Δήμαρχος), πήγαν κι αυτοί να κάνουν κάτι. Τους βόλεψε κι η κατάσταση, που υπήρχε Σαρακατσάνος από κει, και προσπάθησαν να πολώσουν. Εκτός από τις Φραγκάδες που είχαν διαφροές, όλα τα άλλα χωριά πήγαν σιωπηρά και ψήφισαν (το Γύφτο υποψήφιο που είχε την υποστήριξη της Ν.Δ.) Κι ας έλεγαν ότι είναι ΠΑΣΟΚ. Ή πολλοί δεν ήρθαν από την Αθήνα να ψηφίσουν στη Μπάγια. Ήταν ΠΑΣΟΚ και δεν ήρθαν γι' αυτό

το λόγο, για να μην ψηφίσουν Σαρακατσάνο (που είχε την υποστήριξη του ΠΑΣΟΚ)» (Γ. Μ. 37 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 10/8/99)

β) Ο ρατσιστικός λόγος

Από την άλλη μεριά, σημαντική έκταση έλαβε στο Ζαγόρι και η χρήση ρατσιστικού λόγου, ο οποίος συνίστατο κατά κύριο λόγο στις μειωτικές προσφωνήσεις εκ μέρους των ελληνόφωνων Ζαγορίσιων προς τις άλλες εθνοτικές ομάδες. Ο έτσι κι αλλιώς μειωτικός χαρακτηρισμός «Γύφτου», για παράδειγμα, χρησιμοποιούνταν ως δεύτερο συνθετικό για να σχηματισθούν ακόμη πιο προσβλητικές προσφωνήσεις, τις οποίες υιοθετούσαν και οι υπόλοιπες ομάδες. Προέκυπτε έτσι μια σαφής ιεραρχική κλίμακα των ομάδων, στην τελευταία θέση της οποίας τοποθετούνταν οι Γύφτοι ως αποδέκτες του ρατσιστικού λόγου.

Ωστόσο, η σταδιακή τους ένταξη στο κοινωνικό πλαίσιο με καλύτερους όρους φαίνεται να μείωσε αισθητά και τη χρήση ρατσιστικού λόγου, τουλάχιστον στις απευθείας σχέσεις μαζί τους, όπως έχουμε και σε άλλο σημείο εντοπίσει. Οι ίδιοι οι πληροφορητές σημειώνουν τη διαδικασία αυτή και έμμεσα συσχετίζουν το ρατσιστικό λόγο με τη χαμηλή κοινωνική θέση των Γύφτων :

«Πολλές φορές έλεγαν - υπό τύπον... - “Αι, ορέ σκατόγυφτε!” Δεν τ(ου)ς κακοφαίνονταν. Τώρα τ(ου)ς κακοφαίνεται (...) Παλιότερα ο Γύφτος ήξερε ότι είναι Γύφτος. [Ο Ζαγορίσιος τον αντιμετώπιζε με μειωτικό τρόπο:] Όχι και πολύ, ανάλογα τα άτομα κι απ’ τους Ζαγορίσιους. Όσοι ήταν αυταρχικοί, ναι. Οι άλλοι, η νεότερη γενιά, τ(ου)ς είχε καλύτερα κι η παρανεότερη γενιά ακόμα καλύτερα. Ήταν ο Π. κι ήταν φτωχό παιδί. Ήταν μεγαλύτερος από μένα κάνα-δυο χρόνια. Εγώ ήμουν με τον Τ. Και τον πήρε ο Α. στ’ αυτοκίνητο. Όλο το Μονοδέντρ’ τον είχε “στ’ χούφτα”! Κάθε πρωί περνούσε απ’ όλα τα σπίτια (...) σο ’φερνε διάφορα πράματα, τον είχες. Είχε εξοικειωθεί μαζί μας, δεν υπήρχε (απόσταση)... Δηλαδή δεν τον αποκαλούσες “Γύφτο”, δεν τολμούσες από σεβασμό προς τον ίδιο. Γενιά με τη γενιά άλλαζαν τα πράματα.» (Α.Π. 84 ετών, Μονοδένδρι, Ζαγορίσια. Συνέντευξη 1/8/99)

«[Τι σχέσεις είχαν οι Σαρακατσάνοι με τους Γύφτους;] Δεν είχαν καμιά ιδιαίτερη σχέση. Τους περιφρονούσαν, τους θεωρούσαν ως κατώτερους. Τ(ου)ς λέγαν “Άι, παλιόγυφτε”, με το συμπάθιο “σκατόγυφτε”. Τους έβλεπαν όταν πήγαιναν να πουλήσουν οι Γύφτοι στα κονάκια τους φασόλια, πατάτες, αν είχαν, ή τσιμπίδες, μασιές, πέταλα - καρφιά κυρίως, τότε έκαναν τζίρο μεγάλο οι Γύφτοι, αν έφερναν πέταλα και καρφιά που είχαν ανάγκη οι Σαρακατσαναίοι - και τους έβλεπαν και στο γάμο. Όταν γινόταν ένας γάμος, έπαιρναν ένα τακίμι, που λέγανε, κλαρίνο με την παρέα του. Και οι Σαρακατσαναίοι (...) μεθούσαν εύκολα. Και γινόταν πολλές παρεξηγήσεις. Μεθούσε και το 'λεγε: “Σκατόγυφτε, βάρα!”, δηλαδή χτύπα το όργανο δυνατά. Και πολλές φορές τους έδερναν.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

Ανάλογη όμως ήταν και η συμπεριφορά προς τους Σαρακατσάνους. Μολονότι η προσφώνηση «βλάχος» ερμηνεύεται¹⁵ ως αποτέλεσμα της ενασχόλησης των Σαρακατσάνων με την κτηνοτροφία, ο τυπικός ρατσιστικός της χαρακτήρας δεν αναιρείται: όπως επισημαίνει ο Anderson (1997: 222) η τυπική ιδιότητα του ρατσιστικού προσδιορισμού έγκειται στο να περιορίζει αυτόν προς τον οποίο απευθύνεται στις λιγότερες δυνατές του εκδηλώσεις και τελικά στη βιολογική φυσιognωμία του. Εδώ ο περιορισμός συνίσταται στη συμπύκνωση όλων των εθνοτικών χαρακτηριστικών σε ένα, την επαγγελματική ενασχόληση, και μάλιστα με τρόπο που συνωθεί κάτω από το ίδιο όνομα ευρύτερες πληθυσμιακές ομάδες με σαφώς διακεκριμένες πολιτισμικές εκδηλώσεις. Έτσι όμως η προσφώνηση «βλάχος» δε λειτουργεί απλώς ως ταξινομικός προσδιορισμός για τους «άλλους», αλλά συμπεριλαμβάνει στο σημασιολογικό της φορτίο και την έννοια «ξένος», μια έννοια που σχετίζεται με την αρχική προέλευση της λέξης (Κολτσίδας 1994: 29)

Η επιβεβαίωση για τη ρατσιστική χρήση της προσφώνησης αυτής δεν έρχεται μόνο από τους Σαρακατσάνους, οι οποίοι δηλώνουν απερίφραστα πως ένιωθαν μειονεκτικά. Κυρίως επιβεβαιώνεται από τους Βλάχους του Ανατολικού Ζαγορίου, οι οποίοι προκειμένου να διαφοροποιούνται από τους «βλάχους» Σαρακατσάνους της περιοχής τους, αυτοπροσδιορίζονταν ως «Ζαγορίσιοι», «Λαϊστινοί» κ.λπ. αποδίδοντας το μειωτικό χαρακτηρισμό στους «σκηνίτες» κτηνοτρόφους. Έτσι το

φαινομενικά παράδοξο γεγονός οι βλαχόφωνοι να αποκαλούν «βλάχους» τους μη βλαχόφωνους Σαρακατσάνους, μπορεί να κατανοηθεί πληρέστερα υπό το πρίσμα της ρατσιστικής χρήσης του όρου. Ας παρακολουθήσουμε όμως ορισμένες από τις μαρτυρίες των πληροφορητών :

«Μπορώ να σου πω κι ακόμα τώρα κρατιέται (ο ρατσισμός). Κι ας ήμασταν τόσο πολύ κοντά, κι η νεολαία κι όλοι - εγώ τουλάχιστον πήγαινα εδώ στο σχολείο. Αλλά ήταν τοπικιστάι και τον είχαν αυτόν το ρατσισμό. Εδώ προπαντός, στα Ζαγόρια. Ας δουλεύαμαν, ας ήμασταν αγαπημένοι. Σου 'λεγε: "Ο βλάχος". Ήταν αυτό το όνομα. Δουλεύαμε στα σπίτια, σε όλα - σε ποιο δε δούλεψα εγώ - όλοι με τα μουλάρια: εγώ, ο Περικλής, ο Βασίλ(η)ς...όλοι δούλεψαν εδώ. Αλλά ήταν αυτό που έλεγαν: "ο βλάχος".(...) Από το '38 μέχρι το '40 που πιάστ(η)κ' ο πόλεμος, πήγαινα σχολείο εδώ εγώ. Κι ήταν περίπου 40 - 45 παιδιά και κορίτσια. Εγώ είχα κι άλλον αδερφό μεγαλύτερο απ' τ' εμένα, ο οποίος σκοτώθ(η)κε (...) κι ήμουνα μόνος μου εδώ: με αποξένωναν. Ήμουν ο μοναδικός Σαρακατσάνος στο σχολείο. Με αποξένωναν: "το βλαχάκι". Δεν ήμουν ούτε κανένας γκρίτζιαλός, ούτε κανένας... Ήμουν ένα ήσυχο παιδάκι. Εν τούτοις είχαν αυτό. Και νομίζω κρατιέται ακόμα, αν το προσέξεις καμιά φορά. Αυτά είχα να πω.» (Π. Α. 68 ετών, Σαρακατσάνος, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 21/8/99)

«Θα έλεγα - κι αυτό είναι και προσωπικό μου παράπονο - ότι από πλευράς Ζαγορισίων υπήρξε μία, αν όχι εχθρική, ρατσιστική αντίληψη περί των Σαρακατσαναίων: "οι βλάχοι, οι παλιόβλαχοι!". Αυτό, δε, φαίνονταν σε κάθε κοινωνική εκδήλωση (...) π.χ. υπήρξαν άνθρωποι εδώ στο χωριό - δε θέλω να τους κατονομάσω - που ήταν ευκρινώς και σαφώς εναντίον των Σαρακατσαναίων. Πλήρης ρατσισμός. Περνούσες στο δρόμο και σο 'λεγαν: "Κοίτα το βλαχάκι! Θέλ' κι αυτό να φορέσ'..." . Υποτιμητικά. Η: "Είδες ο βλάχος; Μπήκε μπροστά στο χορό!"» (Ε. Μ. 60 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 29/7/99)

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά Campbell, 1964 σ. 2-3, Μακρής, 1990 σ. 26 κ.α. Με τον ίδιο τρόπο ερμηνεύεται και

«[Γιατί τους Σαρακατσάνους τους λένε “βλάχους”, αφού δε μιλάνε βλάχικα;] Από συνήθεια. Επειδή όλοι οι Βλάχοι ήταν σκηνίτες, κι έμεινε η λέξη “βλάχος”. Έτο’ νομίζω εγώ. Εδώ στα χωριά τα δικά μας τ(ου)ς λέγαν “βλάχους” όλους. Κι εμείς οι Βλάχοι, που είμαστε καθατού Βλάχοι, “βλάχους” τ(ου)ς λέγαμε. Από συνήθεια. Κι εδώ στ’ Λάιστα έλεγε ο άλλος: “Το βράδ’ θα πάμε απάνω στ(ου)ς βλάχους”, δεν έλεγε “θα πάω στ(ου)ς Σαρακατσαναίους”. [Πότε άρχισαν να τους αποκαλούν “Σαρακατσάνους”]; Αυτοί πάντα Σαρακατσαναίοι ήταν, αλλά εδώ έλεγαν “θα πάμε στ(ου)ς βλάχους”» (Στ. Τ. 65 ετών, Ηλιοχώρι, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

Αλλά οι ρατσιστικές προσφωνήσεις προς τους Σαρακατσάνους δεν εξαντλούνταν εκεί. Συνήθως το «βλάχος» πλαισιωνόταν από διάφορα επίθετα, όπως και στην περίπτωση των Γύφτων, ή από μια ποικιλία στερεοτυπικών χαρακτηρισμών με μειωτικό περιεχόμενο, που λειτουργούσαν εξίσου περιοριστικά. Περιοριστικά λειτουργούσε, άλλωστε, και η προσφώνηση «χωριάτες» που απευθυνόταν από τους Σαρακατσάνους προς τους Ζαγορίσιους και τους υπόλοιπους εγκατεστημένους της κοινότητας, αλλά στην πραγματικότητα είναι αμφίβολο αν συνιστούσε αντίστροφο ρατσισμό: για τους νομάδες Σαρακατσάνους η ταξινόμηση των «άλλων» γινόταν αναμφίβολα μέσα από την αντιπαραβολή της δικής τους κινητικότητας προς την εγκατάσταση των άλλων στο πλαίσιο του χωριού. Η αξιολογική διάσταση που εμπεριέχεται στην αντιπαραβολή αυτή, δεν αρκεί ασφαλώς για να αποδοθεί ρατσιστικό περιεχόμενο στην προσφώνηση.

Γενικότερα, πάντως, από το υλικό μας δε διαπιστώνεται η ύπαρξη αντίστροφου ρατσιστικού λόγου. Ο αυτοπροσδιορισμός των Ζαγορίσιων με έμφαση στην τοπικότητα, η υψηλή σχετικά κοινωνική τους θέση και η ελληνοφωνία τους διαμόρφωναν ένα πλαίσιο στο οποίο δύσκολα θα μπορούσε να λειτουργήσει μειωτικά μια προσφώνηση. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται στις αναφορές που ακολουθούν, και κυρίως στην αμηχανία ενός βλαχόφωνου πληροφορητή να βρει έναν υποθετικό ρατσιστικό χαρακτηρισμό, τον οποίο θα μπορούσαν να απευθύνουν οι βλαχόφωνοι προς τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους. Ίσως, τελικά, ο πιο μειωτικός

από τους Σαρακατσάνους πληροφορητές. Βλ. και σημείωση 18 στο κεφάλαιο Β.

χαρακτηρισμός προς τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους να είναι αυτός του ρατσιστή. Ας ακούσουμε όμως για μια φορά ακόμη τους πληροφορητές :

«Κάθε φορά που μιλούσαν για κάποιο Σαρακατσάνο που δεν τον ήθελαν, άρχιζαν: “Ο τέτοιος, ο κλέφτ(η)ς, ο ψεύτ(η)ς, ο παλιάνθρωπος, ο χαμένος, ο κακή τ’ ημέρα άνθρωπος” και χίλια δυο... “Ο ψειριάρ(η)ς, ο νηστ(ι)κός, ο χίλιομπαλωμένος...” (...) Θυμάμαι εγώ στο Κουκούλι που χωριζόμασταν πολλές φορές σε Σαρακατσανόπουλα και σε Ζαγορισόπουλα. Εμείς τα λέγαμε “Ζαγορισόπουλα”, αυτά μας λέγανε “βλαχούτσια”. [Οι γονείς τι θέση παίρνανε;] Ε, οι πιο λογικοί λέγανε “παιδιά είναι, θα παίζουν, θα μαλώσουν...” Άλλοι άρχιζαν τις κατάρες ... καταλαβαίνετε. Οι πιο λογικοί έλεγαν “παιδιά είναι, σήμερα τσακώνονται, αύριο θα παίζουν μαζί”. Κι όπως γινότανε.» (Χρ. Τ. 76 ετών, Σαρακατσάνος, Κουκούλι. Συνέντευξη 5/8/99)

«[Με τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους είχατε επαφές;] Ναι, ναι, κανονικά. Δεν είχαν καμία διαφορά. Αρμονικές οι σχέσεις, δεν είχαν ποτέ προβλήματα: να πει ο άλλος “είσαι Βλάχος” ή ο Βλάχος να τ’ πει... άλλο πράμα. Και τότε που ’ταν επί Τουρκίας ακόμα, τα ίδια δικαιώματα είχαν και τα βλαχοχώρια και τ’ άλλα.» (Στ. Τ. 65 ετών, Ηλιοχώρι, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

Από τη μέχρι εδώ περιγραφική προσέγγιση του ρατσισμού στο Ζαγόρι είναι εύκολο να διαπιστώσει κανείς ότι οι εκδηλώσεις αυτές σχετίζονταν με την ιεράρχηση των εθνοτικών ομάδων. Ωστόσο, όπως ήδη επισημάναμε στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου, η ιεράρχηση αυτή συνέπιπτε με μια σαφώς ταξική τοποθέτηση της κάθε ομάδας στο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο. Ο συνδυασμός των δύο αυτών δεδομένων μας επιτρέπει τώρα να αποσαφηνίσουμε πληρέστερα την έννοια της «εθνοποίησης» του εργατικού δυναμικού και να ερμηνεύσουμε βαθύτερα τις ρατσιστικές εκδηλώσεις που διαπιστώσαμε.

Ο ρατσισμός, επισημαίνει ο Βαλλερστάιν (1991: 53), παρ’ ότι ως πρακτική προέρχεται ασφαλώς από το φόβο προς τον ξένο και τη συνακόλουθη περιφρόνηση που οδηγεί στην εκδίωξη με περισσότερο ή λιγότερο βίαιους τρόπους, είναι στην

πραγματικότητα κάτι πολύ περισσότερο σύνθετο. Με την εκδίωξη του «άλλου» επιτυγχάνει κανείς την «καθαρότητα» που υποτίθεται ότι επιδιώκει, χάνει όμως την εργατική δύναμη που ο «άλλος» θα μπορούσε να παράσχει. Επομένως, σ' ένα σύστημα που βασίζεται στην παραγωγή υπεραξίας η εκδίωξη του ξένου είναι τόσο άστοχη όσο και η ισότιμη αποδοχή του: η ανοχή απέναντί του τον εντάσσει στην οικονομική δομή, η επισημάνση όμως της βιολογικής ή πολιτισμικής του διαφορετικότητας τον εντάσσει με τους χειρότερους δυνατούς όρους για τον ίδιο, αφού η εθνοτική του προέλευση τον καθιστά ικανό για ορισμένο μόνο είδος εργασίας. Παράλληλα η εθνοτική του ένταξη, με την επαγγελματική και πολιτισμική κοινωνικοποίηση που τη συνοδεύει, ελαχιστοποιεί όχι μόνο το κόστος αυτής της κοινωνικοποίησης, αλλά ταυτόχρονα και τις εργασιακές του διεκδικήσεις, αφού στο πλαίσιο της εθνοτικής του ταυτότητας αποδέχεται αυτονόητα συγκεκριμένους περιορισμούς.

Έτσι ο ρατσισμός γίνεται η «μαγική συνταγή» για τη μέγιστη αξιοποίηση της εργατικής δύναμης μέσω της «εθνοποίησής» της. Η απόδοση εθνοτικών προσδιορισμών σε τμήματα του εργατικού δυναμικού και η επαγγελματική εξειδίκευση ανά εθνοτική ομάδα επιτρέπουν «ώστε ένα μείζον κομμάτι της εργατικής δύναμης να αμείβεται πολύ χαμηλότερα απ' όσο θα μπορούσαν ποτέ να δικαιολογήσουν τα όποια αξιοκρατικά κριτήρια» καταλήγει ο Βαλλερστάιν (1991: 55). Την άποψη αυτή ενισχύει ο Anderson (1997: 223) που διαπιστώνει ότι «στην πραγματικότητα τα όνειρα του ρατσισμού έχουν τις ρίζες τους στις ιδεολογίες της τάξης παρά στις ιδεολογίες του έθνους» ή της εθνοτικής ομάδας, θα συμπληρώναμε.

Με τον ίδιο τρόπο και στο Ζαγόρι ο ρατσισμός εκπορεύτηκε από τις ομάδες εκείνες που είχαν κάθε λόγο να τον χρησιμοποιήσουν, αφού διαχειρίζονταν κεφάλαιο και επιδίωκαν τη μεγιστοποίηση της άντλησης υπεραξίας. Ωστόσο θα πρέπει κανείς να επισημάνει πως στην προσπάθεια αυτή πρωτοστάτησαν συγκεκριμένοι ηγετικοί πυρήνες, φορείς δηλαδή εξουσίας όπως οι κοινοτικοί άρχοντες, που εξασφάλιζαν τη συναίνεση και τη συνεργασία των Σαρακατσάνων τσελιγκάδων. Τα συμφέροντα, άλλωστε, ήταν παράλληλα, και η αναπαραγωγή του συστήματος δεν μπορούσε να επιτευχθεί διαφορετικά. Το ρόλο αυτών των ηγετικών ομάδων επισημαίνουν, εξάλλου, για μια ακόμη φορά οι πληροφορητές :

«Πριν από το '50 οι περισσότεροι Σαρακατσιαναίοι διοικούνταν από 4-5 οικογένειες Σαρακατσιαναίων, απ' τους τσελιγκάδες. Υπήρχε πραγματικά μια... - πώς να πω, να πω ρατσισμός; Να πω δεν ξέρω τι - εδώ στη Λάιστα, όχι μεταξύ Λαϊστινών - Βλάχων και Σαρακατσιαναίων, αλλά γενικότερα μεταξύ των αρχοντάδων, ας πούμε, και των παρακάτω. Τους Γύφτους τους είχανε στη ρεματιά, το νερό τους έπαιρνε τα καλύβια... Άντε πάλι από την αρχή, Αυτοί οι τσελιγκάδες διηύθυναν και κατηύθυναν τους υπόλοιπους Σαρακατσιαναίους (...) Αυτοί οι τσελιγκάδες είχαν στενότερες σχέσεις με τους αρχοντάδες, ας πούμε, της Λάιστας. Οι κουμπαριές¹⁶ κ.λπ. Δεν άκουγες μεταξύ αυτών τέτοιες κουβέντες. Οι, ας πούμε τώρα, οι παρακάτω Λαϊστινοί το ζήλευαν αυτό το πράγμα. Και τι έκαναν; Έβγαζαν την κουβέντα ότι είναι άπλυτοι, ότι είναι τούτο ή ότι είναι εκείνο. Ερχόταν τα κεφαλοτύρια, τα τυριά, τα γάλατα στους Λαϊστινούς εδώ...» (Χρ. Χ. 63 ετών, Λάιστα, βλαχόφωνος. Συνέντευξη 8/8/99)

3) Η εθνοτοπική ταυτότητα ως μηχανισμός συλλογικής κοινωνικής άμυνας.

Ωστόσο, το πλαίσιο στο οποίο κινηθήκαμε ως τώρα αφορούσε τη διάκριση των ομάδων στο επίπεδο της εθνοτικής τους ταυτότητας. Με δεδομένο το φορτίο του εθνοτικού ανταγωνισμού, θα πρέπει να διερευνήσουμε τώρα και τη λειτουργικότητα της εθνοτοπικής πλέον ταυτότητας, λαμβάνοντας υπ' όψη μας δύο σημαντικές μεταβολές: την κατάρρευση του οικονομικού και κοινωνικού πλαισίου που συντηρούσε την παλιότερη εθνοτική / ταξική ιεράρχηση και τον - εν πολλοίς φαντασιακό - χαρακτήρα της εθνοτοπικής ταυτότητας των ομάδων.

Η διατήρηση της διαφορετικής ταυτότητας, ακόμη κι αν αυτή περιγράφεται ως εθνοτοπική, σ' ένα ομογενοποιημένο κατά το μάλλον ή ήττον κοινωνικό πεδίο, αποτελεί σημαντική αντινομία για μια ανάλυση που επιδιώκει να αξιοποιήσει τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα. Η εθνοτοπική ταυτότητα των ομάδων δε φαίνεται να λειτουργεί όπως η παλιότερη εθνοτική στο πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού: οι εθνοτοπικές ομάδες είναι ενταγμένες στο ευρύτερο οικονομικό και

¹⁶ Για το ρόλο της κουμπαριάς στη σαρακατσάνικη κοινωνία βλ. και σ. 115-116 στο κεφάλαιο Β (υποκεφάλαιο 5).

κοινωνικό πλαίσιο, και δεν παρουσιάζονται πλέον οι μεταξύ τους ιεραρχήσεις που διαπιστώθηκαν κατά τη φάση της εθνοτικής τους διάκρισης. Η παλιά ταξική διαστρωμάτωση έχει ανατραπεί και το πληθυσμιακό σώμα του Ζαγορίου παρουσιάζει, από το 1960 και εξής, μια αξιοσημείωτη ομοιογένεια ως προς τα οικονομικά και κοινωνικά του χαρακτηριστικά, ανεξάρτητα από την εθνοτική προέλευση των ατόμων. Όμως ποιες είναι τότε οι οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι που κάνουν μια ταυτότητα, όπως η εθνοτοπική, να λειτουργεί διαφοροποιώντας συνειδησιακά τον πληθυσμό;

Η απάντηση ότι η εθνοτοπική ταυτότητα είναι φαντασιακή, και συνεπώς αποτελεί ψευδή συνείδηση, δεν είναι αρκετή. Παρά την αναμφισβήτητη αλήθειά της, θα αναγνωρίσουμε ταυτόχρονα και τη μερικότητά της, αν επιχειρήσουμε μια περισσότερο εμπεριστατωμένη ανάλυση των νέων κοινωνικών δεδομένων που διαμόρφωσαν την ταυτότητα αυτή.

Το πρώτο από τα δεδομένα αυτά είναι η ουσιαστική συρρίκνωση του πληθυσμού: από τα 11.627 άτομα που αριθμούσε το Ζαγόρι το 1928, χωρίς να υπολογίζονται οι Σαρακατσάνοι που βρίσκονταν ακόμη εκτός οικισμών, το 1991 απογράφηκαν 4.964 άτομα, εκ των οποίων τα 1.300 περίπου ήταν Σαρακατσάνοι¹⁷. Τα στοιχεία αυτά μας οδηγούν σε δύο σημαντικά συμπεράσματα. Το πρώτο αφορά τη σύσταση του πληθυσμού: το κύριο σώμα των Ζαγορίσιων βρίσκεται κατά τη μεταπολεμική περίοδο εκτός Ζαγορίου, ενώ ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού στο Ζαγόρι είναι, κατά την ίδια περίοδο, Σαρακατσάνοι και Γύφτοι. Το δεύτερο συμπέρασμα αφορά τη συνείδηση της τοπικότητας: το Ζαγόρι, αν και γίνεται πλέον ο κοινός τόπος για όλες τις εθνοτοπικές ομάδες, δεν έχει τα ίδια χαρακτηριστικά για όλους. Για τους Ζαγορίσιους γίνεται όλο και περισσότερο φαντασιακό, ενώ για τους Σαρακατσάνους αποτελεί μία από τις βασικές παραμέτρους της νέας κοινωνικής τους πραγματικότητας.

Το δεύτερο δεδομένο αφορά την οικονομική και κοινωνική ομοιογένεια των μόνιμων κατοίκων του. Ανεξάρτητα από την εθνοτική τους προέλευση, οι μόνιμοι κάτοικοι της μεταπολεμικής περιόδου, ειδικά από το 1960 και μετά, ασχολούνται κατά βάση με την κτηνοτροφία - οικόσιτη ή ημινομαδική - τη γεωργία και την υλοτομία στο Ανατολικό Ζαγόρι, ενώ κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες σημαντική

¹⁷ Βλ. σχετικά και σ. 36 στο κεφάλαιο Α.

ανάπτυξη γνωρίζει και ο τουρισμός. Από την άλλη μεριά ομοιογενής είναι γενικά και η εικόνα που παρουσιάζουν οι εκτός Ζαγορίου Ζαγορίσιοι, που ακολουθούν μεταπρατικά ή επιστημονικά επαγγέλματα όπως, άλλωστε, και οι Σαρακατσάνοι ή οι Γύφτοι που έφυγαν από τα χωριά κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

Τα δύο αυτά δεδομένα μας επιτρέπουν να σκιαγραφήσουμε αποτελεσματικότερα το πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού, στο οποίο φαίνεται να λειτουργεί η εθνοτοπική ταυτότητα. Η νέα ιεράρχηση, που με τη στενή έννοια του όρου δεν είναι πλέον ταξική, δεν αφορά εθνοτικές ομάδες αλλά μάλλον τοπικές: η πρώτη βρίσκεται στο Ζαγόρι και συνιστά τους μόνιμους κατοίκους του, τους «ντόπιους», ενώ η δεύτερη βρίσκεται εκτός Ζαγορίου και αποτελεί τους «φευγάτους» και στην πιο ακραία της εκδοχή τους «ξένους». Στην πρώτη ομάδα οι ελληνόφωνοι Ζαγορίσιοι είναι μειονότητα, ενώ οι Σαρακατσάνοι η αδιαφιλονίκητη πλειονότητα. Στη δεύτερη ομάδα οι θέσεις Σαρακατσάνων και Ζαγορίσιων αντιστρέφονται. Έτσι η νέα αντιπαλότητα αφορά τη διεκδίκηση του τόπου και εκδηλώνεται ανάμεσα σε δύο κυρίως διεκδικητές, τους Ζαγορίσιους και τους Σαρακατσάνους. Η μαρτυρία δύο Σαρακατσάνων της δεύτερης γενιάς για το θέμα αυτό είναι χαρακτηριστική :

«(Δ.Α.) Πιστεύω ότι αυτά που έλεγαν - “βλάχοι” και τα σχετικά - δεν τα έλεγαν οι Ζαγορίσιοι που έμεναν στο χωριό. Ήταν ένα μαζί μας. Αυτοί οι άνθρωποι δεν είχαν καμία σχέση. Οι διακρίσεις έρχονταν από ορισμένα σπίτια. Απ’ το Σ., ας πούμε. Ο Σ. ήταν αντισαρακατσάνος. Ακόμα – ακόμα κι ο Α. ήταν αντισαρακατσάνος. Μάλιστα εκφράστηκε και έξω στην πλατεία ότι “απαλλάχτηκαμε απ’ το βλάχο τον πρόεδρο”, τον Π., όταν έφυγε ο Π. και βγήκε ο Ζ. πρόεδρος. Ήταν ο άνθρωπος κάθετος σ’ αυτό το θέμα. Αυτοί δημιουργούσαν όλη την ένταση, οι οποίοι δε μέναν εδώ, μέναν στην Αθήνα. Αυτοί που μέναν εδώ δεν είχαν κανένα πρόβλημα ούτε με τους “βλάχους” ούτε με τους Γύφτους, με κανέναν. Εγώ μόνον απ’ αυτή την οικογένεια από τους Ζαγορίσιους προύχοντες άκουγα. Μόνο απ’ το Σ.

(Α.Α.) Μα και οι Ζαγορίσιοι που μέναν εδώ στο χωριό, ασχολούνταν με τα ίδια, με την κτηνοτροφία...

(Δ.Α.) Ο πατέρας μου όργωνε χωράφια των Ζαγορίσιων. Ήταν μαζί με τους ανθρώπους αυτούς στο χωράφι. Είχαν την ίδια ταλαιπωρία, είχαν τον ίδιο

κόπο, είχαν την ίδια αγωνία. Δεν υπήρχε κουβέντα. Πραγματικά, εγώ δεν την άκουσα. Πολύ παλιά τώρα, ίσως γινόταν. Αλλά με το Σ. ήταν μέχρι και σήμερα.» (Δ. Α. 48 ετών - Α. Α. 46 ετών, Σαρακατσάνοι, Μονοδένδρι. Συνέντευξη 20/8/99)

Ωστόσο, σε μια διεκδίκηση με έντονα φαντασιακό χαρακτήρα, αφού δεν αντιστοιχεί σε μια πραγματική αντιπαλότητα εθνοτικού ή ταξικού τύπου, η ένταση του παρελθόντος και τα ρατσιστικά στερεότυπα υποχωρούν σημαντικά. Ο ανταγωνισμός, καθώς μεταφέρεται από το πραγματικό επίπεδο στο συνειδησιακό, δεν έχει πλέον τον επιθετικό χαρακτήρα που τον διέκρινε κατά την προηγούμενη φάση. Έτσι η εθνοτοπική ταυτότητα μοιάζει πραγματικά να αντιστοιχεί σε μια κατάσταση συλλογικής κοινωνικής άμυνας, όπου οι επιμέρους συσχετισμοί θα μπορούσαν να αποδοθούν ως εξής:

Οι Σαρακατσάνοι, έχοντας συνείδηση ότι δεν είναι πλήρως αποδεκτοί ως Ζαγορίσιοι, επιλέγουν να αυτοπροσδιορίζονται πρώτα ως «Σαρακατσάνου» και δευτερευόντως ως «Ζαγορίσιου», αναδεικνύοντας τη θετική όψη της εθνοτικής τους προέλευσης: τονίζουν την ελληνικότητα της «φυλής» και τον κοινωνικό τους δυναμισμό, με αποτέλεσμα η διεκδίκηση της τοπικής ταυτότητας του «Ζαγορίσιου» να γίνεται από θέση ισχύος. Άλλωστε, οι μεταπολεμικοί δημογραφικοί συσχετισμοί στο Ζαγόρι ευνοούν σαφέστατα μια τέτοια διεκδίκηση.

Οι Ζαγορίσιοι από την άλλη μεριά, οι οποίοι είχαν διαβλέψει ήδη αρκετά νωρίτερα¹⁸ το δυναμισμό τόσο των Σαρακατσάνων όσο και των Γύφτων, γνωρίζουν καλά ότι δεν είναι δυνατόν να παραβλέψουν τη μεταπολεμική δημογραφική εξέλιξη στο Ζαγόρι. Ο όρος «Ζαγορίσιος», που αποδίδεται πλέον de facto στους

¹⁸ Ενδεικτική είναι η αρθρογραφία Ζαγορίσιων - προφανώς - ανταποκριτών στην εφημερίδα «Ηπειρωτική Ηχώ» που εκδιδόταν στα Ιωάννινα κατά το Μεσοπόλεμο. Αντιγράφουμε δύο χαρακτηριστικά αποσπάσματα από δημοσιεύματα με τίτλο «Η ολιγαρχία εν Ζαγορίω», αρ. φ. 239 (Ιούνιος 1925) σ. 1 και αρ. φ. 240 (Ιούνιος 1925) σ. 1 αντίστοιχα: α) «Και ιδού ημείς ήδη θεαταί μιας αρπιστάτου μεν φαινομενικώς, πλην πολύ παλαιάς, υπούλης δρώσης, ειδεχθούς και απαισίας ολιγαρχίας και τυραννίας εξασκουμένης εν πλήρει δημοκρατικῇ ηλίῳ υπό ἐπήλυδων ενοικιαστών των βουνών του Ζαγορίου, οίπινες διαθέτοντες ατυχῶς παν μέσον, κατορθώνουν να εκμεταλλεύονται την φτώχειαν μεν του γηγενούς πληθυσμού, την κρατικὴν δε πρωτάκουστον αδιαφορίαν διὰ μίαν τοσούτον ἄλλοτε ευημερούσαν περιφέρειαν»

β) «Ενὼ σ' ἄλλα χρόνια σε κάθε χωριό ἦτανε 2 ἕως 4 οι ἀπαραίτητοι γύφτοι, σήμερα εἶναι 15-20 οικογένειαι. Δεν κάθονται πλέον στα γυφτοκάλυβά των, οὔτε φκιάνουν καρφιά και πέταλλα, ὄχι. Εἶναι κτηματῖαι, τεχνίτες, γεωργοί. Αγοράζουν τα ἔρῃμα ἐκεῖνα σήπια και στήνουν νοικοκυριό. Ἐγιναν

πολυπληθέστερους μόνιμα διαμένοντες Σαρακατσάνους, μπορεί να αμφισβητηθεί μόνο σε σχέση με μια επιλεκτική λειτουργία της εθνοτικής μνήμης, αφού από πολιτισμική άποψη η αφομοίωση έχει ουσιαστικά συντελεστεί. Έτσι η ουσιαστικά ρατσιστική προσφώνηση «βλάχος» διατηρείται για τους Σαρακατσάνους, ώστε να θυμίζει τον πρόσφατο χαρακτήρα της εγκατάστασης και μια, απροσδιόριστη πλέον, πολιτισμική κατωτερότητα.

Στο πλαίσιο αυτό η εθνοτοπική ταυτότητα παρουσιάζεται ως ο αναγκαίος συμβιβασμός για τη συνύπαρξη, δεδομένου ότι οι δύο αυτές ομάδες αναδεικνύονται ως οι πιο δυναμικές: για τους Ζαγορίσιους οι Σαρακατσάνοι δεν είναι εντελώς Ζαγορίσιοι, γιατί είναι «βλάχοι» · για τους Σαρακατσάνους η ταυτότητα του «Ζαγορίσιου» είναι ήσσονος σημασίας μπροστά στην αποκατεστημένη¹⁹ ταυτότητα του «Σαρακατσάνου».

Ανάλογους, εξάλλου, περιορισμούς εγείρει η εθνοτοπική ταυτότητα τόσο για τους Γύφτους όσο και για τους βλαχόφωνους Ζαγορίσιους. Οι Γύφτοι, ως πρώην στιγματισμένη αλλά και πλήρως κοινωνικοποιημένη ομάδα στο μεταπολεμικό σκηνικό, αρνούνται το εθνοτικό τους παρελθόν διεκδικώντας εκ των πραγμάτων την ταυτότητα του «Ζαγορίσιου». Το εθνοτικό παρελθόν των Γύφτων διατηρείται μόνο στη συλλογική μνήμη των Ζαγορίσιων και των Σαρακατσάνων ως μηχανισμός άμυνας απέναντί τους, αφού αυτονόητα μειώνει το κύρος τους. Έτσι οι Γύφτοι, παρ' ότι αναγνωρίζονται ως Ζαγορίσιοι, έχουν περιορισμένες δυνατότητες να διεκδικήσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στο πεδίο του νέου ανταγωνισμού.

Κάτι αντίστοιχο ισχύει και για τους βλαχόφωνους Ζαγορίσιους, αφού το δεδομένο της βλαχοφωνίας είναι οριακό για την πλήρη αναγνώρισή τους ως «Ζαγορίσιων»²⁰ από το ελληνόφωνο τμήμα του πληθυσμού. Το γεγονός μάλιστα ότι

αρχόντοι οι γύφτοι, τελευταίως μάλιστα παντρεύονται και παίρνουν ταις καλύτεραις Ζαγορισιοπούλαις.» (Βλ. σχετικά Αυδίκος, 1993 σ. 76-77, 131).

¹⁹ Η αποκατάσταση της ταυτότητας των Σαρακατσάνων επιτεύχθηκε με μια σειρά μελετών που ξεκινούν ουσιαστικά από τον Hoëg (1925-1926) και φτάνουν ως τις μέρες μας. Στην πραγματικότητα, πάντως, οι σύγχρονοι μελετητές επαναλαμβάνουν τα πορίσματα των ερευνών που διεξήγαγαν οι Hoëg, Χατζημιχάλη, Καββαδίας, Campbell και Ανθογαλίδου. Από την άποψη αυτή οι σύγχρονοι - Σαρακατσάνοι στην καταγωγή οι περισσότεροι - συγγραφείς λειτουργούν ως ένα είδος «πολιτισμικής ελίτ» (Sokolovskii – Tishkov 1996: 191), δηλαδή συσπειρωτικά για τα μέλη της σαρακατσάνικης κοινότητας.

²⁰ Θα πρέπει εδώ να αναφερθούμε και στην «επιθετική» στάση του Γ. Έξαρχου (1994: 200-203), κατά τον οποίο ο Νεόφυτος Δούκας, από τα Πάνω Σουδενά (Ανω Πεδινά) ήταν Βλάχος, γιατί το χωριό ήταν βλαχόφωνο και εξελληνίστηκε. Σύμφωνα με τη συλλογιστική του, όλο το Ζαγόρι ήταν κάποτε βλαχόφωνο, και οι ελληνόφωνοι Ζαγορίσιοι είναι προϊόν «γλωσσικού αποαρμανισμού». Για μια

ως εμπειρικό στοιχείο η βλαχοφωνία είναι αναγνωρίσιμη από τους άλλους, δεν επιτρέπει στους βλαχόφωνους να λειτουργήσουν ως «σιωπηρή» ομάδα, όπως οι Γύφτοι. Έτσι για λόγους άμυνας απέναντι στον επιδεικτικό ετεροπροσδιορισμό τους ως «Βλάχων», επιλέγουν ό,τι θετικό έχει να προσφέρει η εθνοτική τους καταγωγή (π.χ. ευεργετική δράση, στράτευση ενάντια στην ιταλική εισβολή του 1940 στη μάχη της Βωβούσας κ.λπ.) και απορρίπτουν ό,τι αρνητικό (π.χ. ρουμανισμός) τους αποδίδεται. Όσο για την τοπική τους ταυτότητα, αυτή, όπως σημειώσαμε, είχε ήδη ιστορικά σχηματιστεί, λόγω της μακροχρόνιας εγκατάστασης και της κοινής ιστορικής πορείας με τους ελληνόφωνους Ζαγορίσιους.

Συμπερασματικά, η εθνοτοπική ταυτότητα αναδεικνύεται, με βάση το εμπειρικό υλικό μας, σε μια ενδιαφέρουσα αναλυτική κατηγορία, στην προσπάθεια να περιγραφεί η διαδικασία της μερικής αφομοίωσης πληθυσμών με διαφορετική συλλογική²¹ ταυτότητα σε σχέση με το κύριο πληθυσμιακό σώμα μιας περιοχής. Ο περιορισμένος όμως χαρακτήρας του εμπειρικού αυτού υλικού καθώς και οι τοπικές ιδιαιτερότητες του Ζαγορίου ως πεδίου μελέτης, καθιστούν επισφαλής μια γενίκευση των συμπερασμάτων που προέκυψαν από τη συγκεκριμένη έρευνα, αναφορικά με τους μηχανισμούς σχηματισμού της εθνοτοπικής ταυτότητας και τη λειτουργικότητά της στο πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού. Ωστόσο, σε μια κοινωνία όπως η ελληνική, όπου η συνείδηση της τοπικότητας είναι ιδιαίτερα έντονη και ταυτόχρονα οι ιστορικές συγκυρίες έφεραν κοντά ομάδες με σαφή εθνοπολιτισμική διαφοροποίηση, το πεδίο για τον έλεγχο των συμπερασμάτων αυτών με νέο εμπειρικό υλικό είναι ιδιαίτερα ευρύ. Άλλωστε, μπορεί κανείς να φανταστεί το Ζαγόρι ως μια μικρογραφία της ελληνικής κοινωνίας στον 20^ο αιώνα.

επιστημονική απάντηση στις παρετυμολογίες που επιχειρεί ο Έξαρχος προκειμένου να στηρίξει τις απόψεις του, βλ. Οικονόμου, 1991 σ. 57 αλλά και σε ολόκληρο το έργο του για τα τοπωνύμια στο Ζαγόρι.

²¹ Στην παρούσα έρευνα δεν ασχοληθήκαμε με τους μέτοικους στο Ζαγόρι από άλλες περιοχές της Ηπείρου (π.χ. Λάκα Σουλίου, Κόνιτσα κ.λπ.), γιατί τα άτομα αυτά δεν παρουσίασαν συλλογική ταυτότητα στις σχέσεις τους με τους Ζαγορίσιους και τις άλλες ομάδες. Κατά την άποψή μας αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο αφομοιώθηκαν ευκολότερα.

Έγγραφο υπ. αριθμ. 211 / 5-7-1947

Έγγραφο υπ. αριθμ. 215 / 7-7-1947

Έγγραφο υπ. αριθμ. 260 / 13-8-1947

Έγγραφο υπ. αριθμ. 267 / 18-8-1947

Έγγραφο υπ. αριθμ. 221 / 11-8-1952

Έγγραφο υπ. αριθμ. 249 / 23-8-1952

Έγγραφο υπ. αριθμ. 258 / 29-8-1952

Έγγραφο υπ. αριθμ. 12 / 12-1-1953

Κατάσταση υποψηφίων υποτρόφων Ζαγορίου 1945-46 (έγγραφο χωρίς ενδείξεις)

δ) Αρχείο περιοδικού «Το Ζαγόρι μας» (ταξινόμηση του συγγραφέα)

Φάκελος εκλογικών καταλόγων κοινοτήτων Ζαγορίου (1914)

Εκλογ. κατ. Αγίου Μηνά

Εκλογ. κατ. Αληζότ Τσιφλίκι (Γεροπλάτανου)

Εκλογ. κατ. Αρτσίστας (Αρίστης)

Εκλογ. κατ. Βετσικού (Βίκου)

Εκλογ. κατ. Άνω Βίτσας

Εκλογ. κατ. Κάτω Βίτσας

Εκλογ. κατ. Βραδέτου

Εκλογ. κατ. Γραβενιτίου

Εκλογ. κατ. Δόλιανης

Εκλογ. κατ. Δοβρινόβου (Ηλιοχωρίου)

Εκλογ. κατ. Δραγαρίου (Καστανώνα)

Εκλογ. κατ. Ζωνδήλας (Δικόρφου)

Εκλογ. κατ. Καλωτάς

Εκλογ. κατ. Καμνιάς (Ανθρακίτη)

Εκλογ. κατ. Καπεσόβου

Εκλογ. κατ. Κουκουλίου

Εκλογ. κατ. Μαυροβουνίου

Εκλογ. κατ. Μπάγιας (Κήπων)

Εκλογ. κατ. Μεσοβουνίου

Εκλογ. κατ. Πατίγκου
Εκλογ. κατ. Άνω Ραβενίων
Εκλογ. κατ. Κάτω Ραβενίων
Εκλογ. κατ. Σκαμνελίου
Εκλογ. κατ. Σιοποτσελίου (Διλόφου)
Εκλογ. κατ. Άνω Σουδενών (Άνω Πεδινών)
Εκλογ. κατ. Κάτω Σουδενών (Κάτω Πεδινών)
Εκλογ. κατ. Τσεπελόβου

2) Δημοσιευμένες πηγές

- α) Απογραφή πληθυσμού Ζαγορίου κατά το έτος 1913 (Σ.Υ.Ε) Φ.Ε.Κ. 112 / 7-3-1915 (π. η.) σ. 830 τεύχος Αον (αναδημοσιευμένη στην *Ηπειρωτική Εταιρεία* 14 (1988) σ. 250-256)
- β) Εκλογ. κατ. Βωβούσας, *Το Ζαγόρι μας* 129 (1988) σ. 172
- γ) Εκλογ. κατ. Δοβράς (Ασπραγγέλων), *Το Ζαγόρι μας* 143 (1990) σ. 19
- δ) Εκλογ. κατ. Καβαλλαρίου, *Το Ζαγόρι μας* 187 (1993) σ. 12
- ε) Εκλογ. κατ. Λεσινίτσας (Βρυσοχωρίου), *Το Ζαγόρι μας* 112 (1987) σ. 89-90
- στ) Εκλογ. κατ. Μονοδενδρίου, *Το Ζαγόρι μας* 157 (1991) σ. 12-13
- ζ) Εκλογ. κατ. Στολοβού (Διποτάμου), *Το Ζαγόρι μας* 140 (1989) σ. 150
- η) Εκλογ. κατ. Τσερβαρίου (Ελαφοτόπου), *Το Ζαγόρι μας* 179 (1993) σ. 10, 180 (1993) σ. 12, 181 (1993) σ. 12 και 182 (1993) σ. 12

2) Προφορικές πηγές

Συνεντεύξεις με 32 πληροφορητές (από 20/7/99 έως 17/8/2000)

Β. Βιβλιογραφία

1) Ελληνόγλωσση

Αγγελόπουλος Γιώργος,

1993 « “Ζώντας ανάμεσα”: ταυτότητα και πολιτικές μιας χωρισμένης κοινότητας», *Εθνολογία* 2 (1993) 111-127.

1997 «Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες. Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους», *Σύγχρονα Θέματα* 63 (1997) 18-25.

Αράπογλου Μιχάλης,

1987 «Ζαγόρι 1750-1950, κοινωνικές και οικονομικές δομές», *Ηπειρος, Κοινωνία – Οικονομία, 15^{ος} – 20^{ος} αι.*, εκδ. Δήμου Ιωαννιτών, Γιάννινα, σ. 205-209.

Ανθογαλίδου Θεοπούλα,

1987 Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας παραδοσιακής κοινωνίας, Θεμέλιο, Αθήνα.

Αυδίκος Ευάγγελος Γρ.,

1991 *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, Διδακτορική διατριβή, Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα.

1993 *Η ταυτότητα της Περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*, Καρδαμίτσας, Αθήνα.

1996 *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

2000 «Χρόνος και κοινωνική οργάνωση στους νομάδες του ελληνικού χώρου», *Αρχαιολογία* 76 (2000) σ. 35- 41.

Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη,

1997 *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα.

2001 «Απαξίωση και αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών», *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και ιστορία*, επιμ. Χρ. Χατζητάκη – Καψωμένου, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σ. 159-165.

Βεγλερής Φ. Θ.,

1990 «Η μέθοδος του Καραβίδα», *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών*

επιστημών, επιμ. Μ. Κομνηνού – Ε. Παπαταξιάρχης, Παπαζήσης, Αθήνα, σ. 29-52.

Βεργέτη Μαρία,

1994 *Από τον Πόντο στην Ελλάδα Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη .

Βεργόπουλος Κώστας,

1975 *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα.

Γκέφου – Μαδιανού Δήμητρα,

1998 «Ανασταχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία Οίκοι: διλήμματα και αντιπαραθέσεις», *Ανθρωπολογική θεωρία και Εθνογραφία*, επιμ. Δημ. Γκέφου - Μαδιανού, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα , σ. 365-435.

Γιαννακόπουλος Τάκης

1967 *Οι Τσιγγάνοι – Ιστορίες και θρύλοι*, Δίφρος, Αθήνα .

Γούναρης Βασίλης,

1996 «Οι Σαρακατσαναίοι στα χρόνια του Μακεδονικού αγώνα», *Σαρακατσαναίοι. Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου Σαρακατσαναίων Ελλάδος και Διασποράς*, Αθήνα, σ. 158-163.

Δαλκαβούκης Βασίλειος ,

1999 *Μετοικεσίες Ζαγορισίων (1750-1922)*, εκδ. Ριζαρείου Σχολής, Θεσσαλονίκη .

Δαμιανάκος Στάθης,

1987 *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα

1990 «Κοινοτισμός και ποпуλισμός. Σκέψεις για μια συγκριτική θεώρηση», *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία: ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, επιμ. Μ. Κομνηνού – Ε. Παπαταξιάρχης, Παπαζήσης, Αθήνα, σ. 53-68.

Δερτιλής Γιώργος,

1984 *Ελληνική οικονομία (1830-1810) και βιομηχανική επανάσταση*, Σάκουλας, Αθήνα.

Διβάνη Λένα ,

- 1995 *Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Νεφέλη, Αθήνα .

Εργολάβος Σπύρος,

- 1993 *Τα Ζαγοροχώρια στις αρχές του αιώνα μας*, εκδ. Ήπειρος, Ιωάννινα .

Θανοπούλου Μ. – Πετρονώτη Μ.,

- 1987 «Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64 (1987) σ. 20 – 42.

Έξαρχος Γιώργης,

- 1986 *Βλάχοι. Μνημεία ζωής και λόγου ενός πολιτισμού που χάνεται*, Επικαιρότητα, Αθήνα. Πρόλογος Αντ. Μπουσμπούκη.
1994 *Αυτοί είναι οι Βλάχοι*, Γαβριηλίδης, Αθήνα .
1996 *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι*, Γαβριηλίδης, Αθήνα .

Καββαδίας Γ. Β.,

- 1991 *Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, εκδ. Λ. Μπραζιώτη, Αθήνα, μετ. Μ. Καββαδία.

Καραβίδας Κ. Δ.,

- 1931 *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γεγονοκαίς σλαβικάς χώραις*, Αθήνα.

Κασιμάτη Κούλα,

- 1992 *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, ΥΠ.ΠΟ, Αθήνα , Παράρτημα (Ερωτηματολόγιο).

Καστοριάδης Κορνήλιος,

- 1985 *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Ράππας, Αθήνα, μετ. Σ. Χαλικιάς – Γ. Σπαντιδάκη – Κ. Σπαντιδάκης.

Κίτσης Ευθύμιος,

- 1982 *Λαογραφικά Σαρακατσαναίων*, Θεσσαλονίκη.

Κολιόπουλος Γιάννης,

- 1979 *Ληστές. Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, Ερμής, Αθήνα.
- 1982 «Η περίοδος 1909-1941», *Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός*, Το Νέο Ελληνικό Κράτος. Η Ιστορία, τόμ. 6, Εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη, σ.106-158.
- 1995 *Λεηλασία φρονημάτων Β'. Το Μακεδονικό Ζήτημα στην περίοδο του Εμφυλίου πολέμου (1945-1949) στη Δυτική Μακεδονία*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Κολτσίδας Αντώνης,
- 1994 *Ιδεολογική συγκρότηση και εκπαιδευτική οργάνωση των Ελληνοβλάχων στο Βαλκανικό χώρο (1850 – 1913)*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- 1996 *Ιστορία της Βωβούσας*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Κόμης Κώστας
- 1998 *Τσιγγάνοι: Ιστορία, Δημογραφία, Πολιτισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Κυριακίδου – Νέστορος Άλκη,
- 1977 *Προλεγόμενα στην Άγρια Σκέψη*, Αθήνα
- 1993 *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Πορεία, Αθήνα.
- Λαζαρίδης Κώστας,
- 1983 «Ζαγορίσιος Ταξιδιωτισμός», *Δ' Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, σ. 127-153.
- Λαζάρου Αχιλλέας,
- 1985 «Θρακολογία και ζήτημα καταγωγής των Βλάχων – Αρωμούνων», *Τρικάλινά* 5 (1985) σ. 47 – 77.
- Λαμνάτος Βασίλης,
- 1979 *Έθιμα των τσελινγκάδων*, Εστία, Αθήνα.
- Λαμπρίδης Ιωάννης,
- 1868 *Ζαγοριακά*, Αθήνα.
- 1889 *Ηπειρωτικά Ιστορικά Μελετήματα Ζαγοριακά α' και β'*, Αθήνα
- Λαφαζάνη Δώρα,
- 1997 «Εμείς και οι “άλλοι”: Η διαχείριση της εθνοπολιτισμικής διαφο-

ρετικότητας», Σύγχρονα Θέματα 63 (1997) 11-14.

Λε Γκοφ Ζακ,

1998 *Ιστορία και Μνήμη*, Νεφέλη, Αθήνα, μετ. Γ. Κουμπουρλής.

Λιένχαρτ Γκ.,

1994 *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Gutenberg, Αθήνα, μετ. Μ. Πετρονώτη.

Λουκόπουλος Δημήτριος,

1984 *Αιτωλικαί οικήσεις, σκεύη και τροφαί*, (ανατύπωση της έκδοσης του 1925), Αθήνα – Γιάννινα.

Λυδάκη Άννα,

1998 *Οι Τσιγγάνοι στην πόλη*, Καστανιώτης, Αθήνα.

Μακρής Ευρυτίδης,

1990 *Ζωή και Παράδοση των Σαρακατσαναίων*, Ιωάννινα.

Μελλίδου – Κεφαλά Νέλλη,

1996 «Η γυναικεία παραδοσιακή φορεσιά των Σαρακατσάνων της Βουλγαρίας. Συνέχειες και ασυνέχειες», *Σαρακατσάνοι. Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου Σαρακατσαναίων Ελλάδος και Διασποράς*, Αθήνα, σ. 79 – 87.

Μουτσόπουλος Νικόλαος

1999 «Η περίκεντρη καλύβα των Σαρακατσαναίων. Η αρχαιότερη μορφή κατοικίας», *Σαρακατσαναίοι. Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου Σαρακατσαναίων Ελλάδος και Διασποράς*, Αθήνα, σ. 51-77.

Μπάδα Κωνσταντίνα,

2001 «Ο θάνατος της Ελένης στον Εμφύλιο. Η μνήμη και το γεγονός, η μνήμη ως ιστορία», *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και ιστορία*, επιμ. Χρυσούλα Χατζητάκη – Καψωμένου, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα,

2000 «Γευστικά ταξίδια. Συναντήσεις και διακρίσεις», *Όρια και περιθώρια: Εντάξεις και αποκλεισμοί*, επιμ. Ρ. Κανταντζόγλου – Μ. Πετρονώτη, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, σ. 67 – 90.

Μπαλιμπάρ Ετ. – Βαλλερστάιν Ιμ.,

1991 *Φυλή, Έθνος, Τάξη, οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Ο πολίτης,

Αθήνα, μετ. Άγγ. Ελεφάντης – Ελ Καλαφάτη.

Μπίρης Κώστας,

1954 *Ρωμ και Γύφτοι. Εθνογραφία και Ιστορία των Τσιγγάνων*, Αθήνα.

Μποτός Γιάννης Αλεξ.,

1982 *Οι Σαρακατσιαναίοι*, Αθήνα.

Μπουσμπούκης Αντώνης,

1982 *Το ρήμα της Αρωμονικής*, Αθήνα .

Νικολαΐδου Ελευθερία,

1978 *Ξένες προπαγάνδες και εθνική αλβανική κίνηση στις μητροπολιτικές επαρχίες Δυρραχίου και Βελεγράδων κατά τα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Ε.Η.Μ. – Ι.Μ.Ι.Α.Χ., Ιωάννινα .

Νιτσιάκος Βασίλης,

1987 «Η ημι-νομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση», *Ήπειρος, Κοινωνία – Οικονομία 15^{ος} – 20^{ος} αι.*, εκδ. Δήμου Ιωαννιτών, Γιάννινα, σ.277-288.

1990 «Μηχανισμοί “εναλλακτικών κοινωνικών δομών”: κουμπαριά και πελατειακές σχέσεις στην αγροτική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία* 2 (1990) σ. 121-130.

1991 *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Οδυσσέας, Αθήνα.

1995 *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα.

Οικονόμου Κωνσταντίνος,

1991 *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων «Δωδώνη» αρ. 45 Ιωάννινα.

Παπαγεωργίου Γεώργιος,

1988 «Κοινοτικοί θεσμοί. Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των Κοινοτήτων στην ύστερη Τουρκοκρατία. Το παράδειγμα του Καπεσόβου Ζαγορίου», *Πρακτικά πρώτου Συμποσίου Λόγου, ο λόγος για το Ζαγόρι*, εκδ. Το Ζαγόρι μας, Ιωάννινα, σ. 44-54.

1995 *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο*, εκδ.

Ριζαρείου Σχολής, Ιωάννινα.

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος,

1992 «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Καστανιώτης – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα, σ. 209-250.

1993 «Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, Ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 13-74.

Παπαταξιάρχης Ε. – Κομνηνού Μ. (επιμ.)

1990 *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία: ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Πετρονώτη Μαρίνα,

1995 *Δίκτυα κοινωνικών σχέσεων: όψεις και αλληλεπιδράσεις με τη διαδικασία επαγγελματικής κινητικότητας*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα.

Πουλιανός Άρης,

1996 «Η καταγωγή των Σαρακατσαναίων», *Σαρακατσαναίοι. Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου Σαρακατσαναίων Ελλάδος και Διασποράς*, Αθήνα, σ.37-39.

Σαρηγιάννης Γεώργιος,

1986 «Η εξέλιξη του οικιστικού δικτύου στο Ζαγόρι», *Πρακτικά Πρώτου Συμποσίου Λόγου, ο λόγος για το Ζαγόρι*, εκδ. Το Ζαγόρι μας, Ιωάννινα, σ. 70-80.

Σούλης Χρήστος,

1929 «Τα “Ρόμκα” της Ηπείρου», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4 (1929) 146-156.

Σταματοπούλου Χριστίνα,

1987 *Ζαγόρι. Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, Αθήνα (ανάτυπο).

Τριανταφυλλίδης Κωνσταντίνος,

1996 «Ομάδες αίματος και πολυμορφισμός. Η γενετική σύσταση των Σαρακατσαναίων», *Σαρακατσαναίοι. Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου*

Σαρακατσαναίων Ελλάδος και Διασποράς, Αθήνα, σ. 40-45.

Τσιτσιπής Λουκάς,

1983 «Η εθνογραφία της γλώσσας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*
50 (1983) σ. 3-19

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος,

1985 *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευ-
τικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα

Τσουμάνης Χρήστος,

1981 «Σαρακατσαναίον», *Δελτίο Κέντρου Ερευνών Ζαγορίου* 2 (1981)
σ. 43-58.

Τζιόβας Δημήτριος,

1979 «Κοινωνική συγκρότηση και ανθρωπογεωγραφία του Ζαγορίου»,
Ηπειρωτική Εστία 28 (1979) σ. 241-251.

Χασιώτης Ι. Κ.,

1993 *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Βάνιας,
Θεσσαλονίκη.

Χατζημιχάλη Αγγελική,

1957 *Σαρακατσάνοι*, τόμος 1^{ος}, μέρος Α' και Β', Αθήνα.

Χατζητάκη – Καψωμένου Χρυσούλα,

2001 «Το εθνογραφικό έργο του John Campbell», *Εγνατία – Επιστημο-
νική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας ΦΛΣ – ΑΠΘ*,
(υπό δημοσίευση).

Χρήστου Κωνσταντίνος,

1996 *Αρωμόνιοι. Μελέτες για την καταγωγή και την Ιστορία τους*,
Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη.

Ψυρούκης Νίκος,

1983 *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Επικαιρότητα, Αθήνα.

2) *Ξενόγλωσση*

Alverson Hoyt S.,

1979 “The Roots of Time: A Comment on Utilitarian and
Primordial Sentiments in Ethnic Identification”, *Ethnic
Autonomy – Comparative Dynamics*, ed. R. L. Hall, Rergamon

Press, New York, σ. 13-17.

Anderson Benedict,

1997 *Φαντασιακές Κοινότητες*, Νεφέλη, Αθήνα, μετ. Π. Χαντζαρούλα.

Arnott M. L. (ed.),

1975 *Gastronomy. The Anthropology of food and food habits*, Mouton Publishers, The Hague.

Bakalaki Alexandra,

1997 "Students, Natives, Colleagues: Encounters in Academia and in the field", *Cultural Anthropology* 12(4) (1997) σ. 502-526.

Barth Fredric,

1969 *Ethnic groups and boundaries. The social organization of cultural difference*, Universities Forlaget / Allen & Unwin, Bergen / London.

1994 "Enduring and emerging issues in the analysis of ethnicity", *The Anthropology of Ethnicity*, ed. H. Vermeulen – C. Covers, Het Spinhuis, Amsterdam, σ. 11-32.

Baud – Bovy Samuel,

1990 *Κοντσοβλάχικα τραγούδια της Θεσσαλίας*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, μετ. Δ. Μαζαράκη.

Bogatyref Petr,

1971 *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia*, Mouton, The Hague.

Breakwell Glynis M.,

1995 *Η Συνέντευξη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, μετ. Αρ. Καντάς.

Campbell J. K.,

1964 *Honor, Family and Patronage*, Clarendon Press-Oxford, London.

Campbell J. K. – Sherrard P.,

1968 *Modern Greece*, F. A. Praeger, London.

Chang Claudia,

1993 "Pastoral Transhumance in the Southern Balkans as a Social Ideology: Ethnoarcheological Research in Northern Greece", *American Anthropologist* 95(3) (1993) σ. 687-703.

Clogg Richard,

- 1982 «Η περίοδος 1941-1981», *Ελλάδα Ιστορία και Πολιτισμός, Το Νέο Ελληνικό Κράτος. Η Ιστορία*, τόμ. 6, εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη, σ. 210-256.

Cohn Richard,

- 1972 "Ethnohistory", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 5 ed. David L. Sills, The Macmillan Company and The Free Press, New York, σ. 440-447.

Cowan Jane,

- 1997 «Ανθρωπολογία και πολιτισμική ποικιλότητα», *Σύγχρονα Θέματα* 63 (1997) 15-17.
- 1998 «Ιδιώματα του ανήκειν: Πολυγλωσσικές (συν)αρθρώσεις της τοπικής ταυτότητας σε μια ελληνική κωμόπολη της Μακεδονίας», *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, επιμ. Δημ. Γκέφου – Μαδιανού, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, μετ. Μ. Μαυραγάνη, σ. 583-618.

De Vos George - Romanucci / Ross Lola,

- 1982 "Ethnicity: Vessel of Meaning and Emblem of Contrast", *Ethnic Identity. Cultural Continuities and Change*, ed. G. De Vos – L. Romanucci-Ross, The University of Chicago Press, Chicago – London, σ. 363-390.

Edmonson Munro S.,

- 1972 «Φυλή», *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών της UNESCO*, τομ. 3, εκδ. Ελληνική Παιδεία, Αθήνα, σ. 1047-1049.

Emerson R. M. – Fretz R. I – Shaw L. L.,

- 1995 *Writing Ethnographic Fieldnotes*, The University of Chicago Press, Chicago & London.

Eriksen Thomas Hylland,

- 1993 *Ethnicity and Nationalism*, Pluto Press, London

Foster G. M. – Scudder T. – Colson E. – Kemper R. (ed.) ,

- 1979 *Long – Term Field Research in Social Anthropology*, Academic Press New York.

Füves Ödon,

1965 *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, I.M.X.A., Θεσσαλονίκη.

George R. A. – Jones M. O.,

1980 *People Studying People. The Human Element in Fieldwork*,
University of California Press, Los Angeles.

Godelier Maurice,

1988 *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Τόμ. Α' -
Β', Gutenberg, Αθήνα, μετ. Θ. Παραδέλλης.

Golde Peggy (ed.),

1986 *Women in the Field. Anthropological Experiences*, University of
California Press, Los Angeles.

Goldstein Kenneth S.,

1964 *A Guide for Field Workers in Folklore*, Folklore Associates,
INC., London.

Goody Jack,

1982 *Cooking, Cuisine and Class*, Cambridge, University Press.

Hastrup Kirsten,

1998 «Ιθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;», *Ανθρωπολογική θεωρία και Εθνογραφία*, επιμ. Δ. Γκέφου -Μαδιανού,
Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, μετ. Ρ. Αστρινάκη, σ. 337-364.

Hirschon – Φιλίππáκη Renée ,

1993 «Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της
Κοκκινιάς», *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην
Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, επιμ. Ε. Παπατα-
ξιάρχης – Θ. Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα σ. 327-356.

Hobsbawm Eric,

1965 *Primitive Rebels*, Norton Library, New York.

1995 "Introduction: Inventing Traditions", *The Invention of Tradition*,
ed. E. Hobsbawm – T. Ranger, Cambridge, University Press, σ.
1-14.

Höeg Carsten,

1925-1926 *Les Saracatsans, une tribu nomade grecque*, Paris –

Copenhagen.

Honnigman John J.,

1972 «Φυλή τοπική», *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών της UNESCO*,
τόμ. 3, εκδ. Ελληνική Παιδεία, Αθήνα σ. 1050-1052.

Hoskins W. G.,

1967 *Fieldwork in Local History*, Faber and Faber Limited, London

Ives Edward D.,

1995 *The Tape – Recorded Interview*, The University of Tennessee
Press, Knoxville.

Kuper Adam,

1998 «Ιθαγενής Εθνογραφία, πολιτική ευπρέπεια και το σχέδιο μιας
κοσμοπολίτικης Ανθρωπολογίας», *Ανθρωπολογική Θεωρία και
Εθνογραφία*, επιμ. Δήμ. Γκέφου – Μαδιανού, Ελληνικά Γράμματα,
Αθήνα μετ. Ράνια Αστρινάκη, σ. 297-336.

Leach E. R. ,

1967 “An anthropologist’s reflections on a social survey”, *Anthropo-
logists in the Field*, ed. D. G. Jongmans - P. C. W. Gutkind, Van
Gorcum & Comp. N. V., Assen, σ. 75-88.

Loriggio Francesco,

1990 “Anthropology, Literary Theory, and the Traditions of
Modernism”, *Modernist Anthropology. From Fieldwork to Text*,
ed. M. Manganaro, Princeton University Press, Princeton – New
Jersey σ. 215-242.

Marcus George,

1998 «Τα μετά την κριτική της Εθνογραφίας», *Ανθρωπολογική Θεωρία
και Εθνογραφία*, επιμ. Δήμ. Γκέφου - Μαδιανού, Ελληνικά
Γράμματα, Αθήνα, μετ. Ράνια Αστρινάκη, σ. 67- 108.

Mehlan Arno,

1979 «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία»,
Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών (15^{ος} – 20^{ος} αι.),
Μέλισσα, Αθήνα, σ. 367 – 407.

Morris H. S.,

- 1972 "Ethnic Groups", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 5, ed. D. L. Sills, The Macmillan Company and The Free Press, New York, σ. 167-172.
- Robson J. R. K.,
- 1980 "Introduction", *Food, Ecology and Culture. Readings in the Anthropology of Dietary Practices*, ed. J. Robson, Gordon and Breach, London, σ. vii-ix.
- Rodinson Maxime,
- 1980 *Ισλάμ και καπιταλισμός*, Κάλβος, Αθήνα, μετ. Δημ. Κούρτοβικ.
- Roosens Eugene,
- 1994 "The primordial nature of origins in migrant ethnicity", *The Anthropology of Ethnicity*, ed. H. Vermeulen - C. Covers, Het Spinhuis, Amsterdam, σ. 81-104.
- Rose Arnold M.,
- 1972 «Φυλετικές και μειονοτικές σχέσεις», *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών της UNESCO*, τόμ. 3, εκδ. Ελληνική Παιδεία, Αθήνα σ. 1046 – 1047.
- Ross Eric (ed.),
- 1980 "Patterns of Diet and Forces of Production" *Beyond the Myths of Culture*, ed. E. Ross, Academic Press, New York, σ. 181-225.
- Schwartz Theodore,
- 1982 "Cultural Totemism, Ethnic Identity Primitive and Modern", *Ethnic Identity. Cultural Continuities and Change*, ed. G. De Vos- L. Romanucci-Ross, The University of Chicago Press, Chicago – London, σ. 106-131.
- Smootha Sammy,
- 1989 "Ethnic Groups", *The Social Science Encyclopedia*, ed. A. Kuper – Jessica Kuper, Routledge, London, σ. 267- 269.
- Sokolovskii Sergey – Tishkov Valery,
- 1996 "Ethnicity", *Encyclopedia of Social And Cultural Anthropology*, ed. A. Barnard – J. Spencer, Routledge, London σ. 190-192.
- Stoianovich Tr.,

- 1979 «Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών (15^{ος} - 19^{ος} αι.)*, Μέλισσα, Αθήνα, σ. 287-345.

Sullivan Robert,

- 1990 "Marxism and the 'Subject' of Anthropology", *Modernist Anthropology. From Fieldwork to Text*, ed. M. Manganaro, Princeton University Press, Princeton –New Jersey, σ. 243-265.

Thompson Paul,

- 1982 *The voice of the past. Oral History*, Oxford University Press, Bristol.

Todorov N.,

- 1979 «Όψεις της μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, Μέλισσα, Αθήνα, σ. 261-284.

Tumin Melvil M.,

- 1972 «Εθνική Ομάς (Ethnic Group)», *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών της UNESCO*, τόμ. 1, Ελληνική Παιδεία, Αθήνα, σ. 194-196.

Yinger J. Milton ,

- 1994 *Ethnicity. Source of Strength? Source of Conflict?*, State University of New York Press, Albany.

Valien Preston ,

- 1972 «Μειονότητα», *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών της UNESCO*, τόμ. 2, εκδ. Ελληνική Παιδεία , Αθήνα, σ. 540 – 541.

Verdery Katherine,

- 1993 "Ethnic relations, economies of shortage, and the transition in Eastern Europe", *Ideals, ideologies, and local practice*, ed. C.M. Hann, Routledge, London, σ. 172 – 186.
- 1994 "Ethnicity, nationalism and state-making. Ethnic groups and boundaries: past and future", *The Anthropology of Ethnicity*, ed. H. Vermeulen – C. Covers, Het Spinhuis, Amsterdam, σ. 33-58.

Vermeulen H. F. –Roldán A. A. (ed),

1995 *Fieldwork and footnotes. Studies in The history of European anthropology*, Routledge, London

Wace Alan –Thompson Maurice,

1989 Οι νομάδες των Βαλκανίων, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, μετ. Πάνος Καραγιώργος, Εισαγωγή – σχόλια Νίκος Κατσάνης.

Harry E. Wolcott,

1995 *The Art of Fieldwork*, Altamira Press, Walnut Creek

Επίμετρο

Α. Το ερωτηματολόγιο της έρευνας

1^ο Μέρος: Η ταυτότητα του πληροφορητή

- Ονοματεπώνυμο / ηλικία / επάγγελμα / φύλο
- Οικογενειακή κατάσταση / γραμματικές γνώσεις
- Έχετε συμμετάσχει στο παρελθόν σε ανάλογη έρευνα;
- Καταγωγή/ ηλικία / επάγγελμα / γραμματικές γνώσεις των γονέων
- Καταγωγή/ ηλικία/ επάγγελμα/ γραμματικές γνώσεις των παππούδων γιαγιάδων
- Ποια γλώσσα μιλούσατε στο σπίτι;
- Ποια γλώσσα μιλούσαν στους άλλους χώρους;
- Ποια γλώσσα μιλούσαν οι παππούδες – γιαγιάδες;
- Ποιους από τους προγόνους θυμάστε;
- Πού περάσατε τα παιδικά σας χρόνια;
- Ποιες μετακινήσεις είχατε (περιοδικές ή άλλες);

2^ο Μέρος: Οι εθνοτοπικές ομάδες

Α. Οι Σαρακατσάνοι

1) Εγκατάσταση

- Πότε εγκαταστάθηκαν οι Σαρακατσάνοι;
- Πού εγκαταστάθηκαν; Σε ποια χωριά; Σε ποιους χώρους της κοινότητας;
- Για πόσο διάστημα έμεναν; Ήταν μόνιμη ή παροδική η εγκατάσταση;
- Νοίκιαζαν σπίτια ή έστηναν καλύβες; Πότε άρχισαν να νοικιάζουν ή να αγοράζουν σπίτια;
- Για ποιο σκοπό εγκαταστάθηκαν;
- Ποια επώνυμα Σαρακατσάνων συναντούμε στην περιοχή / στην κοινότητα;

2) Οικονομικές δραστηριότητες

- Ποια ήταν η βασική τους οικονομική δραστηριότητα / επάγγελμα;

- Ήταν μόνο κτηνοτρόφοι ή έκαναν και άλλα επαγγέλματα;
- Τι είδους ήταν αυτά; Συμπληρωματικά προς την κτηνοτροφία ή άλλα;
- Είχαν δική τους γη ή νοίκιαζαν; Σε ποια περιοχή της κοινότητας νοίκιαζαν βοσκοτόπια; Από ποιους νοίκιαζαν (κοινότητα ή ιδιώτες); Πόσο πλήρωναν;
- Ποιο ήταν το μέγεθος των κοπαδιών; Είχαν μόνο πρόβατα ή αιγοπρόβατα; Ποια ονόματα έδιναν στα ζώα; Υπήρχαν άλλα ζώα;
- Ποιος είχε την ιδιοκτησία του κοπαδιού;
- Πώς προμηθεύονταν πρώτες ύλες (νερό και ζωοτροφές);
- Πού διοχετεύονταν τα προϊόντα;
- Πότε άρχισαν να χτίζουν στάβλους, αποθήκες κ.λπ.;
- Υπήρχαν εγκαταστάσεις για επεξεργασία των προϊόντων (π.χ. τυροκομείο, αργαλειός κ.λπ.);

3) Μετακινήσεις

- Προς τα πού μετακινούνταν το χειμώνα; Πόσο διαρκούσε η μετακίνηση; Από ποια μέρη περνούσαν;
- Στα χειμαδιά υπήρχαν ιδιόκτητες εγκαταστάσεις ή νοίκιαζαν;
- Πότε σταμάτησε (αν σταμάτησε) η μετακίνηση; Για ποιους λόγους σταμάτησε;
- Πότε άρχισαν να αλλάζουν επάγγελμα; Τι είδους επαγγέλματα έκαναν στη συνέχεια; Τα νέα επαγγέλματα τους ανάγκασαν να αλλάξουν τόπο κατοικίας;
- Μετανάστευσαν στο εξωτερικό για επαγγελματικούς λόγους; Σε ποιες χώρες;

4) Κοινωνικές δραστηριότητες

α) γάμος / συγγένεια

- Πόσα μέλη είχε η οικογένεια; Ζούσαν μαζί με την οικογένεια άλλοι (μη συγγενείς); Τα παντρεμένα παιδιά ζούσαν μαζί με τους γονείς τους;
- Σε ποια ηλικία παντρεύονταν τα αγόρια / κορίτσια;
- Παντρεύονταν με Σαρακατσάνους ή και με άλλους; Με ποιους;
- Πού παντρεύονταν (στις εκκλησίες των χωριών ή έξω);
- Υπήρχαν συγκεκριμένες περίοδοι / γιορτές του χρόνου, κατά τις οποίες γίνονταν οι γάμοι;

-Ποιοι θεωρούνταν «στενοί» και ποιοι «μακρινοί» συγγενείς; Πότε μπορούσαν οι συγγενείς να παντρευτούν μεταξύ τους;

-Είχαν επαφές τα δύο σόγια; Με ποιες αφορμές; Πώς γίνονταν τα «πιστρόφια»;

-Ποιο ρόλο έπαιζε η προίκα;

-Οι χήρες και οι χήροι ξαναπαντρεύονταν; Ποιοι αναλάμβαναν τα ορφανά;

β) εκπαίδευση

-Οι γέροντες γνώριζαν γραφή κι ανάγνωση; Αν ναι, πώς έμαθαν;

-Τα παιδιά πήγαιναν στο σχολείο του χωριού; Πότε άρχισαν;

-Πήγαιναν σχολείο στα χειμαδιά; Πώς και πότε γίνονταν τα μαθήματα, όταν δεν πήγαιναν στα σχολεία των κοινοτήτων;

-Υπήρχαν Σαρακατσάνοι δάσκαλοι; Πότε σπούδασαν οι πρώτοι δάσκαλοι; Υπήρξαν Σαρακατσάνοι σπουδαστές στη Βελλά και τη Ριζάρειο;

-Ποιοι ήταν οι πρώτοι Σαρακατσάνοι επιστήμονες;

γ) Κοινωνικές σχέσεις

-Τι είδους κοινωνικές επαφές υπήρχαν μεταξύ τους; Γίνονταν επισκέψεις, νυχτέρια, συγκεντρώσεις οικογενειών κ.λπ.;

-Υπήρχαν ειδικές συγκεντρώσεις αντρών / γυναικών;

-Πού γίνονταν οι κοινωνικές επαφές; Πότε; Σε καθορισμένο χρόνο ή τυχαία;

-Υπήρχαν ιδιαίτερες εκδηλώσεις στις μεγάλες γιορτές; Τι συνέβαινε στις ονομαστικές γιορτές;

-Συμμετείχαν οι Σαρακατσάνοι στις δραστηριότητες εθελοντικής εργασίας της κοινότητας; Ανέπτυξαν μεταξύ τους ανάλογες δραστηριότητες;

δ) Ψυχαγωγία

-Τι είδους γλέντια διοργανώνονταν; Με ποιες αφορμές; Πότε γίνονταν; Πού;

-Υπήρχαν μουσικοί; Ποιοι; Τι είδους τραγούδια έπαιζαν;

-Πότε άρχισαν οι Σαρακατσάνοι (αν άρχισαν) να έχουν δικούς τους μουσικούς / τραγουδιστές;

-Τι είδους αστεία λέγονταν; Πότε; Από ποιους; Με ποιο ακροατήριο; Υπήρχαν άσεμνα αστεία; Καταγραφή ενδεικτικών ευτράπελων διηγήσεων.

-Ποια ήταν τα σημαντικότερα παιδικά παιχνίδια; Πού και πότε παίζονταν; Πώς παίζονταν; Συμμετείχαν παιδιά και των δύο φύλων; Συμμετείχαν μεγάλοι;

ε) Ενδυμασία – κατοικία – διατροφικές συνήθειες

-Πώς ήταν η τυπική / καθημερινή ενδυμασία; Πώς ήταν η επίσημη;

-Πότε τις φορούσαν; Πού τις φύλαγαν;

-Πώς ήταν μια τυπική κατοικία πριν την εγκατάσταση; Ποιοι χώροι υπήρχαν; Πόσο κοντά ήταν οι στάνες και τα μαντριά;

-Πού κοιμόνταν; Πού έτρωγαν;

-Τι είδους έπιπλα υπήρχαν; Πόσο κόστιζαν / πώς κατασκευάζονταν;

-Τι είδους ρουχισμός υπήρχε; (Οικονομική και αισθητική προσέγγιση)

-Η κατοικία χρειαζόταν επισκευές; Πώς γίνονταν; Ποια ήταν τα υλικά κατασκευής; Πώς τα προμηθεύονταν;

-Ποια ήταν τα τυπικά φαγητά; Πώς προμηθεύονταν τις πρώτες ύλες;

-Υπήρχαν ιδιαίτερα φαγητά για τις επίσημες μέρες;

-Πόσα γεύματα έπαιρναν την ημέρα;

-Πού και πώς μαγείρευαν;

-Πού έτρωγαν; Έτρωγαν όλοι μαζί; Υπήρχε ειδικό τυπικό;

στ) Θρησκευτική συμπεριφορά

-Υπήρχαν εικονοστάσια / εκκλησίες / ξωκλήσια στις εγκαταστάσεις τους;

-Πόσο συχνά εκκλησιάζονταν; Πόσο συμμετείχαν στα μυστήρια;

-Υπήρχαν Σαρακατσάνοι παπάδες / μοναχοί / ψάλτες κ.λπ.;

-Συμμετείχαν στις νηστείες;

-Γίνονταν τάματα / αφιερώματα / δωρεές ; Πού; Πότε;

-Ποιοι άγιοι ήταν οι πιο δημοφιλείς;

-Τα βαπτιστικά ονόματα ήταν κυρίως χριστιανικά ή άλλα; (Ενδεικτική αναφορά)

-Ποιος έδινε το όνομα στο παιδί;

-Άλλα έθιμα – τελετουργίες.

5)Διοικητικές – πολιτικές δραστηριότητες

- Πότε άρχισαν να γράφονται στα κοινοτικά αρχεία; (ληξιαρχεία / δημοτολόγια / εκλογικοί κατάλογοι)
- Πώς επικυρώνονταν οι διοικητικές πράξεις πριν την εγγραφή τους; (γάμοι / βαπτίσεις / θάνατοι / γεννήσεις κ.λπ.)
- Επηρεάστηκαν οι εκλογικές διαδικασίες από την εγγραφή τους; (π.χ. τόπος και χρόνος των εκλογών κ.λπ.)
- Πότε άρχισαν να ασχολούνται με τα κοινά ως σύμβουλοι / κοινοτάρχες;
- Πότε άρχισαν να στρατεύονται; Με ποιο τρόπο; (κληρωτοί – έφεδροι)
- Συμμετείχαν σε «σώματα ασφαλείας»; (Τ.Ε.Α. / αγροφυλακή κ.λπ.) Από πότε; Για πόσο διάστημα;
- Εξελέγη ποτέ Σαρακατσάνος βουλευτής από την περιοχή;
- Κατέλαβε ποτέ Σαρακατσάνος της περιοχής υψηλό διοικητικό αξίωμα; Ποιος; Πότε;

B. Οι Ζαγορίσιοι

1) Εγκατάσταση της οικογένειας του πληροφορητή

- Πότε εγκαταστάθηκε; Από πού ήρθε;

2) Οικονομικές δραστηριότητες - μετακινήσεις

- Ποια ήταν η βασική οικονομική δραστηριότητα της οικογένειας;
- Ποια η βασική οικονομική δραστηριότητα των άλλων οικογενειών της κοινότητας;
- Υπήρχαν ξενιτεμένοι; Ποιοι; (ενδεικτικά παραδείγματα) Πού ξενιτεύονταν; Για πόσο διάστημα; Κάθε πότε επέστρεφαν; Ποια επαγγέλματα έκαναν εκεί;
- Παρέμεναν εκεί ή επέστρεφαν τελικά στο χωριό; Πήγαιναν στις πόλεις;
- Αυτοί που γύριζαν με τι ασχολούνταν;
- Αυτοί που έμεναν με τι ασχολούνταν;
- Υπήρχαν Ζαγορίσιοι κτηνοτρόφοι; Τι είδους ζώα είχαν; Τι ονόματα τους έδιναν; Πόσα ζώα περίπου είχαν στην κατοχή τους; Τι είδους εγκαταστάσεις είχαν; Πού διοχέτευαν τα προϊόντα τους; Πού ξεχειμώνιαζαν τα ζώα τους; Πώς προμηθεύονταν τις πρώτες ύλες (ζωοτροφές – νερό); Πού βοσκούσαν τα ζώα τους; Τα βοσκούσαν οι ίδιοι ή όχι;

3) Κοινωνικές δραστηριότητες

α) Γάμος – συγγένεια

- Πόσα μέλη είχε η οικογένεια;
- Ζούσαν μαζί με την οικογένεια και άλλοι, μη συγγενείς; Τα παντρεμένα αγόρια ζούσαν με τους γονείς τους;
- Σε ποια ηλικία παντρεύονταν τα αγόρια / κορίτσια;
- Παντρεύονταν με Ζαγορίσιους ή και με άλλους; Με ποιους; Πότε άρχισε αυτό; Πόσο συχνό ήταν;
- Πού παντρεύονταν; (σε ποιο χωριό / εκκλησία / μοναστήρι / αλλού).
- Υπήρχαν συγκεκριμένες περιόδους / γιορτές του χρόνου, κατά τις οποίες γίνονταν οι γάμοι;
- Ποιοι θεωρούνταν «στενοί» και ποιοι «μακρινοί» συγγενείς; Πότε μπορούσαν οι συγγενείς να παντρευτούν μεταξύ τους;
- Είχαν επαφές τα δύο σόγια; Με ποιες αφορμές; Πώς γίνονταν τα «πιστρόφια»;
- Τι ρόλο έπαιζε η προίκα της κοπέλας;
- Οι χήρες και οι χήροι ξαναπαντρεύονταν; Ποιος αναλάμβανε τα ορφανά;

β) εκπαίδευση

- Τι γραμματικές γνώσεις είχαν οι γέροντες; Υπήρχαν αναλφάβητοι Ζαγορίσιοι στην κοινότητα;
- Τα παιδιά πήγαιναν όλα στο σχολείο; Πού ήταν το σχολείο; Πότε γίνονταν τα μαθήματα; Λειτουργήσε στην κοινότητα θερινό σχολείο;
- Οι δάσκαλοι ήταν Ζαγορίσιοι ή άλλοι; Πώς αμοιβόνταν;
- Πότε έκλεισε (αν έκλεισε) το σχολείο του χωριού;
- Πόσα / ποια παιδιά συνέχισαν τις σπουδές; Πού; Πόσοι πήγαν στη Βελλά και τη Ριζάρειο; Πόσοι πήγαν στο Πανεπιστήμιο; Τι σπούδασαν; Επέστρεψαν στο χωριό; Πού εγκαταστάθηκαν όσοι δεν επέστρεψαν; Ποιες επαφές είχαν αυτοί με το χωριό και τους συγγενείς τους; Πώς αντιμετωπίζονταν από τους υπόλοιπους χωριανούς και πώς αντιμετώπιζαν αυτοί τους συγχωριανούς τους;

γ) Κοινωνικές σχέσεις

-Τι είδους κοινωνικές επαφές υπήρχαν; (επισκέψεις, «νυχτέρια», συγκεντρώσεις οικογενειών, συγκεντρώσεις ανδρών / γυναικών)

-Πού γίνονταν αυτές οι επαφές; Πότε; Σε καθορισμένο χρόνο ή τυχαία;

-Υπήρχαν ιδιαίτερες εκδηλώσεις στις μεγάλες γιορτές; Τι συνέβαινε στις ονομαστικές γιορτές;

-Υπήρχαν εκδηλώσεις κοινωνικής αλληλεγγύης; Τι είδους ήταν αυτές (π.χ. εθελοντική εργασία); Ποιοι συμμετείχαν σ' αυτές; Ποιοι δε συμμετείχαν; Γιατί;

δ) Ψυχαγωγία

-Διοργανώνονταν γλέντια; Με ποιες αφορμές; Πού και πότε γίνονταν;

-Υπήρχαν μουσικοί; Ποιοι; Τι τραγούδια έπαιζαν;

-Τι είδους αστεία λέγονταν; Πότε; Από ποιους; Με ποιο ακροατήριο; Υπήρχαν άσεμνα αστεία; Ενδεικτικές καταγραφές.

-Ποια ήταν τα σημαντικότερα παιδικά παιχνίδια; Πού και πότε παίζονταν; Συμμετείχαν παιδιά και των δύο φύλων; Συμμετείχαν μεγάλοι; Πώς παίζονταν;

ε) Ενδυμασία – κατοικία – διατροφικές συνήθειες

-Πώς ήταν η τυπική / καθημερινή ενδυμασία; Πώς ήταν οι επίσημες; Πότε τις φορούσαν; Πού τις φύλαγαν;

-Πώς ήταν ένα τυπικό ζαγορίσιο σπίτι; Ποιοι τα έχτιζαν; Ποιοι χώροι υπήρχαν; Υπήρχαν βοηθητικοί; Υπήρχαν χώροι για τα ζώα;

-Πού κοιμόνταν, πού έτρωγαν κ.λπ.;

-Τι είδους έπιπλα υπήρχαν; Πόσο κόστιζαν;

-Τι είδους ρουχισμός υπήρχε; (οικονομική και αισθητική προσέγγιση)

-Τι είδους επισκευές χρειάζονταν τα σπίτια; Πώς γίνονταν; Ποια ήταν τα υλικά κατασκευής; Πώς τα προμηθεύονταν;

-Ποια ήταν τα τυπικά φαγητά; Πώς προμηθεύονταν τις πρώτες ύλες; Πού και πώς τα μαγείρευαν;

-Υπήρχαν ιδιαίτερα φαγητά για τις επίσημες μέρες;

-Πόσα γεύματα έπαιρναν την ημέρα; Έτρωγαν όλοι μαζί; Υπήρχε ειδικό τυπικό;

στ) Θρησκευτική συμπεριφορά

- Πόσες εκκλησίες/ εξωκλήσια / εικονοστάσια έχει η κοινότητα;
- Πότε χτίστηκε η τελευταία εκκλησία;
- Πόσο συχνά εκκλησιάζονταν; Συμμετείχαν στα μυστήρια; Συμμετείχαν στις νηστείες; Γίνονταν τάματα, αφιερώματα κ.λπ.;
- Υπήρχαν Ζαγορίσιοι παπάδες / μοναχοί / ψάλτες ;
- Τα βαπτιστικά ονόματα ήταν χριστιανικά ή άλλα; Ποιος έδινε το όνομα στο παιδί;
- Άλλα έθιμα – τελετουργίες

4) Διοικητικές – πολιτικές δραστηριότητες

- Πότε άρχισαν να στρατεύονται οι Ζαγορίσιοι; Ενδεικτικές περιπτώσεις.
- Ποιοι εκλέγονταν / διορίζονταν στα κοινοτικά συμβούλια; Πόση επιρροή είχαν στην κοινότητα;
- Πώς αντιμετώπισαν την εγγραφή των Σαρακατσάνων στα δημοτολόγια; Ποιοι αντέδρασαν; Γιατί;
- Εξελέγη ποτέ Ζαγορίσιος βουλευτής;
- Υπηρέτησε ποτέ Ζαγορίσιος σε υψηλή δημόσια θέση; Σε ποια; Πότε;
- Πότε άρχισαν οι Ζαγορίσιοι να μεταφέρουν τα εκλογικά τους δικαιώματα; Πού τα μετέφεραν; Για ποιους λόγους;

Γ. Οι Βλάχοι

1) Εγκατάσταση της οικογένειας του πληροφορητή

- Πότε εγκαταστάθηκε; Από πού ήρθε στο Ζαγόρι;

2) Οικονομικές δραστηριότητες – μετακινήσεις

- Ποια ήταν η βασική οικονομική δραστηριότητα της οικογένειας;
- Ποια ήταν η βασική οικονομική δραστηριότητα των άλλων οικογενειών της κοινότητας;
- Υπήρχαν ξενιτεμένοι; Ποιοι; Ενδεικτικά παραδείγματα. Πού ξενιτεύονταν; Για πόσο; Κάθε πότε επέστρεφαν; Τι είδους επαγγέλματα ασκούσαν εκεί; Αυτοί που επέστρεφαν με ποια επαγγέλματα ασχολούνταν; Πότε άρχισαν να μην επιστρέφουν στο χωριό;

-Υπήρχαν κτηνοτρόφοι; Τι ζώα είχαν; Τι ονόματα τους έδιναν; Πόσα ζώα περίπου είχαν στην κατοχή τους; Τι είδους εγκαταστάσεις είχαν; Πού διοχέτευαν τα προϊόντα τους; Πώς ξεχειμώνιαζαν; Πώς προμηθεύονταν τις πρώτες ύλες; Πού βοσκούσαν τα ζώα τους; Ποιοι τα βοσκούσαν;

3) Κοινωνικές δραστηριότητες

α) Γάμος – συγγένεια

- Πόσα μέλη είχε η οικογένεια;
- Ζούσαν μαζί με την οικογένεια και άλλοι, μη συγγενείς; Τα παντρεμένα αγόρια ζούσαν με τους γονείς τους;
- Σε ποια ηλικία παντρεύονταν τα αγόρια / τα κορίτσια;
- Παντρεύονταν με Βλάχους ή και με άλλους; Με ποιους; Πότε άρχισε αυτό; Πόσο συχνό ήταν;
- Πού παντρεύονταν; (χωριό / εκκλησία – μοναστήρι / αλλού)
- Υπήρχαν συγκεκριμένες περίοδοι / γιορτές του χρόνου, κατά τις οποίες γίνονταν οι γάμοι;
- Ποιοι θεωρούνταν «στενοί» και ποιοι «μακρινοί» συγγενείς; Πότε μπορούσαν οι συγγενείς να παντρευτούν μεταξύ τους;
- Είχαν επαφές τα δύο σόγια; Με ποιες αφορμές; Πώς γίνονταν τα «πιστρόφια»;
- Τι ρόλο έπαιζε η προίκα της κοπέλας;
- Οι χήρες και οι χήροι ξαναπαντρεύονταν; Ποιος αναλάμβανε τα ορφανά;

β) Εκπαίδευση

- Υπήρχαν άτομα που μιλούσαν μόνο βλαχικά; Ποια;
- Υπήρχαν άτομα που δε μιλούσαν βλαχικά; Ποια; Όσοι μιλούσαν ελληνικά πού τα έμαθαν;
- Οι γέροντες τι γραμματικές γνώσεις είχαν;
- Υπήρχαν αναλφάβητοι στην κοινότητα; Ποιοι;
- Τα παιδιά πήγαιναν όλα στο σχολείο; Πού ήταν το σχολείο; Πότε γίνονταν τα μαθήματα; Λειτουργήσε θερινό σχολείο στην κοινότητα;
- Οι δάσκαλοι ήταν Βλάχοι ή άλλοι; Πώς αμοίβονταν;
- Πότε έκλεισε (αν έκλεισε) το σχολείο του χωριού;

-Πόσα / ποια παιδιά συνέχισαν τις σπουδές; Ποιοι πήγαν στη Βελλά ή στη Ριζάρειο; Ποιοι πήγαν στο πανεπιστήμιο; Τι σπούδασαν; Επέστρεψαν στο χωριό ή όχι; Όσοι δεν επέστρεψαν τι είδους επαφές είχαν με το χωριό και τους συγγενείς τους; Πώς αντιμετώπιζαν τους χωριανούς τους και πώς τους αντιμετώπιζαν εκείνοι;

γ) Κοινωνικές σχέσεις

-Τι είδους κοινωνικές επαφές υπήρχαν; (επισκέψεις / «νυχτέρια» / συγκεντρώσεις οικογενειών / συγκεντρώσεις ανδρών – γυναικών)

-Πού γίνονταν αυτές οι επαφές; Πότε; Σε καθορισμένο χρόνο ή τυχαία;

-Υπήρχαν ιδιαίτερες εκδηλώσεις στις μεγάλες γιορτές; Τι συνέβαινε στις ονομαστικές γιορτές;

-Υπήρχαν εκδηλώσεις κοινωνικής αλληλεγγύης; Τι είδους ήταν αυτές; (π.χ. εθελοντική εργασία) Ποιοι συμμετείχαν σ' αυτές; Ποιοι δε συμμετείχαν; Γιατί;

δ) Ψυχαγωγία

-Διοργανώνονταν γλέντια; Με ποιες αφορμές; Πού και πότε γίνονταν;

-Υπήρχαν μουσικοί; Ποιοι; Τι τραγούδια έπαιζαν; Τραγουδούσαν στα ελληνικά ή στα βλαχικά;

-Τι είδους αστεία λέγονταν; Πότε; Από ποιους; Με ποιο ακροατήριο; Υπήρχαν άσεμνα αστεία; Ενδεικτικές καταγραφές.

-Ποια ήταν τα σημαντικότερα παιδικά παιχνίδια; Πού και πότε παίζονταν; Συμμετείχαν παιδιά και των δύο φύλων; Συμμετείχαν μεγάλοι; Πώς παίζονταν;

ε) Ενδυμασία – κατοικία – διατροφικές συνήθειες

-Πώς ήταν η τυπική / καθημερινή ενδυμασία; Πώς ήταν οι επίσημες; Πότε τις φορούσαν; Πού τις φύλαγαν;

-Πώς ήταν ένα τυπικό βλάχικο σπίτι; Ποιοι το έχτιζαν; Ποιοι χώροι υπήρχαν; Υπήρχαν χώροι για τα ζώα;

-Πού κοιμόνταν, έτρωγαν κ.λπ.;

-Τι είδους έπιπλα υπήρχαν; Πόσο κόστιζαν; Τι είδους ρουχισμός; (οικονομική και αισθητική προσέγγιση)

- Τι είδους επισκευές χρειάζονταν τα σπίτια; Πώς γίνονταν; Ποια ήταν τα υλικά κατασκευής; Πώς τα προμηθεύονταν;
- Ποια ήταν τα τυπικά φαγητά; Πώς προμηθεύονταν τις πρώτες ύλες; Πού και πώς τα μαγείρευαν;
- Υπήρχαν ειδικά φαγητά για τις επίσημες μέρες;
- Πόσα γεύματα έπαιρναν την ημέρα; Έτρωγαν όλοι μαζί; Υπήρχε ειδικό τυπικό;

στ) Θρησκευτική συμπεριφορά

- Πόσες εκκλησίες / εξωκλήσια / εικονοστάσια έχει η κοινότητα; Πότε χτίστηκε η τελευταία εκκλησία;
- Πόσο συχνά εκκλησιάζονταν; Συμμετείχαν στα μυστήρια; Συμμετείχαν στις νηστείες; Γίνονταν τάματα, αφιερώσεις κ.λπ.;
- Υπήρχαν Βλάχοι παπάδες / μοναχοί / ψάλτες;
- Τα βαπτιστικά ονόματα ήταν χριστιανικά ή άλλα; Ποιος έδινε το όνομα στο παιδί;
- Άλλα έθιμα – τελετουργίες.

4) Διοικητικές – πολιτικές δραστηριότητες

- Πότε άρχισαν να στρατεύονται οι Βλάχοι; Ενδεικτικές περιπτώσεις.
- Ποιοι εκλέγονταν / διορίζονταν στα κοινοτικά συμβούλια; Ποια επιρροή είχαν στην κοινότητα;
- Πώς αντιμετώπισαν την εγγραφή των Σαρακατσάνων στα δημοτολόγια; Ποιοι αντέδρασαν; Γιατί;
- Εξελέγη ποτέ βλαχόφωνος βουλευτής από την περιοχή;
- Υπηρέτησε ποτέ βλαχόφωνος από την περιοχή σε υψηλή διοικητική θέση; Σε ποια; Πότε;
- Πότε άρχισαν να μεταφέρουν τα εκλογικά τους δικαιώματα; Πού τα μετέφεραν; Για ποιους λόγους;

3^ο Μέρος: Σχέσεις μεταξύ των εθνοτοπικών ομάδων

1) Οικονομικές

-Εκτός από τις σχέσεις με την κοινότητα, τι είδους συναλλαγές υπήρχαν ανάμεσα σε Ζαγορίσιους / Σαρακατσάνους / Βλάχους / Γύφτους; Ήταν περιορισμένες ή εκτεταμένες;

-Ήταν ειδικές (π.χ. μεταξύ κάποιων οικογενειών) ή γενικές; (μεταξύ όλων)

-Ποιοι ήταν οι πλούσιοι στο χωριό; Με ποια κριτήρια τους χαρακτήριζαν έτσι;

-Ποιοι ήταν οι φτωχοί στο χωριό; Πώς τους αντιμετώπιζαν; Ποιοι τους βοηθούσαν και ποιοι όχι;

-Υπήρχαν υπαλληλικές σχέσεις; Τι είδους ήταν αυτές; Ανάμεσα σε ποιους; (π.χ. βοσκοί στα κοπάδια)

-Υπήρχαν συνεργασίες / συνεταιρισμοί μεταξύ μελών διαφορετικών ομάδων;

-Ποιοι είχαν τα καταστήματα στο χωριό; Τι είδους καταστήματα ήταν; Παρουσιάζονταν διαφορές στην πελατεία ανάλογα με την ομάδα;

-Σημειώθηκαν αγοραπωλησίες μεταξύ ατόμων διαφορετικών ομάδων; Πότε άρχισαν; Ποιοι αγόραζαν και ποιοι πουλούσαν; Ποιοι νοίκιαζαν σε ποιους;

-Σημειώθηκαν διαφωνίες / συγκρούσεις μεταξύ ατόμων διαφορετικών ομάδων για τη χρήση των φυσικών πόρων; (π.χ. νερό, βοσκές κ.λπ.)

2) Κοινωνικές - πολιτιστικές

-Σημειώθηκαν γάμοι μεταξύ ατόμων διαφορετικών ομάδων; Ποιοι; Πότε; Ήταν παρόμοιας οικονομικής και κοινωνικής στάθμης οι σύζυγοι; Ήταν αρτιμελείς; Ήταν παρόμοιας ηλικίας;

-Αν δε σημειώθηκαν τέτοιοι γάμοι, πού οφείλεται; (διαφορετικά επαγγέλματα / διαφορετική εκπαίδευση / διαφορετικές αντιλήψεις π.χ. ο φόβος του ξένου / διαφορετική γλώσσα / διαφορετική οικονομική στάθμη / αδυναμία επικοινωνίας ανάμεσα στους νέους διαφορετικού φύλου / άλλο)

-Σημειώθηκαν κουμπαριές μεταξύ ατόμων διαφορετικών ομάδων; Ποιες; Ποιοι με ποιους; Πότε άρχισαν;

-Υπήρχαν «βλάμηδες» (αδελφοποιητοί) μεταξύ διαφορετικών ομάδων; Υπήρχε ειδικό τελετουργικό;

-Στους γάμους προσκαλούνταν / συμμετείχαν άτομα από άλλες ομάδες; Με ποια ιδιότητα πήγαιναν αυτοί;

- Στο καφενείο του χωριού ποιοι σύχναζαν; Υπήρχαν άτομα διαφορετικών ομάδων; Τα καφενεία ήταν «μεικτά» ή διαφορετικά για κάθε ομάδα; Πότε άρχισαν να συχνάζουν στα καφενεία Σαρακατσάνοι και Γύφτοι;
- Υπήρχαν φιλικές συναναστροφές μεταξύ των γυναικών διαφορετικών ομάδων; Πού γίνονταν; Ποια καλούσε ποια; Ήταν τυποποιημένες (π.χ. με αφορμή κάποια γιορτή) ή άτυπες / τυχαίες;
- Στις ονομαστικές γιορτές άτομα της μιας ομάδας επισκέπτονταν άτομα της άλλης; Πότε άρχισε αυτό;
- Τι συνέβαινε σε άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις; (βαπτίσεις – κηδείες κλπ.)
- Υπήρχαν σχέσεις μεταξύ παιδιών διαφορετικών ομάδων; Τι είδους; Με ποιες αφορμές αναπτύσσονταν αυτές; (π.χ. σχολείο – βοσκή)
- Τι παιχνίδια έπαιζαν και πού; Μάλωναν μεταξύ τους; Ποιοι με ποιους; Οι γονείς ποια θέση έπαιρναν;
- Υπήρχαν επαφές μεταξύ νέων / εφήβων διαφορετικών ομάδων; Τι είδους ήταν αυτές; Αν όχι πώς εξηγείται;
- Πότε γίνονταν πανηγύρια στο χωριό; Ποιοι τα διοργάνωναν; Ποιοι συμμετείχαν σ' αυτά; Οι Σαρακατσάνοι συμμετείχαν ενεργά ή ως παρατηρητές; Πότε άρχισαν να συμμετέχουν
- Ποιοι έπαιζαν μουσική; Ποιοι χόρευαν; Πότε άρχισαν να χορεύουν οι Σαρακατσάνοι; Ποιοι χόρευαν καλύτερα; Ποιοι κερνούσαν περισσότερο τα όργανα και ποιοι χόρευαν τα καλύτερα τραγούδια;
- Χόρευαν οι Σαρακατσάνοι ζαγορίσια τραγούδια και αντίστροφα; Αν όχι γιατί;
- Χόρευαν οι Σαρακατσάνοι «πίσω» όταν χόρευαν οι Ζαγορίσιοι «μπροστά» και αντίστροφα; Αν όχι, γιατί; Πότε άρχισε να γίνεται αυτό; Κερνούσαν τα όργανα όταν χόρευε «μπροστά» άτομο άλλης ομάδας;
- Οι Σαρακατσάνοι και οι Βλάχοι συμμετείχαν στα πανηγύρια των μοναστηριών; (π.χ. προφήτη Ηλία, Ρογκοβού κ.λπ.)
- Ζαγορίσιοι και Βλάχοι συμμετείχαν (ως παρατηρητές) στα «ανταμώματα» των Σαρακατσάνων;
- Καταγραφή χαρακτηριστικών περιστατικών από συγκρούσεις μεταξύ ατόμων διαφορετικών ομάδων στα πανηγύρια.

- Καταγραφή αστείων περιστατικών από τα πανηγύρια.
- Υπήρχαν αστεία / πειράγματα σε βάρος ατόμων άλλης ομάδας ή σε βάρος άλλου χωριού;
- Υπάρχει πολιτιστικός σύλλογος στο χωριό; Ποιοι τον ίδρυσαν, πότε και με ποιους στόχους; Συμμετέχουν άτομα από όλες τις ομάδες;
- Υπάρχει πολιτιστικός σύλλογος από χωριανούς εκτός του χωριού; Από ποιους ιδρύθηκε, πότε και ποιοι συμμετέχουν;
- Οι σύλλογοι αυτοί διατηρούν χορευτικά συγκροτήματα; Τι είδους στολές χρησιμοποιούν; Τις φορούν όλοι ή κάποιοι δε συμμετέχουν;

3) Διοικητικές – πολιτικές

- Πώς αντέδρασαν οι Ζαγορίσιοι στην εγκατάσταση των Σαρακατσάνων μέσα στο χωριό; Υπήρξαν κάποιοι που τους εμπόδισαν; Ποιοι;
- Πώς αντέδρασαν οι Σαρακατσάνοι στα περιστατικά αυτά; Αναμείχθηκαν οι αρχές;
- Πότε άρχισαν να εκλέγονται Σαρακατσάνοι / Γύφτοι ως κοινοτικοί σύμβουλοι ή κοινοτάρχες; Πώς αντέδρασαν σ' αυτό οι ελληνόφωνοι και βλαχόφωνοι Ζαγορίσιοι; Υπήρξαν μεικτοί συνδυασμοί;
- Καταγραφή περιστατικών με συγκρούσεις για τα «κοινοτικά» ανάμεσα σε άτομα διαφορετικών ομάδων.
- Είναι σωστό ότι «γενικά οι Σαρακατσάνοι / Βλάχοι είναι Δεξιού»;
- Υπήρξε κομματική δράση (π.χ. υποψηφιότητα) από άτομα της κοινότητας; Σε ποια ομάδα ανήκαν; Οι ομοϊδεάτες των άλλων ομάδων τους ακολούθησαν;

4) Ιστορικές συγκυρίες και στάσεις των ομάδων

- Θυμάται / γνωρίζει ο πληροφορητής περιστατικά για τις σχέσεις των ομάδων κατά τα τελευταία χρόνια της τουρκικής παρουσίας στην περιοχή;
- Σημειώθηκαν ληστείες; Από ποιους; Ποια η θέση του πληροφορητή για τη ληστεία από τις αρχές του αιώνα ως την περίοδο του Μεσοπολέμου;
- Λειτουργήσε στην κοινότητα μειονοτικό (ρουμανικό) σχολείο; Για πόσο διάστημα; Με ποιους δασκάλους; Με πόσους μαθητές; Πότε σταμάτησε η λειτουργία του; Πώς αντέδρασαν οι κάτοικοι που δε συμμετείχαν;

- Υπήρξαν άτομα / οικογένειες που έφυγαν για τη Ρουμανία πριν το 1913 ή και αργότερα;
- Πώς συμπεριφέρθηκε το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου στους Ζαγορίσιους, τους Σαρακατσάνους και τους Βλάχους; Πώς αντέδρασαν οι κάτοικοι; Υπήρξαν διώξεις; Με ποια αιτία; Ποιοι συνεργάστηκαν με τις αρχές για τέτοιες διώξεις;
- Υπήρξαν δίγλωσσα άτομα στην κοινότητα που υπέστησαν διώξεις;
- Στον πόλεμο του 1940 στρατεύτηκαν οι Ζαγορίσιοι / οι Σαρακατσάνοι / οι Βλάχοι; Πού υπηρέτησαν; Ποιοι σκοτώθηκαν; Ποιοι τραυματίστηκαν;
- Ποιοι συμμετείχαν και με ποιο τρόπο (π.χ. μεταφορά πυρομαχικών) στη μάχη της Γκραμπάλας;
- Υπήρξαν άτομα που συνεργάστηκαν με τους Ιταλούς; Από ποια ομάδα; Πώς αντιμετωπίστηκαν αυτοί;
- Ποιοι συμμετείχαν στην Αντίσταση; Από ποιες ομάδες;
- Οι Σαρακατσάνοι εμποδίστηκαν από τους Ιταλούς στις δραστηριότητές τους;
- Πώς αντιμετώπισαν οι Ιταλοί τους ελληνόφωνους και βλαχόφωνους Ζαγορίσιους;
- Υπήρξαν άτομα που συμμετείχαν στη «Λεγεώνα»; Ποιοι;
- Πώς λειτούργησαν τα σχολεία κατά την περίοδο της Κατοχής;
- Ποια στάση κράτησε σε γενικές γραμμές η κάθε ομάδα την περίοδο του Εμφυλίου;
- Ποιοι συμμετείχαν στο Δ.Σ. και ποιοι στον Ε.Σ. ή τις παραστρατιωτικές οργανώσεις; Σημειώθηκαν συγκρούσεις ή διώξεις;
- Ποιοι πήγαν «ανταρτόπληκτοι»; Ήταν και Βλάχοι και Σαρακατσάνοι;
- Πώς αντιμετωπίστηκαν Ζαγορίσιοι / Σαρακατσάνοι / Βλάχοι από τους αντάρτες του Δ.Σ.;
- Πώς αντιμετώπισαν αυτοί τους αντάρτες;
- Πόσοι περίπου κατέφυγαν στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες μετά το τέλος του Εμφυλίου;
- Σημειώθηκαν αρπαγές περιουσιών μετά το τέλος του Εμφυλίου;
- Πώς λειτούργησαν τα σχολεία στην περίοδο του Εμφυλίου;

- Πότε άρχισαν να φεύγουν για τις πόλεις (Αθήνα , Ιωάννινα κ.λπ) οι Ζαγορίσιοι / οι Βλάχοι /οι Σαρακατσάνοι;
- Ποιοι πήγαν σε Γερμανία / Αμερική /Αυστραλία κ.λπ. ως εργάτες; Πότε άρχισε αυτή η μετανάστευση;
- Πόσοι γύρισαν; Πότε; Με τι ασχολήθηκαν μετά την επιστροφή τους;
- Όσοι κατευθύνθηκαν προς το εσωτερικό με τι ασχολήθηκαν κυρίως; Πόσο συχνά επισκέπτονταν το χωριό;
- Πότε ιδρύθηκε η Αδελφότητα Ζαγορισίων; Συμμετείχαν μόνο Ζαγορίσιοι ή και από άλλες ομάδες; Πότε εντάχθηκαν Σαρακατσάνοι και Βλάχοι; Πόσα μέλη αριθμεί σήμερα; Τι δραστηριότητες έχει;
- Πόσοι Σαρακατσάνοι του Ζαγορίου συμμετέχουν και στην Αδελφότητα Ζαγορισίων και στους αντίστοιχους συλλόγους Σαρακατσάνων (Ιωαννίνων, Αθήνας κ.λπ);
- Υπάρχει σύλλογος αποδήμων χωριανών; Οι Σαρακατσάνοι και οι Γύφτοι της κοινότητας συμμετέχουν σ' αυτόν;
- Πόσοι Σαρακατσάνοι / Βλάχοι / Ζαγορίσιοι / Γύφτοι απασχολούνται σήμερα στη Ριζάρειο ή σε ιδρύματα που συντηρούνται απ' αυτήν;

5) Γενικές τοποθετήσεις – στερεοτυπικές αντιλήψεις

- Γιατί τους Σαρακατσάνους τους λένε «βλάχους»; Ποια είναι η άποψη του πληροφορητή
- Ποιοι είναι κατά τη γνώμη του πληροφορητή οι Ζαγορίσιοι; Το «Ζαγορίσιος» είναι τοπικός προσδιορισμός (αναφέρεται σε όσους κατοικούν ή κατάγονται από το Ζαγόρι) ή εθνοτικός / πολιτισμικός προσδιορισμός (αναφέρεται σε όσους ακολουθούν συγκεκριμένα πολιτισμικά πρότυπα, σχετικά διαφορετικά από τους υπόλοιπους);
- Μια γενική αξιολογική κρίση για τους Ζαγορίσιους / τους Σαρακατσάνους / τους Βλάχους / τους Γύφτους.

Β. Αρχειακό υλικό - Έγγραφα.

1

**Το ΙΧ Στρατολογικό Γραφείο Ιωαννίνων προς τον Πανηπειρωτικό
Κτηνοτροφικό Σύνδεσμο**

Ιωάννινα 15-2-1925.

Α.Κ.Λ., Φάκελος 7: «Αρχείο Κτηνοτροφικού Συνδέσμου», Υποφάκελος ζ':
«Διάφορα έγγραφα».

*Με διαβιβαστικό έγγραφο του Γραφείου (α) στέλνεται προς τον Πανηπειρωτικό
Κτηνοτροφικό Σύνδεσμο κατάλογος ανυπότακτων σκηνιτών (β) και πιστοποιητικό
κοινότητας Δοβρινόβου (γ). Αίτηση σκαρνίτη Φωτίου Μακρή (δ).*

(α)

Αρ. πρ. εξερχομένου 1737/ 23-10-1924

Προς τον Κτηνοτροφικόν Σύλλογον Ηπείρου

Λαμβάνω την τιμήν να διαβιβάσω πιστοποιητικά προέδρου κοινότητας
Δοβρινόβου Ζαγορίου των εν λόγω σκηνιτών και παρακαλώ όπως γνωρίσετε
ημίν ακριβή ενεστώσαν διαμονήν των περί ων πρόκειται, ίνα ενεργήσωμεν τα
δέοντα.

Ιωάννινα τη 15^η Φεβρουαρίου 1925

Το Στρατολογικό Γραφείο Ιωαννίνων

(β)

Αρ. πρ. εξερχομένου 26059/ 23-10-1924

Άκρως επείγον

Προς τον κ. πρόεδρον κοινότητας Δοβρινόβου Ζαγορίου

Δοβρίνοβον

Λαμβάνω την τιμήν να παρακαλέσω υμάς όπως συν τη ταχεία
επιστροφή του παρόντος μας γνωρίσετε το ταχύτερον σχετικώς περί της
τύχης των κάτωθι καταζητουμένων ως ανυποτάκτων στρατευσίμων της

υμετέρας κοινότητος συντάσσοντες άμα πιστοποιητικά εφ' απλού χάρτου
κεχωρισμένως δι' ένα έκαστον ως εξής.

Επί των πιστοποιητικών τούτων δέον ν' αναγράφεται ο αύξων αριθμός
εγγραφής του εις τα μητρώα σας, το έτος γεννήσεώς του, εάν απεβίωσεν πού
και πότε, εάν αποδημή και πού, εάν ευρίσκεται εις έτερον δήμον ή κοινότητα,
εάν υπηρετή εν τω στρατώ και εις ποίον σύνταγμα, εάν υπηρετή εις την
χωροφυλακήν και εις ποίαν πόλιν ή ό,τι άλλο σχετικόν περί ενός έκάστου
γνωρίζετε.

Εν Ιωαννίνοις τη 23^η Οκτωβρίου 1924

Το ΙΧ Στρατολογικόν Γραφείον

- 1/ Στρ. Νικολαΐδης Ιωάννης Ιωάννου κλ. 1924 Α.Σ.Μ. 2471
- 2/ Στρ. Βριάζας Γεώργιος Νικολάου κλ. 1924 Α.Σ.Μ. 2472
- 3/ Στρ. Αθανασίου Χαράλαμπος Αναστασίου κλ. 1924 Α.Σ.Μ. 2473
- 4/ Στρ. Τάκος Ζήκος Νικολάου κλ. 1924 Α.Σ.Μ. 2477
- 5/ Γιάννου Ευθύμιος Νικολάου κλ. 1924 Α.Σ.Μ. 2478
- 6/ Γιάννου Ιωάννης Χρήστου κλ. 1924 Α.Σ.Μ. 2479
- 7/ Μπάρτζος Χρήστος Ζήση κλ. 1924 Α.Σ.Μ. 2480

(γ)

Κοινότητα Δοβρινόβου. Αρ. πρ. εξερχομένου 4/ 20-1-1925

Πιστοποιητικόν

Πιστοποιούμεν υπευθύνως οι κάτωθι υπογεγραμμένοι πρόεδρος και
εφημέριος της κοινότητος Δοβρινόβου ότι ο καταζητούμενος υπό του ΙΧ
Στρατολογικού Γραφείου Γιάννου Ευθύμιος του Νικολάου τυγχάνει
εγγεγραμμένος εις το μητρώον των αρρένων της κοινότητος υπό αύξ αριθ. 403
και έτος γεννήσεως 1904, αγνοούμεν δε την διαμονήν του καθ' ότι τυγχάνει
σκηνίτης. Το παρόν εκδίδεται τη αιτήσει του ΙΧ Στρατολογικού Γραφείου.

Εν Δοβρινόβω τη 20^η Ιανουαρίου 1925

ο εφημέριος
Ιωάννης Μπουσδρούκης

ο πρόεδρος
Αθ. Μέλλης

(δ)

Αίτησις Φωτίου Χριστοδούλου Μακρή, σκηνίτου , παραθερίζοντος εν τη περιφερεία κοινότητος Λυγγιάδων Ζαγορίου Νομού Ιωαννίνων περί χορηγήσεως πολεμικής συντάξεως. Εν Λυγγιάδες τη 30^η Ιουλίου 1924.

Προς την Επιτροπὴν Πολεμικῶν Συντάξεων του Πρωτοδικείου
περιφέρειας Ιωαννίνων - Ιωάννινα

Λαμβάνω την τιμήν να γνωρίσω υμίν ότι ο υἱός μου Μακρῆς Λεωνίδας του Φωτίου, κα(τα)ταγείς εις τας τάξεις του στρατού εις το 25^{ον} Σύνταγμα Πεζικού 3^{ος} Λόχος Πυροβόλων, εξαφανισθείς κατά την οπισθοχώρησιν του ελλήν. Στρατού του μηνός Αυγούστου 1922, ἄχρι σήμερον αγνοείται η τύχη αυτού. Και επειδή τυγχάνω γέρων και ανίκανος προς εργασίαν, διά ταῦτα παρακαλῶ υμᾶς ὅπως ευαρεστούμενοι μοι χορηγήσητε πολεμικὴν σύνταξιν προς συντήρησιν ἐμοῦ και των ἀγάμων θυγατέρων μου. Συνημμένως υποβάλλω: 1^{ον} καταστατικόν του προέδρου της κοινότητος Σκαμνελίου, εν η φέρομαι εγγεγραμμένος και 2^{ον} ἑνόρκον κατάθεσιν των μαρτύρων Ειρηνοδικείου Ιωαννίνων.

Ευπειθέστατος

Ο αιτών

Φώτιος Μακρῆς.

2

Το Γραφείο Εποικισμού Πρεβέζης προς τον Πανεπειρωτικό Κτηνοτροφικό Σύνδεσμο

Πρέβεζα 31-5-1924.

Α.Κ.Λ., Φάκελος 7: «Αρχείο Κτηνοτροφικού Συνδέσμου», Υποφάκελος θ': «Εισερχόμενα έγγραφα 1922-1924».

Το Γραφείο Εποικισμού Πρεβέζης με διαβιβαστικά έγγραφα προς τον Πανεπειρωτικό Κτηνοτροφικό Σύνδεσμο (α) και (γ) κοινοποιεί αποφάσεις εξαίρεσης λιβαδιών από το καθεστώς του νοικοκυραίου (β) και (δ) στην περιοχή της Πρέβεζας.

(α)

Αρ. πρ. εξερχομένου 1477/ 31-5-1924

Προς τον Κτηνοτροφικόν Σύλλογον εις Ιωάννινα

Έχομεν την τιμήν να κοινοποιήσωμεν υμίν και αύθις την υπ' αριθμ. 653 π. ε. απόφασιν του Γραφείου Εποικισμού Πρεβέζης «περί εξαιρέσεως εκ του ενοικιοστασίου βοσκών των λειβαδίων Νικοπόλεως» προς γνώσιν των ενδιαφερομένων ενοικιαστών κτηνοτρόφων και πάντων των οπωσδήποτε ενδιαφερομένων, ίνα φροντίσωσι και εξεύρωσι κατά την ελευσόμενην χειμερινήν περίοδον άλλα λειβάδια, καθόσον τα τοιαύτα της Νικοπόλεως θα διατεθούν εξ ολοκλήρου εις τους πρόσφυγας προς καλλιέργειαν.

Ο Προϊστάμενος

(β)

Γεωργικόν Γραφείον Εποικισμού Πρεβέζης. Απόφασις αρ. 653/ 18-8-1923

Έχοντες υπόψη το άρθρον II παράγ. 6 του από 24 Οκτωβρίου π. ε. Ν. Δ. «περί ενοικιοστασίου βοσκών» ως και την υπ' αριθμ. 11910 της 10-7-23 απόφασιν της Γενικής Διοικήσεως Ηλείου περί επιτάξεως λειβαδίων προς εγκατάστασιν προσφύγων, εξαιρούμεν του ως άνω ενοικιοστασίου :

- 1) Το λειβάδιον «Φτέλυ»
- 2) Το λειβάδιον «Ποδόγυρος» ανήκοντα αμφότερα εις τον Τεκέν Καραμπάσου Σείχ Σαμπρή.
- 3) Το λειβάδιον «Νικόπολις».
- 4) Εκατόν (100) στρέμματα εκ του λειβαδίου Κιλιφή ανήκοντα εις το λειβάδιον Νικόπολις εις τον Δήμον Πρεβέζης και
- 5) Το λειβάδιον «Σαντέρ Τσαϊρ» ανήκον εις την Οθωμανικήν Κοινότητα Πρεβέζης.

Η παρούσα κοινοποιηθήτω εις τους ενδιαφερομένους κτηνοτρόφους, κοινότητος και ιδιοκτήτας.

Πρέβεζα 18-8-1923

Ο Διευθύνων Επιμελητής

Α. Μοναστηριώτης

(γ)

Γραφείον Εποικισμού Πρεβέζης. Αρ. πρ. εξερχομένου 1173/ 12-5-1924.

Προς τον Κτηνοτροφικόν Σύλλογον – Ιωάννινα

Έχομεν την τιμήν να κοινοποιήσωμεν υμίν και αύθις την υπ' αριθμ. 577 π. ε. απόφασιν Γραφείου Εποικισμού «περί εξαιρέσεως εκ του ενοικιοστασίου βοσκών των λειβαδίων Λάμαρης» και τούτο προς γνώσιν των ενδιαφερομένων κτηνοτρόφων, όπως φροντίσωσι και εξεύρωσι κατά την ελευσομένην χειμερινήν περίοδον άλλα χειμαδιά, καθ' όσον τα τοιαύτα της Λάμαρης θέλουσι διατεθή εξ ολοκλήρου εις τους πρόσφυγας προς καλλιέργειαν.

Ο Προϊστάμενος

(δ)

Γεωργικόν Γραφείον Εποικισμού Πρεβέζης. Απόφαση αρ. 577/ 27-7-1923.

Έχοντες υπόψη το άρθρον II παράγρ. 6 του από 24 Οκτωβρίου 1922 Ν. Δ. «περί ενοικιοστασίου βοσκών» και την υπ' αριθμ. 9623 της 12/6/1923 απόφασιν της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου «περί επιτάξεως λειβαδίων προς εγκατάστασιν προσφύγων», εξαιρούμεν του άνω ενοικιοστασίου:

- 1) Το λειβάδιον «Τριανταφυλλιά» με τα γνωστά όρια.
- 2) Το λειβάδιον «Άγιος Νικόλαος» με τα γνωστά όρια.
- 3) Το λειβάδιον «Βουρβαλιά» με τα γνωστά όρια.
- 4) Το λειβάδιον «Μέμαγα» με τα γνωστά όρια.
- 5) Το λειβάδιον «Γραμμένου» με τα γνωστά όρια, άπαντα των κληρονόμων Αχμέτ Ντίνου και
- 6) Το λειβάδιον «Λούτσες – Φλάμπουρα» με τα γνωστά όρια, των κληρονόμων Δερβίς Πασσά

Η παρούσα κοινοποιηθήτω εις τους ιδιοκτήτας, Κτηνοτροφικόν Σύλλογον Ιωαννίνων, Δήμαρχον Πρεβέζης, κοινότητα Λούρου, Ιωάννην Φυσέκην Επιστασίαν Πρεβέζης και Δασονομείον Πρεβέζης.

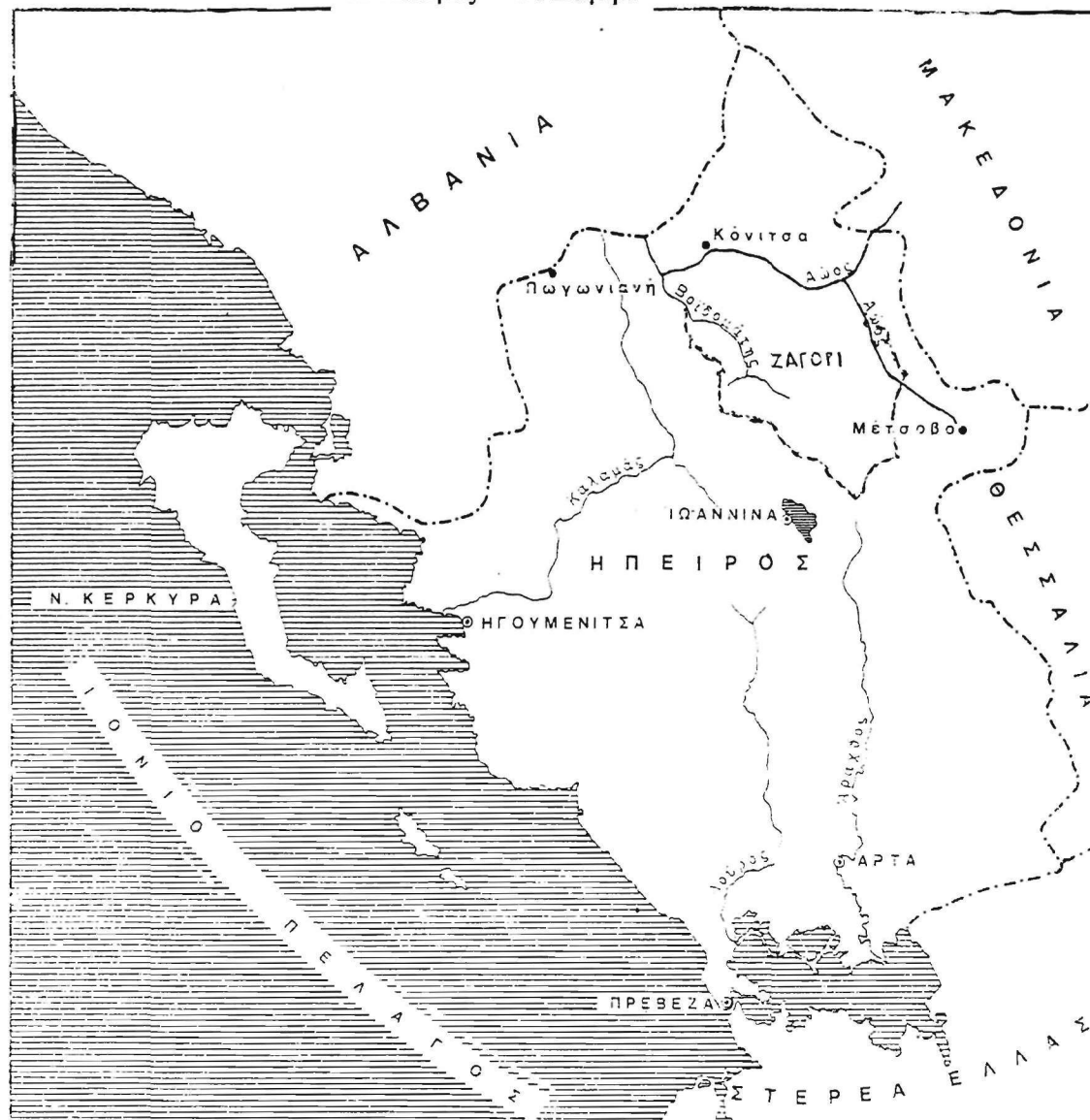
Εν Πρεβέζη τη 27/7/1923

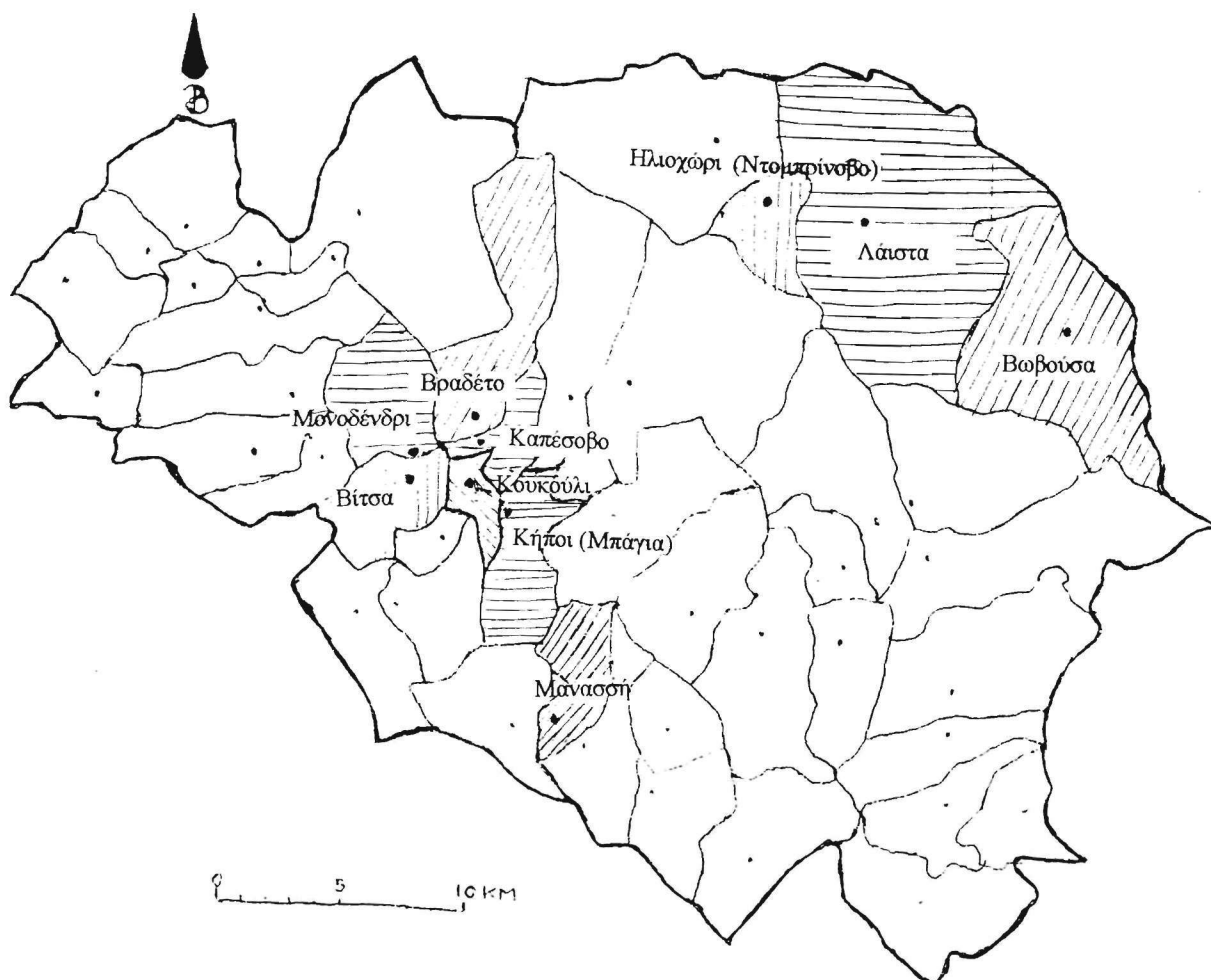
Ο Διευθύνων Επιμελητής

Αντώνιος Μοναστηριώτης.

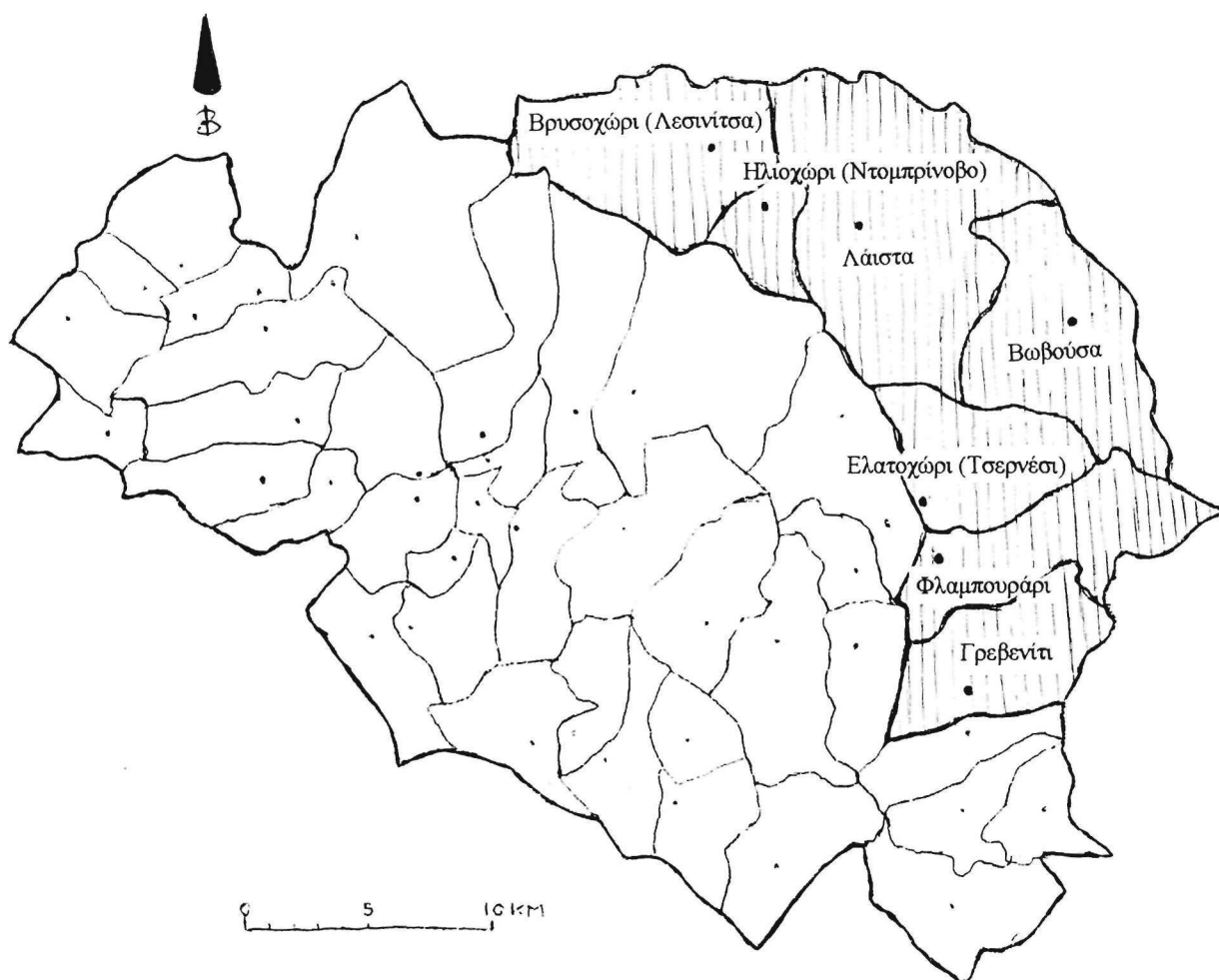
Γ. Χάρτες

1. Η Ήπειρος - Το Ζαγόρι

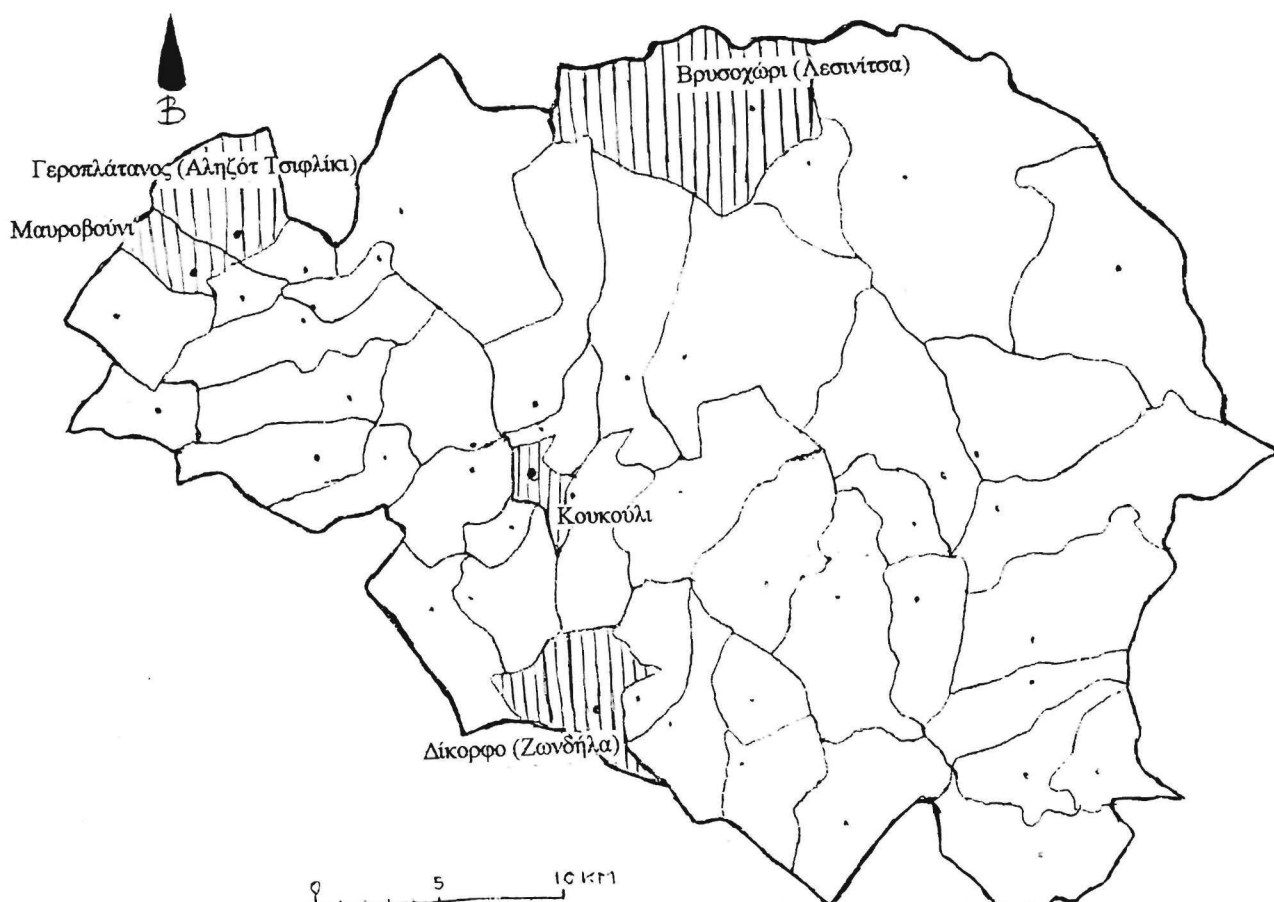

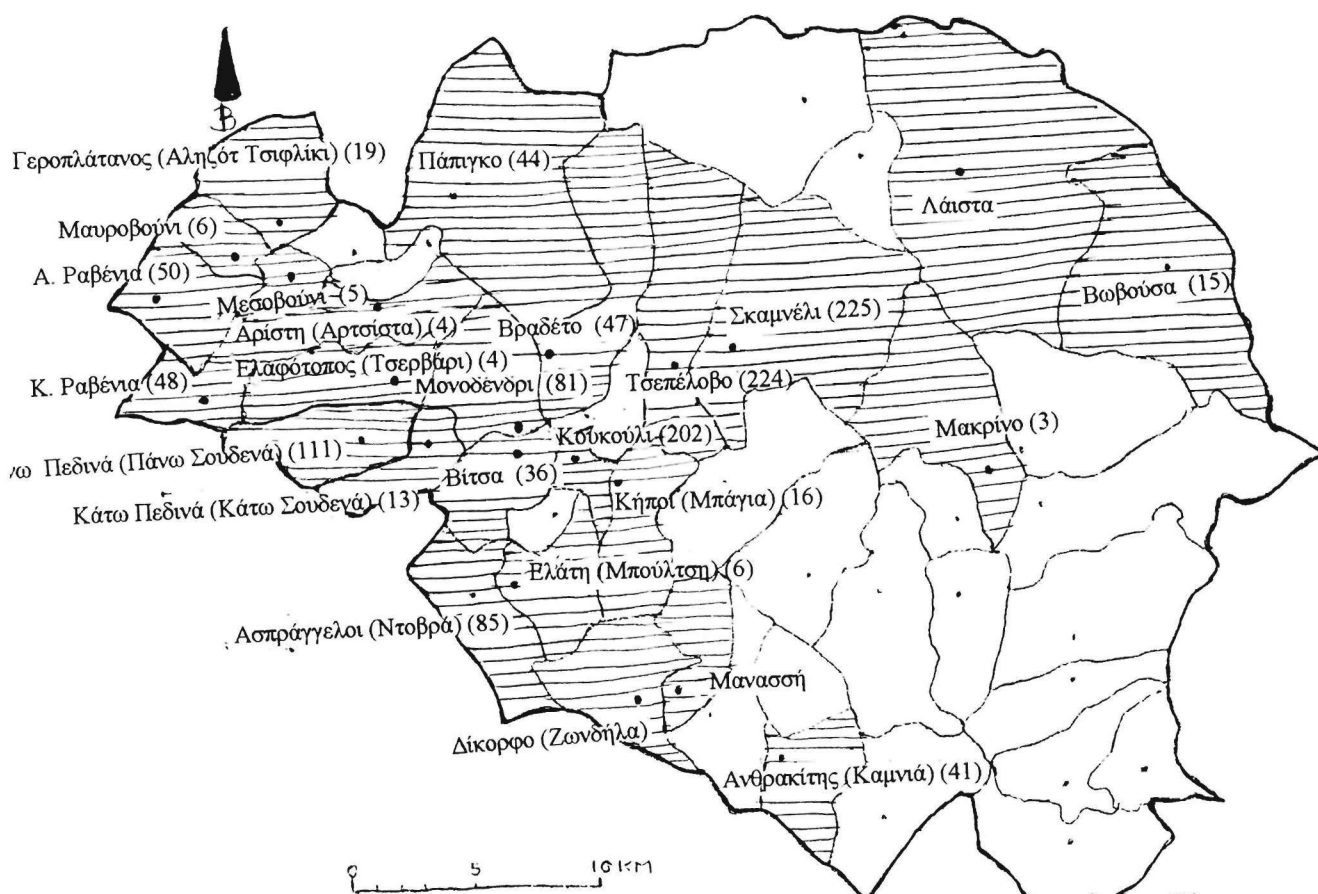
3. Ζαγόρι: Οι κοινότητες που αποτέλεσαν αντικείμενο επιτόπιας έρευνας

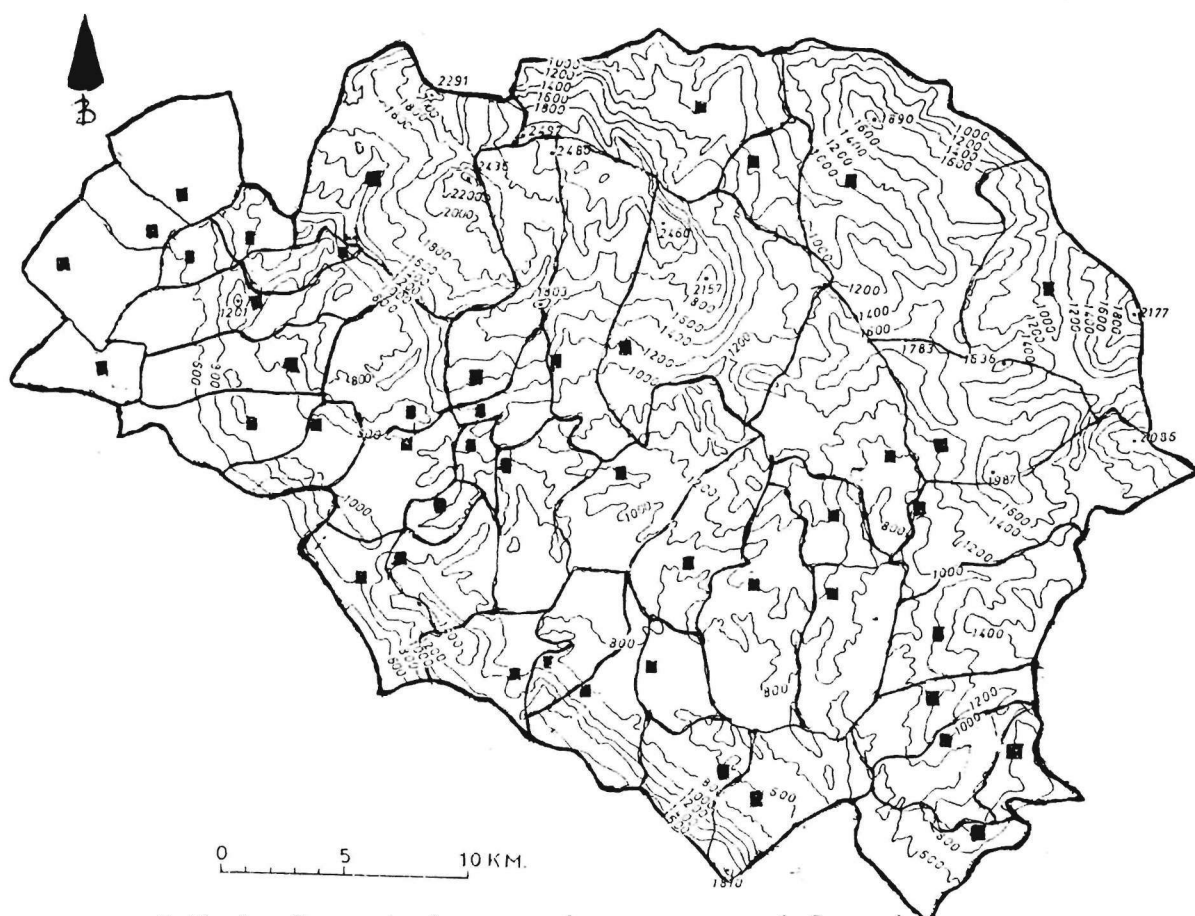
4. Ζαγόρι: Οι βλαχόφωνες κοινότητες

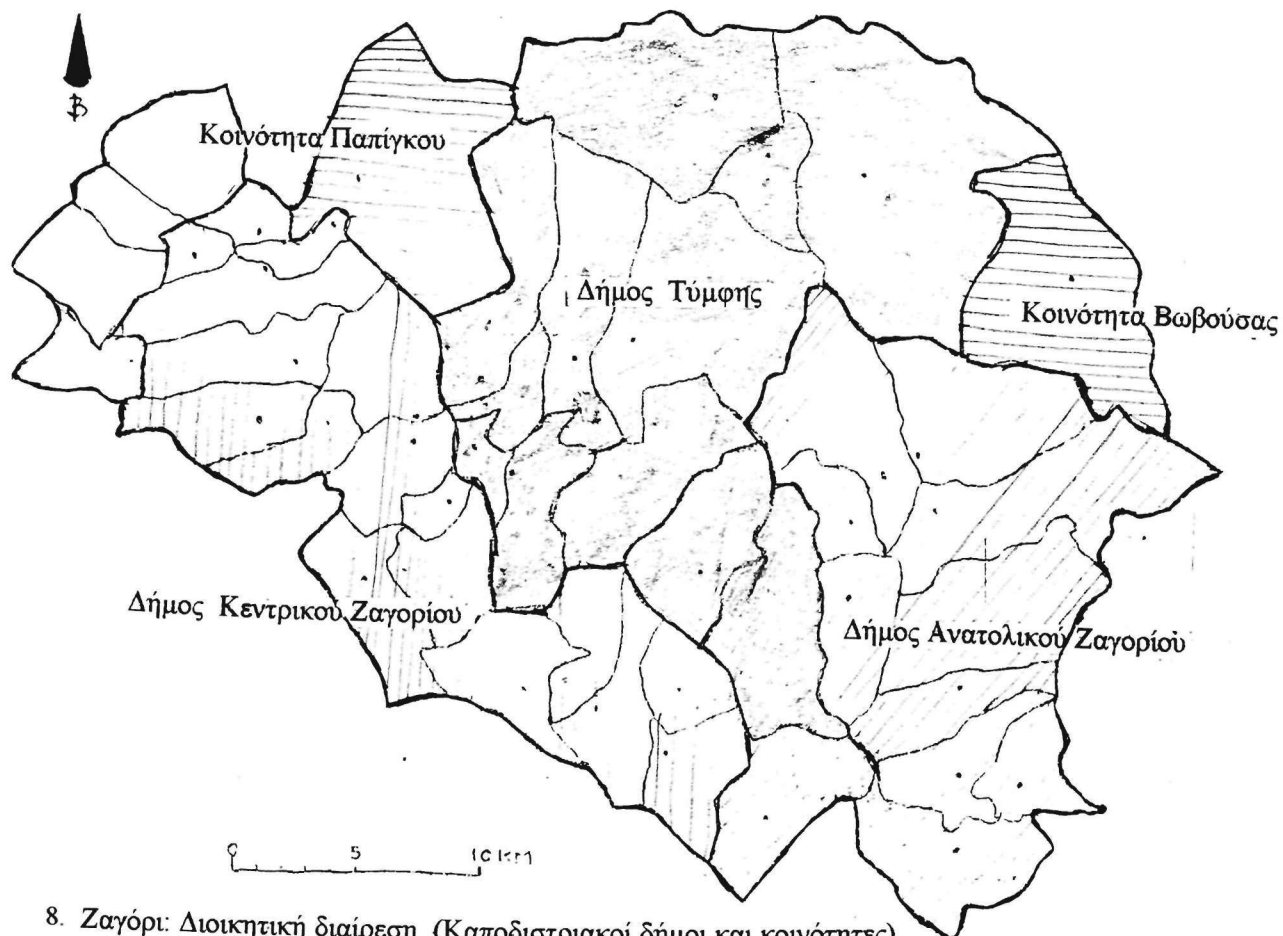
5. Ζαγόρι: Κοινότητες εγκατάστασης Σαρακατσάνων με πολιτικά δικαιώματα (1914)

6. Ζαγόρι: Κοινότητες εγκατάστασης Σαρακατσάνων με πολιτικά δικαιώματα (1938-1970)
(Σε παρένθεση ο αριθμός των Σαρακατσάνων στην απογραφή του 1984)

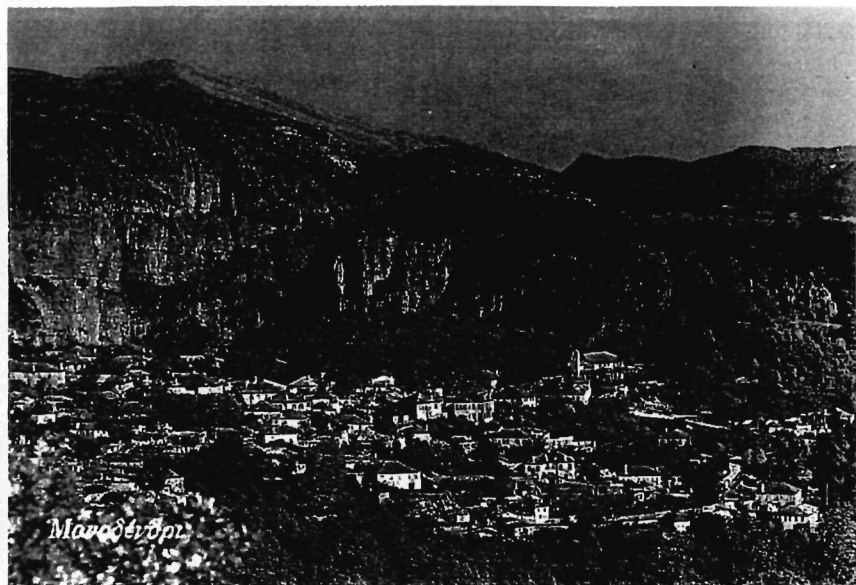

7. Ζαγόρι: Οικισμοί - όρια κοινοτήτων - υψομετρικές διαφορές

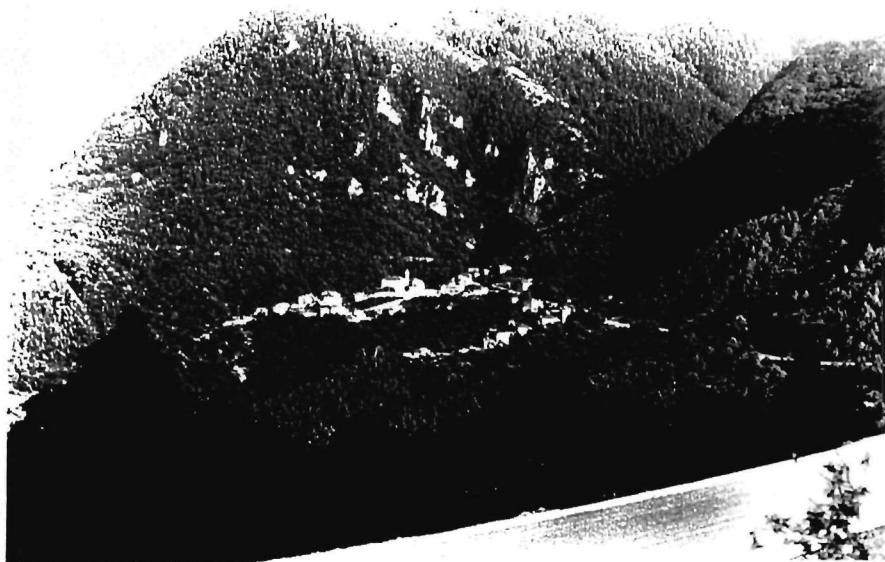
8. Ζαγόρι: Διοικητική διαίρεση (Καποδιστριακοί δήμοι και κοινότητες)

Δ. Φωτογραφίες

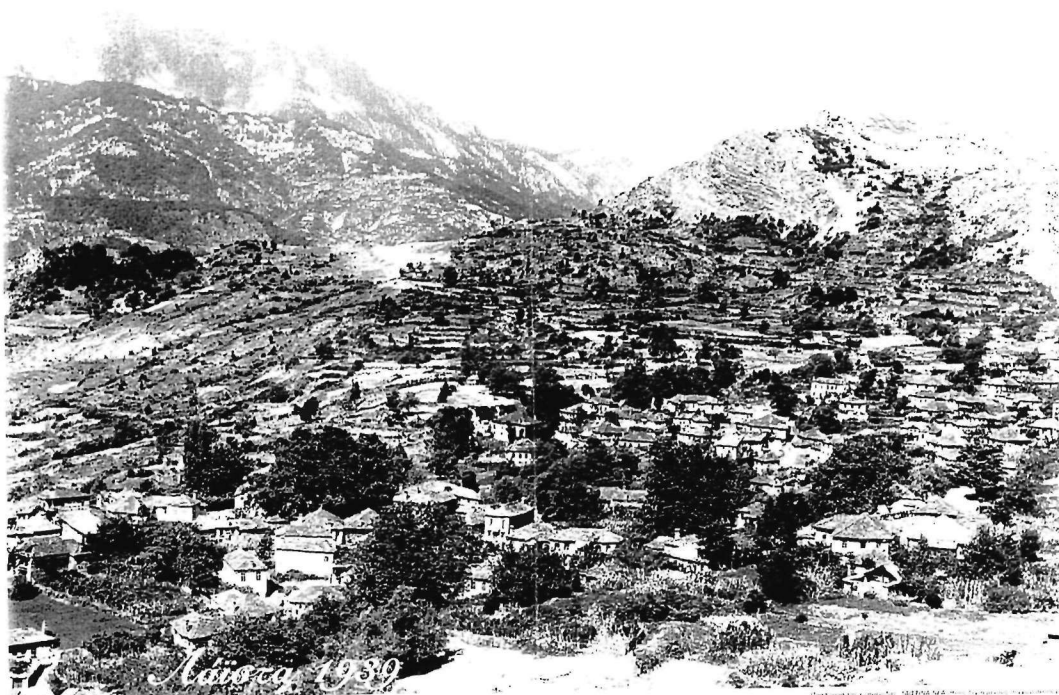

1. Μονοδένδρι (γενική άποψη)

2. Άνω Βίτσα (μερική άποψη)

3. Δίκورφο (Ζωνδίλα)

4. Λάιστα 1939

5. Καπέσοβο (μερική άποψη)

6. Σοκάκι στο Κουκούλι

7. Βραδέτο (μερική άποψη)

8. Βραδέτο: τμήμα του αγωγού ομβρίων υδάτων που χρησιμοποιούνται για καθαρισμό των αποχωρητηρίων

9. Καπέσοβο: τμήμα των κοινοτικών βοσκοτόπων

10. Κουκούλι – η «Μπουγάτσα»: περιοχή έξω από τον οικισμό, όπου κατασκήνωναν Σαρακατσάνοι

11. Βραδέτο – η «Σκάλα»: καλντερίμι που συνδέει την κοινότητα με το Καπέσοβο

12. Βραδέτο: η χαράδρα τού Βίκου (τμήμα μεταξύ Βραδέτου – Καπεσόβου)

13. Παλιό ζαγορίσιο γλέντι

14. Πανηγύρι στα Άνω Σουδενά 1930. (Αρχείο Κοινότητας Βίτσας Ζαγορίου)

15. Τα «Τακούτσια», φημισμένη κομπανία μουσικών στο Ζαγόρι.

16 – 17. Ο Ζαγορίσιος τσέλιγκας Νικόλαος Σκλάβης με μέλη της οικογένειάς του.

18. Δερβίζιανα Ιωαννίνων 1944: Ζαγορίσιοι αντάρτες του Ε.Δ.Ε.Σ.

19. Ζαγορίσιες που τρίβουν τραχανά

20. Μονοδένδρι 1939: «αποκατασταθέντες σκηνίται» Σαρακατσάνοι

21-22. Σαρακατσάνοι στη Λάιστα: (21) Γάμος – 1936 / (22) Δάσκαλος και μαθητές – 1938

